

87
3

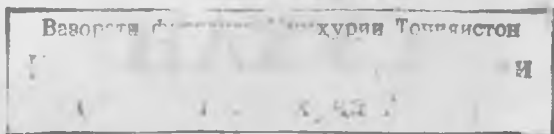
Т. Зеҳнӣ

Санъати сухан

ББК 83,3 (2 тоҷик)
3-54

Мухаррир
Мубашиш Акбарзод

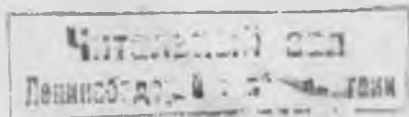
579650

Зеҳнӣ Т.

Санъати сухан. — Душанбе: Адиб», 2007. -400 сах.

Табиист, ки шеъри баланд ва насри баргузида во-
баста ба бисёр чизҳо, аз он ҷумла ба мувофиқати он ба
қонунҳои аруз, ораста будан ба ягон воситаи тасвири
бадеӣ ё санъатҳои маънавию лафзии ғайритакаллуфӣ
мебошад. Аз ин рӯ китоби «Санъати сухан»-ро омузон-
дан барои донишҷӯён дар факултаҳои мактабҳои оли
айни муддаост.

ISBN 978-99947-32-76-0

© Зеҳнӣ Т., 2007

ОЛИМ ВА ОМУЗГОРИ ПУРКОР

Роҳи ҳаёт ва фаъолияти илмиву адабии арбоби барҷастаи фарҳанги тоҷик Тӯракул Зехнӣ як навъ таҷассуми роҳи рушду нумӯи илму фарҳанги тоҷик дар асри ХХ мебошад.

Тӯракул, писари Нарзикул, мутахаллис ба Зехнӣ, соли 1891 дар деҳаи Галаосиёи Самарқанд, дар оилаи косиб ба дунё омад. Дар синни 13-14 солагӣ дар мадрасаи Тилокорӣ назди мулло Турсункул саводи арабӣ омӯхта, эҷодиёти адабии худро аз шоирӣ оғоз кардааст. Солҳои 1919-1920 дар маҷаллаи инқилобии тоҷикӣ «Шӯълаи инқилоб», шеърҳои «Нидо ба авлоди Ватан», «Таронаҳои баҳорӣ» чоп намудааст. Баъдтар дар маҷаллаҳои «Дониш-биниш», «Раҳбари дониш», «Барои адабиёти сотсиалистӣ», инчунин дар рӯзномаи «Овози тоҷик» бисёр шеърҳо ва мақолаҳои илмӣ худро бо таҳаллуси Зехнӣ, Рустам, Сомонӣ дарҷ кардааст. Яке аз муҳимтарин масъалаҳои сиёсӣ дар солҳои бистум ҳимояи ҳуқуқи қонунии халқи тоҷик барои мухторият ва истиқлоли миллӣ буд. Душманони мардуми мо, ки мавҷудияти таърихӣи онро чун қавми алоҳида ва мустақил инкор мекарданд, ба муҳимтарин аломати миллӣ -- забони тоҷикӣ ҳамла оварда, исбот кардани мешуданд, ки чунин забон дар хоки Осӣёи Миёна вучуд надорад. С.Айнӣ барои рад ва маҳкум кардани ин фикри ботил асари ҷомеаи худ «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро офарид, ки ин китоб ба қавли худи устод «пардаи игвогаронро дарронид ва ба даҳони онҳо мӯҳри хомӯшӣ зад». Дар таълифи чунин асари пураарзиш Т.Зехнӣ аз ёварони доимӣ ва фаъоли С.Айнӣ будааст, ки устод ин хизмати арзандаи ўро ба ин тарз ёдоварӣ карда буд: «Рафиқ Зехнӣ шабу рӯз дар ҳузури ман

аст ва дар бораи чамъу тартиби «Намуна» монанди дасти ростам ба ман ёрмандӣ кардааст».

Дар он солҳое, ки инқилоби маданӣ бо суръати тамом пеш мерафт, Т.Зехнӣ ба сифати як зиёии тоҷик баҳри идеалҳои начиб ба майдони мубориза баромад. Мавсуф дар он солҳо ба навиштани мақолаҳои илмию публицистӣ, таълифи китобҳои дарсӣ шуруъ намуд. Соли 1925 дар рӯномаи «Овози тоҷик» ба муносибати зодрузи маорифпарвари тоҷик Абдуқодир Шакурӣ бо унвони «Муаллими 25-солаи тоҷикон» мақолае таълиф намудааст. Ҳамон сол дар ин рӯнома паёпай чанд очерки таърихӣю адабии Зехнӣ бо унвонҳои «Шоири бузурги нахустини тоҷикон» (дар бораи Рӯдакӣ), «Аҳамият ба дехот бидиҳем», «Тамом қардани бесаводӣ аз байни халқ» ба таъъ расидаанд.

Аз соли 1926 то соли 1931 дар матбуоти тоҷик баҳси доманадори зиёиёни пешқадам дар масъалаи забони адабӣ ва қабули алифбои лотинӣ ба вуқӯъ пайваст. Зехнӣ дар қатори устод С.Айнӣ, А.Муҳиддинов, Фитрат, Б.Икромӣ, Семёнов, Лохутӣ, Мунзим, Сухарева ва даҳҳо дигарон бо 8 мақолаи илмӣ дар масъалаҳои забони адабӣ ва алифбо суханронӣ кардааст. Бесабаб нест, ки профессор Бертелс дар мақолаи худ «Забони адабии тоҷик» дар маҷаллаи «Раҳбари дониш» масъалаву маводи пешниҳоднамудаи Зехниро чун сарчашмаи муҳимми илмӣ баҳо додааст.

Соли 1926 мақолаи «Дар атрофи маорифи тоҷик» дар рӯномаи «Овози тоҷик» чоп шуд, ки ба бисёр масъалаҳои оид ба маорифу мактаб ва бо китобҳои дарсӣ таъмин қардани хонандагон бахшида шудааст. Дар бораи зарурати чамъ қардани эҷодиёти шифоҳии мардумӣ Т.Зехнӣ ханӯз соли 1928 дар маҷаллаи «Раҳбари дониш» дар ду шумора мақола бо унвони «Адабиёти халқ» чоп кунонид, зарурати чамъ қардану омӯхтани эҷодиёти даҳонии халқро ба мён гузоштааст. Дар ин мақола худ алоқаи фолклорро бо адабиёти хаттӣ нишон дода, боигарии забони халқро ба таври махсус ба хонандагон тавсия кардааст.

Устод Т.Зехнӣ яке аз аввалин муаллифони китобҳои дарсӣ барои мактабҳои ибтидоӣ ва миёна ба шумор меравад. Нахустин китоби дарсии «Омузиш» бо ҳамроҳии В.Маҳмудӣ (1928) барои синфҳои дуюм, сеюм ва чаҳоруми мактабҳои ибтидоӣ мебошад. Соли 1930 китоби Т.Зехнӣ «Сарфи забони тоҷикӣ» чоп шуд. Китоб барои мактабҳои дараҷаи якум таҳия шудааст. Китоби дигари Зехнӣ бо ҳамроҳии Б.Ҳочизода ва Л.Бузургзода бо унвони «Китоби дарсии забони модарӣ» нашр шуд. Ин китоб (1933) барои синфҳои сеюму чаҳоруми мактабҳои ибтидоӣ буда, чун дастури таълиму тарбияи насли наврас аҳамияти хеле муҳим дошт. Китоби «Сарф», ки соли 1935 чоп шуда буд, дар он солҳо китоби ягонаи дарсӣ ба ҳисоб мерафт.

Фаъолияти педагогии Т.Зехнӣ аз соли 1925 шуруъ шуда, дар «Билим-юрти»-и вилояти Самарқанд, аввал ба вазифаи муаллими забон ва адабиёти тоҷик дар курси 9-моҳаи муаллимтайёркунӣ ва баъдан, дар техникуми педагогии духтаронаи шаҳри Самарқанд гузаштааст. Инчунин соли 1926 ба вазифаи муҳаррир ва ходими адабии шӯъбаи Нашриёти давлатии Тоҷикистон дар Самарқанд кор кардааст.

Баъдтар, солҳои 1929-1930 дар Институти тадқиқотӣ-илмӣи Ўзбекистон ба аспирантура дохил шуда, таҳсилро идома додааст. Соли 1930 баҳри идомаи корҳои эҷодӣ ва таълиму тарбияи ҷавонон ба Душанбе омада, ҳамон сол вакили конференсияи забон ва имлои тоҷикӣ буд.

Фаъолияти кории Зехнӣ дар Душанбе то соли 1932 давом кард. Аввал ходими илмӣи Комитети давлатии Тоҷикистон дар назди Комиссариати маориф, баъдтар кормандии Институти илмӣ-тадқиқотии Тоҷикистонро ба ўҳда гирифта буд. Инак, бо сабабҳои оилавӣ фаъолияти кории Т.Зехнӣ боз дар Самарқанд идома ёфт. Аз соли 1932 то 1936 дар техникуми педагогии ба номи Н.К.Крупская дар шаҳри Самарқанд ба сифати муаллими забон ва адабиёт фаъолият намуд. Баъдан, зиёда аз 10 сол дар мактаби № 25-и деҳаи Боғи Майдони Самарқанд ба толибилмон дарс гуфтааст. Солҳои 1944-1945 уро ба Дорулфунуни давлатии

Ўзбекистон, дар шаҳри Самарқанд ба сифати муаллими методикаи забон ва таълими хатти форсӣ даъват намуданд. Дар ин солҳои мудҳиши ҷанг кори дучояи омӯзгорӣ баҳри беҳбуди маишати зиндагӣ ва таъмини оила равона шуда буд.

Ба зами ҳамаи ин душвориҳо, 21 юни соли 1945 Т.Зехниро ба ҳабс гирифтанд. Даъвои коркунони НКВД, ки барои ба ҳабс гирифтани омада буданд, ҷунин буд:

— Дар Дорулфунуни давлатӣ дарси «Қуръон» гуфта, китоби арабӣ доштани ба ҳуруфи арабӣ хондаву навишта тавоништан...

9 соли зиндагии Т.Зехнӣ дар шаҳрҳои Новосибирск, вилояти Кемерово ва Қарагандаи Қазоқистон гузашт. Зехнӣ аз носозиҳои замона, машаққату азоби басарафтода, аз зиндагӣ ноумед нашуд, бо вучуди дурӣ аз фарзандону оила, аз ватану пайвандон боре ҳам аз нокомиҳо, норасоиҳо, аз каму коти рӯзгори худ шикоят накард. Нотавонбинӣ, ҳарисӣ, ҳасисӣ, гурусначашмӣ барояш бегона буд. Ончи дар дил дошт, ба забон мегуфт.

Баъди бозгашт, соли 1954 Зехнӣ фаъолияти илмии худро пурра ба тартиб додану таълифи китобҳо бахшид ва то соли 1956 китоби «Санъатҳои бадеӣ дар шеъри тоҷикӣ»-ро дар Самарқанд ба охир расонд.

Ҳамон сол ба Душанбе омада, китоби мазкурро аз муҳокимаи илмӣ дар Академияи илмҳо гузаронида ва шартномаи корро баста, ба Самарқанд баргашт. Соли 1957 бо даъвати Академияи илмҳо ба шуъбаи лугат ба таҳияи лугатҳо пардохт. Зехнӣ китоби «Санъатҳои бадеӣ дар шеъри тоҷикӣ»-ро соли 1960 ҷоп намуд ва солҳои 1967-1979 ин китоб бо унвони «Санъати сухан» (бо такмили иловаҳо) ҷун китоби таълимӣ дар соҳаи балоғату ҷасоҳати сухан, вазни аруз барои муаллимону донишҷӯёни мактабҳои олии нашр гардид. Ин китоби пурарзиши олими арузшинос Т.Зехнӣ натиҷаи меҳнати ҷандинсола ва ҷамъбасти мантиқии асарҳои адабиётшиносони гузашта мебошад.

Доир ба таълиф гардидани китоби мазкур аз чониби муҳаққиқони шеърӯ адаб Ҷ.Аизкулов «Доир ба илми бадеъ» (Тоҷикистони советӣ, 1960, 29.11), Ҳ.Ҳамидов «Баҳс аз санъатҳои бадеӣ дар шеърӣ тоҷикӣ», С.Имронов «Доир ба китоби «Санъатҳои бадеӣ дар шеърӣ тоҷикӣ» (Шарки сурх, 1961. № 3), Ю.Салимов «Китоб оид ба илми бадеъ» (Ҳақиқати Ленинобод, 1961.28.03) тақризу мақолаҳои илмӣ ҷоп гардидааст. Муаллифон аҳамияти китоби мазкурро дар тарбияи завқи бадеии ҷавонон ва хусусан баланд бардоштани дониш ва маҳорати суҳанварон қайд кардаанд.

Т.Зехнӣ дар таълифи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (дар ду ҷилд) соли 1969 саҳми арзанда гузошта, яке аз тартибдиҳандагони он ба ҳисоб меравад. Дар нашру дастрас гардонидани намунаҳои адабиёти классикӣ хизмати устод Зехнӣ хеле калон аст. Ӯ аз «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ китоберо бо номи «Гулу сунбул» таҳия намуда, соли 1963 ҷоп кардааст.

Китоби «Суҳанварони сайқали рӯи замин» соли 1973 аз ҷоп баромад, ки ба 2500-солагии шаҳри Самарқанд бахшида шуд. Ин китоби Зехнӣ бо ҳаммуаллифии С.Саъдиев (устоди Донишгоҳи шаҳри Самарқанд) ҷоп гардид, ки намунаи осори 187 шоиру адиби Самарқандро дар бар мегирад.

Даҳ соли охири умри Зехнӣ ба таълифи ду китоби пурарзиш, яке «Чанд суҳани судманд» ва дигаре «Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ» сарф шуд. Ин китобҳо соли 1983 ва 1987 баъди вафоти Т.Зехнӣ рӯи ҷопро диданд. Соли 1992 бо иловаи боби «Қофия» китоби «Санъати суҳан» маротибаи чорум нашр гардид.

Хизмати Т.Зехнӣ дар ҷамъ намудани дастнависҳои қадим низ хеле калон аст. Ӯ тӯли солҳои 1966-1970 барои ҷамъ намудани дастнависҳои нодир, ҳам барои Шӯъбаи дастнависҳои шарқии Китобхонаи давлатии ба номи Абулқосим Фирдавӣ ва ҳам барои Институти забон ва адабиёт ба Бухорову Самарқанд сафар карда, «Фарҳанги Ҷаҳон-

гирӣ» (асри 14), «Точулмасодир», «Ҳафт авранг»-и Абдур-
рахмони Ҷомӣ ва дигаронро дастрас намудааст.

Соли 2007 ба зодрузи Т.Зехнӣ 116-сол пур мешавад. Тадқику баррасии фаъолияти илмиву эҷодии устод Т.Зехнӣ дорои аҳамияти калон буда, таъбу нашри осори гаронбаҳои ӯ минбаъд ба зиммаи ҳаводорони илму адаби тоҷик вогузор мешавад.

Хушбахтона, нашриёти «Адиб» талабу дархости ҳаводорони шеърӯ адабро ба эътибор гирифта, бо дастгирии Президенти мамлакат мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷопи китоби мазкурро ба нақша гирифтааст. Фурсати муносиб фаро расидааст, ки миннатдории пайвандони Зехнӣро нисбати дастгирии Ҷаноби Олӣ ва кормандони нашрияи мазкур баён намоем.

*Фарруха Зехнӣ,
номзади илмҳои филологӣ*

ДЕБОЧА

Бадеият яке аз хусусиятҳои асосии осори адабист. Ашъори бузургтарин намояндагони адабиёти классикӣ ва пешқадамтарин нависандагони шӯравиямон аз он сабаб ба дили хонанда ҷой гирифтааст, ки дар онҳо маъниҳои оӣ ва бикр дар ниҳояти дилкашӣ ифода гардида, бо перояи бадеият ороиш ёфтааст. Дар ашъори онҳо гоҷҳои баланд, маъниҳои барҷаста ва мазмунҳои нозуку лағиф дар шакли зебо бо калима ва таркибҳои суфғаву ҳамвор, бо роҳи тасвиrotи бадеию саноси адабӣ ифода ёфтаанд.

Аз осори онҳо хонанда на танҳо ба маъниҳои барҷаста сарфаҳм меравад, балки завқи бадеӣ мегирад, аз намуди дилкаши онҳо лаззат мебарад. Воситаҳои тасвиrotи бадеӣ ҳамин гуна ҷузъи муҳими асари бадеӣ мебошанд, ки адиб онҳоро барои ифода кардани гоҷи асосии худ истифода менамояд. Таъсири эмотсионалии асари бадеӣ аз бисёр ҷиҳатҳо ба воситаҳои тасвир вобаста аст, воситаҳои тасвир барои дилчаспу фораи ва муассиру ҷозибатор тазохур кардани мақсад ва гоҷи асар омили муҳимме мебошад.

Чи навъе барои ишшоӣ шеърӣ хубу марғуб ва шоиставу барҷаста ҳаматарафа донишдони забони шеър ва аз худ намудани лаҳзаҳои нозуки он зарур бошад, ҳамон қадар ҳам донишдони илми арӯз, илми қофия ва махсусан донишдони воситаҳои тасвирот ва санъатҳои муҳими адабӣ ба ҳар як нависанда, хусусан ба навқаламон аҳамияти қалон дорад.

Донишдони инҳо на танҳо ба нависандагони ҷавон зиёда зарур аст, балки лозим аст, ки хонандагон ва дӯстдорони адабиёти бадеӣ низ аз ин хусус соҳиби баъзе маълумоти умумӣ бошанд, зеро ин як шартӣ муҳими адабиётфаҳмӣ мебошад. Хусусан донишҷуёни факултетҳои филологии

мактабҳои олии ва муаллимони забону адабиёти мактабҳои миёна аз асосҳои адабиёт бояд огоҳ бошанд, то ин ки дар фаҳмидани адабиёти классикии тоҷикӣ ва таҳлили он салиқа пайдо кунанд.

Яке аз вазифаҳои муҳими мактаб ин аст, ки дар шуури талабагон эҳсосоти баланди эстетикӣ ҳосил намояд ва аз он ҷумла ҳаваси шеърсанҷии онҳоро хеле боло барад. Иҷрои ин вазифа хусусан дар ҷумҳурияти мо душвор аст, зеро ки адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ адабиёти қадимии олии ва мураккабе буда, барои фаҳмидани ҳама назокату нафосати он меҳнати бисёр талаб карда мешавад. Шоирони мо ҳама нуктасанҷ, мушикоф ва мудаққиқ буданд ва барои фаҳмидани шеъри онҳо низ нуктасанҷию мушикофӣ лозим аст. Муаллими адабиёти мактаби миёна вазифадор аст, ки дар давоми солҳои таълим талабагонро ба хондани адабиёти классикӣ тайёр намояд.

Халқи тоҷик дар давоми ҳазор сол як адабиёти бузург эҷод намудааст, ки дорои санъати олии буда, гоҷҳои баланди инсонпарваронаро ифода кардааст ва чи аз ҷиҳати гоҷавӣ, чи ба эътибори шакли бадеӣ хусусиятҳои хоше дорад. Дар айни замон адибони гузаштаи мо бо масъалаҳои назирӣ ин адабиёти бузургӣ худ низ машғул гардида, хусусан дар илми поэтика бисёр асарҳо таълиф намудаанд. Имрӯз барои ин ки адабиёти классикиро ба ҳубӣ аз худ кунем, аз асарҳои назарӣ низ хабардор буданамон лозим аст.

Баъзе намоёндагони барҷастаи назми классикии форсӣ-тоҷикӣ дар назария асарҳои алоҳида офаридаанд, ки мисоли онро мо дар поёнтар хоҳем دید. Лекин дар таърихи маданияти мо ҷунин олимони забардасте ҳам будаанд, ки махсусан бо омӯختани илми адабиётшиносӣ машғул гардидаанд. Ин олимони таҷрибаи шоирони бузургро аз ҷиҳати назарӣ ҷамъбаст намуда, мувофиқи талаботи замони худ барои муайян кардани қонуниятҳои эҷодии бадеӣ кӯшиш нишон медоданд. Онҳо қонунҳои вазн, қофия ва санъатҳои бадеиро хеле муфассал ва дақиқ таъйин карда, дар

ин хусусҳо барои ҷавонон дастуруламали возеху равшане додаанд. Олимони адабиётшинос дар бораи моҳияти адабиёт, доир ба муносибати мазмуну шакл ва мисли ин дигар масъалаҳои муҳимми назарӣ бисёр фикрҳои ҷолиби диққат баён намудаанд. Ин фикрҳои онҳо дар замони худ барои инкишофи адабиёти пешқадам ва ба халқ наздик шудани он нақши муайяне бозида буд.

Дар таърихи адабиёт ва афкори эстетикӣ бисёр масъалаҳои ҳастанд, ки онҳоро бе ёрии мероси назарӣ ҳаҷ кардан мумкин нест. Масалан, масъалаи ин ки дар даврони гуногуни инкишофи адабиёти классикии мо писбат ба асари бадеӣ чӣ гуна талабот гузошта мешуд, барои муайян кардани бадеияти асар чи меъёрҳои вучуд дошт, чи назарияҳои буданд, ки адабиёти прогрессивиро пеш мебарданд ва кадоми онҳо адабиёти иртиҷоиро ғизо мебуданд ва амсоли ин.

Ҳалли ин ҳама масъалаҳо хеле мушкил аст, вале дар натиҷаи омӯзиши ҷиддии осори нависандагон ва адабиётшиносон имконпазир хоҳад буд.

Чунон ки шоири бузурги Озарбойҷон ва яке аз намоёндагони барҷастаи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ Хоқонӣ гуфта аст:

Суварнигори¹ ҳадисам², вале дар он сурат,
Ки ҷон дар он натавонам ниҳод, нангорам,

Шоир дар ин ҷо талаберо, ки дар назди эҷодиёти худ гузошта буд, баён намудааст. Хоқонӣ худро ба сураткаше монанд кардааст, ки бо сухан сурат мекашад. Вале ӯ талаб кардааст, ки шоир бояд бо сухан на танҳо сурат кашад, балки ба он сурат ҷон дамад, онро чун одами ҳақиқии зинда пеши назари хонанда намоён кунад ва агар ин кор аз дасти шоир наояд, ӯ бояд шеър нанависад. Дар ин байт нуқтаи

1. Суварнигор — сураткаш.

2. Ҳадис — сухан.

назари шоир доир ба адабиёт баён ёфтааст ва ҳамин гуна талаботро мо дар асарҳои назарӣ низ дида метавонем.

Он асарҳое, ки то Инқилоби Октябр дар бораи назарияи адабиёт таълиф ёфтаанд, кадомҳоянд?

Шумораи ин гуна асарҳо хеле бисёр аст, вале ҳамаи онҳо то замони мо омада нарасидаанд ва чанде аз онҳо тамоман гум шуда ё ҳанӯз ба дасти тадқиқотчиён надаромадааст. Он қисм асарҳои назарӣ, ки то замони мо расидаанд, низ ҳамагӣ ба як қимат набуда, баъзеяшон ҳақиқатан асари илмии тадқиқӣ бошанд, баъзеяшон аз такрори асарҳои пешина иборатанд. Шоирон ва дӯстдорони шеърӯ адаб шеърӯ шоирӣро бо ду роҳ омӯхта омадаанд: яке бо роҳи тазкираҳо ва дигаре бо роҳи таълифи китоб ва рисолаҳое, ки ба масъалаҳои умумии адабиёт, вазн, қофия ва бадеъ бахшида шудаанд.

Тазкира асарест, ки тарҷумаи ҳоли кӯтоҳи нависандагон, баҳои мухтасари эҷодиёти онҳо ва намунаи осори онҳоро дар бар мегирад. Машхуртарин тазкираҳои таърихи адабиёти тоҷикӣ аз қабилӣ «Лубоб-ул-албоб»-и Муҳаммади Авфии Бухорӣ (асри XII), «Чаҳор мақола»-и Низомии Арузии Самарқандӣ (асри XII), «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ (асри XV), «Музаккир-ул-аҳбоб»-и Ҳасани Нисории Бухорӣ (асри XVI), Тазкираи Мутрибии Самарқандӣ (асри XVI), Музаккир-ул-асҳоб»-и Малехои Самарқандӣ (асри XVII), «Оташкада»-и Лутфалибеки Озар (асри XVIII), «Мачмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят, «Тазкират-уш-шуаро»-и Фазлии Намангонӣ (асри XIX), «Тизқори ашъор»-и Садри Зиё (ибтидои асри XX) ва даҳҳо амсоли инҳо барои омӯхтани ҳаёти нависандагон ва гоҳе барои муайян кардани баъзе хусусиятҳои эҷодиёти онҳо аҳамияти калон дорад.

Вале тазкираҳо, чунон ки гуфта шуд, дар бораи нависандагон хеле мухтасар маълумот дода, бо овардани як-ду намуна қаноат мекунанд ва аз масъалаҳои эҷодӣ назарӣ қариб тамоман баҳс наменамоянд.

Таълифи асарҳои назарӣ низ дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ таърихи дуру дарозе дорад. Олимони мо назарияи адабиётро ба се илми мустақил тақсим мекарданд: илми арӯз, ки аз масъалаҳои вазн ва қонуну қоидаҳои он баҳс мекунанд: илми қофия, ки қонунҳои қофия ва ҳелҳои онро шарҳ медиҳад: илми балоғат (илмҳои ёвари балоғат- маонӣ, баён ва бадеъ), ки санъатҳои бадеӣ, жанрҳо ва шаклҳои жанриро меомӯзад. Масъалаҳои умумии адабиёт низ бештар дар илми бадеъ зикр мешаванд. Рисолаҳои ҳастанд, ки дар яке аз ин илмҳои сегона таълиф ёфтаанд, аммо баъзе китобҳо ҳарсеи онҳоро якбора дар бар гирифтаанд.

Аввалин рисола дар назарияи адабиёт, ки то имрӯз омада расидааст, «Тарҷумон-ул-балоғат» ном асари олими бузурги форсу тоҷик Муҳаммад ибни Умари Родуёӣ мебошад, ки дар асри XI навишта шудааст¹. Ин асари муҳим ба ҳамин наздикиҳо (соли 1949 дар Истамбул) ба эҳтимоми Аҳмади Оташ чоп шуд ва то ин вақт ҳатто номи муаллифи он маълум набуда, баъзеҳо онро ба қалами шоири маъруфи асри XI Абдулҳасани Фарруҳӣ нисбат медоданд.

«Тарҷумон-ул-балоғат» ба илми бадеъ оид аст. Чунон ки муаллиф дар муқаддима таъкид намудааст, пеш аз ӯ аз поэтика фақат Абуюсуф ва Абулӯлои Шуштарӣ барин олимони дар бораи арӯз ба забони дарӣ рисола навишта будаанд, аммо дар қофия ва бадеъ чизе навишта нашуда будааст. Пас «Тарҷумон-ул-балоғат»-и Родуёӣ аввалин асарест, ки ба забони дарӣ дар илми бадеъ таълиф ёфтааст. Родуёӣ мегӯяд: «Чунин гӯяд Муҳаммад Умар-ур-Родуёӣ, ки таснифҳои бисёр дидам мар донишиёни ҳар рӯзгореро андар шарҳи балоғат ва баёни аҳли саноат ва он чи аз он хезад ва ба вай омезад, чун арӯз ва маърифати алқоб ва кавофӣ (қофияҳо) ҳама ба тозӣ (арабӣ) дидам ва фоидаи

1. Соли таълифи «Тарҷумон-ул-балоғат» маълум нест. Вале Абулхайҷо Ардашери Дайламоспор ном шоир дар соли 1113-1114 китобат кардааст ва ӯ аз шоирон ва ҳешовандони наздики Асадии Тусӣ будааст. Аз рӯи ин қаринаҳо маълум мегардад, ки ин асар маҳсули асри XI мебошад.

вай як гурӯҳ мардумонро махсус дидам ва магар аруз, ки Абӯюсуф ва Абулӯлои Шуштарӣ ба порсӣ кардаанд. Ва аммо андар донистани ачнос ва ақсоми саноат ва шинохтани суханони бопероя ва маонии баландпоя китобе надидам порсӣ, ки озодаро мӯнис бошад фарзонаро гамгусор».

Дар назари аввал чунин менамояд, ки «Тарҷумон-ул-балоға» тарҷумае аз арабист. Номи китоб ба ин маънӣ ишора мекунад ва худи Родуёӣ мегӯяд: Гуфтам, ки маро бад-он қадар ки фароз ояд, аз ин илм бад-ин китоб чамъ кунам ва таснифи шофӣ биёроям ва ачноси балоғатро аз тозӣ ба порсӣ орам». Муаллиф, зохиран, таърифот ва фаслу боби асарҳои арабиرو риоя кардааст ва махсусан «Маҳосин-ул-калом» ном асари Наср ибни Ҳасанро сармашқ қарор додааст. Лекин ӯ дар чамъ кардани асарҳо, ёфтани мисолҳо, шарҳу эзоҳи онҳо хеле меҳнат ва риёзат кашадааст, аз беҳтарин асарҳои бадеии форсӣ-тоҷикӣ бисёр чизҳоро ба даст оварда, мутолиа кардааст ва дар ин роҳ чандин сол умри худро сарф намудааст. Родуёӣ мегӯяд: «Мисоли ҳар фасли алоҳида аз гуфгори устодон боз намоям, тозанамоӣ бошад ҳунарозмоӣро ва суханпаймоӣро. Ва аз эзидтаоло чиддатан тавфиқ хостам, дасти азиматро ба қалами имзо пайвастам ва рӯзгори андакро аз паси ин иштиғол сарф кардам. Ва бо масмуъ ва матбуи хеш бисёр девонҳо чамъ кардам, то як раҳ ин китобҳо ба сар бурдам, боб бар ақиби боб бо шарҳу фасле чанд, ки маъруфтар бувад ба урфи табоеъ чун тарсёе ва таҷнис ва тақсим ва истиорот ва иштиқоқ ва игроқ ва назоир ва амсоли вай бештар дидам ва бештар овардам, го ҳама давоии унс¹ андар вай мавҷуд бувад, ҳамчунон дилро андар вай баҳраи дониш бувад, танро ромиш² бувад. Ва оммаи бобҳои ин китоб бар тартиби фусули «Маҳосин-ул-калом», ки Ҳоча Ймои Наср ибни-ул Ҳасан..... ниҳодааст, таҳриҷ кардам ва аз тафсири вай

1. Давоии унс — шартҳои хурсандӣ ва улфат.

2. Ромиш — роҳат, осоиш.

мисол гирифтам ва лақабашро «Тарҷумон-ул-балога» ихтиёр кардам».

Ин аст, ки ҳарчанд асари Родуёӣ тарҷума нест, комёбиҳои назарияи адабиёти араб, аз он ҷумла, асарҳои Муътаз¹ ва Қуддама² дар асари Родуёӣ ба хубӣ истифода шудааст. Умуман илми бадеи форсӣ-тоҷикӣ аз аввали пайдоишаш бо адабиёти араб алоқаи муҳкам дошт. «Тарҷумон-ул-балога»-и Родуёӣ барои омӯхтани афкори назарии давраҳои аввали таракқиёти адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ сарчашмаи муҳиммест.

Баъд аз ҷоп шудани «Тарҷумон-ул-балога» маълум гардид, ки Родуёӣ дар рафти таълифи китобаш «Маҳосин-ул-калом» ном асари Абулҳасани Маргинонино сармашқи кори худ қарор дода бошад ҳам, дар баёни санъатҳо тасарруф низ нишон додааст. Масалан, санъати иштиқоқро иқтизоб (буриш) номидааст. Дар эроди мисолҳо низ мустақил кор кардааст. Дар «Маҳосин-ул-калом» зиёда аз 33 адад санъат нест, вале Родуёӣ онро ба 73 адад расондааст.

Абулҳасан Наср ибни Ҳасани Маргинонӣ аз адибони аввали асри V ҳиҷрӣ (XI мелодӣ) ва марде ғозилу донишдӯст будааст. Самъонӣ дар «Ансоб» ва Бохарзӣ дар «Дамъат-ул-қаср» шарҳи ҳоли Маргинонино нигоштаанд. Рашидуддини Ватвот низ дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» ин олиму ғозилро ном мебарад.

Ноғуфта намонад, ки як нусхаи мунқасир аз китоби «Маҳосин-ул-калом» дар китобхонаи Испания мавҷуд аст.

Китоби «Маҳосин-ул-калом» ба ҳиммат ва мусоидати профессор Е. Гомес дар ихтиёри бунгоҳи тадқиқоти шарқии донишқадаи адабиёти донишгоҳи Истамбул қарор гирифтааст³.

1. Маълумоти муфассале дар бораи Муътаз ва тарҷимаи русии рисолаи ӯ дар «Куллиёт»-и И.Ю. Крачковский (Избранные сочинения, т IV. М., 1960, сах.9-330) омадааст.
2. Дар бораи Қуддама дар ҳамон асари И.Ю.Крачковский (сах.149-170) маълумот ҳаст.
3. Зеби суҳан, ҷ. 1, сах. 27-227.

Дар асрҳои XI-XII чанд асари дигар дар илмҳои
она эҷод шудаанд. Аз ҷумла *Аҳмад ибни Муҳаммади
Маншури Самарқандӣ* доир ба санъати муталаввин, ки
яке аз саноеи лафзияи шеърест, асари мухтасаре таълиф
намудааст, ки *Хуришедӣ* онро шарҳ дода, «*Канз-ул-ғароиб*»
номандааст¹. *Абумансур Қосим ибни Иброҳими Қоинӣ* маъруф
ба *Бузургмехр*, аз шоирони дарбори Султон Маҳмуди
Ғазнавӣ буда, аз арузиёни Аҷам ҳисоб мешудааст, дар ин
илм рисолае ҳам доштааст. *Абӯмуҳаммад Абдуллоҳ ибни
Муҳаммад Рашиди Самарқандӣ* шоир, ки дар давраи
хукмронии Маликшоҳи Салҷуқӣ зиндагӣ кардааст, дар
илми шеър «*Зинатнома*» ном китобе навиштааст².

Аммо беҳтарини асарҳое, ки дар он давра ба вучуд ома-
дааст, асари алломаи бузург *Рашидиддин Абубакр Муҳаммад
ибни Муҳаммад ибни Абдулҷалили* котиби Умарии Балхӣ,
маншур ба *Рашиди Ватвот* (вафоташ дар соли 1182-1183)
мебошад, ки «*Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-иш-шеър*» ном
дорад. «*Ҳадоиқ-ус-сеҳр*» яке аз шоҳкорҳои адабӣ дар илми
бадъ аст, ки ҳанӯз аҳамияти худро гум накардааст ва дар
давораҳои гузашта бисёр муаллифон дар вақти навиштани
асаре дар назария асосан ба ин рисолаи Рашиди Ватвот
таъя кардаанд.

Аз шоирони давраи Ғазнавиён *Абулҳасан Али Баҳ-
ромӣ Сарахсӣ* чанд таълифоте дар илми аруз ва қофия
доштааст. Аз ҷумла «*Ғоят-ул-арӯзийин*» (ё «*Ғоят-ул-арӯ-
зайин*») ном асаре навиштааст ва Низомии Арузии Самар-
қандӣ дар «*Чаҳор мақола*» онро аз китобҳое ҳисоб мекунад,
ки муталикаи он барои ҳар як шоир лозим ва ҳатмист³.
Низомии Арузӣ китоби «*Канз-ул-қофия*»-ро, ки доир ба
илми қофия мебошад, аз таълифоти ӯ мешуморад ва Авфии
Бухороӣ китоби «*Хуҷастаннома*»-ро, ки оид ба илми аруз
аст, низ ба вай нисбат медиҳад.

1. Ал-муъҷам, таълифи Шамси Қайс, ҷопи Техрон, муқаддимаи Абдул-
ваҳҳоби Қазвинӣ, сах «б».

2. Ал-муъҷам, муқаддимаи Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, сах «ч».

3. Ал-муъҷам, муқаддимаи Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, сах «ч».

Боз аз чумла Абуабдуллоҳи Фӯшӣ (Қурашӣ) мебошад, ки доираи мунъакисаро, ки яъне аз доираҳои сегонаи ихтироъкардаи арузиёни Аҷам аст¹, ӯ эҷод кардааст.

Дигар олими адабиётшинос *Имом Ҳасани Қаттон* мебошад, ки аз пешвотарин алломаҳои Хуросон ва муосири Рашиди Ватвот аст. Ду шачараи аҳрам ва аҳрабро дар аруз ӯ эҷод кардааст, ки барои осон ёфтани вазнҳои 24-гонаи рубой ба қор меравад.

Аксарияти ин таълифот аз байн рафтааст ва асарҳое, ки пурра дастраси мо гардидаанд, фақат «Тарҷумон-ул-балого»-и Родуёнӣ ва «Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашиди Ватвот мебошад.

Аммо дар асри XIII дар адабиётшиносии форсӣ-тоҷикӣ асаре ба майдон омад, ки дар асоси муваффақиятҳои пешини назарӣ навишта шуда, гуфтан мумкин аст, ки ҷои ҳамаи он асарҳоро гирифт. Ин асари пурқимат «*Ал-муъҷам фӣ маъири-л-ашъор-ил-Аҷам*» ном дошта, ба қалами олими номӣ *Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайси Розӣ* тааллуқ дорад. «Ал-муъҷам» ба аруз, қофия ва бадеъ оид буда, олими Эрон Муҳаммади Қазвинӣ дар бораи аҳамияти он дар сарсухани худ ҷунин мегӯяд²: «Бо камоли чуръат метавон даъво кард, ки аз аввали таълифи ин илм ба забони форсӣ баъд аз ислом то ҳол ҳеч як асар бе истисно ба ин камоли таҳқиқ ва танқих ва пуррагӣ дар илмҳои сегона таълиф нашудааст ва агар таълиф шуда бошад ҳам, дастраси мо нашудааст».

Қайси Розӣ дар вақти таълифи «Ал-муъҷам» аксарияти китобхоеро, ки дар боло номбар шуд, дар даст доштааст, вале сарчашмаи асосии ӯ «Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашиди Ватвот будааст. Дар қисми сеюми «Ал-муъҷам», ки оид ба илми бадеъ аст, бисёри матолиб ва мисолҳо аз «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» аз ҷанб хусус афзалият дорад: «Ал-муъҷам» ба ҳамаи илмҳои сегонаи шеър- аруз, қофия ва нақдушшеър - назмшиносӣ

1. Муаллифи «Ғиёс-ул-лугот» танҳо доираи шашумро ихтироъи арузиёни Аҷам ҳисоб кардааст.

2. Ал-муъҷам, муқаддимаи Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, с. 11. АНСТОНА
17

шомил аст, аммо «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» танҳо қисми охириро дар бар мегирад: «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» бисёр мӯҷазу мухтасар, аммо «Ал-мӯъҷам» пурра ва батафсил буда, Ватвот дар зикри мисол танҳо бо як ду байти матлуб қаноат мекунад, аммо Шамси Қайс қасидаҳои дароз, китъа ва ғазалҳои пурра меорад.

Шамси Қайси Розӣ аслан аз шаҳри Рай (наздиқиҳои Техрони имрӯза) буда, муддатҳои дароз дар Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм, чанд гоҳ дар Бухоро ва Марв истиқомат кардааст. ӯ дар фитнаи мугул ба Ироқ гурехта, 7-8 сол дар он ҷо умр ба сар бурда, аксари вақтҳо шаҳр ба шаҳр овора гаштааст, қатлу ғорати мугулро бо чашми худ дида, дар шаҳри Рай як-ду бор асири мугулон гашта, хорию зориҳо кашидааст. Охируламр баъд аз инқирози Хоразмшоҳиён тақрибан дар соли 1226 Шамси Қайс аз Ироқ ба Форс муҳоҷират намуда, дар дарбори Атобак Саъд ибни Зангӣ ва Атобак Абубақр ибни Саъд ибни Зангӣ хизмат кардааст¹. Тафсилоти охири умри Шамси Қайс маълум нест.

Шамси Қайс таълифи «Ал-мӯъҷам»-ро дар соли 1217-1218 дар Марв сар карда буд. Пас аз як сол мусаввадаи он дар як хучуми мугул дар пеши қалъаи Фарразин (миёни Ҳамадон ва Исфохон), бо ашёи нафисаи дигар талаф шуд, вале баъди чанд вақт баъзе порчаҳои онро бо ёрии деҳқонони кӯхистон ёфт ва дар соли 1232-1233 таълифи онро ба охир расонид. Аммо китоб аввал ба забони арабӣ навишта шуда будааст ва фақат арӯзу қофияро дар бар мегирифтааст, ки мисолҳо ҳам аз адабиёти араб ва ҳам адабиёти форсӣ-тоҷикӣ будааст. Баъдтар бо илтимоси дӯстон китобро ба ду тақсим карда, он чи ба забони форсӣ оид буд, дар китоби «Ал-мӯъҷам фӣ маоъир-ил-ашъор-ил-Аҷам» ҷамъ овард ва он чи ба адабиёти араб доир буд, дар китоби ҷудогона гун

1. Саъдӣ ҳам дар замони ҳукмронии ҳамин Атобак Абубақр ибни Саъд ибни Зангӣ дар Шероз зиндагӣ карда буд. Вале Шамси Қайс аввалҳои салтанати ин Атобак ва Саъдӣ охириҳои ӯро дарёфтааст, ки эҳтимол Қайс ва Саъдӣ якдигарро надида бошанд, чунки дар китоби «Ал-мӯъҷам» зикре аз Саъдӣ намеравад.

карда, «Ал-муъраб фй маъоири-л-ашъор-ил-Араб» номид. Қайси Розӣ гуё китоби дигаре бо номи «Ал-кофй фи-л-арузайн ва-л-қавофй» таълиф кардааст, ки эҳтимол ҳамон қисми арабии «Ал-муъчам» бошад.

Барои ин ки аҳамияти «Ал-муъчам»-и Шамси Қайси Розӣ маълум шавад, овардани як порчаро аз хотимаи он зарур мешуморем. Азбаски таҳрири Шамси Қайс барои ҷавонони имруза сахтӣ мекунад, мо матнро то андозае сода кардем ва баъзе калимаву ибораҳоро дар даруни қавс эзоҳ додем.

Шамси Қайс дар бораи шартҳои шеър ва шоирӣ чунин мегӯяд¹.

«Барои шеър адавот (олатҳо) ва барои шоир муқаддамот (шартҳо, назарияҳо) лозим аст, ки бе он ҳеч касро лақаби шоирӣ намезебад ва ба ҳеч шеър номи нек дуруст намеояд. Олоти шеър аз калимоти сахҳ, алфози ширин, ибораҳои ба-лиғ ва маонии латиф иборат буда, вақте ки онро дар қолаби мақбули вазн мерезанд ва ба риштаи абёти матбуъ (дилкаш) мекашанд, шеъри нек номида мешавад ва ҳамаи санъат аз гайри пурра ба даст даровардани олот ҳосил намешавад, чунон ки камоли шахс бе саломати аъзо ва ибъози² он сурат намебандад. Ва аммо муқаддамоти шоирӣ он аст, ки бояд шоир ба муфрадоти (шакли танҳои) калимаҳое, ки он бо шеър хоҳад гуфт, огоҳӣ пайдо кунад ва аз хелҳои таркиботи сахҳ ва фосиди он хабардор гардад. Мазҳаб (услуг)-ҳои шоирони муглакғӯй ва амирони каломро дар таъсиси (бунёди) мабонии (асосҳои) шеър ва равиши роҳҳои назмро бишиносад, расм ва тариқати ононро дар нууту (сифот) дараҷаҳои мухотабҳо, фанни таъризи ва тасреҳҳо (сарехкуниҳо), қонунии ташбеҳҳо, таҷнисҳо, қоидаи мутобиқа (тазод) муғолагаҳо³, маҷозҳо, истиораҳо ва дигар санъатҳои каломиро бидонад. Қисме аз ҳикматҳо, масалҳо, каме аз

1. Ал-муъчам, хотима, сах.445..

2. Ибъоз — чудо кардани баъзе аз баъзе, баъзоро қабул кардан ва баъзоро рад кардан

3. Муғолага — бояд мутобиқа бошад.

таърих ва аҳволи подшоҳони пешина, ҳукамои гузашта огоҳ бошад. Инчунин маънии латифро аз заиф фарқ кунад. Ба ҳусни матлаъ, лутфи мақтаи ҳар шеър огоҳ бошад, то ки ҳар як маъниро дар либоси иборати лоиқ ба манасса (зухургоҳ) нишонад. Дар ифодаи сухан аз маънии сушт, ташбеҳҳои дуруғ, ишорот ва имооти бегона ва мушқил, ихомоти нохушу таҷнисоти мукаррар, тавсифҳои нофорам, истиороти дур, маҷозоти нодуруст, такаллуфоти вазнин, тақдим ва таъхироти нодилписанд парҳез кунад. Дар ҳама ҳусус бояд аз миқдори эҳтиёҷ ба тарафи ифрот¹ ва тафрит² берун наравад. Аз он чи зарур аст, беҳабар намонад ва дар чизҳо бемаънӣ напечад. Ва пеш аз он ки дар назм сар мекунад ва ба даъвои шоирӣ миён мебандад, аввало мухтасаре илми арӯз ва қофияро бихонад, то ки аз баҳрҳои асли ва ихтироъшуда воқиф шавад, вазнҳои хушро аз нохуш фарқ кунад. Қисми раво ва норавои азоҳифро ва қисми саҳеҳи абётро аз сақим (носаҳеҳ)-и он шиносад, қофияҳои аслиро аз маъмул³ имтиёз кунад. Пас он гоҳ сармои нек аз гуфтаҳои дилкаш ва санъаткоронаи устодони ин санъат ва покизагӯи ин фан ба даст орад. Аз қасидаҳо китъаҳои дурусттаркиб, ширинлафз, латифмаъно, некӯматлаъ, писандидамақтаъ, ширинтахаллусро аз девонҳои машҳур ва маъруф ва ашъори ширину шоёни истехсон дар фанҳои гуногун ва анвои ҷудогона тамом ёд гирад. Ҷамъи ҳиммат ба мутолиа ва музокираи он сарф кунад, ба баҳс ва истиқроъ⁴ ба дақиқу ҳақиқӣ санъатҳо воқиф шавад, то ки маонии нозук дар дилаш ҷо гирад ва алфоз дар зехни ӯ қарор гирад. Он иборат малакаи забони ӯ шавад. Маҷмуи он моддаи таъ ва мои хотири ӯ гардад. Вақте ки димоғи ӯ ба кор

1. Ифрот — аз ҳад гузаштан, зиёдаравӣ қардан.

2. Тафрит — кӯтоҳӣ қардан, зидди ифрот.

3. Қофияи маъмул — қофияи сохта, ки чанд хел дорад: қофия шудани як калимаи сохта (мушғак) бо калимаи рехта (ғайри мушғак), мисли «хурсанд» ва «бурланд», қофия шудани як калима бо ду калима, мисли «даст» — «қорд аст» ва мисли онҳо.

4. Истиқроъ — таҷқиқ ва таҳқиқ.

медарояд ва сикри¹ табъи у кушода мешавад, фоидаҳои он ашъори рӯй менамояд ва натиҷаҳои баҳравариҳо пайдо мегардад. Он гоҳ шеърӣ у чун чашмаи зулол аст, ки мадад аз рӯдҳои бузург ва ҷӯйҳои амиқ мегирад ва монанди маъҷуни хушбӯӣ меояд, ки ройиҳаҳои он машоми рӯххоро муаттар мегардонад ва касе бар айбҳои он воқиф намешавад.

Вақте ки шеъреро сар кардани мешавад, аввало бояд насри онро ба пеш оварад ва маънии онро ба саҳифаи дил нигорад ва калимаҳои лоиқӣ он маъниро тартиб диҳад, вазне мувофиқи он шеър ихтиёр кунад, аз қофияҳо, он чи мумкин гардад ва хотир бо он мусомаҳат кунад (осонӣ гирад), бар варақе нависад ва ҳар чи аз он сахл ва дуруст ояд, дар он вазн ҷой интиҳоб кунад, қофияҳои шойгон² ва маъмулро ба он роҳ надихад. Дар назми абёт ба сиёқати сухан (суханронӣ) ва тартиби маонӣ илтифот нанамояд, то ҷумла қасидаро бар сабили мусаввадаи таълиқ³ занад ва чи гуна ки иттифоқ афтад, бигӯяду бинависад.

Агар иттифоқ афтад, ки дар байте ягон қофияро ба ягон маънӣ ба кор бурдааст, баъд аз он маънии бехтар рӯӣ намояд ва байте аз он барҷастатар даст диҳад, он қофия дар он байт нагзтар ҷой гирад, нақл кунад. Пас ба байти аввал ҳоҷат афтад, барои он қофияи дигаре ёбад, вагарна тарк кунад.

Вақте ки байтҳо бисёр шуду маъно тамом гашт, хамаашро як-ду бор бо сидқи дил хонад, дар бораи соф ва сара кардани байтҳо диққат кунад, ҳар як байтро ба ҷои муносиб гузорад, то ки мазмуни байтҳо аз ҳам ҷада нашавад, байтҳо

1. Сикр — банди об, садди наҳр, маҷозан гирех, садд, бастагӣ, сикри табъ — гирехи табъ.
2. Қофияи шойгон — яке аз қофияҳои сақат, масалан, ба ҳам қофия шудани калимаҳои «неқутар», — «зеботар», «гуфтан», — «шунидан», «лолаҳо» — «гунҷаҳо» ва ғайра.
3. Мусаввадаи таълиқ — сиёҳнависи овеза; ишора бар он ки шоирони араб пеш аз исломият шеърӣ худро ба коғазе навишта, дар рӯзи бозор ба девори хонаи Каъба меовехтанд ва мардум хонда, ба он баҳо меёдан; мусаввадаи таълиқ киноя аз шеърест. ки писанди умум ояд.

аз ҳамдигар бегсна нагарданд, дар ҳар сурат мувофиқати байтҳо, мисраъҳо, мутобиқати калимаҳо, маънихоро лозим шуморад.

Бисёр воқеъ мешавад, ки ду мисраъ ё ду байт аз роҳи маънӣ мутаносиб намеафтанд ва ба ин сабаб равнақи шеър ботил мегардад. Ин гуна маънӣ дар рубоиёт бештар воқеъ мегардад, ки шоирро маънии хуш дар хотир меояд ва бештар чунон мешавад, ки онро байти охир месозад ва аввалинро ба он мепайвандад ва дар он аз таносуби калима ва алоқаи лафзҳо гофил мемонад, чунон ки Разии Нишопурӣ гуфтааст:

Ҳар дам зи ту дил бо дами сарде будаст,
В-аз чоми ту чуръа наву мардӣ¹ будаст.
Маъзурам, агар дарди саре додам аз он,
Он дарди сарам аз сари дарде будаст.

Нахуст байти аввалро ба он пайванд додааст ва мисраи дуоми байти аввал лоиқи маънии байт наафтадааст ва ҳамроҳ кардани он ба мисраи аввал некӯ наёмадааст. Чунон ки вазир Бӯнастрии Кундури (ё Қундизӣ) гуфтааст:

Бе он ки ба кас расид зуре аз мо,
Ё гашт парешон дили муре аз мо.
Ногоҳ баровард бад-ин расвой
Шурида сари зулфи ту шуре аз мо,

ки мақсад байти дуом буда, байти аввал вобаста ба сонӣ шудааст. Бинобар ин маънӣ халалпазир гардидааст. Ба сабаби он ки шуре, ки аз сари зулфи ёр мехезад, натиҷа зулим ва озор дилест, илло он ки магар андешидааст, ки ман дилеро пароканда кардам, бинобар ин сари зулфи ту дили маро пароканда кард, ин гуна маънӣ дар муғозала, дар ишқбозӣ далери рақиқ (суст ва ночиз) аст

1. Эҳтимол «дурде» бошад.

Қофия чунон оварда шавад, ки ҳеч кас онро тағйир дода натавонад.

Бояд қофия ба маънӣ муқаддам дошта шавад¹, баъд маъниро ба он илҳок кунад (ба он бандад) ва ба ҷо нишонад, ки ба ҳеч кас тағйироти он мумкин нагардад. Чунон ки Анварӣ гуфтааст:

Душ бо осмон ҳамегуфтам
Бар сабили суоли матлаб: Ай!
Ки мадори ҳаёти олам кист?
Рӯй сӯи ту карду гуфто: Вай!
Гуфтам: Инро далел бояд гуфт,
Ҳеч донӣ, ки мечигӯӣ, ҳай!
Мири об асту ҳақ ҳамегӯяд;
«Ва мин-ал-мои куллу шайин ҳай!»²

Ҳеч як шоир ягон қофияро аз ин шеър ба таври дигар табдил дода натавонад.

Агар аввал ба назм сар кунаду сонӣ қофияро ба он бандад мумкин аст, ки мувофиқи дилхоҳ ҷойгир нашавад, тағйиру табдили он мумкин шавад, чунон ки дигаре гуфтааст:

Савдои ту дар сари ман сохт мақар³,
Ғамҳои ту аз танам бинагзошт асар,
В-акнун дар дил орзуи ҳечам нест,
Ҷуз орзуи рӯи ту, эй зебох(в)ар⁴.

1. Ин фикри Шамси Қайс нодуруст аст ва ба таъсири баъзе шаклпарастихои замони феодалий мондани ӯро нишон медиҳад. Қофия ба маънӣ муқаддам нест, балки маънӣ ба вазну қофия ва ҳамаи санъатҳои бадеӣ муқаддам аст, зеро ҳамаи инҳо барои зоҳир шудани маънӣ хизмат мекунанд.
2. Ин мисраъ арабӣ буда, маънояш «Ва ҳар чиз аз об зинда аст».
3. Мақар — қароргоҳ.
4. Хур — офтоб.

Агар касе хоҳад, ки ин кофияро ба қофияи хуштаре табдил диҳад, метавонад, чунон ки мегӯяд:

Савдои ту дар сари ман сохт қарор,
Ғамҳои ту аз дилам баровард димор,
В-акнун дар дил орзуе ҳечам нест,
Чуз орзуи рӯи ту, эй зебо ёр!

Ҳамчунин бояд, ки дар алфоз ва маонии ҳар байт ба қор орад, то ки агар калимаи номуносиб омада бошад, калимаи нағзе ба қои аввалӣ зикр кунад ва агар маъние ноқис ояд, пурра гардонад.

Дар ин боб шоир чун наққоши чирадаст мебошад, ки дар тақсими нақшҳо ва гирд гардонидани шоҳу барғҳо ҳар гулуро ба тарафе нишонад ва ҳар шохоро ба сӯе берун барад ва дар рангомезӣ ҳар як рангро қое ҳарч кунад ва ҳар рангро ба гуле диҳад. Он қо, ки ранги сер лоиқ аст, нимсер сарф накунад ва он қо ки ранги равшан бояд, торик ба қор набарад. Монанди чавҳарии устоде мебошад, ки ба ҳусни таълиф ва таносуби таркиб равнақи иқд (шада)-и худ бияфзояд ва ба тафовути чиниш ва бетартибии назм оби марвориди худро набарад.

Бояд ки дар фанни сухан ва услубҳои шеър чун насибу ташбиб, мадҳу замм, офарину нафрин, шукру шикоят, қиссаву ҳикоят, суолу ҷавоб, итбу истеътоб, зикри диёру русум, васфи осмону нучум, азҳорӣ (шукуфаҳо), анҳор, шарҳи риёҳу амтор (бодҳо, боронҳо), наъту сифат, ташбеҳи лайлу наҳор, наъти асбу силоҳ, ҳикояти разму масоф аз тариқи афзалтарин шоирон ва шоиртарин фозилон нагузарад, инчунин дар нақле аз маънӣ ба маънӣ ва гардонидан аз фанне баромади латиф ва шуруи шоистаеро вочиб донад.

Набояд, ки ҳеч олими ҳештандор бар радд ва айби ҳар шоир далерӣ кунад ва дар хунукии калима, сустии маъноӣ он ба он дам занад, магар бовар дошта бошад, ки он шоир сухани ўро маҳзи шафқат ва айни беҳомӯзӣ хоҳад шинохт, аз он баҳравар ва раҳнамоӣ хоҳад дид, чи дар ин аҳд ҳеч

санъат беқиматтар ва ҳеч ҳунар хортар аз шеърӯ шоирӣ нест, барои он ки аз ҳар пеша, ки ҳаст, беҳтар намебошад ва ҳар ҳунаре, ки ҳаст, аз он пиромӯзтар¹ набувад, то мард муддате бар музовалати² он мудовамат намояд ва дар он маҳорате, ки устодони он санъат биписанданд, ҳосил намекунад, ба даъвии он берун намеояд, кардаву сохтаи хеш ба манязид (кӣ зиёд?)-и арз намебарад. Магар мешавад, ки ҳар кас сухани мавзун ва номавзун бишнохт ва қасидае чанд каж-маж ёд гирифт, аз ду-се девон чанд қасида дар мутолиа овард, ба шоирӣ сар бармеоварад? Ба муҷарради назми оӣ (холӣ) аз покизагии алфоз ва тақриби маонӣ худро шоир мепиндорад. Ва чун чоҳиле шефтаи таъби хеш ва муътақиди шеъри хеш шуд, ба ҳеч вачҳ аз он эътиқод бознатавон овард ва айби шеъри ӯ бо ӯ тақрир натвон кард. Ҳосили иршод ва насиҳати ӯ чуз он набошад, ки аз гӯянда биранҷад ва сухани ӯро баҳонаи бухл ва нишони ҳасади ӯ шуморад...

Аз рӯи инсоф модом ки анвои суханони мардум ҳамчун асноф ва табақоти халқ гуногун ва тафовутнок аст, баъзе нек, баъзе бад, баъзе малех, баъзе хунук ва ҳама дар муомалоти халқ ба кор меояд ва дар истеъмолот лозим меояд, чунон ки базлаи³ нохуш ва музҳикаи⁴ номуносиб, дар маҷлиси бузурге чунон таъсирнок мебарояд ва гӯяндаи он манфиате меёбад, ки бисёр базлаҳои хуш ва музҳикаҳои ширин даҳяки онро ба худ намебинад. Вақте ки масхарабозон бо калимаҳои бемаънӣ ва паст дар баъзе маҷолис чандон хурсандӣ дар мардум пайдо мекунанд, ки бисёр қавлҳои (сурӯд) бадеъ ва таронаҳои латиф наметавонад. Модоме ки чунин аст, сухани касеро рад кардан ва онро дар рӯи ӯ бо он сухани сард гуфтан аз эҳтиёту ақл дур буда, дар қонуни ахлоқи некӯ мамнӯъ аст.

1. Пиромӯзтар — эҳтимол пуромӯзтар бошад.

2. Музовалат — чизеро бо чизе қарин кардан, кушидан ба чизе, расидан ба коре.

3. Базла — мутояба, латифа.

4. Музҳика — хандаовар.

Аммо агар касе хоҳад, ки дар фанни шеър ба дараҷаи камол расад ва суханро чунон орояд, ки писанди арбоби табъ бошад, бояд ҷаҳд кунад, то насру назми ӯ ба калимаҳои покиза ва маъниҳои латиф ораста ояд, чунон ки суратҳои маънии бадеъ дар либоси калимоти сусти пушонидан фирефта нашавад, ҷи маънии беибораат ҳеч тароват надорад ва иборати бемаънӣ ба ҳеч наояд. Калимаҳо ба масобаи (монанди) зарфҳои маонист ва маонӣ ҳамчун матои ӯст. Пас, ҳар сухане, ки дар он маънии латиф набошад, табъи аҳли тамиз ба он майл намекунад, ҳамчунон бошад, ки зарф холӣ ва дар вай матоъ набувад.

Бояд ки шоир дар навбати аввал ба ҳеч ҳол ба гуфта ва пардохтаи худ эътимод накунад, то вақте ки онро як-ду бор ба ноқидон (нақдқунандагон, мунаққидон)- и сухан ва дӯстони фозили мушфиқ арз надорад, хатову савоби онро аз онҳо ба тариқи талаби раҳнамоӣ нашунавад, онҳо ба сикҳати назму қабули вазн ва дурустии қофият ва ширинии арзи омма нанишонад ва дар маърази писанд ва нописанди ҳар кас наёрад. Вақте ки соҳибхунаре ба маърифати шеър шӯҳрат ёфт ва наздики донишмандони суханвар ба нақди шеър (шеършиносӣ) ҳукм ёфт, ангуштнамо шуд, сухани ӯро дар радди қабули ҳар як калима ва маънӣ ки гӯяд, насси сарех¹ шиносад ва ӯро дар он мучтаҳиди (соҳибҷиғҳоди) айбёб донад ва ҳар ҷи гӯяд, аз вай ҳуҷҷате қотей ва иллоте возеҳ наталабад, ки бисёр чизҳо бошад, ки ба завқ тавон ёфт ва аз он иборат (гузар) натавон кард.

Бояд донист, ки нақди шеър-донистани сусти қавӣ, табоҳӣ, дурустии он ба шеъри нек гуфтан тааллуқ надорад. Басо шоир ҳаст, ки шеърро пухта мегӯяд ва (аммо) нақди шеър чунон ки бояд, натавонад. Ва басо ноқиди шеър (мунаққид) мебошад, ки шеърро некӯ наметавонад гуфт. Аз яке фозилон ва умарои калом пурсиданд, ки «ҷаро шеър намегӯӣ?». Гуфт: «Аз баҳри он ки чунон ки мехоҳам ки ояд, намеояд ва он ҷи фароз меояд, намехоҳам».

1. Насси сарех — камоли муътабари сарех.

Бештари шоирон ба ин фикр ҳастанд, ки нақди шеърро шоирон муайян мекунанд ва чуз онҳо наметавонанд, ки дар радду айби он сухан гуянд. Ин мулоҳиза галат аст, аз баҳри он ки масали шоир дар назми сухан ҳамчун устои бофанда аст, ки чома (матӯъ)-ҳои муҳкам мебофад, нақшу нигорро мухталиф, шоҳу баргҳои латиф ва гузоришҳои дақиқ ва давол (тасма)-ҳои ширин дар он ба вучуд меорад, аммо баҳои онро ба гайр аз симсорон (даллолон) ва баззозон, ки чомаҳои бешбаҳо аз ҳар навъ матои ҳар вилоят аз дасти эшон бисёр мегузаранд, наметавонанд ва чуз эшон намедонанд, ки лоиқи хазинаи подшоҳ ва шоистаи хилъат ва навъе аз табақоти бузургон кадом аст.

Ҳеч кас ба бофанда намегуяд, ки баҳо кун. Бофанда агар баҳои чомаи худ кунад, аз ҳисоби ресмон ва абрешим, зарришта ва муддати амали худ гузашта наметавонад. Лутфи чома, ширинӣ, зебоии онро наметавонад донист, магар ки баззозӣ карда, чомашинос шуда бошад. Пас, сухани ӯро агар шунаванд, аз чихати баззозию симсорӣ мешунаванд, на аз рӯи бофандагӣ, чи ҳар кас, ки чизро ба ҳайати иҷтимоӣ мебинад ва истеъмолкунандаи он ҳайат буда бошад, хубӣ ва пастии онро беҳтар аз пардозандаи он медонад, ки ба таркиби муфрадоти (чузӣҳои) он онро аз қувват ба феъл овардааст.

Инчунин шоир назми суханро ба хоҳиши табиӣ худ мекунад ва шеър бар мувофиқати хоҷат ва лоиқи сурати воқеа мегуяд ва ноқид ихтиёри онро барои некуии лафз ва маънӣ мекунад.

Фарқ бисёр аст миёни он чи ба хоҳишу хушомад металабанд ва чи барои некуӣ ва ситудагӣ хоҳанд. Ва шеър фарзанди шоир аст, чун байте чанд гуфт, ҳар чи гуна ки омад, агарчи донанд, ки камтар аз абёти дигар афтодааст, аз ҳештан наёбад, ки гуфта ва пардохтаи ҳеш ботил кунад. Ва бузургон гуфтаанд: «Ал-маръу мафтунун би ақлиҳи ва шеъриҳи ва ибниҳи»- яъне мард фитна ва мағрури ақли ҳеш ва шеъри ҳеш ва писари ҳеш бошад, ки ба писанди ақл ва шеъру фарзанди ҳеш мубтало бувад. Аммо ноқидро

дил насӯзад бар шеъри дигарон, ки ў на хотир сӯзондааст дар назм ва тартиби алфоз ва маонии он, пас ҳар чӣ неку бувад, ихтиёр кунад ва ҳар чи ракик (суст) бувад, бигзорад, чи шоир дар назми хеш толиби хушомад (хушоянд) бошад ва ноқид чӯяндаи беҳомад бувад»

Чунон ки мебинем, Шамси Қайс як силсила назариёти аҷибест дар илми адаб ва шартҳои шеърро шоирӣ баён намулдааст. Албатта, муаллиф фарзанди замони худ буд ва баъзе фикрҳои ў дар замони мо норавост. Вале қимати асосии ин назариёти Шамси Қайс дар ин аст, ки ў ба тарафдорӣ мувофиқати куллии шакли мазмун барои мада, аз шеъри шоир бадеияти олий талаб кардааст. Ҳарчанд ки муаллиф дар як ҷо қофияро мустақил дониста, ҳатто онро аз мазмуни асар ҳам болотар гузоштааст, вале дар ҷои дигар ба шоирон ва олимони шаклпараст зарбаи сахте расонида, мазмуни шеърро мақсади аввалин ва шакли онро тобеи мазмун шуморидааст. Ў гуфтааст: «Ҳар сухане, ки дар он маънии латиф набошад, таъби аҳли тамиз ба он майл намекунад, ҳамчунон бошад, ки зарфи холӣ ва дар вай матоъ набувад». Бешубҳа, ин фикри Шамси Қайс дар замони худ аҳамияти қалон дошт ва дар замони мо ҳам қимати худро гум накардааст.

Он чи ки Шамси Қайс дар бораи вазифаҳои танқиди адабӣ ва мунаққидон гуфтааст, низ хеле ҷолиби диққатанд. Вай мунаққидонро ноқиди шеър номидааст, ки бояд шеърро нақд кунад, мисли сарроф сараро аз сақат ҷудо намояд. Вай чунин фикре баён кардааст, ки «ноқид чӯяндаи беҳомад бувад», яъне аз шеър он чиро, ки нағз омадааст, ба шоир ва хонанда намояд. Ин гуфтаҳои ў ба вазифаҳои танқиди адабии имрӯза мо, ки бояд муваффақиятҳои адабиётро нишон дода, барои мазмуни олии гоҷавӣ ва шакли баланди бадеии он мубориза барад, низ мувофиқ меояд.

Ин аст, ки бисёр фикрҳои Шамси Қайси Розӣ ва дигар адабиётшиносони гузашта хеле ҷолиби диққатанд ва сазовори эҳтиёткорона омӯхта шудан мебошанд.

Пас аз «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайс низ чанд асар дар назарияи шеър таълиф шудааст, ки баъзе бештар ва

баъзеи дигар камтар қимати илмӣ доранд. Як қисми онҳо бо таъсири «Ал-муъҷам» эҷод шудаанд.

Аз рисолаҳои, ки баъд аз «Ал-муъҷам» таълиф ёфтаанд, чандеро номбар мекунем:

Дар асри Шамси Қайс китобе дар аруз бо номи «*Меъёр-ул-ашъор*» навишта шуда буд, ки таълифи онро ба *Ҳоча Насируддини Тусӣ* (вафоташ дар соли 1229-1230) нисбат медиҳанд, ки олими бузурги форсу тоҷик, яке аз барҷастатарини ситорашиносони дунё ва асосгузори илми мусалласот (тригонометрия) буда, ба шоирӣ ва илми шеър низ шавқ доштааст.

Дар дигар асари Насируддини Тусӣ «Асос-ул-иктибос» низ бисёр масъалаҳои умумии назарияи адабиёт муҳокима шудааст. Муаллиф алоқаи баъзе адабиётшиносони араб ва форсу тоҷикро бо назарияҳои адабии Юнони қадим, аз ҷумла «Риторика»-и Арасту нишон додааст. Баъзе назарияҳои олимони форсу тоҷик бо назариёти мутафаккирони Ҳинди қадим алоқа доштааст.

Доктор Нодири Вазинпур дар мақолае ба номи «Шеър пойгоҳи андеша дар адабиёти форсӣ...» дар бораи сабабҳои бартарии мақоми назм бар наср аз файласуфони Юнони қадим Афлотун ва Арасту, бисёр мутафаккирони Аврупо мулоҳизаҳо нақл менамояд ва дар охир аз муаллифон ва муҳаққиқони форсу тоҷик низ дар бораи шеър, мақсад ва мантики он нақли афкор карда мегӯяд: «Муаллифи «Чаҳор мақола»-Низомии Арузии Самарқандӣ (дар мақолаи аввал, сах. 19) шеърро саноат мешуморад, на ҳунару фан. Шамси Қайси Розӣ дар китоби «Ал-муъҷам...» шеърро каломе андешидааст, ки мавзун ва мураттаб бошад. Шамси Қайс саҳт пойбанди қофия мебошад. Аз ин миён танҳо Ҳоча Насируддини Тусист, ки дар китобҳои ба номи «*Меъёр-ул-ашъор*» ва «Асос-ул-иктибос» шеърро ба таври амиқ ва ҳайратангез баён менамояд. ӯ мегӯяд: «Шеър дар назди омма каломест муқаффо ва мавзун, вале дар назари аҳли мантиқ каломест маънавий». ӯ ба ин тартиб қофияро, агар монеи кори шоирист, як сӯ мениҳад ва ӯ аз шеър таҷаллии

андеша ва ҳаёлу оҳангро талаб мекунад» (маҷаллаи «Яғмо» № 11, баҳманмоҳи соли 1352, ҳ.ш.)

Хусрави Деҳлавӣ (1253-1324) бо номи «*Эҷози хусравӣ*» иборат аз ду ҷилд асаре оид ба қоидаҳои насрнависӣ таълиф кардааст ва ҳазорон санъати бадеӣ дар он дарҷ намулдааст.

«*Бадоеъ-ус-саноеъ*»-таълифи Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ (вафоташ 1513) аз як дебоча (оид ба аруз), се боб ва хотима (оид ба бадеъ) иборат мебошад. Ин асар дар соли 1975 аз тарафи Раҳим Мусулмонқулов ба ҷоп расидааст.

Дар асри XV мисли «*Рисолаи қофия*»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, «*Аруз*»-и Сайфӣи Бухорӣ, «*Мизон-ул-авзон*»-и Алишери Навоӣ (ба туркӣ), арузи ашъори туркии Заҳириддини Бобур (1520), дар асри XVI монанди «*Ҷамъи мухтасар*»-и Ваҳиди Табрезӣ ва дар асрҳои баъд низ чанд асар таълиф шудааст. Калонтарини онҳо «*Маҷмаъ-ус-саноеъ*» ном асари Низомиддин Аҳмад ибни Муҳаммадсолеҳи Сиддиқии Ҳусайнӣ мебошад, ки дар соли 1650 навишта шудааст. Ин асар дар илми бадеъ буда, аз жанру шаклҳои жанрӣ, 40 адад бадоеи лафзӣ ва 40 адад бадоеи маънавӣ баҳс мекунад. Дар аксарияти мавридҳо муаллиф аз «Ҷадоиқ-ус-сеҳр» ва «Ал-муъҷам» нусхабардорӣ кардааст. Бо вучуди ин асари Низомиддини Аҳмад аз аҳамият холи набуд. Қабулмуҳаммад дар қисмати ҳафтуми «Ҷафтқулзум» аз саноеи бадеия баҳс намуда, асосан ба «Маҷмаъ-ус-саноеъ» таъя кардааст.

«Ҷадоиқ-ул-ҷадоиқ» таълифи Шарифуддин Ҳасан ибни Муҳаммади Ромӣи Табрезӣ (асри XVI) аст. ӯ «Ҷадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашиди Ватвотро шарҳу эзоҳ додааст.

Дар энциклопедия ва луғатҳои тафсирий низ ба масъалаҳои назарияи адабиёт ва поэтика мавқеи муҳим дода мешуд. Ҷунончи, Муҳаммад Гиёсиддин низ дар «Гиёс-ул-луғот» доир ба аруз ва санъатҳои шеърӣ маълумоти муфассал додааст. Муҳаммад Гиёсиддин аз китобҳои гуногуни назарӣ маълумот ҷамъ кардааст ва бар хилофи дигар муаллифон ҳамеша манбаи маълумоти худро зикр мекунад.

Ҳамаи китобҳое, ки дар боло номбар шудаанд, асосан ба поэтика доиранд ва муаллифони онҳо муҳокимаи масъалаҳои умумии назарияи адабиётро мақсади асосии худ қарор надодаанд. Вале китобҳое ҳам ҳастанд, ки муаллифони онҳо дар бораи санъатҳои бадеӣ ва арузу қофия не, балки асосан оид ба масъалаҳои умумии эҷодиёти бадеӣ, шартҳои шеър шоирӣ сухан рондаанд. Масалан, Кайковус дар «Қобуснома» (асри XI), Низомии Арузии Самарқандӣ дар «Чаҳор мақола» (асри XII) дар хусуси адабиёт бобҳои алоҳида кушода, талаби худро аз шеър ва шоир баён кардаанд, ки асари бадеӣ бояд чӣ гуна бошад, нависанда дар эҷодиёти худ қадом шартҳоро бояд риоя кунад ва ҳоказо.

Дар талабҳои ин муаллифон низ шароити замон ва манфиатҳои синфӣ онҳо инъикос ёфтааст, вале бо вучуди ин барои фаҳмидани сайри таърихӣ назарияҳои адабӣ аҳамияти қалон дорад.

Мо дар ин ҷо ҳамаи он асарҳоро, ки доир ба назария навишта шудаанд, номбар накардем ва ҳоло ҳамаи онҳоро номбар кардан ҳам мумкин нест. Мо фақат ҳаминро гуфтани ҳастем, ки ин гуна рисолаҳо хеле бисёранд ва илми поэтикаи форсӣ-тоҷикӣ таърихи қадимӣ ва пурсарвате дорад.

Вазифаи мо аз тартиб додани ин асар, ки ҳоло ба диққати хонандагон тақдим мешавад, тамоман дигар аст.

Чунон ки маълум аст, дар бораи санъати адабӣ, ки як қисми муҳими поэтикаи классикии мост, то ҳол бо ҳатти имрузаи тоҷикӣ ягон китоби содаи оммафаҳм ҷоп нашудааст, то ки талаботи ҳаваскорони адабиёт қаноат кунонида шавад.

Аз ҳамин сабаб мо лозим донистем, ки асар ба ёрии донишҷӯён ва муаллимони пешкаш шавад. Мақсади мо аз ин маҷмӯа фақат андаке ёрӣ додан ба адабиётдӯстону муаллимони ва оид ба баъзе санъатҳои бадеӣ чанде мағрибли адабиёти классикию шӯравиро дастраси онҳо намудан аст. Мо асосҳои илмии воситаҳои тасвири бадеиро баён кардани нестем. Аз нуқтаи назари илми адабиётшиносӣ муайян кардани моҳияти санъатҳои гуногуни бадеӣ низ

вазифаест, ки ҳалли онро ба оянда мавқуф бояд гузошт. Мо фақат таърифи мухтасари санъатҳои бадеии анъанавиро медиҳем ва барои ҳар як санъат аз саромадони сухан чанд мисол зикр мекунем.

Адади санъатҳои адабии дар «Тарҷумон-ул-балога» ба 124 мерасад. Дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» ва «Матлаъ-ул-улум» то як дараҷа ба таври мухтасар зикр шудааст.

Мо ҳамаи ин санъатҳоро ба маҷмӯаи худ нагирифтем, балки ончи хушоянд, дилкаш ва зарур буда, ба алифбои имрузаи мо созгор меояд, гирифтем ва он чи дар асоси алифбои арабии дуруст карда шуда ё бештар аз ҳарфбозӣ ва калимабозиҳои хушқу ҳоли иборат буд, фуруғузур гардид.

Вале баъзе санъатҳо, аз қабиле санъати тааҷҷуб дар осори классикӣ набуда, танҳо ҳар «Ҳафт қулзум» (ҷ. 7) зикр шудааст. Ин санъат ба санъати ташбеҳи измор бисёр монандӣ дорад. Бинобар зарур будани ин санъат ба гирифтани он зарурат ёфтем.

Воситаҳои тасвир ва санъатҳои бадеӣ, аз қабиле ташбеҳи истиора, таҷнис ва лаффу нашр ва амсоли онҳо дар сурате ки аз матни умумии асари бадеӣ ҷудо гирифта шаванд, роле онҳоро таъйин кардан мумкин нест. Инҳо воситаи тасвиранд, яъне барои тасвири ягон ҳодиса ё манзара ва ё образ кор фармуда мешаванд, бинобар ин, вазифа ва қимати онҳоро фақат дар дохили он порчае, ки ин ҳодиса ё манзара ва ё образро тасвир мекунад, дуруст фаҳмидан мумкин аст. Агар онҳоро аз ин порча ҷудо карда гирем, лузум ва зарурати онҳоро фаҳмидан мушқил мешавад. Вале мо дар ин маҷмӯа имкон надорем, ки барои нишон додани моҳияти ҳар як мисол онро бо контексти калоне биёварем. Азбаски донишҷӯён ва муаллимон аз назарияи адабиёт хабар доранд, ҳуди онҳо муайян карда метавонанд, ки фалон ташбеҳ ё истиора дар тавсири фалон манзара ё ҳодиса чӣ вазифае дорад.

Ғайр аз ин, дар осори классикон чунин ташбеҳу истиораҳои ҳастанд, ки дар ниҳояти барҷастагӣ ва дар байтҳои

алоҳида воқеъ шудаанд ва онҳоро аз газал ё дoston чудо карда гирем ҳам, қимати худро гум намекунанд, ба мо лаззат мебахшанд ва моро ба ҳайрат меоранд.

Чунон ки маълум аст, дар адабиёти классикиямон, дар газал, дар насибу ташбиби қасида аксаран байтҳои алоҳида мустақилмаъно буда, мутаммими ҳамдигар нестанд. Байте, ки аз онҳо чудо карда гирифта шудааст, маъноаш ба хубӣ фаҳмида мешавад.

Мо гумон мекунем, ки аз ин нуқтаи назар ҳам дар ин маҷмӯа чамъ оварда шудани баъзе байтҳои барҷаста барои ҷавонон аз ғоида ҳолӣ нахоҳад буд.

Аммо аз манзумаҳое, ки дорoi воқиабандӣ мебошанду дар сурати гирифтани байтҳои алоҳида силсилаи маъно халалпазир мегардад, порчаҳо ба қадри имкон дар сурати пурратаре интиҳоб гардид.

Дар интиҳоби мисол кӯшиш карда шуд, ки аксарияти онҳо аз адабиёти классикӣ бошад. Бо ҳамаи ин танҳо ба саромадони пешинаи суҳан қаноат накарда, аз шоирон ва нависандагони давраи шӯравӣ ҳамчун С.Айнӣ, А.Лохутӣ, С.Пайрав, Ҳ.Карим, М.Турсунзода, Ҷ.Икромӣ, А.Дехотӣ, С.Удугзода, Р.Ҷалил, Ҳ.Юсуфӣ, М.Раҳимӣ, Ф.Ниёзӣ, М.Аминзода, Б.Раҳимзода қадри имкон мисол интиҳоб кардем.

Мумкин аст, баъзе аз хонандагон гумон кунанд, ки бисёре аз воситаҳои тасвиrotи бадеӣ, яъне як қисми санъатҳои бадеӣ чизҳои кӯҳна буда, ба мо он қадар ҳам ҷои лузум надоранд. Ба ин суоли муқаддар ва эҳтимоли низ ба таври ҷавоб аз шоирон ва нависандагони шӯравӣ, ҳатто аз осори ҷавоншоирон намуна гирифта шуд. Ин мисолҳо нишон медиҳанд, ки санъатҳои шеърӣ табиӣ ва ғайритакаллуфӣ ба замми латофати вазн, барҷастагии бадеӣ буда, боиси зебоии тасвири адабӣ хоҳанд шуд.

Дар бораи истилоҳоти адабӣ низ лозим меояд, ки каме гуфтугӯ намоем. Дар масъалаи истилоҳот дар ин асар баъзе тағйироти ҷузъӣ дароварда шуд. Калимаҳои бисёр мураккаби арабӣ то ҳадди имкон ба тоҷикӣ гардонид шуд, вале аксарияти онҳо ба ҳолати аввалии худ монд. Аз

чумла калимаи ташбеҳ, истиора ва монанди инҳо ба ҳолати асли монда шуда бошад ҳам, ба ҷои истилоҳи мушаббах истилоҳи нави монандшаванда ва ба ҷои мушаббахунбиҳи калимаи монандкунанда ё ташбеҳкунанда қабул шуд, ба ҷои адоти ташбеҳ истилоҳи ёридиҳандаи монандӣ ва ба ҷои вачҳи ташбеҳ истилоҳи сабаби монандӣ қабул гардид. Инчунин ба ҷои мустаор мо истиорашаванда гуфтем ва ба ҷои мустаорун минҳу истилоҳи соҳибистиора гирифта шуд. Инчунин ба ҷои калимаи ташбеҳулмашрут ташбеҳи шартӣ, ба ҷои илтифот гардиш, ба ҷои тансикуссифот сифатчинӣ қабул гардид. Санъати ташҳису интоқ танҳо ташҳис номида шуд ва монанди инҳо...

Ҳар истилоҳе ки ба тоҷикӣ дохил карда шудааст, дар қавс шакли аслии арабияш навишта шуд, масалан; ташбеҳи шартӣ (ташбеҳулмашрут), санъати шумур(сиёҳулаъдод) ва гайра.

Ин дигаргуниҳо дар истилоҳот ранги як таҷрибаро до-рад. Кадоми ин дигаргуниҳо қабул хоҳанд шуд ва кадо-машон не, дар оянда маълум мешавад. Дар таълифи ин асар қисман ба таҷрибаи шахсӣ ва қисман ба осори саромадони суҳан мурочиат намуда, дар интиҳоби беҳтарин мисолҳо ва барҷастатарин бадеаҳои санъати адабӣ кӯшидем: Бештар аз «Тарҷумон-ул-балого», «Ҳадоиқ-ус-сехр», Ал-мӯъҷам», «Маҷмаъ-ус-саноеъ», «Ҳафт қулзум», «Ғиёс-ул-лугот» ва «Таърихи татаввури насри фанӣ»-таълифи доктор Ҳу-сайни Ҳатибӣ (ҷопи Эрон), дар айни ҳол аз осори бадеии саромадони суҳан-Низомӣ, Ҳоконӣ, Ҳусрави Дехлавӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Саййидо ва монанди инҳо, «Намунаи адабиёти усмонӣ», инчунин аз тарҷумаи форсии «Шеър-ул-Аҷам» (ҷ.1,2,3,4, ва 5)-таълифи Шиблии Нуъмонӣ (ҷопи Техрон, 1334 ҳ.), «Шеъру адаби форсӣ»-таълифи Зайнулобидини Муътаман (ҷопи Техрон, 1332 ҳ.) «Зеби суҳан» (ҷ.1)- таълифи Саййидмаҳмуди Нишот (ҷопи Техрон) низ истифода шуд.

Арузи мухтасари мо, ки қисми дуюми ин асарро ташкил мекунад, мувофиқи талаби аксари ҷавоншоирону ҷавон-

мунаққидон ва дигар ҳавасмандони аруз таълиф ёфтааст. Муаллиф кӯшиш кардааст, ки илми арузро нисбатан сода ва осон баён намояд.

Шеърӣ баланд мавзун ва пурмазмун мебошад. Вале мавзунияти шеър дар бисёр мавридҳо мавқуф ба дониستاني аруз ва нозукиҳои он аст.

Табиист, ки назокати шеърӣ баланд вобаста ба бисёр чизҳо, аз он ҷумла ба мувофиқати он ба қонунҳои аруз, ораста будани он ба ягон воситаи тасвири бадеӣ ё санъатҳои маънавию лафзии гайритакаллуфӣ мебошад. Аз ин рӯ, китобро «Санъати суҳан» номидем, ки ҳам шомили аруз ва ҳам шомили воситаҳои тасвиrotи бадеӣ ва дигар санъатҳои маънавию лафзӣ бошад.

Чунон ки ин китоб дар ҷопи дуҷум (1967) тақомул ёфта буд, дар тайёр кардани ҷопи сеюм низ аз рӯи таҷриба ва афзоиши маълумот роҷеъ ба бадеъ баъзе дигаргуниҳои муҳим ба амал омад.

Мувофиқи хоҳиш ва маслиҳати хонандагон баъд аз дебоча дар таҳти упвони «Даромади суҳан» бобе дар бораи илмҳои балогат ва фасоҳат (маонӣ, баён ва бадеъ), шеърӯ наср, шеърӯ назм, навъҳои наср-насри мурсал, насри мусаччаъ, насри мутакаллиф, оид ба таносуби калом, ибдоъ, маъноӣ асли ва маҷозии калимаҳо, маҷози мурсал фароҳам оварда шуд, зеро инҳо асосан ба қатори санъат дохил нашуда, балки заминаест роҷеъ ба саноеи бадеӣ (ки дар айни замон яке аз воситаҳои тасвиrotи бадеӣ ҳисоб меёбад). Дар қисмати асосии баёни санъатҳо тағйироти муҳим ба амал наёмада бошад ҳам, якҷанд фигураи санъат, ки зарурию ҳатмӣ буд, ба таври ихтисор илова гардид, ҳамчун таҷоҳули ориф, хусни таълил, санъати тафаннун, таҷниси ҳат, санъати дугоник (муздавач), мурофик, ирсод, таъкиди мадҳи ҳичомонанд ва зидди он, шеърӣ шаклан мадҳу мазмунан ҳаҷв, титол ва санъати тағйир, ки сеи охирин дар поэтикаи собиқ кайд наёфтааст, илова гардид. Дар қисмати нақдушшеър ҳам ба таври дақиқтар, фарохтар, ба тартибтар қор бурда, мисолҳо аз ҷавоншоирон бисёртар

нишон дода шуд. Бо ҳамаи ин, таърифоти собиқ қисман партофта, мисолҳо низ кӯтоҳ шуд.

Умедворем, ки дар оянда низ мувофиқи маслиҳат ва тақризоти хайрхоҳонаи дӯстдорони сухани бадеъ ва арӯз нуқсонҳо барҳам дода хоҳад шуд, бадеъ ва арӯзи нокиси мо либоси комил дар бар хоҳад кард, зеро гуфтаанд, ки:

Як гули мақсуд дар ин бӯстон
Чида нашуд бе мадади дӯстон.

ДАРОМАДИ СУХАН

Илмҳои ёваре, ки дар роҳи пероиши санъатҳои бадеъ ва услуби суханварӣ замина ҳозир мекунанд, аз балоғату фасоҳат (маонӣ, баён, бадеъ, арӯз ва қофия) иборат буда, маълумоте ҳам дар бораи шеърӣ наср, хелҳои наср: насри мурсал, мусаччаъ ва мутакаллиф, маҷози мурсал зикр кардан лозим меояд.

Балоғату фасоҳат

Балоғат дар лугат ҷавон шудан ва расидан ба мунтаҳои ҷизе, комил шудан, расоӣ дар сухан ва зебӣ буда, дар истилоҳи адабӣ сифати сухан ва гуянда мебошад. Мурод аз балоғат расонидан ба мақсад аст. Балоғат сифати калима нест, чунки калима ба танҳои аз ӯҳдаи адои мақсад баромадан наметавонад. Сифати сухан будани балоғат он гаҳ собит мешавад, ки мувофиқи муқтазои маҳал ва ҳол эрод ёбад. Сухан дар мавриде батаъкид ва дар мавриде бетаъкид омада, мавқеи эҷод ва мавқеи тафсилро талаб мекунад. Дар мақоме бо ҷумлаҳои мураккаб ва ё услуби олий дар ҷои дигар бо ҷумлаҳои содаву осон суханронӣ кардан сазовор аст. Агар шунаванда мункири гуфтор бошад, калом бояд бо ҳуҷҷату бурҳон устуворӣ ёбад. Дар баъзе мавқеъ возеҳ ва дар баъзе мавқеъ ба талмеҳ-бо ишора ва киноя сухан меравад. Ҳар қадар ин шартҳо ба амал гузошта шавад, калом ҳамон қадар балеғтар ва бурротар зухур мекунад.

Фасоҳат дар лугат ба маънои зуҳур, возеҳият, шевоӣ ва равонӣ, вале дар истилоҳи адаб ба маънои кушодазабонӣ, гӯёӣ, бурроӣ мебошад. Огоҳӣ аз фасоҳат, огоҳӣ аз латофату салосати лафз аст. Инчунин дарки муҳассаноти зотӣ ва аразии сухани манзум ва мансури тоҷикӣ ба воситаи муайян кардани калимаи фасеҳ ва ғайрифасеҳ муяссар мегардад. Ба ибораи дигар, муҳимтарин шартӣ фасоҳат раҳонидани камол аз бастагӣ ва чигилӣ мебошад.

Бинобар он ки фасоҳат ҳусни зоҳирӣ ва балоғат ҳусни маънавист, ин ду ба дараҷаи асл буда, саноеъ ва муҳассаноти бадеӣ ба манзалаи фаръ аст.

Маҳмуди Хуман дар асари худ «Ҳофиз чӣ мегӯяд» дар бораи балоғат ва фасоҳат аз назариячиёни саромади форсу тоҷик иқтибос оварда мегӯяд: «Шамси Қайси Розӣ расоӣ (балоғат)-ро чунин таъриф кардааст: «Маънии балоғат он аст, ки ончи дар замир бошад, ба лафзе андак, бе он ки ба тамоми маъни он халале роҳ ёбад, баён кунад ва дар ончи ба дароз кашидани сухан эҳтиёҷ афтад, аз қадри ҳоҷат дарнагузарад».

Шамсулуламои Гургонӣ ҳамин маъниро кӯтоҳтар ва ҷомеътар карда гуфтааст: «Балоғат, яъне мутобиқати каломи фасеҳ ба муктазои ҳол ва мақом». Ва муроди ӯ аз Ӯн, иқтизои ҳамон таносуби сурат ва маъноӣ шеър аст аз назари эҷод, итноб ва таъқиқод ва киноя».

Шамси Қайс шевоӣ (фасоҳат)-ро чунин шиносондааст: «Фасоҳат покизагии сухан аст аз душворӣ».

Шамси Гургонӣ ҳамин маъниро равшантар карда ва душворихоӣ суханро чунин баршумурдааст: «Таъкидоти лафзӣ ва маънавӣ, танофури ҳуруф ва калимот, заъфи таълиф, муҳолифоти қиёс ва гаробати калимот». (саҳ.246-247).

Маҳмуди Хуман дар бораи бамавқеъ сурудани шеър дар маҷлисҳо мегӯяд: «Ба таври кулӣ метавон гуфт, ки ба мавқеият, таври тафаккур, ақида, мақсад ва тасаввури шугавандӣ вобастагӣ дорад. Масалан, агар хонандае дар маҷлиси арусӣ сарояд:

Магар, ки лола бидонист бевафоии дахр,
Ки то бизоду бишуд, чоми май зи каф наниход.
Зи хасрати лаби Ширин хануз мебинам,
Ки лола медамад аз хоки турбати Фарход.

Фоидаи илми маонӣ дар он аст, ки ба воситаи он роҳи дарки балогати назму наср ва риояти таносуби калом, талаби ҳол ва мақом, хуштабӣ, ҳусни адо ва расоӣ муяссар мегардад.

«Баён» дар лугат ба маънои кашфу тавзеҳ аст. Илми баён аз чигунагии адои маънии воҳид бо иборати гуногун баҳс мекунад.

Мавзӯи илми баён - калима ва баҳс аз қисмҳои ташбеҳу маҷоз, истиора, киноя ва ғайра мебошад. Баёнро аз назари ороишу ҳунар дар қатори саноеъ ва муҳассаноти бадеӣ низ овардаанд.

«Бадеъ» дар лугат ба маънои тоза, нав, аҷиб, вале дар истилоҳи адаб иборат аз ороиши сухан ва зеби калом буда, шомили ҳамаи мабҳаси санъатҳои адабӣ аз насру назми тоҷикӣ-форсӣ мебошад.

Шеър ва наср

Дар адабиётшиносии гузаштаи мо калом ба ду навъ аст: наср ва назм. Наср дар лугат ба маънои пароканда ва пароканда кардан меояд, вале дар истилоҳи адаб суханест, ки рӯи қоидаи муайяни вазн ва қофия паҳлуӣ ҳам чида, оҳанги ҳосе дорад.

Шеър ва назм

Маънои лугавии «шеър» дарёфтган, доништан ва маърифати чизҳои нафис аст. Вале дар адабиётшиносии гузаштаи мо шеър каломии маънавӣ ва воситаи барангехтани эҳсосоти ҷазабот доништа мешуд, яъне аз шунидани шеър ва хондани он осори хафагӣ ва ногуворӣ, ё хушию хуррамӣ ва ё ҷӯшу хуруше ҳосил мегардад. Шеър аз илму дониш ҷурағ мегирад. Дониш як масъалаи илмиро ба ақлу идрок арз

мекунад ва шеър онро зевари латифи сухан карор дода, манзараҳои дилкаши табиат ва чамъиятро бо эҳсосоти ишқ нишон медиҳад. Ҳар чизе ки дар тааҷҷуби ҳайрат ё ҷӯшу хуруш ба вучуд меоварад, асоси шеър аст. Масалан, дар табиат осмони нилгун, ситораҳои тобон, насими форами пагоҳон, гулгунии шафақ ва табассуми гул, нолаи булбул, хиромии сабо, сабзаи киштзорҳо, кабудии кӯҳсорҳо, шукуфонии чаман дар домани кӯҳу даман, хулоса, тамоми манзараҳои табиат, ки ба пеши чашм ҷилва мекунад, ҳама асоси шеър, воситаи илмҳои шоир ва ҷӯшонандаи эҳсосоти қалбӣ мебошанд. Тамоми зиндагӣ шеър аст ва Фаридуddуни Аттор дар ин боб гуфтааст: Бас ҷиҳон шоир бувад чун дигарон.

Шеър дар забони арабӣ зоҳиран бо калимаҳои шуур, шиор, шеър ҳамреша мебошад. Пас, шоир соҳиби шуур гуфтан аст.

Ғайр аз шеър калимаи назм низ мавҷуд аст, ки гуяндаи он нозим ном дорад. Нозим назкунанда буда, ба як тартиби муайян ва вазни маълум калимаву таркибҳоро паси ҳам мечинад ва ҷо ба ҷо мегузорад. Аз ин рӯ, назмро сухани пайваста гуфтан мумкин аст. Вале нозим ҳамчун шоир, ки гуяндаи шеър аст, наметавонад ба хонандаи худ ҳаяҷони бадеӣ бахшад, аммо вақте ки нозим соҳиби имтиёзи нави таъсир мегардад, он гоҳ на нозим, балки шоираш меноманд, ки лаҳзаҳои табиат ва чамъиятро ба риштаи назми бадеӣ кашида, дар сурати амиқ ва дақиқ диққати хонанда ва шунавандаи худро беихтиёр ба тарафи худ мекашад, мафтун мегардонад.

Ҳатто, ин кашандагӣ махсуси шеър ҳисоб намеёбад. Бисёр ҳикояҳои барҷаста ва қиссаву ривоятҳо мавҷуданд, ки ба хонандаи худ таъсири амиқ мебахшанд, мегирёнанд ё механдонанд, маҳзун ва ё шод мегардонанд. Агарчи ин порчаҳои мансур устухонбандии шеърӣ надоранд ва аз перояи зебои шеър дур мебошанд, ба ҳар ҳол шеърӣянтдоранд. Чакидаи хомаи муҳандисони рӯҳи инсонӣ дар қадом шакл ки зоҳир шавад, агар махсус ба худ қувваи муас-

сир, қозибай навозишкорунаи дилҳо дошта бошад, шеъри мансур номида мешавад.

Намунаи шеъри мансур: аз моҳ бочамолтар ва аз Офтоб бокамолтар ва аз Муштарӣ боътидолтар буд. Чун фасли баҳор бо ҳазор рангу нигор ва чун бутхонаи Чин бо ҳазор зебу оин, лабе пурхамр ва чашме пурхумор. Қадде бетоб ва зулфе пуртоб, гуррае чун бунафшаи бар савсан дамида ва анкабути оразаш мушки Чин бар барги ёсуман танида...» (Аз «Мақомоти Ҳамидӣ»).

Ин порча, ки шомили васфи ҳусну ҷамоли дилбарон аст, дорои вазн, қофия ва оҳанги шеърӣ-муסיқӣ набуда, дар сурати мансур таълиф ёфтааст. Таносуби калом, зебоии сухан ва дақиқии маъно, латофати мазмун, устухонбандии ибораву калима ва ҷумлаҳо насрро ба сурати шеъри латифе ҷилвагар кунондааст: фарқи он аз шеър фақат ин аст, ки дорои вазну қофия нест.

Фикраи зерини устод Айнӣ намунаи шеъри мансури муосир аст:

«Ман барои ту, барои ин чашму абруи сиёҳи ту, барои ин рӯи чун моҳи ту, барои дасту бозуи тавонои ту, барои ин суханҳои қатъию буррои ту тайёр ҳастам, ки худамро дар як деги ҷӯшон, дар оташи сӯзон, дар кӯраи тафсон, дар дарёи хурушон андозам».

Навъҳои наср

1. Насри мурсал. Агар наср равону сода ва холӣ аз перояи сачд ва санъате бошад, насри мурсал номида мешавад. Забони ҳикояҳо, қисса ва мақола намунаи насри мурсал аст.

2. Насри мусаччаъ. Мусаччаъ каломии муқоффо-сухани қофиядор аст. Мусаччаъ ҷумлаҳои мусалсалест, ки охири ҳар калимаи онҳо бо калимаҳои ҳамшакл ё калимаҳои, ки шаклан ба ҳамдигар наздиканд, тамом мешавад. Ин ҳамшаклии охири ҷумлаҳо сачъ аст. Сачъ дар наср дар ҳукми қофия мебошад. Сухани мансури, ки сачъ дорад, мусаччаъ ном мегирад.

Мисол аз «Гулистон»-и Саъдӣ: «Фалон азм карда ва нийяти чазм оварда, ки дар нишемани узлат нишинам ва доман аз сӯхбат фарочинам».

Гоҳ каломи мусаччаъ шомили санъате ҳамчун тачнис, тарсеъ, акс ва ғайра мегардад. Мисол аз «Муноҷотнома»-и Абдуллоҳи Ансорӣ: «Дар хона кас аст, як ҳарф бас аст», «Чуз рост набояд гуфт, ҳар рост нашояд гуфт»... «Ба гулзоре расидам ва сабзоре дидам, ки намудоре буд аз бихишт, хоки ӯ анбаринсиришт, майдони он руфта, гулҳои он ба ноз шукуфта, чонварони ӯ зебо, саҳни ӯ ҳама дебо, дарахтони ӯ баланд, ҳавои ӯ бегазанд, гулҳои ӯ ботароват, меваҳои ӯ боҳаловат, ҷӯйбори ӯ пуроб аз шабнаму гулоб, на дар шукуфаҳо нақсе ва дар баргҳои ӯ рақсе»¹

3. Насри мутакаллиф (ё маснӯъ). Насри мутакаллиф баробари дорои сачъ будан шомили ҳар гуна санъатҳои мураккаб, лугатҳои душвори арабӣ ва тоҷикию форсии ғайрифохмо мебошад. «Таърихи Вассоф», «Дурраи Нодира», «Таърихи ҷаҳонкушой»-и Ҷувайнӣ, «Синдбоднома»-и Заҳири Самарқандӣ ва ғайра намунаи насри мутакаллиф аст.

Мисол аз тарҷумаи «Таърихи Яминӣ», ки шомили санъати игроқ ва талмеҳ аст: «На сур², бар мувозоти шарафоти³ ӯ нарасидӣ, посбонаш агар хостӣ, минтақаи ҷавзо бигирифтӣ ва дидабонаш агар рағбат кардӣ, бўса бар лаби ӯ додӣ. Бо самаки⁴ гардун мусовӣ ва бо самокайн⁵ мувозӣ».

ОИД БА ТАНОСУБИ КАЛОМ

Асоси ҳамаи санъатҳои бадеӣ бар таносуби сухан аст. Риояи муносибати сухан ва алоқаву робитаи мафҳумҳо

1. Таърихи татавури насри фанӣ, таълифи доктор Хусайни Хатибӣ, Техрон, 1344 хичрӣ, саҳ 92.
2. Сур — қалъа, девори шаҳр, бора.
3. Шарафот — ҷамъи шарафа, пешайвон (балқон).
4. Самак — моҳӣ, аз рӯи таълимоти динӣ номи моҳиест, ки ба пушгаш гове ва бар шоҳи он гов замин меистад.
5. Самокайн — номи ду ситора, ки якеро Симоки Аъзол ва дуюмиро Симоки Ромеҳ меноманд.

асоси мантиқии образи бадеиро ташкил намуда, моҳияти гоҳви онро ба хонанда мерасонад.

Шоир дар як байт калимаҳоро зикр мекунад, ки ба эътибори маъно ба ҳамдигар алоқадор бошанд ва зикри яке зикри дигарро лозим меорад; масалан агар дар як байт моҳ зикр ёбад, хиргоҳ (ҳола), доғ, шаб ва мисли инҳо низ оварда мешавад: агар дарё зикр ёфта бошад, албатта яке ё чанде аз калимаҳои қаринагии «қаър», «дурр», «садаф», «марҷон», «гаввос», «киштӣ», «мавҷ» ва монанди инҳо ҳам зикр мешаванд; агар гул баён ёбад, лозим аст, ки булбул, хор, чаман, гулистон ё рангу бӯ зикр ёбад; ё ки сарв оварда шуда бошад, кумрӣ, фохта, сарсабзӣ, қадди ёр, ростӣ барин калимаҳои муносиб ва алоқадор зикр меёбанд ва ҳоказо.

Яъне калимаҳое, ки дар байт омадаанд, бояд байни худ муносибати том дошта бошанд, ба якдигар саҳт вобаста бошанд.

Ин гуна риоя шудани муносибати суханро санъати таносуб меноманд.

Дар осори гузаштагон дар ягон байт ягон калимаи бе-мавқеъ зикр наёфтааст. Барои мисол ҳамин байти Мулҳами Бухороиро гирем, ки дар он ягон калима бе муносибат наомадааст; агар ягон калимаро гирифта, ба чояш калимаи дигаре монда шавад, маъно халал меёбад. Ҳамаи калимаҳо ба ҳам муҳкам вобаста буда, боиси афзоиши салосат ва балогати каломи бадеӣ шудааст:

Ба фикри зулфу гирдоби хамаи ӯ му ба му рафтам.

Шудам обу ба худ печидаму аз худ фуру рафтам.

Инак, дар ин байт калимаҳои зулф, фикр, гирдоб, ҳам, му ба му, об шудан, ба худ печидан, аз худ фуру рафтан байни худ муносибати комил доранд, барои тақвияи ҳамдигар хизмат мекунанд ва ба таъбири дигар ҳамаи калимаҳо алоқамандона ба зулф равона карда шудааст. Шоир зулф ва печу хамаи онро ба гирдоб монанд кардааст ва ҳамаи калимаҳое, ки дар ин байт ҳастанд, бо ҳамин се калима (зулф,

хам ва гирдоб) муносибате доранд: «мӯ ба мӯ» ба зулф алоқа дорад, зеро зулф аз торҳои алоҳидаи мӯ иборат аст; «об» ва «фуру рафтани» ба гирдоб вобаста аст, зеро гирдоб фуру меравад; аммо «печидан» ҳам ба печу хама зулф ва ҳам ба гирдоб, ки печ мехӯрад, муносибат дорад.

Ин тарз муганосиб овардани сухан яке аз воситаҳои муҳими барҷаста ифода кардани мазмун дар назми тоҷикӣ.

Саъдӣ гуфтааст:

Напиндорам, эй дар хазон кишта чав,
Ки гандум ситонӣ ба вақти дарав.

Шоир гуфтаи мехоҳад: гумон намекунам, ки дар мавсими тирамоҳ чав кишта, дар вақти дарав гандум хоҳӣ даравид. Аз ин сухан гарази шоир он аст, ки бадӣ карда, дар охир некӣ мукофот талабидан хатост. Ин ҷо калимаҳои чав, гандум, дарав рамзи некӣ ва бадӣ буда, аз рӯи муносибати калимаҳо зикр ёфтааст ва шоир мақсадро моҳирона дар либоси рамз ва таносуб ифода кардааст. Байни «хазон» ва «вақти дарав», «киштан» ва «ситондан», «чав» ва «гандум» муносибати комил ҳаст.

Байти дигар аз Ҳофиз:

Душ дар ҳалқаи мо қиссаи гесӯи ту буд,
То дили шаб сухан аз силсилаи мӯи ту буд.

Дар ин байт калимаҳои душ (шаб), қисса, гесӯ (зулф), дили шаб (ними шаб) ба ҳамдигар саҳт алоқадор буда, яке дигареро таквия мекунад. Масалан, калимаи «ҳалқа» аз як тараф маҷлисро ифода кунад, аз тарафи дигар, ишора ба ҳаму печи мӯӣ аст. Азбаски шоир дар бораи гесӯ ва мӯӣ сухан ронда истодааст, маҷлисро низ ба калимаи ифода карданаш лозим буд, ки ба мӯӣ ҳам алоқае дошта бошад. Бинобар ин маҷлисро ҳалқа гуфтааст, ки ҳам ба маънои чамъомад аст ва ҳам ба мӯӣ бевосита муносибат дорад.

(печи мӯйро ҳалкаи мӯй низ мегӯянд). Дар миёнаи «ҳалқа», «дил» ва «силсила» (занчир) низ муносибат хеле қавист, зеро силсила (занчир) аз ҳалқаҳо иборат аст, модоме ки шоир силсиларо номбар кардан мехост, ҳалқаро номбар карданаш муносиб аст. Дар ибораи «дили шаб» калимаи «дил» ҳам бо гесӯю мӯй ва ҳам бо силсила алоқа дорад, зеро мачозан ишора ба банди мӯй ва ҳалкаи занчир аст. Ғайр аз ин, ифодаи «дили шаб», ки вақти торикист, ба сиёҳии мӯ ва дарозии он вобаста аст. Дар айни замон байни «қисса» ва «шаб» чунин муносибат ҳаст, ки қиссаро одатан шаб мегӯянд: дарозии шаб ба дарозии гесӯ ба ҳам алоқаманд аст. Ин аст, ки дар ин байт ҳамаи калимаҳо байни худ алоқаву робитаи хеле нозук пайдо кардаанд ва мазмуни умумии байт аз ҳамин алоқаву робитаҳо ҳосил мешавад.

Байти дигар аз Ҳилолӣ:

Сокиё, майхона дарёест, пур з-оби ҳаёт,
Чаҳд кун, то киштии худро дар он дарё кашем.

Дар ин байт соқӣ, майхона оби ҳаёт, киштӣ, ба дарё кашидан ба ҳам алоқадор аст. Модоме ки шоир ба соқӣ мурочиат кардааст, лозим буд, ки аз май сухан сар кунад, бинобар ин калимаи майхона зикр шудааст. Азбаски шоир майхонаро ба дарё монанд намудааст, дигар калимаҳои таносубии дарёро низ овардан зарур буд. Дар натиҷа калимаҳои «об» (оби ҳаёт) ва «киштӣ» зикр гардидааст. Шоир ин предметҳоро байни якдигар чунон алоқаманд намудааст ва муносибати ин калимаҳоро чунон истифода кардааст, ки барои хеле барҷаста ифода гардидани фикри ӯ имкон пайдо шудааст. Модоме ки майхона дарёи оби ҳаёт аст, ба ин дарё кашидани киштӣ чунин маънӣ дорад, ки шоир дар дунё зиндаи абадӣ хоҳад монд, зеро аз рӯи афсона, Хизр андаке аз чашмаи оби ҳаёт нӯшида буд ва аз ҳамин сабаб умри ҷовидон ёфту ҳеч гоҳ нахоҳад мурд. Ва ҳол он ки шоир майхонаро ба дарёи оби ҳаёт ташбех

додааст ва дар ин дарё шиноварӣ кардан мехоҳад, яъне мехоҳад аз ин об аз Хизр ҳам бештар баҳраманд гардад. Ин аст, ки шоир майро хеле боло бардоштааст ва онро воситаи ҳаёти ҷовид донистааст. Ин фикри ӯ маҳз ба воситаи ба дарё ташбеҳ додани майхона ва хеле моҳирона истифода кардани муносибати калимаҳое, ки ба дарё алоқе доранд, хеле барҷаста баён ёфтааст. Аҳамияти санъати таносуб низ дар ҳамин ҷост.

Байти дигаре аз Мушфиқӣ:

Қадах, ки ҳамдами ӯ ашки лолагуни ман аст,
Даме ки лаъли ту нӯшад, шарикӣ хуни ман аст.

Дар ин байт миёни калимаҳои «қадах» (киноя аз шарбе, ки дар қадах аст, зикри зарф-иродаи мазруф), «ашки лолагун», «лаъл» (киноя аз лаб) ва «хун», инчунин калимаҳои «ҳамдам» ва «шарик» таносуби маъноӣ мавҷуд аст. Шоир аввал дар асоси ранги предметҳо байни ин калимаҳо муносибат пайдо кунонидааст: шароб сурх аст, лаъли ёр, ки киноя аз лаби ӯст, низ сурх мебошад, ашки лолагуни ошиқ, ки аломати хун гиристан аст, низ ба ранги сурх нисбате дорад, хуни ошиқ ҳам бо инҳо ҳамранг аст. Аммо моҳияти ин предметҳо дар назари шоир таносуби тазодӣ пайдо кардааст. Шароб воситаи айшу хурсандист, вале бо ашки хунолуди ошиқ монанд аст. Вақте ки маъшуқа айш мекунаду шароб менӯшад, гӯё хуни ошиқро хӯрда истодааст. Ёр бепарво ва саргарми шодиҳо хурсандист, аммо ошиқ аз рашк ва азоби ишқ ҷон меканад ва хун меҳӯрад.

Ин аст, ки шоир монандии предметҳо ва муносибати калимаҳоро истифода бурда, дар як байт ду манзараи томо тасвир кардааст.

Мисоле аз Мулҳами Бухорӣ:

Дида ба ёди зулфи ӯ, Мулҳам, агар кушуда шуд,
Баҳри назора ҷӯш зад, мавҷи шикан-шикан гузашт.

Дар ин байт калимаҳои «дида», «зулф», «кушода шудан», «бахр», «назора», «чӯш задан», «мавч», «шикан-шикан», «гузаштан»-ҳама байни худ муносибати қавӣ доранд. Калимаи «зулф» зикри калимаи «шикан»-ро талаб кардааст, калимаи «дида» калимаҳои «назора» (нигоҳ) ва «кушодан»-ро, аммо калимаи «бахр» калимаҳои «чӯш задан», «мавч» ва «гузаштан»-ро талаб намудааст. Шоир он шавқу завқ ва чӯшу хурушеро, ки ошиқ аз тамошои зулфи ёр ҳосил мекунад, бо ҷумлаи образноки «бахри назора чӯш зад» ифода кардааст. Ҳиссиёту ҳаяҷони ошиқ ҷунон пуркуват аст, ки на танҳо баҳри назораи ӯ чӯш хӯрдааст, балки аз пеши назари ӯ мавҷи шикан-шикан гузаштааст, чашми ӯ сиёҳ задааст. Ин ҳиссиёту ҳаяҷони ошиқ аз тамошои шиканчи зулф ва печу хамаи он пайдо гардидааст ва бинобар ин шоир ҳиссиёти ошиқро бо ибораҳои баён намудааст, ки ба зулф муносибате доранд: печу хамаи зулф ба эътибори намуди зоҳирии худ ба чӯш задани баҳр, ба мавҷҳои оби баҳр ва пасту баланд шудани он (шикан-шикан) монанд аст. Азбаски сарчашма ва сабаби ҳиссиёти қаҳрамон зулф аст, ки ин ҳиссиёту ҳаяҷон ба воситаи чизҳои тасвир шудааст, ки низ ба ҳуди зулф монандие дорад. Аммо чӯш задани баҳр ва мавҷи шикан-шикан танҳо бо намуди зоҳирии худ ба зулф монанд нестанд, балки ҳиссиёти дили ошиқро низ ба хубӣ ифода карда метавонанд.

Ин гуна риоя намудани муносибати сухан яке аз хусусиятҳои хосси адабиёти мост, ки ташбеҳу истиора бояд на танҳо ҳиссиётеро барҷаста тасвир намояд, балки аз ҷиҳати намуд ва шакли зоҳирӣ низ ба сарчашмаи ин ҳиссиёт монандие дошта бошад. Дар санъати таносуб аксаран чи муносибати мазмунию маъноӣ ва чи муносибати шакли предметҳои тасвиршаванда ва тасвиркунанда баробар ба назар гирифта мешавад. Ин тарз риоя шудани муносибати сухан беҳтарин шакли санъати таносуб ҳисоб меёбад.

Мисол аз Лоҳутӣ:

Тоҷикистон шуд мунаввар, то ту гаштӣ бениқоб,
Оламе равшан шавад, чун маҳ барояд аз саҳоб.

Дар мисраи 1-уми ин байт калимаҳои мунаввар ва бениқоб ба ҳам муносибатдор буда, дар мисраи 2-юм калимаи "равшан" ба калимаи "мунаввар", калимаи "олам" ба "Тоҷикистон", "моҳ" ба "маҳбуба", "саҳоб" ба "бениқоб" алоқамандона ва ба таври истиора ба ҷои калимаҳои мисраи аввал оварда шудааст.

Мисоле аз М.Аминзода:

Шабҳои тираро ба шабохун намуда сарф,
Охир ба фатҳи субҳи дурахшон расидаӣ.

Дар ин мисол нисбати "тира" ба "шабҳо", нисбати "фатҳ" ба "субҳ", инчунин нисбати "дурахшон" ба "субҳ" аз таносуби калимаҳо ҳисоб меёбад.

Дар ин ҷо ҳаминро низ қайд кардан лозим аст, ки шоир ва адиб дар муносибат додани сухан бояд аз ҷодаи самимият ва тариқи табиият берун наравад. Вале гоҳе дида мешавад, ки баъзе аз шоирони пешина ва имруза аз доираи самимият берун мешаванд. Дар чунин байтҳое, ки аз миён, даҳон ва дигар аъзои маҳбуба сухан меравад, аз ҳадди табиӣ мелағжанд: миёро ба мӯй ташбеҳ мекунанд, даҳон ва миёро ҳеч меноманд. Дар атрофи ин тасвир мӯшикофиҳои аҷиби бадеӣ, суханбозӣ, нуктапардозӣ бисёр ба амал омадааст. Пас, агар даҳони ёр аз ҳеч иборат бошад, оё ба чунин натиҷа омедани хонанда мумкин нест, ки ёри бедаҳон ё ёре, ки миёнаш мисли мӯест, чӣ зебой дорад? Оре, хонанда ҳақ дорад чунин суоле диҳад. Вале шоирони мо тасвиrho ба нуктаи аъло расонида, доди сухансарой медиҳанд, нуктасанҷиҳои ҳайратангез ба қор мебаранд, дар натиҷа қисман болои ин гуна айбҳо пушида мешавад ва ба ин восита шеър хонанда ва шунавандагонро ба худ мафгун мегардонанд.

Бо вучуди ин дар давраҳои охир баъзе нависандагони тоҷик ба муқобили ин гуна тасвири гайриреалӣ баромаданд. Дар адабиёти дигар халқҳо (масалан, Озарбойҷон ва Эрон) низ адибони пешқадам аз ин хусус садои эътироз баланд кардаанд. Дар адабиёти тоҷик хусусан пас аз Инқилоби Ҷули баъди барои ба ҳаёт бештар наздик кардани адабиёт муборизаи собитқадамонае сар шуд, аксарияти шоирон аз бисёр суҳанпардозӣҳои гайриреалӣ ва ташбеҳу истиораҳои гайритабиӣи обшуста ба кулӣ даст кашиданд ва аз паи ҷустуҷӯи воситаҳои нави тасвир афтоданд.

Ин муборизаи шоирони шӯравӣ аҳамияти хеле калон дошт. Барои ин ки аҳамияти он то андозае маълум шавад, аз тақаллуфоти шоирони гузашта як-ду мисол меорем:

Касе будем, чун фикри даҳонат пеши мо омад,
Надонам ҳеч кас, то кас нагуяд ҳеч кас моро.

Шоир гуфтаи мехоҳад, ки мо кас ба ҳисоб мерафтем, вале вақте ки фикри дарёфти даҳони танги ту дар назди мо монда шуд, ҳеч кас ба ҳақиқати даҳони ту нарасидагӣ барин моро ҳам ҳеч кас ҳисоб набояд кард. Ин ҷо шоир калимаи ҳечро ба эътибори даҳони ҳеҷи ёр бозӣ медорад: даҳон-ҳеч, ҳеч кас, мо-ҳеч.

Ё аз Камоли Хучандӣ:

Нури маҳз аст узори ту, чабин низ чунин,
Сирри ғайб аст даҳони ту, миён низ чунон.

Яъне рӯи ту аз нури маҳз иборат буда, чабини ту низ монанди он аст; даҳони ту аз сирри ғайб иборат буда, миёни ту низ ҳамон хел аст. Миёни калимаҳои "чабин" ва "чунин" аз рӯи алифбои арабӣ таҷниси хат (мусаҳҳаф) мавҷуд аст ва миёни "даҳон"-у "миён" (камар) ва "сирри ғайб" дар ноёбию тангӣ таносуб мавҷуд аст. Яъне асли мақсади шоир ин аст: даҳони маҳбуба чунон ганг ва миёни ӯ чунон борик аст, ки ҳеч ҳисоб кардан мумкин аст.

Боз Камол гуфтааст:

Нуктаи он даҳан имкон ки бибинам ба хаёл,
Ки чу паргор ба гирди сари ӯ гардидам.

Мақсади шоир ин аст, ки мумкин аст, нуктаи даҳони ёрро дар хаёл бибинам, тасаввур кунам, чунки паргорвор ба гирди сари ёр мегардидам. Дар ин мисол миёни нукта ва паргор, даҳон (даҳони танг) ва хаёл таносуб мавҷуд аст. Яъне даҳони ёр мисли нуктаи паргор аст ва миёни ӯро фақат дар хаёл тасаввур кардан мумкин аст.

Байти дигар аз Камол:

Камар,-гуфта будӣ, ки-бандам ба хунат,
Камар худ чӣ бандӣ, нагӯй: миён ку?

Гӯё маъшуқаи бераҳм ба ошиқ гуфтааст, ки ба хун рехтани ту камар мебандам, вале ошиқ аз ӯ суол мекунад, ки чи камар мебандӣ ки худи миён (камар) вучуд надорад.

Хулоса, ин гуна калимабозӣ аз миёни шоирони пешина дар осори бадеии Камол бештар мушоҳида мешавад. Дар калимабозӣ ва сухансароӣ Камол мушкилписандиҳои ачибе дорад. Масалан, дар санъати таҷниси лафзӣ, маънавӣ ва ихом аз ҳамаи шоирон мегузарад. Гоҳе ин мушкилписандиҳои амиқ ва ботакаллуфона ӯро аз самимият берун мебарад. Бинобар ин тазкиранависон баъзан ӯро танқид карда мегӯянд, ки Камол дар шеър такаллуф ба қор мебарад.

Такаллуфҳои ӯро аз ин байтҳои нағз ва возеҳ фаҳмида мешавад:

Ба хичрон чангҳо дорем бо зулфу даҳони ӯ,
Аз он миму ду дол имруз мебояд мадад моро.

Ба чуз аз ташбеҳи даҳон ба мим (م) ва ташбеҳи зулф ба дол (د) калимаи мадад (مدد), ки дорои як миму ду дол аст, ба мавзӯ алоқаманд аст.

Ё ки байти зерини Камолро гирем:

Дида то мйми даҳону нуни абруи ту дид,
Накши ӯ бастам ба дил, чун харду бошад накши ман.

Аввало калимаҳои дида ва дид таҷниси ноқис буда, мегӯяд: магар «мим»-и даҳон ва «нун»-и абруи ёр ба дили ман нақш бандад, «ман» (من) мешавад. Инак, Камол аз камоли такаллуф ва мушкилписандӣ лирикаро ба таъмия (муаммосозӣ) омехтааст. Ҳоло аз забони худи шоир шуна-вем:

Ин такаллуфҳои ман дар шеъри ман
«Куллиминӣ ё ҳумайро»-и ман аст¹.

Албатта тамоми шеърҳои Камол ин гуна пуртакаллуф нест ва ӯ бисёр шеърҳои сода, равон ва самимӣ ҳам до-рад.

Дар ҳар сурат аз устодони гузашта танқидан ғоида бурда, аз як тараф, дар интиҳоби мазмунҳои баланд бояд кӯшид, инчунин аз тарафи дигар, дар соҳаи интиҳоби шакли зебо ва таносуби маъноӣ калимаҳои дилкаш кӯшиш бояд ба кор бурд.

Санъати таносубро муруоти назир низ меноманд. Муру-оти назир дар лугат риояи назир (монанд) гуфтан аст. Дар тазкираи Давлатшоҳӣ барои муруоти назир ин рӯби Мав-лоно Лутфуллоҳи Нишопурӣ мисол оварда шудааст:

Дар Марв парир лола оташ ангехт,
Дӣ нилуфар зи Балх дар об гурехт,
Дар хоки Нишопур гул имрӯз шукуфт,
Фардо ба Ҳарӣ бод суман хоҳад бехт.

1. Мазмуни байт: ман зинати шеърҳои худро хеле дӯст медорам, чунон ки Муҳаммад зани хурдсоли сурхрӯи худро дӯстдорикунон мегуфт: Гап зан, эй сурхаки ман!

Дар ин рубой аз рӯи муносибати калом ва талаби риояи назир чор рӯз, чор шаҳр, чор унсур ва чор гул зикр ёфта-аст.

Аз мисоли мазкур маълум мешавад, ки мафҳуми санъати таносуб умумӣ ва васеътар буда, муурооти назир як ҷузъи он аст, вале асосан муурооти назир муородифи таносуб асту бас.

Ибдоъ

Ибдоъ дар лугат ба маънои тарзи нав эҷод кардан, навоарӣ ва офариниш буда, вале дар истилоҳи бадеъ ба маънои падида овардани мазмуни тоза ва обнорасида, эҷоди маънии латифу нағз дар назму наср аст. Бояд калима ва таркибҳо сода, пухта, форам ва паси ҳам ба ҷои худ чида шуда, умуман байтҳо равону дилчасп ва аз такаллуф озод бошад. Инчунин аз тарафи шакл, ҳам аз тарафи мазмун дар он моли касе омехта набошад. Хулоса карда гӯем, ибдоъ он аст, ки маънии латифу хуш дар либоси калима ва таркибҳои нозуку мулоим чилвагар гардад.

Дар айни ҳол ибдоъро як санъати махсус набояд ҳисоб кард. Ибдоъ монанди таносуби калом шомили саноеъи лафзӣ ва маънавият. Бинобар ин Рашиди Ватвот ва ҷанде дигар аз муаллифони илми бадеъ ибдоъро аз қатори саносъ нашумурдаанд.

Мисол аз Муиззӣ:

Шудаест боғ пур аз риштаҳои дурри хушоб.

Шудаест роғ пур аз тӯдаҳои анбари ноб.

Ба боғу роғ нигар, боду абр додастанд

Ба тӯда анбари нобу ба ришта дурри хушоб.

Аз Асадии Тусӣ:

Суроҳӣ ба гӯши қадах бурда сар,

Бад-ӯ рози сарбаста гуфти магар,

Надонам чӣ гуфтӣ, чӣ ангехтӣ.
Ки гуфгию аз дида хун рехтӣ.

Аз Саъдӣ:

Агар ту рӯй ба ҳам баркашӣ чу нофаи мушк,
Гумон мадор, ки буи хушат ниҳон монад.

Аз Ҳофиз:

Расид мужда, ки айёми гам нахоҳад монд,
Чунон намонду чунин низ ҳам нахоҳад монд.

МАЪНОИ АСЛӢ ВА МАҶОЗИИ КАЛИМАҲО

Калимаҳо дар нутқ на танҳо ба маънои аслии худ, балки ба маънои маҷозӣ низ истеъмом мешаванд. Агар калима ба маъно ва мафҳуми аслии худ кор фармуда шуда бошад, онро маънои аслий меноманд. Дар нутқ ҳолатҳое дида мешавад, ки калимаҳо дар сурати маънои аслиро ифода кардан маъноҳои дигарро низ ифода мекунанд. Масалан, агар дар ҷумлаи «Сағони шикорӣ навъе аз чинси сағ буда, барои шикор омӯхта мешаванд»-таркиби «сағони шикорӣ» ба маънои аслии худ кор фармуда шуда бошад, дар ҷумлаи «Қозӣ Сафӣ аз ҳамин қонун истифода бурда, сағони шикориҳои худ-мулозимонашро ба қанори рӯди Чилвон баровард, ки онҳо молҳои луқӯтаро ёфта ба даст дароранд» (*С. Айнӣ*), таркиби «сағони шикорӣ» ба маънои дигар, яъне ба маънои одамони горагари давраи амирӣ, ки чун сағ тез бӯй ҳис мекунанд, кор фармуда шудааст.

Ё ки агар ҷумлаи «Гург аз ҳайвоноти даранда аст»-ро гирем, калимаи «гург» ба маънои аслии худ-навъе аз ҳайвонҳои даранда кор фармуда шуда бошад, аммо дар байти поинӣ:

Душмани камбағалон боз ба пеш омадааст,
Гург ин мартаба дар ҷомаи меш омадааст.

калимаи «гург» ба чуз маънои аслии худ маънои дигар, яъне одамони ҳамчун гург горатгару дарандаро низ ифода кардааст. Ин тавр дар гайри маънои аслии худ омадани калимаҳо маҷоз ном дорад.

Маҷоз яке аз муҳимтарин воситаҳои каломӣ бадеист. Вай на танҳо ба мухтасарбаёнӣ, инчунин барои пурра ва ҳозирбаноктар тасвир намудани предмет ва ҳодисаҳои гуногун ба шоир ва нависанда имкони матлубе медиҳад. Мунаққиди бузурги рус В.Г.Белинский қайд карда буд, ки «маҷоз ногузирона ифодаи образнокро ба майдон овард».

Нависандагон ва шоирони мо баробари аз халқ омӯхтан ва истифода бурдани маҷозҳое, ки дар давоми асрҳо халқ эҷод кардааст, аз худ низ бисёр маҷозҳо эҷод кардаанд, ки боиси бой шудани забонамон, дилчасп ва зебо тазоҳур намудани он шудаанд.

Бо мисолҳои зерин маҷоз ва мавқеи онро дар соҳаи тасвири бадеӣ эҷод намоем:

- а) Эй нури чашми ман, сухане ҳаст, гӯш кун,
Чун соғарат пур аст, бинӯшону нӯш кун!
- б) Дехкони солхӯрда чӣ хуш гуфт бо писар,
К-эй нури чашми ман, ба чуз аз кишта надравӣ.

таркиби «нури чашм» ба маънои аслию ҳақиқии худ-ба маънои равшаниӣ чашм не, балки дар байти якумӣ ба маънои дӯсти наздик ва ёри ҷонӣ ва дар байти дуюмӣ ба маънои фарзанд истеъмом шудааст.

Дар ин байти Камоли Хучандӣ:

Гарчи рафт он орази чун об боз аз ҷӯи чашм,
Чашми он дорам, ки «оби рафта боз ояд ба ҷӯй».

калимаи «чашм» дар мисраи якум ба маънои аслии буда, дар мисраи дуюм ба таркиби «чашм доштан» даромадааст ва ин таркиб маънои маҷозии умедвор будан, нигарони лутфу

марҳамат буданро ифода мекунад. Ин аст, ки калимаҳо дар контексти гуногун, дар таркиб ба ибораҳои гуногун дорои мафҳумҳои нав мешаванд:

«Аммо вақте ки гап дар бораи маъноӣ ишқии шеърҳо мерафт, пешонияшро турш карда, ба абрувонаш чин оварда: «ҳоло ба ту барои фаҳмидани ин гуна чизҳо вақт нарасидааст, калонтар шавӣ, фаҳмида меравӣ»-мегуфт» (С.Айнӣ).

Дар ин мисол таъбири *пешонияшро турш карда* маъноӣ маҷозии чехраи газабомези итобангез ва норизомандиро ифода мекунад.

Дар шаби моҳтоб, дар шаби тор
З-осмонаш ситора меборад.
Аз чароғи электрик ба сараш
Хирмани пуршарора меборад.

Дар ин мисол ифодаи *боридан* ба маъноӣ дигар, гайриаслӣ рафта, анбӯҳӣ ва фаровонии ситора ва ибораи *хирмани шарора* нурҳои равшан ва дурахшони чароғи электрикиро ифода мекунад.

«Ҳарчанд эшон ва дуохонҳо дар пӯст кандани мардум аз сипоҳ фарқ надоранд, лекин ӯ чони касро ба пахта мегирад ва дар дасти ӯ гирифташудагон чон додани худро нафаҳмида мемонанд» (С.Айнӣ).

Дар ин мисол низ мақсад аз таъбири *пӯст кandan* тороҷ кардан аст ва аз ибораи *чони касро ба пахта мегирад* маъноӣ маҷозии нафаҳмонида, пай набаронида куштанро ифода мекунад.

«Усто-амак бо ин сухани худ... эшонҳои дуохони он деҳаро санг зада буд» (С.Айнӣ).

Ифодаи *санг зада буд* ба маъноӣ сарзаниш кардан, таъна ва таҳқир намудан омадааст.

«Модарам нӯги калобаи чигилшудаи аҳволи падарамро ёфта буд. Аммо тафсилот мехост. Бинобар ин гапковӣ карда пурсида буд» (С.Айнӣ).

Дар ин чумла ибораи *нӯги калобаро ёфта* ба маънои фаҳмидани сабаби ҳодиса омадааст.

«Мо одамони сода ҳастем, ҳар чизро бо гази худ чен мекунем. Гулрӯро беҳуда хафа кардам» (*Р. Ҷалил*).

Дар ин мисол ифодаи *бо гази худ чен кардан* ба маънои қимат ва ҳиммати касеро аз нуктаи назари худ муайян кардан аст.

Калима ва таркибҳои маҷозӣ дар забони гуфтугӯӣ ва забони шеърӣ, ки асосан аз сарчашмаи забони гуфтугӯӣ ҷушида баромадааст, ба ҳадде фаровон аст, ки аз доираи қиёс ва ҳудуди баён берун мебошад. Агарчи забони мо аз ҷиҳати фонди лугавӣ, яъне калимаҳои муфрад аз тарафи маъноӣ асли нисбатан маҳдуд бошад ҳам, аз тарафи маъноҳои маҷозӣ дорои сарват ва тавонгариӣ беназир аст. Ин хусусият аз як ҷониб вусъат ва боигариӣ забони моро исбот кунад, аз роҳи дигар сабаби фасохату салосат, зебу зинати услуби забони шеърӣ мо шудааст. Ин ҷо якчанд мисол аз устодони гузашта нишон медиҳем, ки муште намунаи хирвор фарз намоед:

Хор дар дили касе шикастан — озор додан; аҳд шикастан, хилофи аҳду паймон кор кардан:

Гул то нашикаст аҳди гулзор,
Нашкаст замона дар дилаш хор.

(*Низомӣ*)

Дил бардоштан — тарки меҳру муҳаббат кардан; дил бастан-муҳаббат ба чизе ва касе мондан:

Нашояд бастан андар чизи кас дил,
Ки дил бардоштан корест мушқил.

(*Саъдӣ*)

Бод ба даст будан — чизе ба даст надаромадан:

Анқо шикори кас нашавад, дом бозчин.
К-ин ҷо ҳамеша бод ба даст аст домро.

(*Ҳофиз*)

Туро чӣ афтодааст? — Ба ту чӣ шудааст:

Бирав ба кори худ, эй хоча, ин чӣ фарёд аст!
Маро фитода дил аз каф, туро чӣ афтодааст?

(Ҳофиз)

Хангома бозчидан — маъракаи найрангбозиро гундошта мондан: яъне ҳақиқатро дарёфта натавониста хомӯш шудан:

Доно чу дид бозии ин чархи ҳуққабоз,
Хангома бозчиду дари гуфтугӯ бибаст.

(Ҳофиз)

Тез будан — асабонӣ будан, оташин будан:

Агарчи бод фарахбахшу бод гулбез аст,
Ба бонги чанг махур май, ки муҳтасиб тез аст.

(Ҳофиз)

Нукта гирифтани — эътироз ва хурдагирӣ кардан; оби лутф чакидан-тазоҳури балогати шеърӣ:

Ҳофиз, чу оби лутф зи назми ту мечакад,
Ҳосид чӣ гуна нукта тавонад бар он гирифт?

(Ҳофиз)

Ҳаво гирифтани — парвоз кардан:

Ҳумои ҳимматам умрест к-аз чон
Ҳавои он қаду боло гирифтаст.

(Ҳофиз)

Даргирифтани — таъсир кардан:

Дилам чуз меҳри маҳруён тариқе барнамегирад,
Зи ҳар дар меліхам пандаш, валекин дарнамегирад

(Ҳофиз)

Даргирифтан — фурузон шудан:

Миёни гирия механдам, ки чун шамъ андар ин маҷлис
Забони оташинам ҳафт, лекин дарнамегирад.

(Ҳофиз)

Сухан дар парда гуфтан — суханро ба рамз ва рӯпуш карда гуфтан ва аз доираи одоб берун нарафтан; суханро пӯстканда гуфтан — суханро аз гайри рамзу имо фошофош гуфтан:

То чанд сухан зи парда гӯям,
Розе ду-се пӯстканда гӯям.

(Ҷомӣ)

Бодро ба дом гирифтан — аз паи кори ношуданӣ рафтан:

Бо сабо зулфи ту чӣ пардозад?
Натавон бодро ба дом гирифт.

Ба санги кам задан — баҳои наст додан:

Сангзан он гаҳ зи қанги санг доим дам занад,
Ошиқонро бинад аз дуру ба санги кам занад.

МАҶОЗИ МУРСАЛ

(Маҷози баргузида)

Калима ва таркибҳое, ки дар гайри маъноӣ асли истеъмол ёфта, ба ҷуз муносибати монандӣ боз дорои як навъ алоқаҳо мебошанд, маҷози мурсал номида мешавад.

Онҳо аз ин ҷиҳат маҷози мурсал номида мешаванд, ки аз барҷастатарин, зеботарин гурӯҳи маҷозҳо мебошанд. Ё ки ба иборати дигар, чунон ки дар поён дида мешавад, ҷизе зикр карда, ҷизи дигаре баргузида (хуш карда) мешавад. Зотан маъноӣ лугавии мурсал ирсолдошта, фиристода, вале

дар истилоҳи адаб ба маънои равону мучаз ва сода аст. Дар осори балогати классикӣ маҷози мурсал то 25-30 хел аст. Ин ҷо ба таври мухтасар 3 навъи он интиҳобан эзоҳ меёбад.

1.а) **Зикри зарф - иродаи мазруф¹**, яъне зарф баён гардида, мазруф ирода мешавад. Масалан, ба ҷои ин ки «об биёр» гуём, «сатилро биёр!» мегуём ва муродамон аз сатил об аст. Ин ҷо сатил зарф ва об мазруф аст, ки зарф баён ёфта, мазруф ирода шудааст

Ё ки дар ин байти Фирдавсӣ:

Чу хон хӯрда шуд, маҷлис оростанд,
Маю руду ромишгарон хостанд.

«Хон» зарф буда, муроди шоир мазруфи он — хӯрданӣ мебошад: зарф зикр ёфта, мазруф ифода шудааст.

Ё ки дар ин мисол:

«Қишлоқи бечора аз сари нав ба гирияву нола даромад.
Босмаҷиён дар он ҷо қатли ом гузаронданд» (Р. Ҷалил).

Дар ин мисол қишлоқ ба ҳукми зарф аст, ба ҷои мазруф-аҳолии қишлоқ зикр ёфтааст.

Ё ки дар ин байти Ҳофиз.

Сабӯкашон² ҳама дар бандагиш баста камар,
Вале зи тарфи кулаҳ хайма бар саҳоб зада.

Сабӯ зарф буда, ба ҷои май, ки мазруф аст, зикр ёфта, май ирода шудааст. Яъне сабӯкашон ба маънои майкашон аст.

б) **Зикри мазруф - иродаи зарф** аст, ки гоҳе мазруф баён ёфта, зарф ирода мешавад. Чунончи, мегуём: «Мурабборо пушида мон, мағас нанишинад». Ва ҳол он ки гараз аз мурабборо пушидан руи зарфи мурабборо пушонда мондан аст, яъне ин ҷо бо зикри мазруф зарф ирода шудааст.

1. Мазруф — ҳосили зарф, онзи дар зарф мавҷуд аст.

2. Сабӯ - кӯзаи май.

Ин гуна маҷозро, ки зикри зарф - иродаи мазруф ё зикри мазруф-иродаи зарф аст, одатан зарфият - мазруфият меноманд.

II. а) Зикри умум - иродаи хусус, ки умумро гуфта, хусусро мурад кардан аст. Масалан, агар гӯем, ки маҷлис қарор кард. яъне аъзои маҷлис қарор карданд, гуфтаи аст. Ин ҷо маҷлис умум, аҳли маҷлис хусус аст. Ё ки нисбати ош ба палав, нисбати мева ба ангур, нисбати ғалла ба гандум ва монанди инҳо низ ҳамин қабил аст, ки зикри умум (масалан, мева) иродаи хусус (масалан, ангур) мебошад.

б) Зикри хусус - иродаи умум, ки хусус (хос)-ро баён намуда, аз он умумро мақсад карда гирифтаи аст. Масалан гӯем: нон сабаби идомаи ҳаёти инсонист. Ин маъниро Лоҳутӣ чунин адо кардааст:

Бе захмату ранҷ нон намебояд хурд,
Як лукма ба ройгон¹ намебояд хурд.
Ноне, ки бувад ҳосили ранҷи дигарон,
Ғар ҷон биравад, аз он намебояд хурд.

Дар ин ҷо мақсади шоир аз «нон» фақат нон набуда, балки умуман ризку рӯзӣ ва воситаи зиндагист, яъне хусусро зикр карда, умумро ирода намудааст. Ин гуна маҷоз, ки зикри умум-иродаи хусус ва ё зикри хусус иродаи умум аст, - ҳар ду якҷоя одатан умумият - хусусият номида мешавад.

III. а) Зикри кулл - иродаи ҷузъ, яъне кулл баён ёфта, ҷузъ ирода мешавад; масалан дар ин порчаи Р. Ҷалил:

«Даста ба ҳаракат омад. Вай гарду чанги кӯчаро ба осмон лакка занонда равон шуд». Мақсад аз даста фидоиён ва аксарони сурх аст, ки аз ҷузъ иборатанд.

б) Зикри ҷузъ - иродаи кулл, яъне бо баёни ҷузъ кулл ирода мешавад. Масалан гӯем: Агар сар амон бошад, тоқӣ ёфт мешавад. Мақсад аз сар тамоми аъзои бадан аст, пас

1. Ройгон — муфт.

сар-чузь буда, ба ҷои кули, ки тамоми аъзои бадан аст, зикр ёфтааст. Ё ки дар ин байти Камоли Хучандӣ:

Гар бичӯянд, наёбанд ба сад карн, Камол,
Булбуле чун ту хушилхон ба чаманҳои Хучанд.

Мақсад аз чаман ин ҷо богҳои пурдарахт, гулу гулзор, ҷӯйбор, хиёбон, ҳавз ва мевазор аст. Зеро дар асл чаман ба маънои гулзор ва гулшан аст, ки ҷои махсусест дар бог барои парвариши гулҳои рангоранг ва одатан чаман худаш танҳо ташкил намеёбад, балки дар қатори қисмҳои бог ба вучуд меояд. Пас чаман ҷузъест, ки ба ҷои кули зикр ёфтааст.

Ин гуна мачозҳо ҳар ду дар як ҷо ҷузъият - куллият номида мешавад.

* * *

Чунон ки дида шуд, калимаҳо дар вақти дар контекст омадани худ дар қолаби мафҳуми асли маҳдуд намонда, балки дар сурати иловагӣ дорои маъноҳои мачозӣ мегарданд ва доираи маънои онҳо вусъат меёбад. Дар ин сурат калимаҳо барои тасвири бадеӣ аҳамияти ғавқулода пайдо мекунад. Аз ин рӯ, дар асарҳои бадеӣ калимаву таркибҳо бештар маънои мачозӣ гирифта, ба маъноҳои гуногун ҷилва додани онҳо чун як воситаи тасвири бадеӣ роли қалоне мебозад.

Маънои мачозӣ гирифтани калимаву таркибҳо шаклу намудҳои гуногун дорад ва бисёр воситаҳои тасвири бадеӣ ва санъатҳои адабӣ ба дараҷае вобаста ба ҷилва дода шудани калимаву ибора ва ба маъноҳои гуногун омадани он аст. Дар роҳи ороиш ва обуранг додани суҳан ҳамаи воситаҳои тасвири бадеӣ роли муҳимме мебозанд.

Қисми якум **САНЪАТҲОИ БАДЕӢ**

САНЪАТҲОИ МАЪНАВӢ

Чунон ки дар дебоча ишора рафт, тақрибан санъатҳои бадеӣ ба ду ғуруҳ тақсим мешаванд: санъатҳои маънавӣ ва санъатҳои лафзӣ.

Санъатҳои маънавӣ дар асоси ба назар гирифтани маъноӣ калима, ибора ва ҷумлаҳо сохта мешаванд. Аммо санъатҳои лафзӣ ба шакли калимаву ибораҳо асос ёфтаанд.

Аксари санъатҳои шеърӣ, ки дар эҷодиёти классикон мавқеи калон доштанд ва имрӯз ҳам дар асарҳои нависандагонӣ тоҷик ба қор мераванд, санъатҳои маънавӣ мебошанд. Онҳо барои ифодаи мазмуни баланд беиштар ёрӣ дода метавонанд.

Санъатро ба ду ғуруҳ ҷудо кардан қатъӣ ва собит нест. Баъзе аз муаллифони санъатшинос санъатро лафзӣ шумурда бошанд, баъзе аз онҳо он санъатро маънавӣ ҳисоб кардаанд. Инчунин як қисм аз муаллифон санъатро ҳам ба ғуруҳи маънавӣ, ҳам ба ғуруҳи лафзӣ мансуб доштаанд.

Мо дар ин асари худ санъатҳое, ки бисёртар аз калимабозӣ, ҳарфбозии маҳз иборатанд, ба ғуруҳи лафзӣ мансуб дошта, боқимондари ба ғуруҳи маънавӣ дохил кардем, ки дар даруни онҳо санъатҳои духӯра низ ҳастанд. Ҳамчун: лугаз, бароати истехсол, таъмия, ҳусни матлаъ, ҳусни мақтаъ, ҳусни таҳаллус, ҳусни таълил ва дигарҳо.

Санъатҳо ба ҳамдигар таъсир мекунанд. Ҳарчанд ки саноеи лафзӣ боиси зебоии лафз ва саноеи маънавӣ мӯчиби ҳусни маънӣ мегарданд, мумкин аст, ки маънӣ бо таъсири ҳусни лафз неқутар ва дилҷасптар шавад ва дар навбаги

худ шакл бо таъсири хусни маънӣ то ҳадде зебой, раъной касб кунад. Аз ин рӯ мегӯянд, ки мундариҷа шаклро таъйин мекунад ва дар навбати худ шакл низ ба мундариҷа таъсир накарда намонанд.

Санъатҳое, ки бсёртар дар либоси перояи шеър чилва менамоёнд, инҳоянд: ирсоли масал, эънот, тазмин, хусни таълил, ҳашв, раддулкофия (такрори кофия), раддулматлаъ (зулматолъ)¹, суолу ҷавоб, муламмаъ, мувашшаҳ, лугаз, муаммо, моддаи таърих. Санъатҳои муштарақ инҳоянд: илтифот, бароати истехсол, сиёкатулаъдод, ҷамъу тафриқ, тансикуссифот, ҷамъу тақсим, таҷнис, сачъ, қалб, лаффу нашр, муурооти назир, мурассаъ, таҷоҳули ориф, хусни ташбех, истиора, тамсил, киноя, талмех, акс ва монанди инҳо².

ТАШБЕХ

Ташбех монанд кардан аст. Нависанда барои равшантар тасвир кардани чизе гоҳе ягон хусусияти онро ба ягон хусусияти чизи дигар монанд мекунад. Вале дар миёни монандшаванда ва монандкунанда аз рӯи сифат, ё хусусият, ё кирдору атвор- аз ягон ҷиҳат бояд як навъ монандие мавҷуд бошад. Ташбех дар роҳи барҷаста, равшан ва зебо ифода намудани ягон лавҳаи бадеӣ хизмат мекунад.

Қасе ва ё чизе монанд карда мешавад, монандшаванда ё ташбехшаванда ном дорад. Қасе ва ё чизе, ки монандшавандаро ба худ монанд кардааст, монандкунанда ё ташбехкунанда номида мешавад. Калимаҳое, ки дар монанд кардан ёрӣ медиҳанд, ёридиҳандаи монандӣ ё ки адоти ташбех ном дошта, аломати муштараке, ки дар миёни монандкунанда ва монандшаванда мавҷуд аст, сабаби монандӣ ё ки вачҳи ташбех номида мешавад.

«Эй руҳат ҳамчу офтоб мунир» гӯем, руҳ монандшаванда ва офтоб монандкунанда мебошад, зеро ки руҳ ба офтоб монанд карда шудааст, калимаи мунир (тобон), ки сабаби рухро ба офтоб монанд кардан шудааст, сабаби монандӣ

1. Қасидае, ки бо чанд матлаъ давом мекунад.

2. Тафсилоти ин мабҳас дар «Зеби суҳан», ҷ.1, Баҳши ҷаҳордахум (тақсими саноеи бадеӣ) мавҷуд аст.

(ваҷҳи ташбеҳ) буда, калимаи ҳамчу ёридихандаи монандист, чунки ин ташбеҳ бо ёрии ҳамин калима сохта шудааст.

Ин байти Рӯдакиро гирем:

Манам гуломи худованди зулфи голиягун,
Танам шуда чу сари зулф нотавону нигун.

Дар мисраи дуюми ин байт ташбеҳ ҳаст, шоир тани худ, нотавонӣ ва афтодагии онро ба сари зулф монанд кардааст. Дар ин ташбеҳ *тан* - монандшаванда, *сари зулф* - монандкунанда буда, чу ёридихандаи монандӣ мебошад ва *нотавону нигун* аломати монандист, чунки дар миёни монандшаванда ва монандкунанда муштарак аст, яъне ин калимаҳо хислатҳоеро нишон медиҳанд, ки ҳам ба ташбеҳшаванда ва ҳам ба ташбеҳкунанда хос аст.

Дар байти Ҳусайни Воизи Кошифӣ:

Анораш чун лаби дилдор хандон,
Ҳарифонро ҳарифи оби дандон.

Дар мисраи якум ташбеҳ ҳаст: анор ба лаби ёр ташбеҳ дода шудааст. Дар ин ташбеҳ *анор* - монандшаванда ва *лаби ёр* монандкунанда буда, чун ёридихандаи монандист. *Хандон* сабаби монандӣ мебошад, зеро ба сабаби ҳамин хислат анорро ба лаб монанд кардаанд, яъне анор аз сабаби хандон буданаш ба лаби ёр монанд шудааст.

Дар забони тоҷикӣ ёридихандаҳои монандӣ инҳоянд: *чун, ҳамчун, мисли, монанди, монанди он ки, чунин ки, гуё, гуиё, гуй, пиндорӣ, феълӣ мондан, шабоҳат доштан, гуфти, моно ва пасояндаҳои осо, -сон, -ваш, -вор, барин* ва ғайра.

Мисолҳо:

Биёр он май, ки пиндорӣ равон ёкути ноб астӣ¹
Ва ё чун баркашида тег пешни офтоб астӣ

(Рӯдакӣ)

Парируё, ниҳон медорӣ асрор,
Сухан дар парда мегӯй паривор.

1. Ноб — тоза, соф.

Чаро чун гул занӣ дар пӯст ханда?
Сухан бояд чу шаккар пӯстканда.

(Низомӣ)

Даҳони танги ту мим аст гӯй,
Шиканчи зулфи ту чим аст гӯй.

(Низомӣ)

Миёнат гӯиё розест гайбӣ,
Ки аз сирри замир омад ниҳонтар.

(Камол)

Домани гулистонаш то маро ба чанг омад,
Пираҳан бар аъзоям ҳамчу гунча танг омад.

(Саййидо)

Эй лабат мул, оразат гул, турраат сунбул барин,
Ғабғабат дар чарбу нармӣ тухми нимдунбул барин,
Меравӣ аз сӯхбати ман ҳамчу нарғис саргарон,
Менишинӣ тозару пеши рақибон гул барин...

(Шоҳин)

Чингилак мӯй дорӣ,
Нозанин гулворӣ,
Садқаи номат шавам,
Номи ширин дорӣ.

(фолклор)

«Чун мӯи дароташафтода ба худ мепечид ва чун мори саркӯфта талвоса мекард» (Р. Чалил).

Гоҳе ёридиҳандаи монандӣ дар аввал ва охири монандкунанда наомада, дар чумлаҳои мураккаб ба аввали чумлаи пайрав меояд. Мисол: « \bar{U} омада, гӯсоларо ба тарафи оғил мекашид, ки вай якравӣ мекард. Ҳарчанд дукаса онро мекашиданд, мисли он ки чор пояшро мех карда, ба замин кӯфта бошанд, худро ба ақиб мекашид» (Р. Чалил).

Гоҳе ёридиҳандаи монандӣ ба воситаи феъли мондан, ки ба маънои ташбеҳ кардан аст, адо мешавад, ки ин ҳолат низ дараҷаи ташбеҳро боло мебардорад:

Даруни чомаи рангини хеш дунёдор
Ба кирмҳои бирешимганида мемонад.

(Саййидо)

Инқилоб офтобро монад,
Ё ки тӯфони обро монад.

(С. Айни)

Ташбеҳ аз ҷиҳати сохт ва намуди берунӣ ҳам аз тарафи мазмун ба чанд қисм ҷудо мешавад.

Ташбеҳи равшан

Ташбеҳеро, ки бо ёридиҳандаи монандӣ сохта мешавад, ташбеҳи равшан (сарех) ё ки мутлақ меноманд. Мисоли ин гуна ташбеҳот дар боло зикр шуд.

Ташбеҳи пӯшида

Ғоҳе ташбеҳ аз ғайри иштироки ёридиҳанда (адоти ташбеҳ) ташкил меёбад ва беҳтарину барҷастатарин ташбеҳ ҳамон ташбеҳест, ки аз ғайри иштироки ёридиҳанда ташкил ёфтааст.

Ташбеҳи пӯшида намудҳои гуногун дорад:

1. Бо роҳи таъкид, яъне бо роҳи паси ҳам ба таври ҳукму маҳкум овардани монандшаванда ва монандкунанда, инчунин бо ёрии калимаҳои таносубӣ ташкил меёбад. Ҳамчун: қади ёрам сарв аст, яъне қади ёрам монанди сарв аст.

Ҷалол Иқромӣ гуфтааст: «Шумо гуле ҳастед, ки маконатон гулзору чаман аст». Дар ин ҷо «шумо гуле ҳастед» ба ин маънист, ки шумо мисли гул ҳастед, лекин нависанда адоги ташбеҳ (мисли, монанди, ҳамчун ва ғайра)-ро партофта, ташбеҳи пӯшида сохтааст.

Аз мисоли зерин низ фикри боло равшан фаҳмида мешавад: «Он мардум гуфтанд, ки дар ин вақту замон ӯ Рустам аст ва корҳои ӯ зиёда аз он аст, ки дар ҳавсалаи башарӣ гунҷоиш надорад» («Таърихи Муқимхонӣ»).

Мисоли ташбеҳи пӯшида бо роҳи таъкид, яъне ба таври маҳкум:

Рӯят-дарёи ҳусну лаълат-марҷон
Зулфат-анбар, садаф-дахон, дур-дандон.
Абру- киштию чини пешонӣ- мавҷ,
Гирдоби бало - габгабу чапмат-туфон.

(Рӯдакӣ)

Дар ин рубоии Рӯдакӣ як чузь монандкунанда ва як чуъи дигар монандшаванда мебошад ва ҳамаи калимаҳо муносибатдор оварда шудаанд.

Дар ин байти Бедил низ чунин ташбеҳ дида мешавад:

Эй хаёли қоматат охи заифонро асо,
Бар рухат наззораҳоро лағзиш аз ҷуши сафо.

Дар ин ҷо ибори «хаёли қомат» монандшаванда ва калимаи «асо» монандкунанда мебошад. Шоир меҳоҳад гӯяд, ки хаёли қомати ту барои охи заифон монанди асоест. Ин гуна ташбеҳот беҳтарин ташбеҳоти латифи маънавис.

Дар ин байтҳои Лоҳутӣ низ ташбеҳи пушида дида мешавад:

Имруз ба пеши ёр рафтам,
Бо ҳолати беқарор рафтам.
Ў шамси шарофат аст, пешаш
Бо иззату ифтихор рафтам.
Ў моҳи даруни ахтарон буд,
Ман моҳи гирифтавор рафтам.

«Шамси шарофат» ва «моҳ» монандкунандаи калимаи «ӯ» буда, аз гайри ёридиханда омадааст. Инчунин калимаи «моҳ» низ монандкунандаи калимаи «ман» шудааст.

Ё ки дар ин байтҳои М. Турсунзода:

Ватанро қосиди ҳар фатҳу бобӣ,
Ба дасти қудакон хоно китобӣ,
Ба осонӣ ба ҳар дил роҳ ёбӣ,
Ба маҷлис гар равӣ, ҷуши шаробӣ.

Дар мисраи дуум «хоно китобӣ» ва дар мисраи чорум «ҷуши шаробӣ» монандкунанда буда, монандшаванда

«суруд» мебошад, ки дар аввали банди якум аст. Агар бо ёридиханда хонем, ин гуна мешавад; «Эй суруди ман, ту ҳамчун китоби хоно мебошӣ ва дар маҷлис ҳамчун ҷуши шароб асоси хурсандӣ ва шавку завқӣ».

2. **Ташбеҳи таркибӣ.** Гоҳе аз ғайри ёридиханда монаид-кунанда ва монандшаванда як ҷо ҳамчун калимаи мураккаб зикр шуда, як ҷузъи ин калимаи мураккаб ташбеҳшаванда ва ҷузъи дигари он ташбеҳкунанда мегардад. Ин низ ташбеҳи пӯшида аст. Чунончи: «сарвқад», яъне касе, ки «қдаш мисли сарв аст», яъне дар калимаи мураккаби «сарвқад» ҷузъи якум (сарв) ташбеҳкунанда буда, ҷузъи дуюм (қад) ташбеҳшаванда аст.

Масалан, дар ин байтҳои Мунҷики Тирмизӣ чунин мисолҳоро дидан мумкин аст:

Гар ангубинлабӣ, сухани талх мар-ҷарост?
В-ар ёсуманбарӣ ту, ба дил ҷунки¹ оханӣ.
Мангар ба моҳи оразаш, хира шавад зи санг,
Мангар ба боғ, сарви саҳй пок бишканӣ.

Дар ин ҷо шоир лабро ба ангубин (асал), бари ёрро ба гули ёсуман, дилашро ба охан, рӯяшро ба моҳ ва қоматашро ба сарв аз ғайри зикри адоти ташбеҳ ба таври пӯшида монанд кардааст.

Ё ки ин байти Мусъибӣ:

Шаккаршикан аст ё сухангуи ман аст,
Анбарзақан аст ё суманбуи ман аст.

Дар калимаҳои мураккаби «анбарзақан» ва «суманбуӣ» ташбеҳи пӯшида ҳаст, дар асл шоир гуфтан мехоҳад, ки ёри ман зақане дорад, ки монанди анбар хушбуӣ ва ё дорои буӣ хуши ҳамчун анбар аст.

Чунин ташбеҳоти пӯшида, ки аз ду ва зиёда аз ду калима таркиб ёфтаанд, ташбеҳи таркибӣ номида мешаванд.

3. **Ташбеҳи мураккаб.** Гоҳе аз ғайри ёридиханда дар сурати кулл ба калимоти мутаносибии худ якҷоя ҷумлаи дуюм ба ҷумлаи якум ва мисраи дуюм ба мисраи якум ва

1. Ҷунки — ҷаро.

ё баръакс, мисраъ ё байти якум ба мисраъ ва ё байти дуюм монандкунанда мешавад. Ин гуна ташбеҳоти пушидаро ташбеҳи мураккаб меноманд.

Мисол аз Мулҳам:

Ман, ки дур аз суҳбати он гулбадан афтодаам,
Булбули маҳчурам, аз чашми чаман афтодаам.

Шоир аз суҳбати ёр дур афтодани худро ба ҳолати булбули аз чаман берунмонда монанд мекунад, яъне шоир худро ба булбул ва аз суҳбати ёр дур афтодани худро ба ҳолати булбули маҳчур (аз чаман берунмонда) монанд кардааст. Бинобар ин «ман» монандшаванда буда, «булбули маҳчур» монандкунандаи он аст. Ғайр аз ин «суҳбати он гулбадан» низ монандшаванда буда, монандкунандаи он «чаман» аст. Вале дар байни ин монандкунандаҳо ёридиҳандаи монандӣ наомадааст.

Калимаҳои «дур афтодан» ва «чашм» аз калимаҳои мутаносибии монандшаванда ва монандкунанда мебошад.

Умуман дар ин байт тамоми мисраи якум монандшаванда буда, мисраи дуюм монандкунанда аст, зеро аз суҳбати он гулбадан дур афтодани ошиқ монанди он аст, ки булбули маҳчур аз чашми чаман афтодааст. Яъне ҳодисае, ки дар мисраи якум тасвир шудааст, монанди ҳодисаест, ки дар мисраи дуюм баён ёфтааст. Пас, байни мисраи якум ва дуюм калимаҳои «монанди ин ки», «гуё ки» ва ғайраро монем, маънои байт вайрон намешавад ва ҳол он ки калимаҳо адоти ташбеҳ мебошанд.

Дар ин байт Мулҳам:

Асар то дар вучудам ҳаст, як чо нест оромам,
Сипанди мичмари¹ шавқам, ки оташ зери по дорам.

Дар ин байт беоромии шоир ба ҳолати сипанд (ҳазор-испанд), ки дар оташ месузад, монанд карда шудааст. Дар мисраи якум ҳолати шоир тасвир шуда, дар мисраи дуюм ҳодисае, ки ташбеҳкунандаи ҳолати шоир ва эзоҳдиҳанда он аст, омадааст.

1. Мичмар — манқал.

Дар мисоли:

Умр рафту хор-хораш дар дили бетоб монд,
Мушти хошоке дар ин вайрона аз селоб монд.

(Соиб)

таркиби «мушти хошок» ба ҷои таркиби «хор-хор» ва калимаи «вайрона» ба ҷои таркиби «дили бетоб» ва «селоб» ба ҷои «умр» омада, мисраи дуюмро дар сурати кулл эзоҳкунандаи мисраи якум гардониданд: умр рафт, поям ба гур расид ва кори дурусте карда натавонистам, баръакс ҳасрату надомат дар дили беқарор монд. Гуё умр буд, ки бо як ҷушу хуруше омаду рафт ва як мушт хошок (ҳасрат ва надомат) дар ин вайрона (дил) боқӣ монд.

Агар ба таври дигар таъриф намоем, ташбеҳи мураккаб он аст, ки аз фароҳам омадан ва гун шудани якчанд чиз як ҳолати маҷмӯе пайдо мешавад, ки он ҳолат ба воситаи ташбеҳ адо шуда бошад:

Бод дар кӯҳсор ҷоми бодаро бар санг зад,
Гул ба ханда гуфт: Оре, инчунин бояд задан.

Дар ин байт ташбеҳ на танҳо аз як чиз, балки аз як ҳолати маҷмӯе иборат аст, ки эзоҳи он ба таври зер мебошад:

Бод вақте ки башиддат мевазад, гулбун (гулбутта)-ҳои нозукро ҳамроҳи гулҳошон бар замин меафканад. Шоир ин ҳолатро чунин тасвир мекунад, ки гуё бод пиёлаҳои лоларо бардошта, бар замин мезанад.

Ё ки ин байти Бадри Чочӣ:

Чу насими сахарӣ атр ба сахро овард,
Моҳ рух дар тутуқи¹ анбари соро овард.

Вақте ки насими сахарӣ ба сахро аз гулҳои гуногуни боғу бӯстон хушбӯиҳо овард, моҳ рӯи худро дар пардаи анбари соро печонид. Яъне баъд аз он ки сахар шуду субҳ дамидан гирифт ва насими сахарӣ вазида мушкафшонӣ намуд, моҳ

1. Тутуқ — парда.

низ ба рӯи худ пардаи мушкин гирифта, ба пинҳон шудан сар кард. Байт дар шакли ҷумлаи мураккаби тобеъ сохта шудааст, вале сарҷумла (мисраи дуҷум) ташбеҳқунанда ҷумлаи пайрав (мисраи якум) аст.

Низомӣ дар «Искандарнома» тулӯъ ва гуруби офтобро ба таври баёни воқеъ ба истиорот ва ташбеҳоти ширин ва дилчасп тасвир кардааст, ки дар сурати кулл ташбеҳи мураккабро ташкил мекунад:

Чу ёкути хуршедро¹ дузд бурд,
Ба ёкут чустан ҷаҳон пай фишурд².
Ба дуздӣ гирифтанд маҳтобро³.
Ки ин бурд он гавҳари нобро.

Яъне офтоб фуру рафт ва моҳ баромад. Ин ҳодисаро бо монандиҳои аҷиб овардааст, ки гӯё нури офтобро дузд бурд ва моҳро ба дуздии нури он муттаҳам карданд.

Боз Низомӣ фуру рафтани офтоб ва баромадани моҳро чунин тасвир мекунад:

Ки чун оташи рӯзи равшан гузашт,
Пур аз дуд шуд гунбади тезгашт⁴.
Шаб аз моҳ барбаст пероя⁵.
Шигифте⁶ бувад-нур дар сояе.

Боз дар ин бора мегӯяд:

Чу дар буркаи кӯх⁷ рафт офтоб,
Сари рӯзи равшан фуру шуд ба хоб.
Шаби тира чун аждаҳои сиёх
Зи моҳи баровард сар сӯи моҳ.⁸

1. Ёкути хуршед — нури офтоб.

2. Пай фишурдан — тай кардан, роҳ рафтан.

3. Ба дуздӣ гирифтанд маҳтобро — яъне моҳ баромада. нури хуршедро гирифтааст, зеро моҳ нурро аз офтоб касб мекунад.

4. Гунбади тезгашт пур аз дуд шудан — шаб шудан аст.

5. Пероя — асбоби зебу зинати арусон ва ҷавонзонан.

6. Шигифт — аҷиб, галатӣ.

7. Буркаи кӯх — пардаи кӯх яъне маънои мисраъ он ки офтоб ба паси кӯх фуру рафт, шаб шуд.

8. Шаби сиёх монанди аждаҳо сар аз даруни моҳии зери замин берун карда, ба сӯи моҳ азм намуд.

Ҳамлаи сахтеро, ки Искандар ба як нафар сардори
хабашӣ овардааст, Низомӣ чунин тасвир мекунад:

Ба кабки дарӣ чун дарояд уқоб,
Чӣ гуна чаҳад бар замин офтоб.
Аз он тиратар хусрави пилтан
Ба тундӣ даромад ба он аҳраман.

Низомӣ пеш аз ибтидо кардан ба ташбеҳ ба мухотаб
хитоб карда меғӯяд: оё тасаввур мекунӣ, ки чӣ хел уқоб ба
кабк ҳамла меоварад ва ё офтоб чӣ тавр якбора бар замин
пахн мешавад? Шоир бо ин савол дар зехни мухотаб назире
ва монандие қарор медиҳад ва баъд меғӯяд, ки аз он ҳам
бештар тундугез ва бо қуввату шиддат Искандар бар он дев
ҳамла ва ҳуҷум бурд. Яъне байти аввал ташбеҳкунандаи
байти сонист.

Қатъи назар аз тартиби ҳамла, хусусан Искандарро ба
офтоб ва ҳарифро ба замин ташбеҳ намудан хеле мавзун
воқеъ шудааст ва ҳамона ташбеҳи мураккаб лутфро дучанд
зиёд кардааст.

Дар ин байтҳо Низомӣ дилро ба дузди хонагӣ монанд
кардааст:

Ҳамеша дузд аз бегона хезад,
Бад аст он дузд, к-ӯ аз хона хезад!
Ба афсун аз дили худ раст натвон,
Ки дузди хонаро дар баст натвон.

4. Гоҳе барои як монандшаванда якчанд монандкунанда
ҳамчун муқаддима оварда мешавад. Чунончи сифати ҳазон
ва вафоти Лайлӣ:

Шарт аст, ки вақти баргрезон
Хуноба чакад зи барги резон.
Хуне, ки равон бувад зи ҳар шох.
Берун чакад аз машоми суроҳ.
Қорураи¹ об сард гардад,
Рухсораи боғ зард гардад.

1. Қорура — шишаи санчиши бавли бемор.

Шох обилаи ҳалок ёбад,
 Зар чӯяду барг хок ёбад.
 Наргис ба чамоза¹ барниҳад рахт,
 Шамшод дарафтад аз сари тахт.
 Бар фарки чаман алоқаи хок
 Печида шавад чу мори Заҳҳок.
 Чун боди муҳолиф ояд аз дур,
 Афтодани барг ҳаст маъзур.
 Нозукчигарони боғ ранчур,
 Шириннамакони тоқ маҳмур.
 Андохта ҳиндуи қадевар²
 Зангибачагони тоқро сар.
 Сарҳои бихӣ зи турраи коҳ
 Овехта ҳам ба турраи шох.
 Себ аз занaxe бад-он нигунӣ
 Бар нор занax зада, ки чунӣ?
 Нор аз чигари қафидаи хеш
 Хуноба чаконда бар дили реш.
 Дар маъракаи чунин хазоне
 Шуд захмрасида гулситоне.
 Лайлӣ зи сарири³ сарбаландӣ
 Афтода ба чоҳи дардмандӣ
 Шуд чашмзади баҳори боғаш,
 Зад бод тапонча⁴ бар чароғаш.
 Гашт он тани чун гули қасабпӯш
 Чун тори қасаб⁵ заифу беҳуш.
 Савдои дилаш ба сар баромад,
 Сарсоми сараш⁶ ба дил даромад.
 Гармои тамуз жоларо бурд,
 Боз омаду барги лоларо бурд.
 Табларза шикаст пайкарашро,
 Табхол газид шаккарашро.

-
1. Чамоза — шутури тезрав ва даванда.
 2. Ҳиндуи қадевар — боғбон.
 3. Сарир — тахт.
 4. Тапонча — зарба, шаппотӣ, торсақӣ.
 5. Қасаб — як навъ матои нафис, ки аз катон мебофтаанд.
 6. Сарсоми сар — ҳолати ошуфтагӣ, савдо, парешонхаёӣ, ки наздик ба девонагист.

Болин талабид зодсарваш
В-аз сарв фитода шуд тазарваш¹.
Афтод чунон ки дона аз кишт,
Сарбанди қасаб ба рӯи ӯ хишт.

(Низомӣ)

Сарви озода Лайлӣ аз беморӣ болин талабид ва тазарваш аз болои сарв фуру афтод, яъне мурд ва ба тавре ки дона-хӯша аз ниҳоли худ меафтад, Лайлӣ ҳам афтод ва рӯймоли шоҳӣ ба рӯяш пӯшида гашт.

Бинобар ин шарт нест, ки ташбеҳи мураккаб мутлақо аз ғайри адоти ташбеҳ ташкил ёбад.

Дар ташбеҳоти мураккаб, чунонки дар баъзе мисолҳои болоӣ дида мешавад, гоҳе адоти ташбеҳ низ ба қор меравад, дар он сурат ки ҷумла ҷумлаи мураккаби тобеи монандӣ бошад, дар ҷумлаи пайрав истеъмол меёбад:

Манам хӯ карда бар бӯсаи
Чунон чун боз бар муста².
Чунон бонг орам аз бӯсаи,
Чунон чун бишканам pista.

(Рудақӣ)

Боз як намуди дигари ташбеҳи мураккаб мавҷуд аст, ки шоир дар зехни худ чизеро ба як чизи дигари муносибе аз ғайри зикри адоти ташбеҳ монанд мекунад. Ин гуна ташбеҳ зехнӣ ва тасаввури буда, хеле дилҷасп аст. Мо намунаи ин ташбеҳро дар осори Камол, Бедил, Саййидо, Туграл ва ғайра тасодуф мекунем:

Номи маҳ бурдам шабе, рӯи туам омад ба ёд,
Дар дили шаб ҳалқаи мӯи туам омад ба ёд.
Ашкро дидам, ба сар ғалғон миёни хоку хун,
Куштағони чашми ҷодуи туам омад ба ёд.
Чун шунидам зикри тубӣ, гаҳ баланду гоҳ паст,
Эътилоли қадди дилҷӯи туам омад ба ёд.

1. Тазарв — қирқовул, мурғи хурусмонанди саҳроӣ.

2. Муста — тӯймаи қонварон, мурғони шикорӣ.

Мекушудам ҳамчу гул авроки девони Камол,
Буи чон омад, аз он буи туам омад ба ёд.

(Камол)

Шабама дар мотамаи хичрон ду абру дар хаёл омад,
Ба сина ҳар кучо нохун задам, шакли хилол омад.

(Ҷомӣ)

Фаромӯш набояд кард, ки гоҳе дар дохили ташбеҳи мураккаб якчанд санъати бадеи мавҷуд аст. Махсусан истиора, ташҳис, ирсоли масал, таносуби калом ва монанди инҳо дида мешавад ва ҳама дар сурати кулл як ташбеҳи мураккабро ташкил мекунад. Масалан, дар ин байтҳо:

Ба сӯзи ишқ шохонро чӣ кор аст,
Ки санги лаъл ҳолӣ аз шарор аст.

Зи дарди ишқ шаҳ бегона бошад,
Ки ҷои ганҷ дар вайрона бошад.

Санъати ирсоли масал иллат ва далели мисраи якумӣ шудааст, яъне ташбеҳи мураккаб ба воситаи ирсоли масал сурат гирифтааст.

Ё ин ки дар ин байти Ҳилолӣ:

Зоҳир аст аз халқаҳои зулф моҳи оразат,
Дар миёни соя он ҷо офтоб афтадааст.

Мазмуни мисраи аввал дар мисраи дуюмӣ боз ҳам барҷастатар ва нозуктар ифода ёфтааст. Офтоб ба ҷои рӯй ва соя ба ҷои зулф истиора шудааст ва гуё офтоб дар байни соя воқеъ шудааст ва ҷо-ҷо аз байни халқаҳои зулф намоён шуда меистад. Агар дар мисраи аввал ораз ба моҳ ташбеҳ шуда бошад, дар мисраи дуюм рӯй ба офтоб ва зулф ба соя монанд шудааст: дар айни ҳол таносуби калом ҳам нағз риоя шуда ва ҳамааш як ташбеҳи мураккабест, ки мутобиқи воқеъ аст.

Ташбеҳоти мураккаб бештар дар осори бадеии шоироне, ки дар сабки ҳиндӣ шеърсарой мекунад, мушоҳида ме-

шавад. Аз чумла Носиралӣ, Бедил, Файзии Ҳиндӣ, Соиб, Ганӣ, Шавкат ва дигар шоирон буда, мактаби махсуси адабӣ ташкил дода буданд. Ҳатто ин сабк аз Хусрави Дехлавӣ сар шуда, бо шоирони мазкур камол ёфтааст. Дар сабки ҳиндӣ мушкилписандӣ, таъқид, истиора ва ташбеҳҳои печдарпечи ҳаёлий ҳукмфармоӣ, ки инро шоирони соданаҷиб лирик наҷибнависандад. Ҳатто Мушфиқӣ дар як шеърӣ худ ин сабкро танқиди сахте кардааст.

Аз рӯи маъноӣ, ки дар натиҷаи тағйири ифода ва сохти чумла ба амал омадааст, ташбеҳ боз чанд хел мешавад.

Ташбеҳи баргашта

(Тафзилӣ)

Ташбеҳи баргашта он аст, ки шоир аз ташбеҳи худ бармегардад ва монандшавандаро аз монандкунанда афзал мешуморад. Ин навъ ташбеҳро ташбеҳ-ул-марҷӯъ низ меноманд.

Масалан, баъзан шоирон рӯйро ба моҳ ва лола ташбеҳ мекунанд, лекин баъд аз гуфтаи худ баргашта, моҳ «хусуф дорад» ва «лола нопойдор аст» - гуён аз монандкунанда айб меёбанд. Агар ба ибораи дигар ифода намоём, монандшавандаро аз монандкунанда афзал медонанд. Бинобар он, ин гуна ташбеҳотро ташбеҳоти тафзилӣ меноманд:

Ба қадд гӯй сарв аст дар миёни қабо,
Ба рӯй гӯй моҳ аст барниҳода кулоҳ,
Чу моҳ буду чу сарву на моҳ буду на сарв,
Камар набандад сарву кулаҳ надорад моҳ.

(Фарруҳӣ)

Сарвро монӣ, валекин сарвро рафтор нест,
Моҳро монӣ, валекин моҳро гуфтор нест.

(Саъдӣ)

Ин ҷо сухани сарв нагуём, ки паст аст,
Ин ҷо сухани моҳ нахонем, ки зишт аст.
Мо равза нахонем, ки ҳар ҷо чу ту хурест,
Савганд ба хоки сари кӯят, ки бихишт аст.

(Камол)

Шамъ аз чй чу ман доги чудой дорад,
Ё нолаву сӯзи ошной дорад.
Ҳар риштаи шамъ бар сари риштаи ман,
К-он ришта саре ба равшаной дорад.

(Кивомӣ)

Бирав, эй наргиси раъно, ту ба ин чашм маноз,
Нозро чашми сияҳ бояду мижғони дароз.
Аз гулу лола чй ҳосил? Ману он сарв ки ҳаст
Ҳама шухию карашма, ҳама хусну ҳама ноз.
Оташинруи ман ороиши базм аст имшаб,
Бирав, эй шамъ, ту дар гушаи хичлат бигудоз!

(Ҳилолӣ)

Ман намедонам чй сон тасвир созам бо суҳан
Рангу буи беназири дилкашатро, эй Ваган.
Гар чаман гуям, надорад қимататро сад чаман,
Ростӣ, гапгӣ бихишти бемисоли марду зан,
Хубият дилро кушода чун гулистон мекунад.

(М. Турсунзода)

Дар ин мисол мурод мисраи сеюм буда, шоир «Ватан»-ро ба «чаман» монанд мекунад, боз аз он бармегардад, ки хубию зебоиҳои Ватанро ҳатто сад чаман ҳам доро нест.

Ташбеҳи шартӣ

Ташбеҳи шартӣ он аст, ки шоир чизеро ба чизе ба шарт монанд мекунад ва он гоҳ яке аз намудҳои пайвандакҳои шартии «агар», «гар», «ар»-ро зикр менамояд. Масалан, дар ин байтҳо:

Агар мӯре суҳан гуяд вагар мӯе равон дорад,
Ман он мӯри суҳангуям, ман он мӯям ки ҷон дорад.

(Амъақ)

Чу пил, ар пил бошад одамируй,
Чу шер, ар шер бошад анбаринмӯй.

(Низомӣ)

Чун ту ба боғ бигзарӣ, гул нарасад ба бӯи ту,
Лек расад ба қоматат сарв, агар равон шавад.

(Хусрав)

Моҳӣ, ар моҳи фалакро аз камон абруу бувад,
Сарвӣ, ар сарви саҳиро анбарин гесӯ бувад.

(Хусрав)

Аз рӯи моҳият миёни ташбеҳи баргашта ва шартӣ фарқ кам аст, фақат танҳо дар шакли зоҳирист. Агар гӯем; «қомати ту сарв аст, вале сарв равон надорад», ташбеҳи баргашта мешавад. Агар гӯем, ки сарв ба қомати ту он гоҳ монанд мешавад, ки равон дошта бошад, ташбеҳи шартӣ мегардад. Барои равшантар фаҳмидани ин намуди моҳиятан наздик мисолҳои ҳар кадомро бояд ба ҳам муқоиса кард.

Ташбеҳи акс

Нависанда ду чизро ба якдигар ба таври такрори акс (чаппа) монанд мекунад. Ҳамчун ташбеҳи шаб ба зулф ва зулф ба шаб, наъл ба ҳилол ва ҳилол ба наъл;

Пушти замин чу рӯи фалак гашта аз силоҳ,
Рӯи фалак чу пушти замин гашта аз губор.
Аз сумми марқабон шуда монанди ғор кӯҳ,
Аз ҷисми куштагон шуда монанди кӯҳ ғор.

(Рашиди Ваҷвот)

Шом карда чу субҳ зард либос,
Субҳ карда чу шом тира шиор.

Лола ба рӯи хубат монад, ки сурхрӯй аст,
Рӯят ба лола монад, э-он рӯ ки хол дорад.

Ташбеҳи баробар

(Тасвия)

Ташбеҳи баробар он аст, ки нависанда сифатеро баён мекунад, ки ҳам ба ошиқ ва ҳам ба маъшук оид аст.

Ин санъатро тасвия мегӯянд, ки ба тоҷикӣ баробар гуфтан аст. Инчунин муздавач ҳам меноманд, ки ба маънои чуфтшуда меояд.

Мисол аз Мантиқӣ ном шоир:

Як лафз н-ояд аз дили ман в-аз дахони ту,
Як мӯй н-ояд аз тани ман в-аз миёни ту.
Шояд бад-он, ки ояд ҷуфти камони саҳт
3-ин ҳамгирифта пушти ману абрувони ту.
Ширу шабаҳ надидам-мушкин сиёҳу қир
Монанди рӯзгори ману зулфакони ту.
Моно, ақиқ н-орад ҳаргиз кас аз Яман
Ҳамранги ин сиришки ману ду лабони ту.

Ду мисоли дигар аз Мантиқӣ:

Наздикӣ ақл ҳар ду зи як аслу ҷавҳаранд
Лафзи ҳаётбахши туву дурри шохвор.

Дахони танги ту омӯхт тангӣ аз дили ман,
Вучуди ман зи миёни ту лоғарӣ омӯхт.

Абдулвосеи Ҷабалӣ гуфтааст:

Пушти ҳамдидаи ман ҳамнасаби ҷаъди¹ вай аст,
Ҷаъди шуридаи ӯ ҳамсифати ҳоли ман аст.

Гарчи қардӣ ба танам нисбати он мӯи миён,
Бингараш, к-аз ғами ин нанг чӣ лоғар қардӣ.

(Камол)

Ташбеҳи измор

Маънои луғавии измор ниҳуфтан ва дар замири гирифтани мебошад. Нависанда чизеро ба чизе ташбеҳ мекунад, аммо зоҳиран чунон менамояд, ки мақсадаш на ташбеҳ, балки чизи дигар аст ва ҳол он ки дар замири ҳамон ташбеҳ дар назар гирифта шудааст.

Мунҷик гуфтааст:

1. Ҷаъд — мӯи пурпечутоб, мӯи чингила.

Шурида шавам ман, чу бичунбонӣ зулфайн,
Девона бишӯрад, чу бичунбонӣ занчир.

Муиззӣ гуфтааст:

Гар нури маҳу равшанин шамъ турост,
Пас коҳишу сузиши ман аз баҳри чирост?
Гар шамъ туй, маро чаро бояд сӯхт?
В-ар моҳ туй, маро чаро бояд кост?

Аз Салмони Совачӣ:

Ошиқ агар манам, чаро гунча дарида пираҳан?
Кушта агар манам, чаро лола бувад ба хун кафан?

Гар сарв тӯй, чарост поям дар гил?
В-ар лола тӯй, бар дили ман доғ чарост¹?

Ташбех бояд воқеӣ бошад

Дар адабиёт баробари ташбеҳоти нозуки табиӣ, дилчасп ва зебои реалӣ ташбеҳоти номуносиби дағали ғайритабиӣ ва хунук, ки дар зеҳн ҳисси нафрат ҳосил мекунанд, низ гоҳе дучор меоянд. Масалан, кокул ё гесуро ба мору занчир, миёнро ба мӯ, даҳонро ба зарра ва монанди инҳо ташбех мекунанд, ки дағал ва ғайритабиист.

Шоир дар байти зерин рӯи маҳбубашро ба ганҷ ва гесӯвонашро ба аждаҳо монанд кардааст:

Душ дар маҷлис ҳадиси аждаҳо мерафту ганҷ,
Барузорафтада гесӯе ба ёд омад маро.

(*Биноӣ*)

Ҳар киро зулфи анбарин бошад,
Мор дар ганҷи ӯ қарин бошад.

Туграл низ зулф (кокул)-ро ба мор ташбех намудааст:

1. Ин мисолҳо дар айни замон мисоли санъати таъҷуб низ мешаванд.

Сухан зи зулфи дарозаш агар кунӣ кӯтоҳ
Ҳадиси турраи ӯро ба пушти мор навис.

Гесуи пурхаму тобаш нигаред,
Гуиё мор ба ракс омадааст.

(*Лоҳутӣ*)

Ангушти соқӣ аз ғабаби гук нармтар,
Зулфи чу мор дар маи иди шиновараш.

(*Анварӣ*)

Шоир ангушти соқиро дар мулоимӣ ба бағбағи гук
(курбоқа) ташбеҳ карда, зулф (гесу)-ро ба мор монанд кар-
дааст.

Камоли Хуҷандӣ ба қатори ташбеҳоти ширин ва бар-
чафта гоҳе ташбеҳоти хунуке низ дорад, ки ба завқи асрӣ
писандида ва форам нест. Аз ҷумла ӯ баъзан лабу даҳони
ёрро ба шакар ва холи лаби ӯро ба магас ташбеҳ меди-
ҳад:

Аз сояи пари магас озурда шуд руҳат,
Баҳри шакар магас суи он лаб парида буд?

Ончунон сода руҳе дорию лағжон, ки бар ӯ
Гар нишинад магасе, афтаду пояш шиканад.

Гар дил зи чаври зулфи ту афгон кашида буд,
Айбаш макун ба нола, ки каждумгазида буд.

Наканам аз магаси холи ту дил, аз паси марг
Анкабут ояду бар хоки мазорам битанад.

Дар ин байти охир зикри анкабут ба муносибати таш-
беҳи хол ба магас аст. Чунки тортанак ба атрофи магас
танида, онро сайд мекунад.

Муҳимтарин шартӣ ташбеҳ ин аст, ки ташбеҳкунанда
аз ташбеҳшаванда болотар истад, сифат ва хислатҳои чизи

ташбеҳкунанда аз чизи ташбеҳшаванда мукамалтар ва олитар бошад, то ки барои беҳтар намоён шудани хислатҳои чизи ташбеҳшаванда ёрӣ дода тавонад. Нависандагони бузург ҳамеша кӯшиш кардаанд, ки дар тасвир ташбеҳкунандаҳои муносиб ёбанд, чунин монандкунандаҳои пайдо кунанд, ки барои хеле барҷаста тасвир кардани предмети ташбеҳшаванда имкон диҳад.

Чунонки дар мисоли зерин Камол ба муқобили шакарлаб рақибро ба магас ташбеҳ кардааст ва таркиби шакари бемагас бисёр муносиб афтадааст:

Бе заҳмати рақиб даме бо шакарлабе
Гар даст медиҳад, магаси бешакар бувад.

Шиблии Нуъмонӣ дар «Шеър-ул-Ачам» дар бораи безътидолии тахайюл фикру мулоҳизаи дуруст ва амалӣ роида, безътидолии тахайюлро ба панҷ қисм чудо мекунад: безътидолии тахайюл дар муболиға, таносуби лафзӣ ё ихом, истиороти ташбеҳот ва ҳусни таълил (далеловарӣ), ирсоли масал. Вай дар бораи безътидолии тахайюл дар баъзе истиорот ва ташбеҳоти адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ чунин мулоҳизаҳо овардааст.

Яке аз мавқеъҳои бузурги безътидолии тахайюл ҳамоно дар истиорот ва ташбеҳот мебошад.

Фаромӯш набояд қард, ки истиора ва ташбеҳ то хангоме ки қарибмаъҳаз (сарчашмааш наздик) буда, бо аслу воқеият мунссибат ва созиш дорад, дар шеър латофат ва зебой падид меоварад, вале вақте ки дар тахайюл безътидолий рӯй овард, он гоҳ ташбеҳот ва истиора фаразӣ ва ғайриамалӣ воқеъ шуда, оқибат ҳолати берун аз мавзӯро ҳосил мекунад ва ба рӯи бунёдҳои дигаре (мавҳумӣ ва ғайривоқеӣ) қоим мегардад. Чунон ки Мирзо Бедил мегӯяд:

Табассуми кӣ ба хуни баҳор тег кашид,
Ки ханда бар лаби гул нимбисмил афтада.

Аслан сурати ҳаёл ин будааст, ки табассуми маъшуқа аз гули нимшукуфта хушнамотар аст ва ин маъниро шоир ин тавр баён кардааст, ки табассум қотилест, ки барои рехтани хуни баҳор тег кашадасту зарбаташ бар гул афтадааст

ва аз ҳамон зарбат аст, ки хандаи гул ба ҳоли нимбисмил боқӣ мондааст.

Безътидолие, ки дар ин тахайюл вучуд дорад, ба воситаи истиорот аст: хуни баҳор, теги табассум ва бисмил шудани хандаи гул истиороти тамоман дур аз матлабанд. («Шеър-ул-Аҷам», ҷилди 4, саҳ. 40).

Шиблии Нуъмонӣ дар ҷои дигаре мегӯяд, ки Ҷалоли Асир, Шавкати Бухорой, Бедил, Носиралӣ ва гайра аз як гулу булбул девон фароҳам оварда, шеъру шоириро чаманис-тони ваҳму хаёл сохтаанд («Шеър-ул-Аҷам», ҷ. IV, саҳ. 35).

Албатта, тамоми эҷодиёти Бедил барин шоиреро танҳо аз ваҳму хаёл иборат доништан чандон дуруст нест ва қисмҳои ҳаётию воқеии шеърҳои ӯ низ бисёр аст. Вале асли мақсади Шиблии Нуъмонӣ дуруст аст. Дар ҳақиқат дар адабиёти классикии мо ташбеҳу истиораҳое, ки асоси воқеӣ надоранд, низ дучор мешаванд.

Хусусан, дар сабки ҳиндӣ ташбеҳҳои печдарпечи муглақ пайдо шуд, мушкилписандӣ, таъкид, истиораву ташбеҳҳои хаёلى ривоч гирифт, ки инро шоирони соданавис наменписандиданд ва ба муқобили он эътироз мекарданд.

Суханони зерини Рашиди Ватвот чанд аср пештар аз пайдо шудани сабки ҳиндӣ ба муқобили мавҳумотписандӣ гуфта шуда буданд:

«Дар санъати ташбеҳ некӯтар ва писандидатар он бошад, ки агар акс карда шавад ва мушаббах (ташбеҳшаванда), ба мушаббахунбиҳи (ташбеҳкунанда) монанд карда ояд, сухан дуруст ва маънӣ рост ва ташбеҳ некӯ. Чун ташбеҳи ҳилол ба наъл ва ташбеҳи наъл ба ҳилол ва ташбеҳи зулф ба шаб ва ташбеҳи шаб ҳам ба зулф некӯ бувад. Ва агар дар камоли ҳусн бад-ин дараҷа мумкин нагардад, боре бояд чунон ки мушаббах мавҷуде бошад ҳосил дар аён, мушаббахунбиҳи мавҷуде бошад ҳосил дар аён. Ва, албатта, некӯ ва писандида нест, ончи ҷамоате аз шуаро кардаанд ва мекунанд: чизе ташбеҳ кардан ба чизе, ки дар хаёлу ваҳм мавҷуд бошад, на дар аён. Чунончи, ангишти афрӯхтаро ба дарёи мушкин, ки мавҷаш заррин бошад, ташбеҳ кунанд, на ҳаргиз дарёи мушкин мавҷуд аст дар аён ва на мавҷи заррин»¹.

1. Рашиди Ватвот, «Ҳадоиқ — ус — сеҳр», Техрон, 1322, саҳ. 313.

Ороиши зоҳирӣ ва мураккабии шакл дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ аз асрҳои XI-XII шуруъ ёфт ва муборизаи зидди ин ҳодиса низ аз ҳамон вақт сар шудааст. Муаллифи «Қобуснома» Унсуралмаолии Кайковус дар асри XI махсусан талаб карда буд, ки шеър бояд сода бошад ва ба хоссу ом маъқул шавад. Вай мегуфт: «Агар газалу тарона гӯӣ, сахл, латиф ва ба қавофӣ гӯӣ, ки маъруф бошад ва тозиҳои сарду гариб мағӯӣ ва бар ҳасби ҳоли ошиқона ва суҳанҳои латиф гӯӣ ва амсолҳои хуш ба кор дор, чунон ки хоссу оро хуш ояд»¹.

Сабки ҳиндӣ инкишофи минбаъдаи мураккабии шакл дар адабиёт буд. Аз ҳамин сабаб Аҳмади Дониш дар охири асри XIX ба муқобили услуби бедилӣ баромад ва шоиронро ба соданависӣ ташвиқ намуд. Пас аз Инқилоби Ёктабр шоирони пешқадами тоҷик барои ба вучуд овардани назми реалистӣ ба муқобили баъзе тарзҳои пешинаи тасвир мубориза эълон кардаанд. Онҳо аз паи ҷустуҷӯи тарзу воситаҳои нави реалистона афтада, дар ин кор муваффақиятҳои намоён ба даст оварданд ва ҳоло бо роҳи навоарӣ пеш рафта истодаанд.

ИСТИОРА

Истиора дар луғат ба маънои ба орият гирифтани чизе меояд, вале дар адабиёт як намуди маҷоз буда, ба ҷои як калима истифода шудани калимаи дигар мебошад.

Дар истиора дар асоси монандии ду ҳодиса калимае ба худ маънои маҷозӣ мегирад. Яъне истиора ба ташбеҳ хеле наздик аст, дурусттараш ин, ки дар асоси инкишофи минбаъдаи ташбеҳи пушида ҳосил шудааст. Лекин фарқи истиора аз ташбеҳ ин аст, ки дар истиора ташбеҳшаванда зикр намеёбад, балки танҳо ташбеҳкунанда номбар мешавад.

Масалан, агар гуем, ки «қомати ёри ман мисли сарв аст», ин ҷумла ташбеҳ дорад, зеро ки қомати ёр ба дарахти сарв монанд карда шудааст. Вале агар гуем, ки «сарви ман омад», дар ин ҷумла «сарв» истиора аст, зеро ба ҷои калимаи «ёр» омадааст. Азбаски қомати ёр мисли сарв аст, мо нагуфтем, ки «ёри ман, ки қомати ӯ мисли сарв аст,

1. Мухтасари Қобуснома. Техрон, 1320, сах.211.

омад», балки мухтасаран гуфтем, ки «сарви ман омад» ва дар ин чо «сарв» киноя аз ёр аст. Ба ин тариқ, «сарв», ки дар ҷумлаи аввал ташбеҳкунанда буд, дар ҷумлаи дуюм чои худӣ ташбеҳшавандаро гирифт ва ба истиора мубаддал шуд.

Истиора аз ду қисм иборат аст: соҳибистиора ва истиорашаванда. Бояд дар миёни соҳибистиора ва истиорашаванда алоқаи монандӣ дар атвор, кирдор, сифату хислат мавҷуд бошад. Масалан:

«Магар қозикалон намедонист, ки гургонаш ба аробакаш тӯҳмат карда истодаанд, медонист ва дида истода онҳоро ба ин даъво ҳақдор мешумурд, чунки ҳудаш пуштибони ин гургон буд» (*С.Айнӣ*).

Дар ин мисол калимаи «гургон» ба чои одамони балоҳӯри қозикалон, ки дар торочу ваҳшоният ба гург монандӣ доранд, омадааст. Пас, гургон истиорашаванда ва одамони қозӣ соҳибистиора мебошанд.

Истиора аз ташбеҳ мӯҷаз ва барҷастатар буда, дар ифодаи эҳсосот ва тасвири ягон лавҳаи ҳаёт ва табиат беҳтарин воситаи бадеӣ мебошад.

Дар мисоли боло калимаи «гургон» ба чои одамони балоҳӯри ваҳшии қозикалон омадааст. Агар «гургон» нагуфта «одамони қозӣ» гуфта мешуд, таъсири матлубро ба хонанда намебахшид, вале вақте ки калимаи «гург» ба назар вомехӯрад, дар тасавури хонанда ва шунаванда як лавҳаи бераҳмӣ, дарандагии гург ва ба муқобили ӯ манзараи ҷабру ситам дидани аробакаш чилвагар мегардад. Бинобар ин, аз як тараф, дар дили хонанда нисбат ба қозикалон ва одамони ӯ ҳисси нафрат ҳосил шавад, аз тарафи дигар нисбат ба аробакаши зулмдида ҳисси гамхорӣ, раҳмдилӣ пайдо мешавад.

Истиораи равшан

Агар соҳиби истиора воғузур шавад, яъне зикр наёбаду танҳо истиорашаванда мазкур гардад, онро **истиораи равшан** ё **истиораи биттасрех** меноманд.

Яке аз намудҳои истиора аз он иборат аст, ки дар ҷумла ва байт ба чои чизе калимаи дигаре зикр меёбад. Масалан, дар ин байти Низомӣ:

Барафрухт он мох чун офтоб,
Фуру рехт бар гул зи наргис гулоб.

Дар ин байт калимаҳои «моҳ», «гул», «наргис» ва «гулоб» ба маънои аслии худ наомадаанд. Моҳ ба ҷои дилбар, гул ба ҷои рӯй, наргис ба ҷои чашм ва гулоб ба ҷои ашк омадааст. Шоир гуфтад мехоҳад, ки аз чашми наргисмонанди дилбар ба рӯи ӯ, ки мисли гул аст, ашк рехт. Лекин ташбеҳшавандаҳо-ёр, рӯй, чашм ва ашк, ки дар айни замон соҳибистиора ҳастанд, зикр нашудаанд, моҳ, гул, наргис ва гулоб ҷои онҳоро гирифта истиора шудааст.

Дар байти зерини Асадӣ низ истиора ҳаст:

Маҳаш мушксову шакар майфуруш,
Ду наргис камонкаш, ду гул диръпуш.

Дар ин ҷо маҳ ба ҷои рӯй, мушк аломати зулф, шакар ба ҷои лаб, наргис ба ҷои чашм, камон ба ҷои абрӯ, ду гул ба ҷои ду рухсора, диръ¹ ба ҷои зулф омадааст ва калимаҳои соидан, майфурушӣ, кашидан, пушидан аз феълҳои таносубии онҳост.

Дар ин байт соҳибистиораҳо, ки рӯй, лаб, чашм, абрӯ, рухсора, зулф аст, номбар нашудаанд. Шоир худи ин предметҳоро номбар накарда, ба ҷои онҳо калимаву ибораҳоеро овардааст, ки сифати ин предметҳоро ба хубӣ фаҳмонда метавонад.

Дар байти зерин (аз «Ҳафг қулзум»):

Лулу² аз наргис фуру бориду гулро об дод,
В-аз тагарг³ рӯҳпарвар молиши унноб⁴ дод.

Лулу киноя аз ашк, наргис киноя аз чашм, гул киноя аз рухсора, тагарг киноя аз чакраҳои ашк ва унноб киноя аз лаб аст. Шоир мехост гӯяд, ки аз чашми гирён ашк рехту рухсораро тар кард ва чакраҳои оби дида ба лаб расид.

1 Диръ — зирех.

2 Лулу — дур. марворид

3 Тагарг — жола.

4 Унноб — навъ аз санҷид, меваи дарахти челон.

Вале ӯ ин матлабро дар чомаи сухани образноки бадеи ва ба воситаи истиора баён кардааст. Рухсору лаби ёрро тар кардани оби дида ба назари шоир чунин намудааст, ки гуё наргис аз лӯлӯ гудро об дода истодааст ва жола уннубро молиш медиҳад. Бинобар ин шоир ҳодисаи асли (аз ашк тар шудани лабу рухсори ёр)-ро баён накарда, он манзараеро, ки ин ҳодиса ба пеши назари ӯ чилвагар намуд, тасвир кардааст. Яъне ба ҷои ашк лӯлӯро гирифтааст, ба ҷои чашм наргисро, ба ҷои рӯй гудро, ба ҷои донаҳои ашк тагаргро ва ба ҷои лаб уннубро гузоштааст. Инҳо (лӯлӯ, наргис, гул, тагарг, уннуб) истиорашаванда ҳастанд, муносибате, ки онҳо байни худ доранд, як лавҳаи бадеиро ба вучуд меорад, ки тамоми лағофат ва зебоиҳои ҳодисаи асли (яъне аз ашк тар шудани лабу рухсори маҳбуба)-ро хеле барҷаста нишон дода метавонад. Ин байт зоҳиран гуё пейзаж аст ва як манзараи табиатро тасвир мекунад, вале аслан шоир ҳолати дилбарро ба як ҳодисаи табиат монанд кардааст ва ё дурусгтар, ин, ки ба воситаи як манзараи табиӣ ҳолати дилбарро тасвир намудааст. Тасвири манзараи зебои табиат ба муаллиф имкон додааст, ки ҳолати ёри худро дар пеши назари хонанда беҳтар ва барҷастатар чилвагар намояд.

Мисоли дигар:

Нест лаъли ӯ бурун аз чашми гавҳарбори ман,
Оре, оре, гавҳари мақсуд бар соқӣ чарост?

(Камол)

Дар ин байт лаъл ба ҷои лаб гузашта ва ба ҷои резандаи ашк калимаи гавҳарбор омадааст.

Ё ки дар ин байти Мулҳам:

Маро аз гиряи шабҳо нашуд чуз дарди сар ҳосил,
Ба хуни дил абас парвардаам ин тифли бадхуро.

Тифли бадхӯ ба ҷои оби дида омадааст. Шоир оби дидаро ба гифли бадхӯ аз он чихат монанд кардааст, ки ба чашм намеистад, балки чун кӯдаки гирён бесаранҷом буда, ба тарафи доман медавад-мечакад.

Дар ин шеъри Ҳофиз "тутиёни Ҳинд" киноя аз шоирони форсзабони Ҳинд ва "қанди форсӣ" киноя аз шеъри Ҳофиз аст:

Шаккаршикан шаванд ҳам тутиёни Ҳинд
3-ин қанди порсӣ, ки ба Бангола меравад.

Истиораи пӯшида

Баъзан нависанда истиорашавандаро зикр накарда, ба ҷои он ягон узв, ягон сифат, хулқ, хислат ва аломати онро ба таври изофат ба соҳибистиораи худ мебандад. Масалан, дар ибораҳои *сари хуш*, *қадами фикр*, *дасти саодат*, ки баъзан дучор меоянд, хуш, фикр, саодатро шахс фарз карда, сар, қадам, дастро, ки як узв ё амали инсон аст, ба таври изофат ба соҳибистиораи хуб нисбат додаанд. Инчунин *панҷаи зулм* гӯем, зулмро ба як ҷонвари дарандаи хунхор менанд карда, панҷаро ба таври изофат ба зулм мебандем. Ё ки худи истиорашаванда ба соҳибистиораи худ ба таври изофат баста мешавад, ки инро истиораи изофӣ ва ё истиораи киноягӣ низ мегӯянд.

Масалан, дар ҷумлаи зерин: «Лекин дар пешонӣ, гирди лаб ва кунҷи чашмонаш дасти қаттолу бераҳми умр, андак бошад ҳам, аз гузаштаи худ осор мондааст» (*Ҷ. Иқромӣ*).

Ин ҷо ибораи «дасти қаттолу бераҳми умр» истиора аст, зеро умри инсон гӯё одаме тасаввур шудааст, ки даст дорад. Нависанда нагуфтааст, ки дар пешонӣ, гирди лаб ва кунҷи чашмони қахрамон андак чин пайдо шуда буд, балки сухани образноке сохта, пайдо шудани ожангро кори дасти бераҳми умр ҳисоб кардааст.

Ё ки шеъри зеринро гирем:

Саҳаргоҳон, ки булбул дар наво шуд,
Гул аз шодӣ шукуфту гунча во шуд.
Шумо, эй булбулони боғи мактаб.
Саҳаргоҳон набояд хуфт ҳар шаб.
Шумо ҳам дар наво оед бояд,
Ки то аз боғи маънӣ гул кушояд.
Саҳаргоҳон гулистони дабистон
Тароватбахш бошад чун гулистон.

(*С. Айнӣ*)

Дар байти дуҷум, дар таркиби «булбулони боғи мактаб» калимаи булбулон ба ҷои талабагон истиора шудааст, ки нисбат ба таркиби боғи мактаб истиорашаванда мебошад. Инчунин «боғи мактаб» низ таркиби истиораи изофӣ буда, истиорашаванда-боғ бо сохибистиораи мактаб ба таври изофат баста шудааст. Пас, таркиби «боғи мактаб» ҳам истиораи пушида аст. Инчунин «боғи маънӣ» истиораи пушида буда, боғ, ки истиорашаванда аст, ба сохибистиораи худ-маънӣ баста шудааст.

Ҷунон ки гуфта шуд, истиора нисбат ба ташбеҳ дар ифода кардани мақсад ба таври мӯҷаз ва латиф хизмат мекунад. Дар мисоли боло агар ба ҷои «панҷаи зулм», танҳо худи зулмо гӯем, як сухани одӣ ва камтаъсир мешавад. Бинобар ин, нависанда барои фарқ кардан аз сухани одӣ ифодаи боз ҳам муассиргар ва равшантаре ба қор бурда, «зулм»-ро ба ҳайвони бераҳми даранда монанд мекунад, яке аз узвҳои бадтарин ва хунхори онро, ки панҷа аст, ба таври изофат ба зулм мебандад ва ин ифода аз ифодаҳои одӣ фарқ мекунад.

Инчунин «бачаҳо, аз хоб барвақт хезед, ба мактаб равед», гӯем, як ҷумлаи одӣ ва гайрибадеӣ буда, таъсири матлубро иҷро карда наметавонад. Пас, С. Айни ҳам мактабро ба боғи шукуфон монанд карда ва бачагони мактабиرو булбул фарз карда, муддаоро дар як сурати бадеии зебо ба таври истиора ифода намудааст.

Мисоли дигар:

На дасти сабр, ки дар остини ақл барам,
На пой ақл, ки дар домани қарор кашам.

(Саъдӣ)

Истиора бо яке аз ин ҳиссаҳои нутқ ташкил мешавад:

1. Аз исм ташкил мешавад. Ҳамчун: гули рухсор, кулоҳи шукуфта, сарви қомат, дурри дандон, лаъли лаб, наргис:

Шукуфа бар сари шох аст ҳамчун орази ҷонон,
Бунафша бар лаби ҷӯй аст, ҷун ҷаррораи¹ дилбар.
(Абдулвосеи Ҷабалӣ)

1. Ҷаррора -- навъ аз қадум, киноя аз зулф.

Царрора, ки исм аст, ба ҷои зулф омадааст,
2. Бо исми маҷозӣ ва сифат ташкил меёбад:

Дар осмони пурсафо,
Дар шаҳрҳои дилкушо,
Бар даштҳои беканор,
Дар боғҳои обшор,
Бар кӯхсори нукрапуш,
Ҳам баҳрҳои пурхуруш
Ҳар ҷо кушояд болу пар
Дар хизмати насли башар
Симурги пӯлодии мо,
Ҳомии озодии мо.

(А. Деҳотӣ)

3. Бо феъл ташкил мешавад:

То нагирад тифл, кай нӯшад лабан¹
То нагирад абр, кай хандад чаман?,

(Румӣ)

Дар ин ҷо феъли «гиристан» ба ҷои боридан ва «хандидан» ба ҷои шукуфтан омадааст.

Аз шуриши охи ман ҳама шаб
Бодоми ту дӯш ногунуда.

(Ҳоқонӣ)

Дар ин мисол бодом ба ҷои чашм истифода шуда, гунудан (хобидан), ки хоссаи чашм аст, ба бодом нисбат дода шудааст, вагарна дар сурати ҳақиқӣ гунудан аз доираи хусусияти бодом берун аст.

Дар ин байти устод Рӯдакӣ ба ҷуз он ки истиора бо феъл ташкил ёфтааст, санъати ташбеҳ, тазод, талмеҳ, ташхис, таносуби калом ва як навъ намуди санъати мусаччаъ низ вучуд дорад:

1. Лабан — шир.

Бихандад лола бар сахро ба сони чехраи Лайло,
Бигиряд абр бар гардун ба сони дидаи Мачнун.

4. Бо зарфи ҳол (фeyли ҳол) ташкил меёбад:

Аз он гулшан дили густохи мо гул чида меояд.
Ки чашми боғбон он чо зи худ пушида меояд...
Канори баҳр киштиро камингоҳи хатар бошад,
Аз он доим нафас аз дил ба лаб ларзида меояд.
Ба мӯе метавон сад кӯхро бардоштан, Соиб,
Зи дил то бар забон як нуктаи санчида меояд.

Дар ин шеър фeyлҳои гул чида, пушида, ларзида, ки
қофия шуда омадаанд, фeyлҳои ҳоланд, ки дар гайри маъно
аслӣ, ба маънои истиорагӣ омадаанд.

Даме ки дилбарам монанди гул хандида меояд,
Умеди тоза дар дил, нури нав дар дида меояд.
Танаширо дода бо пирӯҳани абрешимин оро,
Гумон сози, ки гул дар барги гул печида меояд.
Баҳори рӯзгораш рангу буи сад чаман дорад,
Рухаш гул-гул шукуфта, хотираш болида меояд.
Камоли ҳусни ишқу обрӯ акнун насиби ўст,
Гули боғи муроди хештанро чида меояд.
Ба ҳар чо, ки равад, бо як нигоҳи сеҳрангезаш
Тамоми ақлу ҳуши ошиқон дуздида меояд.

(М. Турсунзода)

Печида, болида, чида, дуздида дар маънои маҷозии
истиорагӣ кор фармуда шудааст.

Гайр аз инҳо дар забони халқ дар миёни гуфтугӯи одӣ
низ мисолҳои истиораи равшан ва пушида бо исм, бо фeyл,
бо сифат ҳар замон ба гӯш расида меистад:

1. Тулум омад (яъне одами фарбеҳ омад).

2. Гул ба гул, хор ба хор (гул ба ҷои ҷавон ва хор ба
ҷои пир истиора шудааст).

3. Ин қадар аз пушти амалатон напаред (истиора бо
фeyл ташкил шудааст).

4. Ба чанги зану шу остона хандидааст (бо феъл ташкил шуда, муваққатӣ будани чанги зану шуӣро нишон ме-
диҳад).

5. Чаши рӯз накафида ба кор рафт (бо исм ва феъли хол ифода шудааст).

6. Кори шаб - хандаи рӯз (бо исм ташкил шудааст)

7. Шохи чавоният нашиканад (истиораи пушида буда, бо исм ва феъл ташкил ёфтааст).

8. Хунук рӯи касро мелесад (бо феъл).

9. Монанди ибораҳои «Рӯи анор барин сурхаш куртаи атласаш кати чанг мекунад» бисёр аст, ки маънои «руи сурхӣ анормонанд бо куртаи атласи сурх ба ҳам рақобат мекунад» гуфтаи аст.

Ин мазмуно М. Турсунзода ба ин тарз ба кор бурда-
аст:

Рӯят, ки ҳамеша лоларанг аст,

Бо куртаи атласат ба чанг аст.

Камоли Хучандӣ ин мазмуно, яъне феъли мураккаби «чанг андохтан»-ро дар гайри маънои аслӣ-дар маънои истиорагӣ ба таври хеле хушрӯ ва дилчӯ истеъмол намуда-
аст;

Нисбат макун он орази зебо ба гули сурх,

Гулро ба гул аз боди сабо чанг маяндоз.

Бояд қайд кард, ки дар «Тарҷумон-ул-балоға», «Ҳадоиқ-ус-сеҳр», «Ал-муъҷам» ба истиора мавқеи бисёр тангу маҳдуд дода шуда, қисми муҳимми он, ки иборат аз истиораи биттасреҳ (истиораи равшан) мебошад, бо номи ташбеҳи муканно (киноягӣ) дар қатори ташбеҳ зикр шудааст ва истиора дар доираи танг монда, танҳо истиораи муканно (пӯшида) баён шудаасту бас. Аммо дар «Ғиёс-ул-лугот» ва асарҳои дигари мутааххирин ба истиора мавқеи муҳим ва васеъ дода шуда, истиораи равшан, ки онро дар боби ташбеҳ ба номи ташбеҳи муканно зикр мекарданд, бо номи истиораи биттасреҳ зикр шудааст, ки хеле ба ақлу мантиқ наздик аст.

Ҳақиқатан ҳам истиора ба ҷои чизе ба орият, яъне ба таври амонат зикр кардани чизест ва онро аз ташбеҳ фарқ кунондан лозим аст.

Дар «Мизон-ул-авзон-лисон-ул-қалам»¹ барои ташбеҳи пӯшида (киноягӣ) байти зеринро мисол овардааст:

Гох бар моҳи духафта ғарди мушк орий паид,
Гох мар-хуршедро дар голия пинхон кунӣ.

Гуфта мешавад, ки «мақсуд аз моҳи духафта ва хуршед сурати маҳбуб аст ва мурод аз голия ва мушк зулфи ӯст».

Ва ҳол он ки на ташбеҳи пӯшида (киноягӣ), балки худи истиораи равшан (биттасрех) мебошаду бас, зеро ба ҷои рӯй моҳи духафта ва хуршед, ба ҷои зулф (мӯй) голия ва мушк зикр ёфтааст. Аз ин рӯ ташбеҳи пӯшида ва истиораи равшанро бо муқоиса фарқ бояд кард.

МУБОЛИҒА

Гоҳе нависанда дар тасвир ва ситоиш чизе аз ҳадди табиӣ ва асли мебарояд, онро калонтар ва ё хурдтар карда нишон медиҳад, дар таъриф ба болотарин нуқта мебардорад ва ё ин ки ба пасттарин дараҷа мефурорад, ки ин ҳолати тасвир муболиға ном дорад. Дар забони халқ муболиға болобардорӣ ва муҳобот номида мешавад.

Намунаҳои зерин барои муболиға мисолҳои барҷастае мебошад:

Як нахуд каллаву даҳ ман дастор,
Ин каму беш чӣ маънӣ дорад?!

(Бедил)

Зи анбӯхи мардум дар он анчуман
Набуд лек як ҷои сузан задан.

(С. Айнӣ)

1. Таълифи Абдулкаҳҳор ибни Исҳоқ мулаққаб ва мутахаллис ба Шариф буда, доир ба аруз, қофия ва бадеъ аст, ки мухтасари «Ал-муъҷам» мебошад, ин асар дар Техрон соли 1337 ҳичрии шамсӣ чоп шудааст.

Дар фазои тира овози чавон
Рафта то авчи Сурайё барқсон.

(М. Турсунзода)

Бар ҳар дили инсон суханат баски писанд аст,
Чун кӯхи Бадахшон сарам аз шавк баланд аст

(М. Турсунзода)

Дар ин мисол С. Айнӣ ифодаи муболиғаомезеро дар мавқеи худ ба кор бурдааст. Ин тавр таъбир, ифода, зарбул-масал ва мақолҳои халқӣ, ки муболиғаро ифода мекунад, ба таври талмех дар адабиёт бисёр мешавад:

«Қишлоқ холӣ буд, гуё ки дар он пашша пар намезад»

(Р. Чалил)

— «Чӣ карда метавонӣ?!

— Устухонатро элақӣ карда, атола мепазам!» (Р. Чалил).

Ғоҳе дар ин гуна тасвирот муболиға табиӣ ва ба ақлу мантиқ мувофиқ воқеъ шавад ҳам, ғоҳе ғайритабиӣ, берун аз доираи ақлу мантиқ ва ғайриреалӣ воқеъ мешавад.

Агар муболиға ба ақлу мантиқ мувофиқ ва ҳаётӣ бошад, муболиғаи **таблиғ** ё ки танҳо муболиға меноманд. Агар муболиға ба ақл мумкин буда, вале ба одату воқеъ мумкин набошад, онро муболиғаи **игроқ**, ё ки мухтасаран **игроқ** мегӯянд. Лекин агар муболиға на ба ақлу муҳокима ва на ба одату ҳаёт мувофиқ наояд, муболиғаи **гулӯ** (гулув) ном медиҳанд ё ки **кӯтоҳ** карда **гулӯ** мегӯянд.

Барои **игроқ** ва **гулӯ** бар вачҳи зер мисол меорем:

Ё самову замин тағуру шуд,

Моҳ ду паллаи тарозу шуд.

(М. Турсунзода)

Ин тасвир аз қабилӣ муболиғаи **игроқ** аст, ҳарчанд тағуру шудани осмону замин ва ҳамчун ду паллаи тарозу шудани моҳ дар ҳаёт дида нашуда бошад ҳам, аз рӯи тасвиrotи бадеӣ ақл ва мантиқ қабул менамояд. Яъне дар амал ва ҳақиқат ин ҳодиса рӯй надода бошад ҳам, бинанда чунин тасаввур мекунад.

Мисол барои муболиғаи **гулӯ**:

Зи сумми сутурон дар он пахндашт
Замин шуд шашу осмон гашт хашт.
Буни найзаву куббаи боргоҳ
Фуру шуд ба мохию бар шуд ба моҳ.

(Фирдавсӣ)

Фирдавсӣ дар байти аввал (ки Ғиёс ба Низомӣ нисбат додааст), майдони ҷангро тасвир карда мегӯяд: аз суми аспон ҷунон гарду губор хест, ки як қабати замин кам шуда, ба қабати осмон илова гардид ва дар натиҷа замин шаш қабат монду осмон хашт табақа шуд.

Дар мисоли дуюм Фирдавсӣ мегӯяд: буни найза ба замин ҷунон фуру рафт, ки рафта ба пушти моҳӣ¹ ва куббаи боргоҳ аз баландӣ ба моҳ рафта расид.

Мирзо Абдулқодирӣ Бедил дилвасеӣ ва дилтангии худро ба таври муболиғии гулӯ тасвир намудааст, ки на ба ақлу мантиқ ва на ба одату ҳаёт мутобиқ намеояд:

Нӯҳ фалак дар вусъатободи дили девонаам
Ҳамчу халхоле² ки дар пой мағас тангӣ кунад.

Дар ҷои дигар:

Дилам аз гусса танг омад, ки чашми мӯр пеши ӯ
Бувад баҳре, ки дар ҷавфи ҳубобаш осмон гунҷад.

Дар мисоли аввал шоир гуфтааст, ки дили ӯ ҷунон васеъ аст, ки табақаи осмон дар назари ӯ чун халхолчае менамояд ва ҷунон халхоли хурд менамояд, ки онро ба пой мағас ҳам гузарондан мумкин нест. Ин муволиғаст, ки аз игроқ ҳам гузашта, ба дараҷаи муволиғии гулӯ расидааст.

Дар байти дуюм Бедил аз ғаму гусса дилтанг шудани худро ба тарзи гулӯ тасвир кардааст. Дили шоир ҷунон танг шудааст, ки чашми мӯрча дар пеши дили ӯ мисли баҳри

1. Аз рӯи таълимоти динӣ гӯё замин ба шоҳи гов, аммо гов ба пушти моҳӣ ва моҳӣ дар об истодааст.
2. Халхол — ҳалкаи нуқра ё тилои зангдор, ки занон ба пой мебандад ва дар вақти ракс овоз медиҳад.

азимест ва чунон баҳри азимест, ки дар ҳубоби¹ он осмон мегунҷад. Дар ин байт ҳам шоир дар санъати гулӯ доди сухан додааст.

Ин байти Тоҳираи Насафӣ низ мисоли гулӯ шуда метавонад:

Меравад аз фироки ту хуни дил аз ду дидаам
Дачла ба дачла, ям ба ям², чашма ба чашма, чу ба чу.

Ибора ва ифодаҳои муболиғадор гоҳе моҳияти ҳақиқатро нишон медиҳанд, гоҳе аз ҳудуди ҳақиқат мелағжанд, ки он гоҳ муҳокимаи мантиқӣ онро қабул намекунад. Аммо бо ҳамаи ин хонанда аз он муболиға, игрок ва гулӯҳо завқи бадеӣ гирифта, дар хусуси ҳолат ва чигунагии он ба таври возеҳ тасаввур ҳосил мекунад ва аз маҳорату санъат ва суханбозиҳои нависанда мафтун мегардад.

Порчаҳои зерин низ мисоли муболиғаи таблиғ, игрок ва гулӯ мебошанд.

Бо сиришкам Дачлаву Ҷайхун ду руди ошност,
Аз ду руди дидаи мо бод ёронро дуруд³.
(Камол)

Кӯх аз сели сиришкам дар садо омад, бале,
Гиряи ман сангро дар нолаи зор оварад.
(Ҳилолӣ)

Барҳазар бош имшаб, эй ҳамсоия байгулҳазан,⁴
К-аз сиришки чашми ман девор нам хоҳад кашид.
(Пури Баҳои Чомӣ)

Нашъаи сад хум шароб аз чашми мастат ғамзае,
Хунбаҳои сад чаман⁵ аз чилваҳоят як адо.
(Бедил)

1. Ҳубоб — кублачаи рӯи об, ки дар вақти борон пайдо мешавад.
2. Ям — дарё
3. Дуруд — салом.
4. Байгулҳазан — хонаи ғам, маҷозан хонаи ошиқ.
5. Ё ки «сад чу ман».

Эй мир, оламе зи атои ту бахраманд,
Лутфат чаро кунад ба мани ҳаста мочаро?
Аспе, ки аз бораи ман инъом кардаӣ,
Он ҳам ба Каҳқашони фалак мекунад чаро.

(Саййидо)

Ба муе метавон сад кӯхро бардоштан, Соиб,
Зи дил то бар забон як нуктаи санчида меояд.

(Соиб)

Зи интизори кудумаш чунон гирифтаам,
Зи ашки дидан ман рӯи олам об гирифт.

(Сирочи Бухорой)

Дар забони халқ низ дар соҳаи муболига ифодаҳои аҷоиб ва барҷастае ҳаст. Аз он ҷумла, намунаҳои зеринро нақл намоем:

1) Замин кафидасту одам баромадаст.

2) Ба сараш санги осие гашт? Ин маънӣ дар шеър ин тавр истифода шудааст:

Бар сарам хоҳанд гардонанд санги осие,
Дар раҳат собит намоям ваъдаи мардонаро

(М. Турсунзода)

3) Ба осмон барой, аз поят мекашам, ба замин дарой- аз гӯшат.

4) Дунё ба сараш фуру рафт.

5) Ба ҳавли даҳанаш оши палав мепазад.

6) Ба девор занад, қаламро гирифта мехезад.

Ин муболиғаҳои халқиро муболиғаҳои киноягӣ номидан ҳам мумкин ҳаст.

ТАВСИФ

Нависанда барои тасвир кардани ягон воқеа, касе ё чизе гоҳе сифатеро меорад, ки яке аз муҳимтарин хусусиятҳои он воқеа, он касе ё чизеро хеле барҷаста нишон медиҳад.

Ҳамин гуна муайянкунандаи бадеӣ, ки муҳимтарин хусусияти ҳодисаро таъкид менамояд, тавсиф номида мешавад.

Масалан, сифатҳое, ки дар байтҳои зерини Ҳилолӣ омадаанд, ҳислатҳои асосии предмети тасвиршавандаро тавсиф кардаанд:

Эй модари меҳрубон, чӣ кардӣ?
Бо ошиқи нотавон чӣ кардӣ...
Дар оташи ҷонгудозам имруз,
Ё раб, чӣ кунам, чӣ созам имруз?

Дар забони тоҷикӣ бисёр калимаҳое ҳастанд, ки як ё якчанд сифати муайян доранд ва ин калимаҳо аксаран бо ҳамин сифатҳои худ якҷо кор фармуда мешаванд. Масалан, шери жаён, пили дамон, сарви равон, гули хандон, модари мушфиқ (ё меҳрубон), фарзанди азиз ва гайра. Ин тарз калимаҳое, ки ба сифати доимии ягон исм табдил ёфтаанд, низ ба қатори тавсиф дохил мешаванд.

Дар банди 1-уми шеъри «Суруди ман» М. Турсунзода ду санъати шеърро кор фармудааст: тавсиф ва ташбеҳи мутлақ:

Сурудам-ҳофизи рози дили ман,
Аниси булбуловози дили ман,
Уқоби тезпарвози дили ман,
Адиби нуктапардози дили ман,
Ба обуранги нав овоз сар кун,
Сар овози нав аз банди чигар кун!

Сифатчинӣ

(Тансиқи сифот)

Баъзан барои тавсиф ва тасвири касе ё чизе ба таври болобардорӣ ва ё роҳи сарзаниш сифатҳои муносиб барои як мавсуф қатор чида мешавад, ки ифодаро қувват медиҳад. Ин гуна санъатро, ки сифатҳо паси ҳам чида шудаанд, дар осори балогати классикӣ тансиқи сифот меноманд, ки маънояш сифатчинӣ гуфтан аст. Сифатчинӣ бештар дар як байт ва гоҳе дар ду-се байти алюкадор, ҳатто баъзан дар тамоми як газал воқеъ мешавад.

Чанд мисол аз Низомӣ:

1. Шигарфе¹, чобуке, чусте, далере,
Ба ҳар оху ба кина тундхӯе.
2. Шакархандае рост чун найшакар
Латифу хушу сабзу ширину тар.

Мисол аз Ҳофиз:

1. Ширинлабе, шакардаҳане, сарвқомате,
Кутаҳ кунам ҳадис-ба хубӣ қиёмате...
2. Дилам рабудаи луливашест шурангез,
Дуруғваъдаву каттолвазъу рангомез...

Мисол аз Восифӣ:

Ситамгаро, фалако, качраво, чафокоро!
Нагуямат, ки маро мулку подшоҳӣ деҳ!
Туию кӯхнаработе хароб бар сари роҳ
Зи ҳар кӣ хоҳӣ ситону ба ҳар кӣ хоҳӣ деҳ.

Мисол аз Саййидо:

Чӣ нон? Рухсори хубони гуландом,
Чӣ нон? Дар чарбу нармӣ мағзи бодом,
Бувад сурху сафеду пухтаву нарм,
Кунад савдои ӯ бозорро гарм.

Мисоле аз Фавқӣ ном шоире, ки тақрибан дар асри XVII
зиндагӣ кардааст, дар баҳри тавил² санъати сифатчиниро
ба кор бурдааст:

Душ сармаст ба гулгашт саҳаргаҳ шуда будам, ки яке
сарвқаде, лоларухе, хуру парӣ, лабшакаре, симбаре,
турфа нигоре, ки хиромидану рафтору шакарханда-

-
1. Шигарф — ачиб, галатӣ, ин ҷо ба маънои шӯҳ.
 2. Баҳри тавил — шеър, ки мисраъҳои он хеле дароз аст ва ҳар мисраъ
бо як нафас кашидан хонда мешавад. Ҳарчанд ин мисол чандон
қимати бадеӣ надорад, чун намунаи ин қабил шеърҳо ба ҷавонон
хотирнишон намудани онро лозим донистем.

ву гуфтору ду чашмаш ба фусун – ҳар як аз ин-
хо ба ҷудой бирабоянд зи ошиқ дилу ҷонро.

Гуфтам: эй ҷони ҷаҳон, сарви равон, мӯрмиён, pistaда-
хон, абрукамон, ҷумла ҷаҳон сарфи қадамҳои ту со-
зам, агар аз роҳи яқин банданавозӣ бикунӣ, бар са-
ру чашмам қадаме ранҷа намоӣ, ки бувад бои-
си хушҳолию фархундагию айни сарафрозӣ
ин мухлиси дерини шуморо.

Охируламр ба сад нозу карашма ба хиромидану рафтор
даромад, ки ту гӯӣ магар ин кабки дарӣ ё ки тазарвест,
ки дар боғи ҷинон ҷилвакунон бо ҳаракоту са-
каноту ба табассум ҳамагӣ сайд кунад шоҳу га-
доро.

Дар таҳи гулбуни наврустаи пероста биншасту бигуфто,
ки ҳало, ошиқи побастаи ман, пеш биёр, он ҷӣ ту дорӣ
зи шаробу зи кабобу газак, аз қанду наботу шака-
ру себу анору биҳию олуву шафтолуву гулқанд,
зи ҳар навъ, ки бошад, ба назар ор, ки то ҳар
ду ба ҳам хандазанон, айшкунон ҷуръа
бинӯшему хурӯшем, ки кайфияту шав-
қи дигар аст ин маи гултальати фар-
хундаи монанди шафақ сурх-
ликоро¹.

ТАЗОД ВА МУҚОБИЛА

Яке аз пуртаъсиртарин воситаҳои тасвиrotи бадеӣ
ҳамон муқобил гузоштани ду фикр ба ҳамдигар аст ва
ё бо таъбири дигар гӯем, сифату хислатҳои ду кас ва ё ду
ҷизро ба таври муқоиса ба ҳам муқобил гузоштан аст, ки
санъати тазод ва муқобила (мутобиқа) ном дорад.

Аз қачӣ афӣ ба каму кастӣ,
Аз ҳама ғам растӣ, агар ростӣ.

(Низомӣ)

Дар ин байт қачӣ ба ростӣ ва афтодан ба растан (ҳалос
шудан) муқобил гузошта шудааст. Шоир ду хислатеро, ки
зидди якдигаранд, ба ҳам рӯ ба рӯ гузошта, натиҷаи онҳоро,

1. Ниг. ба баҳри тавил, сах. 369

ки низ акси ҳамдигар аст, эзоҳ додааст. Ҳамин гуна зикр шудани ҳодисаҳоеро, ки зид ва акси якдигаранд, санъати тазод ва муқобила меноманд:

Чунин аст расми сарои дурушт:
Ғаҳе пушти зину ғаҳе зин ба пушт.

(Фирдавсӣ)

Чунин аст расми сарои¹ фиреб,
Ғаҳе бар фарозу ғаҳе бар нишеб.

(Фирдавсӣ)

Чунин аст кирдори гардонсипеҳр:
Ғаҳе чангу заҳр асту ғаҳ нӯшу меҳр.

(Фирдавсӣ)

Дар ин байтҳои Фирдавсӣ дар мисраъҳои дуҷум ду ҳодиса ба ҳам зид гузошта шудааст. Дар байти аввал: дунё чунин аст, ки гоҳ кас савори пушти зан аст, аммо гоҳ зинро ба пушт бардошта рафтани кас лозим меояд; дар байти дуҷум калимаҳои *фароз* (*баландӣ*) ва *нишеб* (*настӣ*), дар байти сеҷум калимаҳои *чангу заҳр* ва *нӯшу* (*нозу неъмат*) *меҳр* ба ҳам муқобиланд.

Ба ҳангоми сахтӣ машав ноумед,
Ки абри сияҳ борад оби сапед.

(Низомӣ)

Чун шамъ ба ханда-дар ҳамезист,
Ширин хандиду талх бигрифт.

(Низомӣ)

Ба кам хӯрдан касеро таб нагирад,
Ба пур хӯрдан ба рузе сад бимирад.

(Низомӣ)

Сухан бисёр дону андаке гӯй,
Якero сад мағӯ, садро яке гӯй.

(Саъдӣ)

1. Саро — маҷозан дунё

Сухан кам гӯй, то бар кор гиранд.
Ки дар бисёр бад бисёр гиранд.

(Низомӣ)

Чунон зӣ, к-аз он зистан солиён
Туро суду касро набошад зиён.

(Низомӣ)

Аз мисолҳои Низомӣ дар байти аввал барои ифодаи фикр калимаҳои сиёҳ ва сафед (абри сияҳ ва сапед) истифода шудааст, ки инҳо зидди якдигаранд. Дар байти дуюм ду ҳолати қаҳрамон-хандидан ва гиристанӣ ӯ, ки ду ҳолати зидди ҳамдигар аст, тасвир шудааст. Калимаҳои «ширин» ва «талх» сифати он ду ҳолатро ифода менамоянд ва низ сифатҳои зидди якдигаранд. Байтҳои минбаъда ҳам дар асоси ҳамин гуна тазод ва муқобилаҳо гуфта шудаанд.

Чанд мисоли тазоду муқобила аз Камоли Хучандӣ:

1. Агар бошад мачоли нутқ пеши ту ба рӯзу шаб,
Сухан чуз аз сари зулфу узори ту чаро гӯянд?
2. Гуфтаӣ: «Хун резамат, то душманам дорӣ, Камол»,
Ман худ аз баҳри чунинҳо дӯст медорам туро.
3. Васфи қадди ту пеши абруи ту
Қаҷ нишине му рост баргӯем.

Дар байти якум *шабу рӯз*, ки зидди якдигар аст, зикр шудааст. Вале дар ин байт боз калимаҳои *зулф* ва *узор* (*рӯй*) муқобили якдигар гузошта шудаанд, зеро шоир байни *шабу рӯз* ва *зулфу узор* муносибат пайдо кунонидааст: *зулф* ва *шаб* дар сиёҳӣ ба якдигар нисбате доранд, *узор* ва *рӯз* низ дар сафедӣ молики муносибат ҳастанд. Ин аст, ки ба воситаи санъати таносуб *зулфу узор* на танҳо байни худ мутазод воқеъ шудаанд, балки инчунин ба муқобили *шабу рӯз* истодаанд.

Дар байти дуюм калимаҳои *душман* ва *дӯст* мутазод ҳастанд, инчунин шахси якум ба шахси дуюм муқобил гузошта шудааст.

Дар байти сеюм қад ба *абру* муқобил монда шудааст, зеро қад рост ва *абру* қач аст. Дар ин байт қач нишастан ва рост гуфтан ҳам тазод мебошад. «Қач нишастан» ба воситаи санъати таносуб ба «*абру*» алоқа дорад ва «рост» ба «қад».

Дар ин байти Ҳилолӣ:

Ҳар чо ки ҳабибест, ба паҳлуш рақибест,
Дар боғи чаҳон як гули бехор набошад.

Калимаҳои «ҳабиб» (дӯст) ва «рақиб» (душман), инчунин калимаҳои «боғ» ва «хор» мутазоданд.

Дар порчаи зерини Ҳилолӣ, ки «Лайлию Мачнун»-и ўст, дар ҳар байт ду ҳолате, ки зид ва акси якдигар аст, тасвир ёфтааст:

Лайлию карашма бар карашма,
Мачнуну ду чашм чун ду чашма.
Лайлию ба дил ҳазор роҳат,
Мачнуну ба сина сад чароҳат.
Лайлию шароби ҳусн дар сар,
Мачнуну дили кабоб дар бар.
Лайлию зи ҳусн боғ дар боғ,
Мачнуну зи ишқ доғ дар доғ.

Ин ҳусни муқобила, ки Ҳилолӣ бастааст, дар тасвири ҳолати рӯҳияи қаҳрамонҳои ӯ ниҳоят аҳамияти калон дорад. Истифодаи санъати тазоду муқобила бо риояи санъати таносуб қариб дар ҳама дostonҳои «Лайлию Мачнун» дар мавриди тасвири мулоқоти ду қаҳрамони асосии асар дида мешавад. Ин равияро аввалин бор Низомӣ пеш гирифта буд ва дигар муаллифони ин дoston асосан ўро пайравӣ кардаанд. Вале тазоду муқобилаҳое, ки Низомӣ дар тасвири мулоқоти Лайлӣ ва Мачнун кор фармудааст, дар замонҳои баъдина низ чун беҳтарин намунаи ин санъат боқӣ мондаанд ва дигар муаллифони «Лайлию Мачнун» дар санъату маҳорат аз ӯ болотар рафта натавонистаанд.

Лайлӣ ва Мачнун пас аз чандин чудой ва дурафтадағӣ бо ҳам мулоқот мекунанд. Лайлӣ аз ин мулоқот хурсанд ва мамнун аст, аммо аз дидори Лайлӣ ғаму аламҳои Мачнун

тоза шуд, чунуни ӯ боло гирифт. Ду қахрамон ду хел хиссиёту ҳаяҷон дар дил доранд. Аҳволу рӯҳияи онҳо гоҳе ба якдигар монанд мешавад, вале аксаран акси ҳамдигар аст. Тазоду муқобилаҳои барҷастаи Низомӣ, ки ҳамагӣ ба санъати таносуб асос ёфтаанд, ин ҳолатро хеле мӯҷаз ва рангин тасвир кардаанд.

Мо ин порчаи «Лайлию Мачнун»-и Низомиро пурра меорем. Дар баъзе байтҳои ин порча санъати тақрир, рӯҷӯ (бозгашт) ва тарсеъ низ мавҷуд аст:

Рӯзе ки ҳавои парниёнпӯш
Халҳои фалак¹ ниҳод дар гуш,
Мачнуну рамидадил чу симоб
Бо он ду-се ёри тоб бар тоб
Омад ба диёри ёр пӯён,
«Лаббайк»-занону «дӯст»-гуён.
Он дид дар ину ҳасрате хурд
В-ин дид дар ӯву навҳае кард.
Лайлӣ чу ситора дар аморӣ²
Мачнун чу фалак ба пардадорӣ,
Лайлӣ зи нишот чанг дар бар,
Мачнун чу рубоб чанг бар сар.
Лайлӣ на, ки субҳи гетиафрӯз,
Мачнун на, ки шамъи хештансӯз,
Лайлӣ ба гузор боғ дар боғ
Мачнун, ғалатам, ки доғ бар доғ,
Лайлӣ чу қамар бар равшани чуст³,
Мачнун чу қасаб⁴ баробараш руст,
Лайлӣ ба дарахти гул нишондан,
Мачнун ба нисор дур (р) фишондан,
Лайлӣ ба сухан париваше буд,
Мачнун ба хикоят оташе буд,
Лайлӣ сумани хазоннадида,
Мачнун чамани хазонрасида,
Лайлӣ зи ду лаб фишонда гавхар.
Мачнун чу дар об монда шаккар.

1. Халҳои фалак — киноя аз офтоб.

2. Аморӣ — қачоваи одамнишини болои шутур ва фил.

3. Чуст — ин ҷо ба маънои зебо ва хуш.

4. Қасаб — най, наи қалам.

Лайли чу маху ситора ёрон,
Мачнун зи мижа ситора борон.
Лайли дами субҳ пеш мебурд,
Мачнун чу чарог пеш мемурд.
Лайли ба карашма зулф бар душ,
Мачнун ба вафош ҳалка дар гуш.
Лайли зи бурун паранд¹ медухт,
Мачнун зи дарун сипанд месӯхт.
Лайли чу гули шукуфта меруст,
Мачнун ба гулоб дида мешуст.
Лайли сари зулф шона мекард,
Мачнун дури ашк дона мекард.
Лайли маи мушкбуй дар даст,
Мачнун на зи май, зи буи май маст.
Қонёш шуда ин аз он ба бӯе,
В-он розӣ аз ин ба ҷустуҷӯе.

Мисоли дигар барои тазод аз Низомӣ:

Дурусташ шуд, ки ин даврони бадахд
Бақам² бо нил дорад, сирка бо шаҳд.
Ҳавои хонаи хокӣ чунин аст,
Ғаҳе занбӯру ғаҳе ангубин³ аст.
Амал бо азл⁴ дорад, меҳр бо кин,
Туруш талх аст бо ҳар чарб ширин.

ТАФСИР

Тафсир эзоҳу шарҳ додани ягон чизи мубҳам ва мучмал аст. Дар адабиёти бадеӣ матлаберо ба таври иҷмол баён карда, баъд дар мисраъ ё байт ва ё ҷумлаи дигар онро шарҳу эзоҳ додан санъати тафсир ном дорад.

Аз Саъдӣ:

Асири банди шикамро ду шаб нагирад хоб:
Шабе зи меъдаи холӣ, шабе зи дилтангӣ.

1. Паранд — матои абрешимини нафис.
2. Бақам — ҷубе, ки аз он ранги сурх ҳосил мешавад.
3. Ангубин — асал.
4. Азл — аз кор гирифтани, аз амал ва мансаб фурувардан.

Се чиз бе се чиз пойдор намонад: мол бе тичорат ва илм бе баҳс ва мулк бе сиёсат.

Ду кас ранчи беҳуда бурд ва саъйи бефоида кард: яке он ки мол гирд карду нахӯрд ва дигар он ки илм омӯхту амал накард.

Аз Шукӯҳӣ:

Ду кас дар деха имшаб хоб диданд,
Ки чорӣ дар шаби махтоб диданд:
Яке аз чӯй оби соф медид,
Дигар аз барф пур атроф медид.

Тафсири дар баъзе асарҳои доир ба қоидаҳои бадеия ба ду қисм ҷудо карда мешавад:

1. Тафсири ҷалӣ, ки равшан гуфтан аст.
2. Тафсири хафӣ, ки пӯшида гуфтан аст.

Тафсири ҷалӣ он аст, ки шоир калимаҳои ба таври муҳкам баён менамояд, ки муҳтоҷи эзоҳ аст ва дар ҳангоми эзоҳ калимаи муҳкам тақрор меёбад:

Гаҳ рабояд, гоҳ нӯшад он ҳарифи фитнаҳуй,
Гаҳ кушояд, гоҳ бандад он нигори симбар.
Он чи бирбояд-дил аз мо, он чӣ нӯшад-ҷоми май
В-он чӣ бикшояд-қабову он чӣ барбандад-камар.

Тафсири хафӣ он аст, ки калимаҳои муҳкам ҳангоми тафсири тақрор намеёбад ва дар ҳолати пӯшида мемонанд.

Ҳама номи киншон ба пархоши мард
Дили чангҷӯю басиҷи¹ набард.
Ҳаметӯхтанду² ҳаметохтанд,
Ҳамесӯхтанду ҳамесохтанд.

(Унсурӣ)

ЛАФФУ НАШР

Лаффу нашр дар лугат гун кардану паҳн кардан аст. Гоҳе шоир дар як мисраъ ё байте ду-се предматро номбар

1. Басиҷ — тайёри, таҳйия ба чанг, қувваи ҳарбӣ.

2. Тухтан — дӯхтан, фуру кардану аз тарафи дигар кашидан.

мекунад ва баъд дар мисраъ ё байти дуҷум он предметҳоро батартиб аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад. Баъзан баръақс ҳам мешавад, яъне аввал (дар мисраъ ё байти якум) ҷанд сифат ё амал номбар шуда, баъд (дар мисраъ ё байти дуҷум) предметҳое, ки соҳиби ин сифат ё амалиёт мебошанд, оварда мешаванд. Ин санъатро санъати лаффу нашр меноманд, ки ба маънои гун овардану паҳн кардан аст.

Дар гун овардан ва шарҳ додани калимаҳо аксаран шарт ин аст, ки тартиб қатъан риоя шавад: калимае, ки дар гуноварӣ дар ҷои якум истодааст, бояд дар вақти шарҳу эзоҳ низ дар ҷои якум истад, калимае, ки дар навбати дуҷум истода буд, эзоҳи он низ дар навбати дуҷум ояд ва ило охир.

Мисоли машҳури лаффу нашр аз Фирдавсӣ:

Ҷаҳонпахлавон, он яли арҷманд
Ба теғу ба ханҷар, ба гурзу каманд
Буриду дариду шикасту бибаст
Ялонро сару синаву пою даст.

Ин порча аз мураккабтарин намунаҳои лаффу нашр аст. Шоир ҷанги Рустамро тасвир карда истодааст. Вай аввал ҷор асбоби ҷангро номбар мекунад: теғ, ханҷар, гурзу ва каманд. Баъд амале, ки бо ёрии ин асбоб воқеъ шудааст, баён меёбад: буриду дариду шикасту бибаст, яъне Рустам бо теғ бурид, бо ханҷар дарид, бо гурзу шикаст, бо каманд бибаст. Дар мисраи охир шоир ба суоли «чиро?» ҷавоб дода, калимаҳои сару синаву пою дастро мутобиқи феълҳои буридан, даридан, шикастан ва бастан овардааст. Дар натиҷа маънои ин ду байт ҳамин мешавад, ки Рустам дар ҷанг бо теғ сари паҳлавонро бурид, бо ханҷар синаи онҳоро дарид, бо гурзу пои онҳоро шикаст ва бо каманд дасти онҳоро бибаст (яъне асир кард).

Ҷарҷанд ки ин порча аз мураккабтарин намунаҳои санъати лаффу нашр аст, хеле сода ва табиӣ баромадааст. Шоир аз қаҳрамониҳои Рустам ба завқ омада, бо ҷишӯ хуруш сухан меронад. дар ҳар мисраъ ҷор калимаи содаву кӯтохро наси ҳам қатор оварда, ба ин восита суръат ва шиддати

чангро ифода мекунад, чолокӣ ва пурзурии қахрамони худро зоҳир менамояд. Ин гуна табиӣ ва пурмазмун зухур кардани лаффу нашр дар адабиёт кам воқеъ шудааст.

Мисоли дигар аз «Матлаъ-ул улум».

Зи ишки туст чу зулфу миёну ваъдаи ту
Қадам дутову танам лоғару шабам мамдуд¹.

Калимаҳои *зулф*, *миён* ва *ваъда*, ки дар мисраи аввалин гун шудаанд, дар мисраи сонӣ бо калимаҳои *қадам дуто*, *танам лоғар*, *шабам мамдуд* нашр ёфтаанд. Яъне шоир ба ёр меѓӯяд, ки мисли зулфат қадам дуто шуд (хам шуд), мисли миёнат танам лоғар шуд (борик шуд), мисли ваъдаи ту шабам дуру дароз омад.

Мисол аз Қаззори Уммӣ, ки лаффу нашр бо истиора як ҷо омадааст:

Эй шукуфта гулбуни пайваста бо хуршед сар,
Турфа беҳу турфа шоҳу турфа барғу турфа бар.
Беҳу шоҳу барғ аз сим асту моҳу мушқу уд,
Моҳи гирду сими ҳому мушқи нобу уди тар.

Мисоли дигар аз Возеҳи Бухорӣ:

Дили рақибу лаби шикваву дари ошиқ
Ба як ишораи абру шикасту басту кушод.

Сайфи Фаргонӣ:

Шаккару гул дошт он дилдору ман аз васли ӯ
Доштам то вақти субҳ ин дар даҳан, он дар канор.

Агар ин тарз ғуноварӣ ва нашри калимаҳо батартиб давом кунад, лаффу нашри мураттаб меноманд. Лекин агар лаффу нашр ба тартиб нарафта, ба таври омехта равад, лаффу нашри мушавваш номида мешавад:

1. Мамдуд — дароз кашидашуда.

То лола доғ бар дил, то гул нишаста бар гил,
Ин зад ба чома чоке в-он бар замин кулохе.

(Камол)

Дар ин байт калимаи «лола», ки дар аввали мисраи якум аст, бо иборати «кулоҳ ба замин задан», ки дар охири мисраи дуюм омадааст, эзоҳ шудааст. Инчунин калимаи «гул»-ро ки дар охири мисраи якум мазкур аст, бо иборати «ба чома чок задан» дар аввали мисраи дуюм эзоҳ карда шудааст.

Аз баҳри бӯсае зи лабаш чон ҳамедихам,
Инам ҳамеситонаму онам намедихад,

(Ҳофиз)

Феъли «ҳамеситонад» ба чон ва феъли «намедихад» ба бӯса вобаста мебошад. Яъне гуноварӣ ва паҳн кардани калимаҳо батартиб воқеъ нашудааст.

Парвона зи ман, шамъ зи ман, гул зи ман омӯхт
Афрӯхтану сӯхтану чома даридан.

(Халқӣ)

Дар ин ҷо эзоҳи парвона дар мисраи 1-ум баъди калимаи «афрӯхтан» омадааст, ки эзоҳи шамъ буда, дар мисраи дуюмӣ баъд аз калимаи «парвона» омадааст.

Дар кори гулобу гул ҳукми азали ин буд,
К-он шоҳиди бозорӣ в-ин парданишин бошад.

(Ҳилолӣ)

Аз замин чӣ мечӯй в-аз фалак чӣ мехоҳӣ?
Гунбади тилисм аст он, чодари хаёл аст ин.

(Саййидо)

Иқболи ҷаҳон бигзарад, идбор намонад,
Охир аламу айши гулу хор намонад.

(Бедил)

Санъати шумур

(Сиёқулаъдод)

Санъати шумур аз он иборат аст, ки шоир дар порчае маҳз барои латофат ва назокати сухан чанд чизро танҳо-танҳо мешумораду баъд ҳамаро як-як тафсиру эзоҳ мекунад, баъзан умуман риояи зикри ададро менамояд. Намудҳои ин санъат низ бисёр бошанд ҳам, нақли чанд мисолро басанда мешуморем:

Бодо фидои зулфу руху қомату лабаш
Як чони ман, ки сухтаи ҳар чахори уст.

(Хусрави Деҳлавӣ)

Дар ҷаҳон даҳ чиз душвор аст назди Оғаҳӣ,
К-аз тасаввур қардани он мешавад дил беҳузур:
Нози ошӣк, зӯҳди фосӣк, шарми мумсӣк, базви разл¹,
Ишваи маҳбуи бадшаклу назарбозии кӯр,
Лаҳни савти беусулон, баҳси илми ҷоҳилон,
Меҳмонии батақлиду гадоии базӯр.

(Оғаҳӣ)

Се чиз қарда муҳайё ба қатлам он бадҳу:
Қарашма-теғу мижа-новақу қамон-абрӯ.
Туру, ки ҳаст се чиз аз се чиз нозуктар:
Даҳон зи гунча, лаб аз барги гул, миён аз мӯ.
Дилам ба вақти баҳорон се чиз меҳоҳад:
Қанори обу маи нобу соқии гулрӯ.
Ба ҷашму оразу абрӯ рабудаӣ се чиз:
Сиёҳӣ аз шабу нур аз маҳу рам аз оху.
Муҳаббати ту ба дил аз се чиз наздик аст:
Ба май зи нашъа, ба ҷашм аз ниғаҳ, ба гул аз бӯ.
Се чиз дар ҷаман ошуфта қардаӣ зи се чиз:
Бунафша аз хату сунбул зи зулфу гул аз рӯ.
Парӣ ду ҷашми туру бо се чиз меҳонад:
Яке макору² дуҷом соҳиру сеҷум ҷоду.

(Парии Ҳисорӣ)

1. Разл— разил.

2. Макор — маккор.

Санъати чамъ

Санъати чамъ он аст, ки шоир ду ва зиёда аз ду чизро дар як сифат чамъ мекунад ва чунин сифат чомеъ ном дорад:

Моҳ гоҳе чу рӯи ёри ман аст,
Ки чу ман кӯзпушту зору низор.

(Кумрӣ)

Дар мисраи якум миёни моҳ ва рӯи маъшуқа дар сифати хубӣ чамъ кардааст. Сифати хубӣ чомеъ аст.

Дар мисраи дуюм миёни моҳ ва худ дар сифати кӯзпушгӣ ва зорию низорӣ чамъ кардааст.

Тафриқ (тарҳ)

Санъати тафриқ он аст, ки шоир ду чизро аз якдигар чудо мекунад ва ҳар кадомро вачҳи дигар ва ғайри дар миёни онҳо чамъ кардан шарҳ медиҳад:

Ў чун ту кай аст найсонӣ,
Зар кай борад абри найсоно.

(Хусравӣ)

Шоир ин ҷо миёни абри найсонӣ (бахор) ва мамдӯҳ (подшоҳ) ба боридан фарқ гузоштааст.

Таксим

Ин санъат метавон гуфт, ки ба лаффу нашр бисёр монанд аст. Шоир дар мисраъ ё байте якчанд чизро зикр мекунад, баъд аз он дар мисраъ ва ё байти дигар чанд чизи дигарро зикр менамояд, ки ба онҳо тааллуқ дорад ва ҳар кадомашро ба ҳар як он чизҳои дар боло зикршуда ба таври тартибу таъйин нисбат медиҳад. Фақат миёни лаффу нашр ва таксим фарқ он аст, ки дар лаффу нашр монанди таксим изофат-нисбат ва таъйин нест:

Ҳаст хатташ фарози орази ў,
Он яке абру, он яке гулнор.

Яъне абру ба хат ва гулнор ба ораз тааллуқ дорад, ав-
валӣ ба аввали ва дуҷумӣ ба дуҷумӣ тааллуқ дорад.

Ба ман намуд руху чашму зулфакон дилбар:
Яке ақику дувум наргису севум анбар.
Ақику наргису анбар-ш бистаданд¹ аз ман
Яке ҳаёту дувум қуввату севум пайкар.
Ҳаёту қуввату пайкар се поя буд маро:
Яке заифу дувум қосиру севум лоғар.
Заифу қосиру лоғар шавад ба меҳнати ишқ
Яке сипехру дувум кавкабу севум гавҳар.

(Адиб Собирӣ Тирмизӣ)

Гаҳе афтад, гаҳе ҷӯшад, гаҳе тобад, гаҳе рахшад
Сари марду рағи хуну сари румҳу² дами ханҷар.

(Абдулвосеи Ҷабалӣ)

Миёни олиму хоҳил ҳамин қадар фарқ аст,
Ки он кашидаинон асту ин густамаҳор.

(Бедил)

Бадномии ҳаёт ду рӯзе набуд беш.
Он ҳам, Калим, бо ту бигӯям чи сон гузашт:
Як рӯз сарфи бастанӣ дил шуд ба ину он,
Рӯзи дигар ба қандани дил з-ину он гузашт.

(Калим)

Дар он чаман, ки фитад сарву гул баробари ту,
Ба ҳусни ину тамошоӣ он кӣ пардозад?

(Мушифиқӣ)

Ғайр аз матлаъ ҳамаи байтҳои ин газали Саййидо дорон
санъати тақсим мебошад:

Ин чи рангу рухсор аст? Гулшани ҷамол аст ин
Ин чи қадду рафтор аст? Ғояти қамол аст ин.

1. Бистаданд — аз масдари ситадан, ки ба маънои гирифтани аст.
2. Румҳ — найза.

Пеши рӯи тобонат чилваи тачаллӣ чист?
 Офтобу моҳ аст он, партави ҳилол аст ин.
 Бо даҳони майнӯшат нест гунчаро нисбат,
 Чашмаи ҳаёт аст он, соғари сафол аст ин.
 Мекунӣ гаҳ истигно, медиҳӣ гаҳе дашном.
 Шишаи шароб аст он, шарбати висол аст ин.
 Аз ту анчуман кардан, май зи хуни дил хурдан
 Базми пойдор аст он, айши безавол аст ин.
 Аз гамат чу нақши по хок мекунам бар сар,
 Ваҳ, чи рӯзгор аст он, оҳ, ин чӣ хол аст ин?!
 Ҳамнишин маро бо ту ҳар кӣ дид, мегӯяд:
 Пири кӯхнакор аст он, шӯхи хурдсол аст ин.
 Ҳар кучо ту мебошӣ, Саййидо бувад он чо,
 Юсуфию Миср аст он, Ҳинду хокмол аст ин.

(Саййидо)

Чунон ки аз ин мисолҳо дида мешавад, санъати тақсим
 айнан ҳамон лаффу нашри мурагтаб асту бас. Ҳатто Шамси
 Қайс санъати чамъ ва тафриқро ҳам алоҳида зикр ва эзоҳ
 накарда, дар зимни ташбеҳи баргашта (тафзил) баён
 мекунад: «Ташбеҳи тафзил он аст, ки баъд аз ташбеҳи чизе
 ба чизе вачҳи тафзили мушаббахунбиҳи (монандкунанда)
 баён кунад.

Чунон ки Фарруҳии Сачзӣ гуфтааст:

Ба қадд гӯй сарв аст дар миёни қабо.
 Ба рӯй гӯй моҳ аст барниҳода кулоҳ.
 Чу моҳ буду чу сарву на моҳ буду на сарв,
 Камар набандад сарву кулаҳ надорад моҳ.

Ва дигаре гуфтааст:

Рӯи ӯ моҳ аст, на, на, моҳ кай дорад кулоҳ,
 Қадди ӯ сарв аст, на, на сарв кай бандад қабо?!

Анварӣ гуфтааст:

Хостам гуфтан, ки дасту таъби ӯ абр асту қон,
 Ақл гуфт: Ин мадҳ бошад низ бо ман ҳампалос.

Дастӣ ӯро абр чун хонию он чо соика¹,
Таъби ӯро кон чаро гуию он чо эҳтибос²?!
4

Ва абёти аввалро чамъу тафрик хонанд ва байти Анвариро ташбеҳи тафзил. Барои он ки эшон ба зикри кулоҳ ва қабо фарқи миёни рӯй ва қадди дӯст ва миёни моҳу сарв зоҳир гардонидаанд ва Анварӣ вачҳи мазият (имтиёз) ва тафзил (афзалият)-и дасту таъби (мамдӯхро) бар абру кон боз намуда³.

Аз ин рӯ, мо ин санъати чамъу тафрикро як намуди ташбеҳи баргашта ва тақсимро як намуди санъати лаффу нашр медонем. Аз тарафи дигар, санъати тафсир, шумур, инчунин лаффу нашр аз чиҳати моҳият ва соҳг ба ҳамдигар бисёр наздиканд. Бинобар ин, лаффу нашр, шумур ва ҳатто як қисм аз порчаҳои доир ба санъати суолу ҷавоб низ яке аз намудҳои тафсиру табиин мебошанд. Агарчи мо ин чо ҳамаи инҳоро дар таҳти унвони як санъат (тафсиру табиин) чамъ накунем ҳам, як чо паси ҳам зикр намудем.

Чамъу тафрик

Шоир монанд кардани ду чизро дар як маънӣ чамъ мекунад ва боз дар миёни онҳо ба ду сифати мутағоир ҷудой меандозад:

Ману ту харду аз гули зардем,
Чун ман аз рангаму ту аз буй.

(«Ҳадоиқ-ус-сеҳр»)

Чамъу тақсим

Шоир дар байти нахустин чизҳоро ба як маънӣ чамъ мекунад, сонӣ тақсим мекунад:

Ду чизро ҳаракоташ ҳаме ду чиз диҳад:
Улумро дараҷоту нучумро аҳком.

(Унсурӣ)

1 Соика — чакмоқ чарогак.

2. Эҳтибос — ҳабс. ба қайд баъд гирифташавӣ.

3. Ал-мӯъҷам, сах. 354 — 355.

Дар ин байт ҳаракати мамдухро миёни ду чиз дар дихиш мутлақ чамъ кардааст ва пас тақсим намудааст.

Чамъи тафрику тақсим

Шоир аввало чанд чизро ба як маънӣ чамъ мекунад, боз дар байнашон тарҳ мекунад ва боз гашта тақсим менамояд:

Ҳамчу чашмам тавонгар аст лабаш:

Ин ба он, он ба лӯълӯи шаҳвор.

Оби ин тира, оби он равшан;

Ин гаҳи гирия в-он гаҳи гуфтор.

(Қивомии Мутаарризӣ)

Дар ин мисол шоир чашми худу лаби маъшукаро дар сифати тавонгарӣ чамъ карда, боз миёни он ҳарду тарҳ намудааст, ки ин аз об ва он ба лӯълӯи шаҳвор бой аст. Инчунин дар байти сонӣ тақсим намудааст, ки оби ҳар кадоми онҳо дар кадом вақт чӣ хел аст.

СУОЛУ ҶАВОБ

Яке аз санъатҳои бадеӣ суолу ҷавоб буда, барои ифодаи эҳсосоти қалбӣ воситаи хубест, ба шарти он ки суолу ҷавобҳо дар сурати мантиқӣ, нозук ва нуктасанҷона воқеъ шаванд.

Мисол аз Рудакӣ:

Омад бари ман!

— Кӣ?

— Ёр!

— Кай?

— Вақти сахар!

Тарсанда зи кӣ?

— Зи хасм.

— Хасмаш кӣ?

— Падар!

Додам-ш ду бӯса

— Бар кучо?

— Бар лаби тар!

— Лаб буд?

— На.

— Чй буд?

— Акик.

— Чун буд?

— Чу шакар!

Мисол аз Унсурӣ:

Ҳар суоле к-аз он гули сероб

Душ кардам, ҳама бидод ҷавоб.

Гуфтамаш: Хур ба шаб нашоёд дид?

Гуфт: Пайдо ба шаб бувад махтоб.

Гуфтам: Аз ту кӣ бурда дорад меҳр?

Гуфт: Аз ту кӣ бурда дорад хоб?

Мисол аз Фаррухӣ:

Бирехт. Кӣ? Гули сурӣ. Чй рехт? Барг. Чаро?

Зи ҳаҷри лола. Кучо рафт лола? Шуд пинҳон.

Аз он чй хезад? Дурр. Аз ин чй хезад? Зар.

Сахо кӣ варзад? Ин. Ато кӣ бахшад? Он.

Матлаи ғазали Камол дар суолу ҷавоб:

Гуфтам: Малакӣ ё башарӣ? Гуфт, ки ҳарду,

Кони намакӣ ё шакарӣ? Гуфт, ки ҳарду.

Мисол аз Роҷии Бухорӣ:

— Қадат ба ноз чӣ?

— Сарв!

— Чй сарв?

— Сарви чаман.

— Лабат ба лутф чӣ?

— Лаъл?

— Чй лаъл?

— Лаъли Яман.

Мисоле аз Турсунзода:

У медуҳад ин гуна Ватанро ба касе? Не!
Хоҳад, ки шавад хор ба олам нафасе? Не!
Хоҳад ки фитад мурғи дилаш дар қафасе? Не!
Монад, ки расад бар сари қабри ту хасе? Не!
Ин хобу ҳаёлест, ки доранд фашистон.

ТАҶОҲУЛИ ОРИФ

Шоир гоҳе дар лаҳзаҳои пуриштироб ва ҳаяҷонноки тасвир худ ба худ паси ҳам суолҳо медуҳад. Фараз аз ин суолҳо ҷавоб гирифтган набуда, балки афкор ва эҳсосоти қалбиरो боз ҳам ба таври равшантар, возеҳтар ва муассиртар адо кардан, мухотабро ба ҳайрат андохтан ва қаноат ҳосил намудан аст. Бинобар он ки ин гуна суолҳо таҷоҳулони мебошанд, яъне шоир худро ба нодонӣ зада суол медуҳад ва дар айнаи ҳол худ суол ҷавоб мешавад, ин гуна санъатро дар илми бадеъ таҷоҳули ориф меноманд, ки дидаву доништа, вале худро ба нодонӣ зада пурсидан аст. Ин маънӣ ба таъбири барҷастаи халқӣ гулпурсӣ номида мешавад.

Мисол аз Рудакӣ:

Сарв аст он ё боло, моҳ аст он ё рӯй?
Зулф аст он ё чавгон, ҳол аст он ё гӯй?

Мисол аз Унсурӣ:

Ар нагашт абруш ошик, чанд бошад кужпушт?
В-ар на май хурдаст чашмаш, чанд бошад пурҳумор.

Мисол аз Шопури Нишопурӣ:

Рӯзгор ошуфтатар ё зулфи ту, ё кори ман?
Зарра камтар ё даҳонат, ё дили гамхори ман?
Шаб сияхтар ё дилат, ё холи ман, ё холи ту?
Шаҳд хуштар ё лабат, ё лафзи гавҳарбори ман?
Назми Парвин хубтар ё дурр, ё дандони ту?
Қомати ту росттар ё сарв, ё гуфтори ман?

Васли ту дилчӯйтар ё шеърҳои нагзи ман?
 Ҳаҷри ту дилсӯзтар ё нолаҳои зори ман?
 Меҳру мах рахшандатар ё рои ман, ё рӯи ту?
 Осмон гардандатар ё ҳӯи ту, ё кори ман?
 Ваъдаи ту кӯжтар¹ ё пушти ман, ё абруят?
 Қавли ту беаслтар ё бод, ё пиндори ман?
 Сабри ман кам ё вафои некувон, ё шарми ту?
 Хубии ту бештар ё андуху тимори² ман?
 Чашми ту хунрезтар ё чарх, ё шамшери шох?
 Ғамзаи ту тезтар ё теғ, ё бозори ман?

ТААҚҚУБ

Яке аз санъатҳои бадеӣ санъати тааққуб аст. Шоир дар вақти тасвири ягон лавҳаи бадеӣ бо роҳи тааққуб ва ҳайрат чизеро мепурсад ва ё аввал фикри пешинани худро рад карда, баъд бо роҳи изҳори сифат ва хислатҳои чизи аввал радкардашуда матлаби худро собит мегардонад. Ҳамин усули тасвириро санъати тааққуб меноманд.

Мисол аз Унсурӣ:

Нест Монӣ абр, пас, чун боғ аз у Артанг³ шуд?
 Нест озар бод⁴, пас, чун боғ аз ӯ шуд пурнигор⁵?
 Чун дарахти гул, ки ҳарчанд абри наврӯзаш ҳаме
 Бештар шӯяд мар-ӯро, бештар гардад нигор.
 Пеш аз ин аз гул гулоб омад ҳаме в-акнун нигар,
 К-аз гулоб ояд ҳаме гул, нодир⁶ аст ин рӯзгор.

Унсурӣ:

Гар на мушк аст, аз чи маънӣ аз сари зулфайни ёр
 Мушкбезу мушкбӯю мушкрангу мушкбор?
 Гар дили моро набаст, аз худ чаро шуд банд-банд?
 В- ар қарори мо назад ӯ, худ чаро шуд барқарор?

1. Кӯж — дуто, ҳам, қач.
2. Тимор — ғамхорӣ, нигоҳубин, таъмин.
3. Артанг — бо намудҳои Аржан, Жанг, Арсанг ба маънои китоби пурнақшунигори Монии расом.
4. Озар — оташ.
5. Пурнигор — пурнақш.
6. Нодир — камёб.

Гар нашуд абруш ошик, аз чй бошад кузпушт?
В-ар на махмур аст чашмаш, чанд бошад дар хумор?
Ҳеч кас дидаст моҳе, к-андар ў сунбул дамад?
Ҳеч кас дидаст сарве, к-офтоб орад ба бор?

РУЦУЪ

(Бозгашт)

Санъати рӯҷуъ ё бозгашт аз он иборат аст, ки нависанда тасвири худро бо калима ва ибораҳои боз ҳам барҷаставу латифтаре иваз ва тасҳеҳ кардани мешавад. Нависанда дар вақти баёни эҳсосот дар сухани худ гуё ягон норасой пай мебарад, аз сухани аввалии худ бармегардад ва тасвириро бо ибораи боз ҳам зеботару бурротаре қувват медиҳад.

Гоҳе рӯҷуъ дар як байт ва гоҳе дар ду байт ва зиёда аз он алоқамандона воқеъ мешавад ва он гоҳ мисраъ ё байти дуюм нисбат ба якум рӯҷуъ ҳисоб меёбад.

Мисол аз Низомӣ:

То сабзаву боғро бибинад,
Дар сояи сурхгул нилинад,
Бо наргиси тоза ҷом гирад,
Бо лола набиди¹ хом гирад,
Аз зулф диҳад бунафшаро тоб
В-аз чехра гули шукуфтаре об.
Аз нофаи ғунча боч хоҳад
В- аз мулки чаман хироч хоҳад,
Бар сабза зи соя нахл бандад,
Бар сурати сарву гул бихандад,
Не, не, гаразаш на ин сухун буд,
Не, сурхгулу на сарвбун буд.
Будаш гараз он ки дар паноҳе
Чун сӯхтагон барорад охе.

Дар ин порча шоир ҳодисаеро тасвир намуда, дар байти шашум якбора аз гапи худ мегардад ва «не не, гаразаш на ин сухан буд»- гуён, ҳодисаро ба тарзи дигаре - ба таври боз ҳам муассиртаре эзоҳ медиҳад. Ҳамин ҷои ин порча, яъне ду байти охири он рӯҷуъ (бозгашт) аст.

1. Набид — бода, шароб.

Чанд мисоли дигар:

Сухандонон сухан душиза¹ гуфтанд.

Сухан бигзор, марворид суфтанд.

(Низомӣ)

Лайлӣ на, ки субҳи гетиафруз,

Мачнун на, ки шамъи хештансӯз.

Лайлӣ ба гузор боғ дар боғ,

Мачнун, ғалатам, ки доғ дар доғ.

(Низомӣ)

Туро рух чун гулу лаб чун набот аст,

Ғалат гуфтам, лабат оби ҳаёт аст.

(Низомӣ)

Ҳар хӯша ривочбахши ҷон аст.

Ширинкуни талҳии даҳон аст.

Хӯша на, ки шӯшаҳои зар буд,

Ҳар як силке² ақиқи тар буд.

(Ҷомӣ)

ГАРДИШ

(Илтифот)

Нависанда гоҳе дар вақти ифодаи эҳсосоти руҳӣ, дар лаҳзаҳои тасвири дарду аламҳои шадиди қалбӣ якбора ҷӯш хӯрда, ҷилави суханро аз баёни воқеаву ҳолат ба тарафи нидоҳои музтарибона мегардонад ва ё баръакс аз нидо ба ғоиб ба баёни воқеа мегузарад. Ин санъатро санъати илтифот ё гардиш меноманд.

Барои мисол мунтахабе аз як қасидаи «Ҳабсия»-и Масъуди Саъди Салмон меорем, ки яке аз беҳтарин намунаҳои шеъри аламбахш ва ҳаяҷонафзост:

Нолам зи дил чу ной ман андар ҳисори Ной³,

Пастӣ гирифт ҳиммати ман з-ин баланд ҷой.

1. Душиза — духтари бокира, мачозан сухани обношуста.

2. Силк — шадда, ҳамоил.

3. Ной — номи қалъаест, ки шоир нӯздаҳ сол дар он ҷо ҳабс шудааст.

Орад ҳавои Ной маро нолаҳои зор,
 Чуз нолаҳои зор чӣ орад ҳавои Ной?!
 Гардун ба дарду ранҷ маро кушта буд агар,
 Пайванди умри ман нашудӣ назми ҷонфазой.
 Назме ба комам-андар чун бодаи латиф,
 Хатте ба дастам-андар чун хатти дилрабой.
 Овах, ки паст гашт маро ҳиммати баланд,
 Зангори ғам гирифт маро табъи ғамзудой.
 Авнам¹ накард хикмати рози фалакнигор,
 Судам надошт дониши ҷоми ҷаҳоннамой.
 Коритар аст бар дилу ҷонам балову ғам
 Аз теги обдодаву аз румҳи² саргазой.
 Чун пушт бинам аз ҳама мурғон дар ин ҳисор,
 Мумкин бувад, ки соя қунад бар сарам ҳумой³?
 Гардун чӣ хоҳад аз мани саргашгаи заиф,
 Гетӣ чӣ ҷӯяд аз мани дармондаи гадой?!
 Эӣ меҳнат, ар на кӯҳ шудӣ, соате бирав,
 В-эӣ давлат, ар на бод шудӣ, лаҳзае бипой!
 Гар шери шарза⁴ нестӣ, эӣ фазл, кам шикар⁵,
 В-ар мори гурза⁶ нестӣ, эӣ ақл, кам газой!
 Эӣ тан, ҷазаъ⁷ макун, ки маҷозист ин ҷаҳон,
 В-эӣ дил, тамаъ мабар, ки сипанҷест⁸ ин сарой!
 Эӣ беҳунар замона, маро пок дарнавард,⁹
 В-эӣ кӯрдил сипехр маро нек баргарой!
 Дар оташи шикебам чун гил фуру чакон,
 Бар санги имтиҳонам чун зар биёзмой!

1. Авн — ионат, имдод, ёри.

2. Румҳ — найза.

3. Хумой — мурғи баҳосият, мурғи афсонавие, ки сояи он ба сари ҳар кас афтад, гӯё подшоҳ мешавад.

4. Шарза — хашмгин, даҳшатнок.

5. Кам шикар — камтар шиканча кун, камтар азоб дех.

6. Гурза — як навъ мор.

7. Ҷазаъ — бетокатӣ, бесабри. изҳори дилтангӣ, нолаву зорӣ.

8. Сипанҷ — хонаи муваққатии тобистонӣ чун коза: сарон сипанҷ — дунё.

9. Дарнавард — маҳву нобуд кун.

Аз баҳри захм гоҳ чу саммам ҳамегудоз,
В-аз баҳри ҳабс гоҳ чу морам ҳамефасой!¹
Эй дидаи саодат, торик шав, мабин,
В-эй осиёи ҳабс, танам нектар бисой!

Дар ин қасида шоир аз байти «Эй меҳнат, ар на кӯх шудӣ, соате бирав!» сар карда аз баёни дарду алам ба нидои ҳаяҷонафзо гардиш мекунад.

Мисоли гардиш аз Лоҳутӣ:

Бастанд ҳамраҳон суи ёру диёр бор
Чуз ман, ки дур мондаам аз ёру аз диёр.
Дар оташам зи фуржати ёрон, ки гуфтаанд:
Аз корвон ба ҷой намонад ба ғайри нор².
Эй корвон, ки бори дилу ҷон гирифтаӣ,
Хуш меравӣ, бирав, ки Худоят нигоҳдор!
Роҳи Ватан бигир, ки ин манзили ғариб
Обу ҳавои он набувад бар ту созгор.
Эй булбулони ошику эй тугиёни маст,
Он ҷо, ки ёфтед ба Ҳинди висол бор,
Ёде кунед аз мани гумкардаошён,
Номе баред аз мани дилхуни доғдор.
Умрест, к-аз ҷафои ту, эй чархи зишткеш,
Дар ҳасрати гуле шудаам ханишини хор!
Донам ҷаро ситеза кунӣ бо ман, эй фалак,
Хоҳӣ ба зинҳори ту оям ба изтирор³,
Эй осмон, бирав, ки ту очизтарӣ зи ман,
Эй чарх, дур шав, ки ту беш аз манӣ фиғор...

Дар ин қасида ҷанд бор гардиш воқеъ шудааст: аввал дар байти сеюм («эй корвон!») шоир аз ҳикоя ба нидои мухотаб (нидо ба шахси 2-ба корвон) гардиш кардааст. Баъд аз ин ҳам шоир ҷанд бор ба нидои мухотаби дигар («булбулон», «ҷархи зишткеш», «фалак» ва ғайра) гардиш намудааст.

1. Фасой — аз масдари фасондан, ки маънои афсун кардан, ром кардан бошад, ҳам ин ҷо ба маънои фишурдан, маҷаҷ кардан омадааст.
2. Нор — оташ.
3. Изтирор — бечорагӣ.

Гоҳе гардиш дар порчаҳои хурд-байт, рубой ва гайра
низ воқеъ мешавад.

Мисол аз Рудакӣ (аз ғоиб ба хитоб):

Чуз он ки мастии ишқ аст, ҳеч мастӣ нест,
Ҳамин балот бас аст, эй ба ҳар бало хурсанд.

Мисол аз Мунҷик (аз ғоиб ба хитоб):

Хуррамбахор хонад ошиқ туро, ки ту
Лоларуху бунафшахату ёсумантанӣ.
Моро чигар ба тири фироқи ту хаста гапг,
Эй сабр, бар фироқи бутон нек чавшани!

Мисол аз Камол (аз ғоиб ба хитоб):

Чашм агар ин асту абру ину нозу ишва ин,
Алвидоъ, эй зӯҳду такво, алфинок, эй ақлу дин!

Ручӯи лирикӣ

(Қатъ)

Баъзан нависанда дар асарҳои дostonӣ аз тасвири воқеа
ё аҳволи рӯҳияи қаҳрамон ба ҳаяҷон омада, якбора ҳикояи
худро қатъ менамояд ва ба тарафи дигаре гардиш карда,
хитобан ба хонанда ё ягон предмети дигар сухан кардан
мегирад. Ин усулро ручӯи лирикӣ (ё ки қатъ) номидан
мумкин аст.

Масалан, Ҳилолӣ дар «Лайлию Мачнун» қарори падари
Қайсро дар бораи ба мактаб супурдани фарзандаш ҳикоя
карда, ногаҳон аз тасвири чараёни воқеа гардиш менамояд
ва ба хонандаи хурдсол чунин муроҷиат мекунад:

...Эй тифл, зи илм баҳра бардор,
К-аз лавҳу қалам шавӣ хабардор.
Тифле, ки қалам гирифт бар даст,
Дастӣ ҳамаро ба чуби тар баст.
В-он кас, ки ба лавҳу хат напардохт,
Ҳаргиз сияҳ аз сафед нашнохт.

Ин байтҳо байти ручӯи лирикист. Шоир пас аз ин боз
ҳикояро давом мебахад.

Ҳилолӣ баъд аз тасвири вафоти Лайлӣ ва Маҷнун боз ба хонанда муроҷиат мекунад, вале ин дафъа хитоби ӯ бе нидо шуруъ шудааст:

Ёрон, ки ҳама вафот ёбанд,
Аз мурдани худ наҷот ёбанд,
Алқисса, ки он ду ёр бо ҳам
Рафтанд, вале равем мо ҳам...
3-ин турфа нишемани дилафрӯз
Фардо равад он, ки омад имрӯз.
Зинҳор дар ин дурӯза манзил
Чун беҳабарон мабош гофил.
Ту хуфтаву умр меравад тез,
Ногоҳ аҷал расад, ки «бархез!»
Бархез, ки рӯзгор бигзашт,
Биштоб, ки вақти кор бигзашт!
Гофил зи ҷаҳон мабош 3-ин пас,
Хуш дор, ки гофилӣ, ҳамин бас!

Дар ин порча шоир аз вафоти қаҳрамонони худ мутаассир гардида, аз дасти аҷал додгӯён сӯзу гудози худро баён менамояд, вале бо як рӯҳияи некбинӣ ба хонанда муроҷиат мекунад, ки зиндагиро дар бекорӣ набояд гузаронд.

Ин байтҳо низ байтҳои рӯҷӯи лирикист ва пас аз он боз давоми ҳикоя меояд.

НИДО

Нидо аз он хитобҳои музтарибона иборат аст, ки тазоҳури ҳаяҷони қалбӣ ва эҳсосоти амиқи рӯҳии шоир аст. Чунончи, нидои чигарсӯзи Маҷнун ба сари қабри падар (аз Низомӣ, ихтисоран):

Чандон зи мижа сиришки хун рехт,
К-андози замин ба хун баромехт.
Гуфт: -Эй падар, эй падар, кучой,
К-афсар ба сарам наменамой?
Эй ғамхури ман, кучот ҷӯям,
Темори ғами ту бо кӣ ғӯям?
Ман бепадарӣ надида будам,
Талх аст кунун, ки озмудам.

Фарёд, ки дурам аз ту, фарёд,
Фарёдрасе на чуз ту, фарёд!

(Бибиоиша); Ин чӣ мусибат аст ба сари ман, дар ин ду
руз ба сари нури дидаи ман чиҳо омада бошад?! Агар ба
хонаи шумо намерафт, албатта мебоист ба ин ҷо бозмегашт,
магар ба дарае афтода талаф шуд?! Ё ки аз нотавонии
ӯ фоида бурда гургонаш дарониданд, ё деве захматаш
расонд ва ё дар камингоҳе ганиме будааст, ки аз ӯ интиқом
кашид?!... Во балам! Во Одинаҷонам! Во чашму чароғам! Во
қуввати дилам! Во рафиқи шаби танҳоиям! Во парастори
рузи бемориям! Вой, Вой! Вой!». (С. Айни, «Одина»).

Мисоле аз Ҳаким Карим:

Баҳор, боз омадӣ?

Биё!

Марҳабо!

Биё, ман акнун душмани ту наям, ту нозанини ман
хастӣ!

Баҳор, маро бибарх!

Магар ёдат намеояд?

Замоне буд, ки ману ту чангӣ шудем. Туро на тоб дош-
таму на тоқат.

Солҳои сол шуоҳои хуршеди мунавварат монанди хан-
чари тез синаамро чок карданд.

Сабзаҳои навхезат ба рӯи пажмурдаи ман гизо на-
доданд.

Парандаҳои хушхонат суруди мотами маро суруданд.

Инсоф кун! Магар ман гунаҳгор будам?

— Ҳеч! Ту ҳам не!

Ҳазорон бор не. Гунаҳгор дигарон буданд, дигарон.

КИНОЯ ВА ТАЪРИЗ

(Киноя)

Киноя маънои зид ва муҳолифро қасд карда гап задан
ва ба иборати дигар акси гапи гуянда мурад аст. Масалан,
аз хубӣ баҳс карда бадири ифода кардан ва аз бадӣ баҳс
карда нағзиро фаҳмонидан киноя аст. Чунончи:

«Ҷ дар ҷавоб хандида мегуфт:

— Гӯсолаеро, ки аз пода берун равад, гург меҳӯрад,
бинобар ин ба дараҷаи говӣ расида натавонам ҳам, барои

мухофизати худ дар миёни говон буданро беҳтар медонам..»
(С.Айнӣ).

Нависанда аз мазмуни мақоли «гӯсола аз пода берун равад, гург меҳурад» кинояе сохтааст, ки ништари обдоре нисбат ба уламои даври амир аст.

Чумлаи зерин низ барои киноя мисоли барҷастааст:

«Аммо ин ҳақорат, ки бевосита ба соҳиби он асп мерасад, ба домани «бузурворию ӯ» ҳеч гарде намерасонид»
(С.Айнӣ).

М. Турсунзода низ байтҳои кинояомез дорад. Аз чумла дар байти

Фурсати он аст, ки ин «меҳмон»
Тарк кунад кишвари Ҷиндустон.

«Меҳмон» киноя аст, аз ҳамин сабаб ба даруни нохунак гирифта шудааст.

Барои ин гуна киноя ин порчаи Низомӣ, ки Маҷнун ба Нуфал дар сурати иҷро нанамудани ваъдааш гуфтааст, мисоли барҷастае мебошад:

Маҷнун чу шунид бӯи озарм,¹
Қард аз сари кин кумайтро² гарм.
Бо Нуфали тегзан барошuft,
К:- Эй аз ту расида чуфт бо чуфт!
Аҳсант, зихӣ умедворӣ,
Беҳ з-ин набувад тамоқкорӣ!
Ин буд баландии қулоҳат,
Шамшер қашидани сипоҳат?!
Ин буд ҳисоби зурмандит
В-ин буд фусуни девбандит?
Қавлон задани самандат ин буд
В-андохтани қамандат ин буд?
Роят, ки хилофи рои ман қард,
Некӯ ҳунаре ба ҷои ман қард!
Он дӯст, ки буд Салом, бар ман
Қардиш қунун тамоқ душман!

1. Озарм — лутфу марҳамат, шафқату раҳм.

2. Кумайт — асп.

Ин байти Камол низ кинояи латиф дорад:

Туро ба сохили Уммон ба сад дирам бихаранд
Барои лангари киштӣ, ки бас гарончонӣ¹

Шоир Бисотии Самарқандӣ дар тавсифи аспе, ки аз подшоҳе ба ӯ тӯҳфа шудааст, чунин гуфтааст:

Шоҳ аспе ба шоире бахшид,
Ки зи тундиш чашми чарх надид;
Буд тунд ин қадар, ки аз дунё
Нафасе то ба охират бирасид.

Дар ин байти Возеҳи Бухорой низ кинояи нозук ҳаст:

Ракиб гуфт, ки: «Афтодаам, маро бардор»,
Дуош кардаму гуфтам: «Худош бардорад!»

Ғайр аз ин, киноя қисме аз санъатҳои фолклор аст, ки бо порчаҳои хурду кӯтоҳе воқеаеро ба таври мисол баён карда, аз он воқеаи дигарро мурод карда нишон медиҳад:

1. Бо ҷумлаи «Дами табара пахта мегирад» ба воситаи пул, зиёфат ва амсоли инҳо дастрас шудани мақсаде ифода мешавад.

2. Ҷумлаи «Ҳамаро мон, аммаро меҳмон кун» чунин одатеро, ки баъзеҳо кори муҳимми заруриро монда, ба кори булҳавасонаи шахси машгул мешаванд, мазаммат мекунад.

3. Ҷумлаи «Гушти хар-дандони саг» дар ҳолати ҷанг ва кашмакаши одамҳои ҷангарои бадаъмол гуфта мешавад.

4. «Дарро задам, девор кафид» дар ҳаққи одами қач-фаҳме, ки ҳақиқати гапро нафаҳмида ғавғо бардорад, гуфта шудааст.

Ҳамаи инҳо кинояҳои нозуки халқӣ мебошанд.

Таъриз

Таъриз ду хел аст:

1. Ба қор ва гуфтори нописанди касе зид сухан рондан аст, ки инро эътироз ҳам мегӯянд.

1. Гарончон — одами нофорам ва дағалтабиат.

2. Дигаре ба қавл ва феъли касе на ба таври сарех ва равшан, балки ба восита ва ба тариқи киноя дахл ва таарруз кардан аст. Таъриз ба забони халқ талху пичинг номида мешавад, ки дараҷаи баланди киноя мебошад.

Заҳири Фарёбӣ подшоҳ Қизиларслонро бо чунин суханҳо мадҳ карда буд:

Нӯҳ курсии фалак ниҳад андеша зери пой,
То бӯса бар рикоби Қизиларслон диҳад.

Саъдӣ дар ҷавоби ин байти Заҳир чунин таъризе гуфтааст:

Чӣ ҳочат, ки нӯҳ курсии осмон
Ниҳӣ зери пой Қизиларслон?!

Ба ин байти Анварӣ:

Гар дилу даст баҳру кон бошад,
Дилу дасти худойгон бошад.

Саъдӣ санги таъриз задааст:

Ман ин ғалат написандам зи рои равшани ту,
Ки дасту таъби ту гӯям «Ба баҳру кон бошад».

Бедил дар бораи шеърҳои Заҳир ва Анварӣ гуфтааст:

Бедил, ман он наям, ки шавам тоҷири камол
Чое, ки хосу ом суханрост муштарӣ.
Дар арсаи баён нафасе гирд мекунам
Бе даъвати фазилату лофи суханварӣ.
Ҳайф аст фитрату силамуштоқи Амру Зайд,
Дорад қусур кимат аз ин ранг шоирӣ.
Килкам ба сафҳа мушги губоре нишондааст,
Озодам аз тахайюлу авҳомгустарӣ.
Аз ҳеч кас наям силаандеши бешу кам,
Мадлоҳи фитратам, на Заҳирам, на Анварӣ!

Шеъре, ки дар дил орзуи гадя¹ парварад,
Бар маънияш би... у ба алфози у би... й!..

Камол низ аз санъати шеърии худ нозида, ба ҳазлиёти газали Саъдӣ бо назари таъризи нигаристааст, вале мунсифона ин тирро на ба Таййибот ном қисми газалиёти Саъдӣ роҳӣ мекунад, балки ҳазлиёти ӯро хабисот (ифлосихо) меномад²:

Камол, ин нукта гар Саъдӣ шунидӣ,
Фуру шустӣ ба гозургоҳ³ дафтар.
На он дафтар, ки дар вай Таййибот аст,
Хабисогаш фуру шустӣ саросар.

ТАЛМЕХ

Талмеҳ дар лугат нигоҳи сабук кардан ба сӯи чизест. Агар «талмеҳ»-ро қалбан «тамлеҳ» қарор диҳем, ба маънои милҳ кардан-намакин кардан меояд, ки ин ҳам дуруст аст.

Аммо дар адабиёти бадеӣ ишорат кардан ба воқеаҳои таърихӣ, асотирӣ, қиссаву афсонаҳо ва ба ягон шеъри маъруфи яке аз саромадони сухан санъати талмеҳ номида мешавад.

Дар ин рубоии устод Рӯдакӣ ба Юсуф-писари Яъқуби канъонӣ, ки яке аз пайгамбарони асотирӣ исроилист, талмеҳан ишорат шудааст:

Юсуфруе, к-аз ӯ фиғон кард дилам,
Чун дасти занони мисриён кард дилам.
З-огоз ба буса меҳрубон кард дилам,
Имруз нишноаи гамон кард дилам.

Дар афсонаи Юсуф ва Зулайҳо гуфта мешавад, ки Зулайҳо ошики Юсуф шуд ва занони аъёни мамлакати Миср

1. Гадя — гадой.
2. Устод С. Айни дар мақолаи худ дар бораи Саъдӣ қайд мекунад, ки ҳазлиёт аз Саъдӣ нест. Дар ҳақиқат ин гуна чизҳо барои паст кардани шайи бузургонӣ аср аз тарафи душманони муосир навишта, нисбат дода мешуд.
3. Гозургоҳ — ҷои ҷомашӯӣ, карбосиҷӯӣ.

ӯро таъна карданд, аммо ҳангоме ки худи он занҳо Юсуфро диданд, аз хусну чамоли ӯ ба ҳайрат монда, ба ҷои турунче, ки дар даст доштанд, дасти худро буридан гирифтанд. Рӯдакӣ бо ибораи «дасти занони мисриён» ба ҳамин воқеа ишорат кардааст.

Дар байти зерин низ талмеҳ ҳаст, ки шоир бо калимаи «падарам» ба ҳазрати Одам, ки гуё хилофи фармони Худо гандуми мамнӯро хӯрда буд ва Худо ӯро газаб карда, аз чаннат пеш кард, ишора намудааст:

Падарам равзаи ризвон¹ ба ду гандум бифуруҳт,
Нохалаф бошам, агар ман ба ҷаве нафрушам.

(Ҳофиз)

Дар ин байти Ҳофиз низ ба Сомирӣ, ки соҳири асотирӣ будааст, инчунин ба асо ва яди байзо (дасти сафед), ки аломати мӯъҷизаи Мӯсо буд, талмеҳ аст:

Он ҳама шаъбадаҳо² ақл ки мекард он ҷо,
Сомирӣ пеши асову яди байзо мекард.

Дар ин байти Ҳофиз низ ба ҳикояти Қоруни судхӯри асотирии исроилӣ, ки бинобар ба Мӯсо имон наоварданаши гуё ӯро ҳанӯз замин ба қаъри худ мекашад, талмеҳ аст:

Ганҷи Қорун, ки фуру мешавад аз қаҳр ҳанӯз,
Хонда бошӣ, ки ҳам аз ғайрати дарвешон аст.

Дар байти зерин низ ба афсонаи Сулаймон ва ӯро меҳмон намудани мурча ва дар байти сонӣ ба ҳикояи Фарҳод ишорат ҳаст:

Метавонад сохт аз дасти Сулаймон пойтахт
Мӯрро Соиб, агар баҳси суҳанбозӣ кунад.

(Соиб)

1. Равзаи ризвон — боги чаннат.

2. Шаъбадаҳо — найрангбозиҳо

Санги тифлон шумарад кӯхи гаронро, Соиб,
Ошикero, ки чу Фарход ба сар кор афтод.

(Соиб)

Низомӣ дар «Хусраву Ширин» аз забони Бузургмехр ба ҳар яке аз чил қиссаи «Калилаву Димна» ба таври талмех ишорае карда, хулосаи онро ҳамчун нукта дар байтҳои чудогона ҷой гиронидааст. Низомӣ ин санъатро хеле мохирона ба анҷом расонидааст. Манзумаи зерин мухтасаран нақл мешавад. Аммо барои нағз сарфаҳм рафтани ин талмехот мутлақо мутолиаи «Анвори Сухайлӣ» зарур аст. Ширин аз Бузургумед панд хоҳиш мекунад:

Калиде кун, на занчире дар ин банд,
Фуру хон аз Калила нуктае чанд.
Бузургуммед чун гулбарг бишқуфт,
Чихил қисса ба чил нукта фуру гуфт:
Рибохорӣ¹ мақун, ин панд менюш,²
Ки бо шери жаён чун кард харгӯш.
Басо сар, к-аз забон зери замин рафт,
Батонро³ бо кашаф⁴ васле⁵ чунин рафт.
Ба ҳилат моли мардум хӯрд натвон,
Чу бозарғони доно моли нодон.
Чу бар доно кушой ҳиларо дар,
Чу гуки моркуш дар сар кунӣ сар.
Ҳиял⁶ бигзору машнав з-он ҳиялсоз,
Ки муш оҳан хӯрад, қудак барад боз.
Чу нақши ҳила бар чодар фишонӣ,
Бад-он наққоши чодарсӯз монӣ.
Зи доно тан саломатбахр⁷ гардад,
Илоч аз дасти нодон захр гардад.
Зи беморӣ ба доноӣ расад тан,
Чу з-он бегонае он порсозан.

1. Рибохорӣ — порахӯрӣ, судхӯрӣ.

2. Менюш — мениюш — гӯш кун.

3. Бат — мурғобӣ.

4. Кашаф — сангпушт.

5. Васл — пайвастан, ин ҷо ба маънои дустӣ.

6. Ҳиял — ҳилаҳо.

7. Саломатбахр — офиятманд, тандуруст.

Ба доной тавон растан зи айём,
Чу он мурги нигорин раст аз дом.
Макун шухй, вафодорй биёмуз
Чу муши дом дар зоги дахандуз.

Камол дар китъаи поён аз рӯи тафохур аз Саъдй бартарй
чустани худро талмехан зикр кардааст:

Дар шакаррези фикри хеш, Камол,
Қанди ҳар як сухан муқаррар соз,
То биёяд ба чошнигири
Шаккар аз Мисру Саъдй аз Шероз.

Шеъри Саъдй:

Ба дил гуфтам: аз Миср қанд оварам,
Бари дӯстон армугоне барам.
Маро гар тихй буд аз он қанд даст,
Суханҳои ширинтар аз қанд хаст.

ТАШХИС

Ба ҳайвонҳо, парандагон, наботот, ҷамодот, ҷирмҳои осмонӣ ва гайра эҳсосоту хислатҳои инсонӣ нисбат дода, онҳоро дар миёни худ ва ё бо инсон гап занондан ташхису интэқ ё ки ба шакли мӯҷаз ташхис номида мешавад.

Дар асарҳои классикӣ намунаи ин гуна осор бисёр аст, ҳамчун «Калилаву Димна», «Тутинома», «Мантиқ-ут-тайр»-и Фаридуddуни Аттор, «Чангу чанголи»-и Абуисҳоқи Атъима, «Ҳайвонотнома»-и Саййидо, «Се қатра»-и Лоҳутӣ ва гайра.

Намунаҳои зерине, ки аз классикон оварда мешаванд, барои ташхис мисолҳои барҷаста ва зебое мебошанд:

Гул гуфт, ки ман Юсуфи Мисри чаманам,
Ёкути гаронмои пурзар даханам.
Гуфтам: Чу ту Юсуфӣ, нишоне бинамой!
Гуфто, ки: Ба хун гарк нигар пираханам.

(Ҳайём)

Суроҳӣ¹ ба гуши қадаҳ бурда сар,
Бад-у рози сарбаста гуфтӣ магар.
Намедонам чӣ гуфтӣ, чӣ ангехтӣ,
Ки гуфтию аз дида хун рехтӣ.

(*Асади Тусӣ*)

Субҳдам мурғи чаман бо гули навхоста гуфт:
Ноз кам кун, ки дар ин бог басте чун ту шукуфт.
Гул бихандид, ки аз рост наранҷем, вале
Ҳеҷ ошиқ сухани талх ба маъшук нагуфт.

(*Ҳофиз*)

Бигуфтам: «Чони бемори маро кӣ мекунад дармон?»
Бихандиду бигуфт: «Эй бенаво, дононае чун ман».
Бигуфтам: «Лоики ганчинаи ишқам кучо бошад?»
Дилам чунбиду гуфто: «Хонаи вайронае чун ман».

(*Лоҳутӣ*)

ИРСОЛИ МАСАЛ

(*Тамсил*)

Шоир барои тақвияи даъвои худ баъзан аз зиндагии иҷтимоӣ, аз таҷриба ва амалияи ҳаёти шахсӣ мисоле мегирад. Ҳамин мисол овардани шоирон ирсоли масал ё тамсил номида мешавад. Вале гоҳе далелҳои ҳаёлию фаразӣ ҳам меоранд. Ин гуна тамсилҳо аксаран гайритабиӣ ва гайриҳаётӣ воқеъ шудаанд.

Чанд мисол аз тамсилҳои ҳаётӣ меорем. Чунон ки Ҳофиз мегӯяд:

Ҳофиз, аз боди хазон дар чамани даҳр маранҷ,
Фикри маъкул мафармо, гули бехор кучост?

Аз бадон чуз бадӣ наёмӯзӣ,
Накунад гург пустиндӯзӣ.

(*Саъдӣ*)

1. Суроҳӣ — шишаи шароб.

Дар тарики нафъи худ кас нест муҳточи далел,
Бе асо рохи дахон маълум бошад кӯрро.

(Бедил)

Дар байти аввал ҷумлаи «гули бехор кучост?», дар байтҳои сонӣ мисраи дуҷум ҳамчун масал зикр ёфтааст.

Шеваи нозукдилон маслуки¹ рохи фақр нест,
Сахт душвор аст бори шишаву раҳ санглох.
Ҳарчи дорӣ, чун шукуфа барфишон, зеро ки санг
Баҳри мева меҳурад аз дасти муште сифла шох.

(Ҷомӣ)

Ирсоли масал хусусан дар шеъри намояндагони сабки ҳиндӣ бисёр дида мешавад. Онҳо бештар мисраи дуҷуми байтро ба тарзи ҳикмат ва масал меоранд, ки барои тасдиқ ва тақвияи фикре, ки дар мисраи аввал баён ёфтааст, хизмат мекунад. Миёни аксарияти ташбеҳоти мураккаби пайравони сабки ҳиндӣ ва ирсоли масал алоқаи наздике мавҷуд аст.

Чунин ҳам воқеъ шудааст, ки ирсоли масал дар мисраи дуҷуми байт не, балки дар байти дигаре меояд.

Мисол доир ба ирсоли масале, ки барои исботи муддао дар байтҳои дигар омадааст:

Зи қачғӯй суханро қадр кам гашт,
Касе, к-ӯ ростгӯ шуд, муҳтарам гашт.
Чу натвон ростиро харҷ кардан,
Дуругеро чӣ бояд дарҷ кардан?
Чу субҳи содиқ омад ростгӯфтор,
Чаҳон дар зар гирифт ӯ муҳташамвор.
Касе, к-ӯ ростӣ дар дил пазирад,
Чаҳон гирад, чаҳон ӯро нагирад.

Аз қачӣ афтӣ ба каму кистӣ,
Аз ҳама ғам растӣ, агар ростӣ.
Гул зи қачӣ хор дар оғӯш ёфт,
Найшакар аз ростӣ ин нӯш ёфт.

(Низомӣ)

1. Маслук — ин ҷо ба маънои писандида омадааст.

Ирсоли масалро дар осори Фирдавсӣ, Низомӣ, Ҳоқонӣ, Саъдӣ, Ҳофиз ва гайра фаровон мебинем. Ҳатто як қасидаи машҳури Хусрави Дехлавӣ саропо бо ин санъат зинат ёфтааст, аммо Абутолиби Калим, Соиб ва Ғанӣ, ки аз намояндагони сабки ҳиндӣ ҳастанд, ирсоли масалро ба худ як санъати махсусе қарор додаанд. Чунон ки Шиблии Нуъмонӣ (дар ҷилди сеवуми «Шеър-ул-Аҷам») қайд мекунад, хусусан Калим ин тарзро бисёр тараққӣ додааст.

Аксари даъвоҳои ӯ дар нафси худ саҳеҳ аст. Дар баъзе мавридҳо даъво ва далелҳо ҳаёлист ва дар ин ҷо тахайюли шоирона бисёртар ба қор меравад.

Инак, чанд мисоли барҷаста аз Калим ва дигар намояндагони сабки ҳиндӣ зикр мекунем.

Аз Калим:

Хоксорон бештар аз файз қисмат мебаранд,
Кулбаи деворкӯтоҳон пур аз маҳтоб буд.

На ҳар ки садрнишин шуд, азиз шуд, ки губор
Агар ба дида расад, тӯтиё нахоҳад шуд.

Аз Урфӣ:

Дар маҳфиле, ки тоза дарой, гирифта бош,
Аввал ба боғ гунча гиреҳ бар ҷабин занад.

Аз Соиб:

Ҷони муштоқон губори ҷисмро сарсар¹ бувад.
Зудтар охир шавад, шамъе ки равшантар шавад.

Аз Бедил:

Бебахраро зи монеи имдоди кас ҷӣ суд?
Дарё ҳарифи косаи вожун намешавад.
Кулфатзудои оинаи дил тавозуъ аст,
Аз теша метавон гираҳи санг боз қард.

1. Сарсар — шамоли саяти хунук.

Аз Саййидо:

Пирони солхурда сухан пухта мекунад,
Шохи ниҳол меваи худ нимрас кунад.

Надорад модар аз таъдиби¹ фарзанди худ осоиш,
Садафро сина пурнам мегузорад ҳифзи гавҳарҳо.

Аз Моҳир:

Булбул нашавад нағмасаро бар гули раъно,
Маъшуқи дурӯ ошиқи якрағ надорад.

Аз Нуриддини Ҳаравӣ:

Одаи аз айбу ҳунар пок нест,
Оби равон бе хасу хошок нест.

Ирсоли ду масал

Гоҳе шоир барои таквияи сухани худ якбора ду масал
дар як байт зикр мекунад, ки ин санъатро ирсолулмасалайн
меноманд. Ин намуди ирсол хеле душвор аст ва мисолаш
дар адабиёт кам ба назар мерасад:

Луълу чӣ қадр дорад андар миёни баҳр,
Зарро чӣ қимат бошад андар самими кон.

(Унсурӣ)

Насихати ҳама олам чу бод дар қафас аст,
Ба гуши мардуми нодон чу об дар ғирбол.

(Саъдӣ)

Ҳар сангпора менашавад гавҳари нафис,
Ҳар нофи оҳуе надихад нофаи татор.²

1. Таъдиб — адаб омӯхтан, бо мақсади адабомӯзӣ чазо додан.
2. Нофаи татор — киноя аз мушки Хутан.

Ку махе эмин аз чафои хусуф,
Ку мае эмин аз болои хумор?

(Қивомии Мутарризӣ)

Чу дашном гуӣ, дуо нашнавӣ,
Ба чуз киштаи хештан надравӣ.

Ту чарогӣ, ниҳода дар раҳи бод,
Хонае дар мамарри¹ селобӣ.
Мунтаҳои камол нуқсон аст.
Гул бирезад ба вақти серобӣ.

(Саъдӣ)

Ҳар кӣ биштофт, боз пастар монд,
Зуд бетир монд тирандоз.

(Абдулҳасани Оғочӣ)

ТАЗМИН

Тазмин он аст, ки шоир барои тақвияи фикр ва ҳиссиёт ягон шоҳбайт ва ё мисраи барҷаставу хушоянди ягон шоири саромади пешина ва ё муосирро дар шеъри худ нақл мекунад. Дар ин маврид одатан номи шоирро пеш аз нақли байти тазминшаванда моҳирона зикр мекунанд.

Масалан, Дар ин шеъри Саъдӣ як байти Фирдавсӣ оварда шудааст:

Чӣ хуш гуфт Фирдавсии покзод,
Ки раҳмат бар он турбати пок бод:
«Маёзор мӯре, ки донакаш аст,
Ки ҷон дораду ҷони ширин хуш аст».

Камол як мисраи ҳамин байти Фирдавсиро аз гайри номбар кардани муаллифи он тазмин кардааст:

Бад-он лаб маёзор мӯре, Камол,
«Ки ҷон дораду ҷони ширин хуш аст».

1. Мамар — гузаргоҳ.

Дар ин байти Низомӣ як мисраи Фирдавсӣ бо зикри ном тазмин шудааст:

Чӣ хуш гуфтаст Фирдавсии Тусӣ,
«Ки марги хар бувад сагро арусӣ».

Дар порчаи зерин Ҳофиз як байти Камоли Исфохониро тазмин намудааст:

Гар боварат намешавад аз банди ин сухан,
Аз гуфтаи Камол далеле биёварам:
«Гар барканам дил аз туву бардорам аз ту меҳр.
Ин меҳр бар кӣ афканам, ин дил кучо барам?»

Агар соҳиби байту мисраи тазминшаванда шоири машхуре бошад, гоҳ номи ӯ зикр нашавад ҳам, ба навъе ишора меёбад. Дар порчаи зерини Ҳофиз мисраи «Буи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме» тазмин шудааст, ки аз они Рӯдакист:

Сина молмоли дард аст, эй дарего, мархаме!
Дил зи танҳой ба чон омад, Худоро, ҳамламе!
Хез, то хотир бад-он турки самаркандӣ диҳем,
К-аз насимаш буи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме!

Аз Музтариби Бухорой:

Аз замоне ки дар ин водии хунҳорам ман,
Хотирошuftаи он турраи таррорам ман,
Зеваророи руҳи шоҳиди ашъорам ман,
Дар тилисми ғами ҳаҷри ту гирифтोरам ман,
На зи Руму на зи Ҳинду на зи Булгорам ман,
На зи Кӯлобу Бадахшу на зи Чатрорам ман,
На зи Пирмасту Кумишкенту на аз Каждумакам,
«Аз Қароқуламу пуршӯраму кони намакам,
Намакат гирад, агар лаъли лабатро намакам».

Байти охирини ин порча, ки дар Бухоро хеле шӯҳрат доштааст, аз як шоири номаълум буда, Музтариб онро тазмин кардааст.

Туграл дар мисраи Бедил гуфтааст:

Нола ҳамон бех ки зи дил сар кунам,
Гуши фалакро зи фиғон кар кунам...
Туграли махмури маи Бедилам,
«Бода надорам, ки ба соғар кунам».

С.Айнӣ дар айни тазмин мегӯяд:

Шаб, ки ба ҳаҷри ту фиғон сар кунам,
Сомиаи¹ аҳли ҷаҳон кар кунам.
Нола кунам, гиря кунам зор-зор,
Хотири ҳамсоя мукаддар² кунам.
Соғари уммед ба хоро занам,
«Бода надорам, ки ба соғар кунам».
Нотика³ иқрои кунад бар қусур,
Пайравии Бедил агар сар кунам.

Ду мисоли охири аслан назира аст, яъне газалест, ки дар пайравии газали Бедил гуфта шудааст. Лекин назиранависон ба тариқи тазмин як мисраи Бедилро низ ба газали худ дохил кардаанд.

Баъзе байту мисраҳои машҳур чандин бор тазмин шудаанд. Чунончи, дар тазмини мисраи «Эй боди сабо, ин ҳама овардаи туст» Сирочиддини Қумри гуфтааст:

Эй оби равон, сарв баровардаи туст
В-эй сарви чамон,⁴ чаман саропардаи туст,
Эй гунча, аруси боғ дар пардаи туст,
«Эй боди сабо, ин ҳама овардаи туст».

Тазмини Салмони Соваҷӣ айни мисраҳо:

Эй абри баҳор, хор парвардаи туст
В-эй хор, даруни гунча хункардаи туст.
Гул-сархушу лола-масту наргис-махмур,
«Эй боди сабо, ин ҳама овардаи туст».

1. Сомиа — қувваи шунавоӣ
2. Мукаддар — парешон, тира.
3. Нотика — қувваи нутқ, гӯӣ.
4. Чамон — хиромон

Аз тазминҳои зебо боз як мисоли дигар оварданро
лозим медонем.

Саъдӣ гуфтааст:

Хуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат,
Мадхуш мегузори ёрони меҳрубонат.

Камол мисраи якумро чунин тазмин кардааст:

Эй руи дардмандон бар хоки остонат,
Аз обу хок з-он су ғавғои ошиқонат...
Дӣ мешудӣ хиромон чун сарву ақл мегуфт:
«Хуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат».

Шоирони ҳозиразамон низ аксаран барои қувват додани фикри худ ва барҷастатар ифода намудани гоҷаи асари худ байт ё мисраи ягон шоири гузаштаре тазмин мекунанд. Яъне шоир фикри худро бо сухани ягон шоири машҳур тасдиқ кардани мешавад, барои ифода кардани асли муддао ягон байт ё мисраи маълумро, ки ин гуна муддаоро беҳтар ифода намудааст, ба қор мебарад. Дар шеъри А.Деҳотӣ «Бар зидди таҳқиқунандагони номи Фирдавсӣ» як мисраи Ҳофиз ва як байти Абдурраҳмони Ҷомӣ ба ин тариқ тазмин шудааст (шеър ба ин муносибат навишта шудааст, ки дар шаҳри Ризоияи Эрон кӯчае, ки пеш ба номи Фирдавсӣ буд, дар соли 1948 ба номи нобудкунандаи даҳҳо арбобони демократия, ҷаллод генерал Зангина гузошта шуда буд):

«Гурез, роҳ кушо!» - Медиҳад пулис овоз,
Ба карруфар генерал меравад зи «кӯчаи худ».
Аз он раҳе, ки бисе солҳо мушарраф буд
Ба номи номии Фирдавсии суханпардоз.
Ба ҷои шоири даҳ аср-қотили гузаро!...
Магар ба ақл писанд аст ин мубодила? На!
Кӣ буд шоири «Шахнома»? Кист Зангина?..
«Бибин, тафовути раҳ аз кучост то ба кучо!»

Шумо гуруҳи чанобони маърифатбезор,
Ки номи неки вай аз кучае тарошондед,
Гумон баред, ба каф офтоб пушондед?
На хайр, мусю, муҳол аст инчунин кирдор!
«Гузашт шавкати Махмуду дар замона намонд
Чуз ин фасона, ки нашнохт кадри Фирдавсӣ».
Ту ҳам, ки хор кунӣ ин суханвари тӯсӣ,
Ҷаҳон ба чоҳилият ҳукми ақл хоҳад хонд,
Касе, ки номи баландаш ҳазорсола шудааст,
Касе, ки дар дили милёнҳост уро чой,
Кучо ҳақир шавад аз ҳақорати ду-се паст?
Ки кадри дур нашавад паст аз расидани лой!

Ин чо мисраи охири банди дуюм аз Ҳофиз ва байти аввали банди чорум аз Ҷомист. Азбаски А. Дехотӣ таҳқиркунандагони номи Фирдавсиро мазаммат карда истодааст, ба хотир овардани инҳо, хусусан байти Ҷомӣ қувваи шеърӣ уро хеле афзудааст, зеро Ҷомӣ Султон Махмуди Ғазнавиро дар нашинохтани кадри Фирдавсӣ саҳт сарзаниш карда буд. Шоир ба ҳамон суханҳои шоири бузург бар таҳқиркунандагони имрӯзаи номи Фирдавсӣ лаънат хондааст.

Гоҳе мақол, зарбулмасал, ҳатто ибораҳои барҷастаи машхуре, ки мансуб ба фолклор аст, аз тарафи шоирон дар мавриди муносиб айнан ва гоҳе бо каме дигаргунии шаклӣ ҳамчун далели равшан ва бурҳони қотей ва ё ба таври ирсоли масал тазмин мешаванд. Мо ин чо ба таври намуна чанд мисол нишон медиҳем.

Аз чумла Низомӣ зарбулмасали машхури «Кӯза ба лаби ҷӯй то кай дуруст рафта меояд?»-ро ба таври ирсоли масал чунин тазмин кардааст:

Набояд ки моро шавад кор суғ,
«Сабӯ н-ояд аз об доим дуруст».

Ё ки зарбулмасали «Душманро ба шакар куштаанд»-ро ҳам Низомӣ чунин моҳирона тазмин намудааст:

Симкашон¹ оташи зар куштаанд,
«Душмани худро ба шакар куштаанд».

Зарбулмасали «Девор гуш дорад» низ бисёр нағз тазмин шудааст:

«Девор гуш дораду агёр низ чашм»,
Мо чун кунем бо ту зи беруни дар сухан?
(Камол)

Сухани ҳикматомези «Аёнро чӣ ҳоҷат ба баён?» аз та-
рафи Камол ин тариқа тазмин шудааст:

Гуфтай, сурати ӯ мазҳари маънист, Камол,
«Худ аён аст, чӣ ҳоҷат ба баён хоҳад буд».

Тазмини зарбулмасали «Қач дору марез!»:

Гуфтай зулфи қачам дор ба дасту магузор,
Монад охир ба ҳамон нукта, ки «қач дору марез!»
(Камол)

Тазмини аълои зарбулмасали «Оби дари хона тира!»
ин аст:

Сад баҳр агар захира бошад,
«Оби дари хона тира бошад».
(Ҷомӣ)

Тазмини «Некӯй куҷу дар об андоз!»:

Дилбурда, ки умраш чу ғамам бод дароз.
Имруз талаттуфе зи нав қард оғоз:
Бар чашми ман андохт даме чашму бирафт,
Яъне ки «некӯй куну дар об андоз!»
(Хайём)

Тазмини «Поёни шаби сиёҳ сафед аст».

1. Симкашон — ҳимматбаландон.

Дар навмедӣ бaсе умед аст,
«Поёни шаби сияҳ сапед аст».

(Низомӣ)

«Сухани хона ба бозор рост намеояд»-сухани хонагӣ хом ва аз воқеъ дур аст:

Сухани хона ба бозор намеояд рост,
Доя мегуфт ба гахвора маро ношуданӣ.

(Саййидо)

Тазмини «Мизоче, ки бо шир даромада, бо чон мебарояд»:

Ишки ту дар вучудаму меҳри ту дар дилам
«Бо шир дар бадан шуду бо чон бадар шавад».

(Ҳофиз)

Кай барканам дил аз рухи чонон, ки меҳри ӯ
«Бо шир дар дил омаду бо чон бадар шавад».

(Ҳочу)

«Дар хона кас аст, як ҳарф бас аст»-одами бафаҳму фаросат зуд ҳақиқатро пай мебарад, ба одами оқил як даҳан гап басанда аст:

Чӣ хуш гуфт доно, ки дар хона кас
Чӣ бошад, зи гуянда як ҳарф бас.

(Ҷомӣ)

Мулло Хокироҳ гуфт: Хамин дардатро нашӯрида гӯй хам мешавад: «Аз дӯст як ишора, аз мо ба сар давидан» гуфтаанд. Ту ишора кун, мо ислоҳ кардан мегирем (С. Айни, «Одина»).

БАРОАТИ ИСТЕҲЛОЛ

Бароат равшанӣ, фазилат ва бартарӣ чустан дар фазлу хунар аз амсоли худ аст. Истеҳлол дар луғат талаби дидани моҳ, маҷозан писару духтар буданашро аз нахустин овози кӯдак пай бурдан аст ва ба маънои кашидани шамшер аз

ниём, аввалин борон ва гайра низ меояд. Вале дар истилоҳи адаб ба таври зер аст:

Шоир дар аввали маснавӣ ё қасида ва гайра байтеро зикр менамояд, ки дар он аз чи иборат будани мундариҷаи манзумаро баён мекунад, ё ба иборати дигар ишорате доир ба мундариҷаи асар меорад ва онро бароати истехлол мегуянд.

Дар «Лайлию Маҷнун»-и Мулҳами Бухорой метавон гуфт, ки мундариҷаи ҳар як боб бо байти аввалин ифода мешавад. Мо намунавор якчандтои онро ин ҷо нақл мекунем:

Оғози достони «Лайлию Маҷнун»-ро бо ин байт меорад:

Қалам-Маҷнуни дашти саҳифаи роз
Чунин шӯридасар бардошт овоз

Боби «Раҳонидани Маҷнун сарвро аз захми арраи боғ-бон» бо ин байт сар мешавад:

Хазони чехрағони боғи иқро
Чунин резанд барг аз шохи асрор.

Боби «Кашидани шубон пусти ғусфандро дар бари Маҷнун ва ба висоли Лайлӣ расонидан» чунин сар мешавад:

Чу қассоби табиат зад дари дил,
Чунин шуд ғусфанди фикр бисмил.

Намунаи ин санъатро дар «Лайлию Маҷнун»-и Абдулрахмони Ҷомӣ ҳам дидан мумкин аст: аз ҷумла боби «Рафтани Маҷнун пеши Лайлӣ ва ба бонги зог фоли неку гирифтани ва назар кардан, ки агар дидори Лайлӣ муяссар гардад, як ҳаҷчи пиёда бигузорад» бо ин байтҳо сар мешавад:

Чун бози сафеддум дар ин боғ
Биншаст бар ошонаи зог,
Зогони сияҳ зи сахни он боз
Карданд зи ошона парвоз.

Чун Қайс чу зоғи субҳдамхез
Микрози ду по ба рохбурӣ тез.

Аввали боби «Бозхаридани Мачнун газолеро аз сайёд
ва озод кардан ба ёди Лайлӣ» ин гуна аст:

Чун субҳдам аз газолаи хур,
Пушид замин ҳилолаи¹ зар.
Афшонд фалак зи чашмаи қир
Аз меҳри газола қатраи шир,
Аз хоби замона чашм бикшуд
Мачнун, ки ба хоби беҳудӣ буд.

ҲУСНИ МАТЛАЪ

Байти аввали шеър матлаъ ном дорад. Шоир бояд матлаи ҳар шеърро лоиқи мақсуди худ оғоз кунад ва бо калимаҳои дилкаш ва маънии нозук шуруъ намояд, то ки хонанда ва шунаванда ба боқии сухан майлу рағбат ҳосил намояд.

Ин гуна матлаъе, ки хеле пурмазмуну барҷаста омада, моро ба хондан ва фаҳмидани гоҷи асосии тамоми шеър омода месозад, ҳусни матлаъ номида мешавад. Ҳусни матлаъ дар адабиёти тоҷикӣ аз ҳад бисёр аст.

Анварӣ гуфтааст:

Сухан ба васфи рухаш чун зи хотирам сар зад,
Зи матлаи суханам офтоб сар барзад.

Чанд мисоли дигар:

Хандае зад даҳанат, тунги шакар пайдо кард,
Сухане гуфт лабат, лӯълӯи тар пайдо кард.

(*Ҳусрави Деҳлавӣ*)

Ба сари кӯи ту савганд, ки то сар дорам,
Нест мумкин, ки ман аз зулми ту сар бардорам.

(*Ҳусрави Деҳлавӣ*)

1. Ҳилола — асбоби зинат.

Парирухе ба шакарханда қатли мардум кард,
Чу гуфта маш, ки маро ҳам бидуш, табассум кард.

(...)

Бурқаъ¹ ба рух афганда барад ноз ба боғаш,
То нақхати гул бехта ояд ба димоғаш.

(Сайди Техронӣ)

Нозанине, ки дар арақ тар шуд,
Нозанин буд, нозанинтар шуд.

(Халқӣ)

Ба чурми² ишқи туам мекушанд, ғавғоест,
Ту низ бар сари бом о, ки хуш тамошоест,

(Хони хонон)

Беҳтарин навъи ин санъат бароати истехлол мебошад,
ки дар боло зикр ёфт.

ҲУСНИ ТАХАЛЛУС

(Интиқол ё гурез)

Ба чуз ҳусни матлаъ лутфи тахаллус ва ҳусни мактаъ низ дар адабиёти классики мо мавқеи бузургро ишғол мекунад. Бинобар он ки дар адабиёти имрузаи тоҷикӣ қасиданависӣ ва мадҳиясароии дарбории шахспарастӣ нест, ин ду санъат ҳам ба мо ҷои даркорӣ надорад. Вале барои огоҳонидани ҷавоншоирон ва умуман хаваскорони адабиёт каме эзоҳ дода, бо як-ду мисол шарҳ мекунем.

Шоир баъд аз итмоми муқаддимаи қасида, ки онро **насиб** ва ё **ташбиб** мегӯянд, ба мадҳи мамдӯҳ мегузарад. Он ҷои шеърро, ки шоир аз насиб ба мадҳ мегузарад, **интиқол** ва бо форсию тоҷикӣ **гурез** меноманд. Гурез бояд ба таври латиф ва тарзи нозук омада, салосати лафз ва таносуби маъноро риоя кунад. Ин гурези латиф ҳусни тахаллус ном дорад.

1. Бурқаъ — парда, чашмбанд.

2. Чурм — гуноҳ.

Дар мусаммати хамрияи Манучехрӣ, баъд аз тасвири
фасли тирамоҳ ва тарбияи шароби худ тайёркарда деҳқон
аввалин бор сотагин (пиёла)-ро пур карда мегӯяд:

Он гоҳ яке сотагини бода барорад
Деҳқону замоне ба кафи даст бидорад,
Бар ду рухи аврангаш¹ моҳе бинигорад,
Уду балисон бӯяду дар мағз бикорад,
Гӯяд, ки маро ин маи мушкин нагуворад,
Илло, ки хӯрам ёди «шаҳи одили мухтор»...

Аз гурезҳои барҷастаи Хусрави Деҳлавӣ чанд мисол
меоварем. Баъд аз ташбиби баҳория:

Хуфт наргис масту аз фарёди булбул барнахост
Нимшаб, к-аз хидмати махдуми кайҳон гашт боз.

Баъд аз тагаззул:

Забон кушод, ки шамъи бутон шудам, гуфтам:
Ҳазор хона бисӯзад, агар забон ин аст,
Кушод чехра, ки моҳе шудам ба рӯи замин,
Дари малик бинамудам, ки «осмон ин аст».

Баъд аз тасвири дамидани офтоб:

Хуршеди чаҳонгир, мапиндор, ки дар разм
Шамшер кашида, малик-уш-шарқ барояд.

ҲУСНИ МАҚТАЪ

Охирин байти шеър мақтаъ ном дорад. Шоир абёти
охирро низ нағзу дилкаш бояд гӯяд, ки хулосаи тамоми
шеър бошад. Ин санъатро, ки шеър бо иборати аҷиб ва маъ-
нии ғариб хатм мешавад, ҳусни мақтаъ мегӯянд. Вақте ки
хонанда байти охиринро мехонад, баъзе камбуди гузаштаре
низ фаромӯш карда, завқи бадеӣ мегирад. Чунон ки дар
боло гуфта шуд, ин санъат бештар дар қасидаҳои мадҳия

1. Авранг — фарру зебой.

ба кор мерафт ва аз дуои шоир дар ҳаққи мамдӯх иборат аст.

Мо дар ин чо доир ба ҳусни мақтаъ, ки асосан дар газал бо зикри таҳаллус анҷом меёбад, чанд мисол зикр менамоем.

Бадри Чочӣ гар аз ин пас васфи холу рух кунад,
Сарнигун бодо чу зулфу русиях бодо чу хол.

(Бадри Чочӣ)

Васфи даҳанат Камол доим
Дар кофияҳои танг гӯяд.

(Камол)

Гуфт: Худ додӣ ба мо дил, Ҳофизо,
Мо муҳассил¹ бар касе нағмоштем.

(Ҳофиз)

Ҳофиз чу оби лутф зи назми ту мечакад,
Ҳосид чӣ гуна нукта тавонад бар он гирифт?

(Ҳофиз)

Урфӣ, ба ҳоли назъ расидию беҳ шудӣ,
Шармат наёмад аз дили уммедвори дӯст²?

(Урфӣ)

Махӯр, Соиб, фиреби фазл аз аммомаи зоҳид,
Ки дар гунбаз зи бемағзӣ садо бисёр мепечад.

(Соиб)

ҲУСНИ ТАЪЛИЛ

Ҳусни таълил ба тоҷикӣ сабаби нағз нишон додан, яъне барои исботи мақсад далели латиф овардан аст.

1. Муҳассил — чамъкунанади андоз.
2. Мазмуни байт ин аст, ки гӯё Урфӣ бемор шуда, ба ҳоли назъ расида буд, ян хабар ба ёр расиду бо хурсандӣ гуфт, ки хайрият, ки мурд ва ман аз балои ӯ раҳой ёфтам; лекин бар хилофи хоҳиши дӯст Урфӣ ба хол омаду дуруст шуд, умеди ёраш барбод рафт.

Шоир барои чизе сифате меоварад, вале барои исботи муддао сабаби муносибе нишон медиҳад. Вале дар воқеъ ин сабаб барои латофати сухан эътиборӣ мебошад:

Он зулфи хушат, ки дилписанд афтодаст,
Бар қадди чу сарват чу каманд афтодаст.
Гуфтам, ки чаро шикастай сар то пош?
Фармуд, ки аз ҷои баланд афтодаст.

Ин ҷо шикастагии зулф на аз он сабаб аст, ки аз ҷои баланд афтодааст, балки барои латофати сухан чунин фарз кардааст. Яъне ишорати латифе ба ҷои баланд-гушаи узор истодани зулф ва шикастани он мебошад. Дар бораи дилбаре, ки забонаш мегирифтааст:

Гуфтам: Суханат шикаставаши чун ояд,
Бо он ки ҳама чу дурри макнун ояд?
Гуфто: Сухан аз даҳони танге, ки марост,
То нашканамаши, ҷӣ гуна берун ояд?

Дар бораи маҳбубе, ки ба рӯяш доғи чароҳате (пашшахӯрда) боқӣ монда будааст:

Бар орази лоларанги он сарви равон
Он нест нишон аз он ки гаштаст аён.
Азбаски ба хубӣ шуда ангуштнамо,
3-осеби ишора ба рухаш монд нишон.

Аз Хусрави Деҳлавӣ:

Лола, ки ба дил гирех шудаи зуд,
Аз охи ман аст оташолуд
Аз рақ ки бунафшаро ба дӯш аст,
Аз мотами ман кабудпӯш аст.

Боз:

Сурхии чашми кабутар ҳеҷ медонӣ, зи чист?
Номаам мебурду бар ҳоли дилам хун мегирист.

САНЪАТИ ТАФАННУН

Тафаннун дар лугат маънои гуна-гуна шудан, шох-шох гардидан, аз ҳоле бар ҳоле гаштан ва гаштугузорро дорад. Дар илми бадеъ тафаннун он аст, ки шоир айна мазмуноро бо калимаҳои муродиф баён мекунад:

Парипайкар бутони парниёнпуш,
Бути сангиндили симинбаноғуш,
Нигори хиргахӣ, бутруйи чинӣ,
Сахисарви чаман, бонуи чинӣ,
Таваллои шаҳон, хотуни даврон,
Дилороми ҷаҳон, ошуби Турон...

(Низомӣ)

Аз «Хитоб ба офтоб» (дар вақти ба бурчи Ҷамал даромадан):

Эй доирагарди нуктапарвар,
Эй бугаву эй шарораи зар!
Эй шоҳиди ғамзазан ҷаҳонро,
Султони яқаспа осмонро!...

(«Зеби сухан»)

МОДДАИ ТАЪРИХ

Баъзан шоирон дар аснои шарҳи воқеаву ҳодисаҳои муҳим ва ҷолиби диққат, ҳамчун таваллуду вафоти одамони бузург, чулуси подшоҳон ба тахт, бинои иморатҳои бошукӯҳ (масҷиду мадраса, корвонсарой ва биноҳои хайри умумӣ), таълифи китобу тадвини девонҳо ва ҳоказо соли онро низ зикр мекунанд. Шеър, ки дар он соли зикр шудааст, моддаи таърих ном дорад.

Чунончи, Кисой дар матлаи қасидаи ҳасбиҳолии худ таърихи таваллуди худро ба ин тавр баён менамояд:

Ба сесаду наваду як расид навбати сол
Ҷаҳоршанбаву се рӯз боқӣ аз шаввол.

Соли сесаду наваду як ба соли 1001-и мелодӣ баробар аст.

Аз ин байт маълум мешавад, ки моддаи таърих дар давраҳои аввал хеле сода ва табиӣ ифода меёфтааст.

Китъаи зерини Ибни Ямин (шоири асри XIV) низ бо ифодаи равшан иншо ёфтааст:

Вафоти соҳиби аъзам Вачехидин Зангӣ,
Ки чархи пир набинад чун ӯ чавон дигар,
Ба соли ҳафтсаду нуздаҳ зи соли хичрат буд,
Шаби душанбаву бистусевум зи моҳи сафар.

Моддаи таърихи вафоти Вачехиддини Зангӣ ба таври содаи солшуморӣ ҳафтсаду нуздаҳ будааст, ки ба ҳисоби имрӯза ба соли 1319-1320 баробар меояд.

Вале ин гуна сароҳат ва содагӣ бо мурури замон ба завқи шоирони ҳаёлбоф созгор наафтад ва рафта-рафта моддаи таърих ба ҳисоби абҷад (ҷумал) гузашт, ки инро моддаи таърихи лафзӣ меноманд.

Дар ҳисоби абҷад ҳар ҳарф рақамро ифода мекунад.

Дар алифбои арабӣ 28 ҳарф (овоз) мавҷуд аст, ки дар 8 калимаи махсус чамъ оварда шудааст:

1) ا ب ج د -абҷад, 2) ه و ز -ҳавваз, 3) ح ط ي -хуттӣ, 4) ك ل م ن -каламан, 5) س ع ف ص -саъфас, 6) ق ر ش ت -қарашат, 7) ظ ح ذ -сахҳаз, 8) ض ط غ -зазаг.

Аз ҳарфи алиф-1 сар карда, то ёи хуттӣ ҳар ҳарф яке аз шумораҳои якиро, яъне ҳамагӣ аз як то даҳро ифода мекунад: 1 (алиф)-1, 2 (бо)-2, 3 (ҷим)-3, 4 (дол)-4 ва ҳоказо.

Аз ҳарфи к (коф-к) то ҳарфи с (сод-с) ҳар ҳарф як шумораи даҳро ифода мекунад.

к (коф)-20, ل (лом)-30, م (мим)-40, ن (нун)-50, س (син)-60, ع (айн)-70, ف (фо)-80, ص (сод)-90.

Аз ҳарфи қ (коф-к) сар карда, то ғ (гайн-г) шумораҳои садиро ифода мекунад, яъне сад-сад боло меравад:

ق (коф)-100, ر (ро)-200, ش (шин)-300, ت (то)-400, ث (со)-500, خ (хо)-600, ذ (зол)-700, ض (зод)-800, ظ (изгӣ)-900, غ (гайн)-1000.

Ҳарфҳои чоргонаи махсуси форсию тоҷикӣ **پ, چ, ژ, ی** дар забони арабӣ на шакл доранд, на овоз. Дар вақти лузум инҳо ба кимати ҳарфҳои наздикмахраҷ ва монои худ доро мешавад:

پ (пе)-2, **چ** (че)-3, **ژ** (же)-7, **ی** (гоф)-20, яъне аз рӯи кимат **پ** ба **ب**, **چ** ба **ج**, **ژ** ба **ز** ва **ی** ба **ے** мусовист.

Шарти асосии моддаи таърихи лафзӣ вобаста ба муносибати мафҳуми иборат ба асли мавзӯ буда, ҳар қадар ин муносибати маънавӣ афзояд, ҳамон қадар моддаи таърих латифтару дилчасптар мегардад.

Алишер Навоӣ ва Ҷомӣ бо ҳам дӯстию ихлосмандии тамом доштанд. Ҳангоме ки Сафиюддин ном тифли яқсолаи Ҷомӣ дар соли 880 ҳиҷрӣ (1475-1476 мелодӣ) вафот кард, Навоӣ барои тасалли ҷумлаи «бақои ҳаёти шумо бод» (بقای حیات شما باد)-ро фиристод, ки ба ҳисоби абҷад моддаи таърихи кӯдак мебошад.

Агар рақами ҳамаи ҳарфҳои ҷумлаи «бақои ҳаёти шумо бод»-ро чамъ кунем, рақами 880 ҳосил мешавад, ки соли вафоти кӯдак аст (соли 1475-1476 мелодӣ).

پ-2, **ق**-100, **ا**-1, **ی**-10, **ح**-8, **ی**-10, **ا**-1, **ت**-400, **ش**-300, **م**-40, **ا**-1, **ب**-2, **ا**-1, **د**-4=800.

Шоири дигаре ҷумлаи «Соиб вафот ёфт» (صائب وفات یافت)-ро моддаи таърихи вафоти Соиб (1081-1670 ё 1671) ёфтааст. Гоҳе калима, ҷумла ва ё иборати моддаи таърих айнан ба асли мавзӯ мутобиқ меояд, ки барҷастатарин наъми моддаи таърих ба шумор меравад.

Моддаи таърихи қатли Мирзо Улугбекро «Аббос кушт» ёфтаанд, ки мусовӣ ба рақами 853 (1449/50) мебошад.

Таърихи вафоти Хоҷа Исматӣ Бухорӣ калимаи «таммат» воқеъ шудааст, ки ба ҳисоби абҷад ба рақами 840 (1436-37) баробар меояд:

Таърихи вафоти Хоҷа Исмат

Ҳар қас ки шунид, гуфт: «Таммат!»

Садри Зиё дар рубоии зерин бо моддаи таърихи «саъдаҳтар бодо!» (سعد اختر بادا) таваллуди писари худро ифода намудааст, ки 1343 х. - 1924 м. мебошад:

Ин тозаниҳол сабзу пурбар бодо,
Дар боғи ҳаёт тозаву тар бодо.
Дар вақти таваллудаш, ки буд ахтар саъд,
Кардем, рақам, ки «Саъдахтар бодо!»

Аҷоиботи ҳисоби абҷад бисёр аст. Масалан, моддаи таърихи хуручи Чингизро калимаи «хун» (خون) ёфтаанд, ки 656 (1258) мебошад. Моддаи таърихи бинои Ғури Мир «гунбаз» (گنبد) аст, ки баробари 772 (1370-71) мебошад.

Моддаи таърих, ки ба ҳисоби абҷад асос ёфтааст, дар аввали пайдоишаш каму беш ҳолӣ аз такаллуф ва санъаткориӣ барзиёд буд. Чунон ки дар шеърҳои Ҳофиз дида мешавад, таркибҳои «майли бихишт» (787-1385/86), «қурби тоат» (782-1380/81), «халили одил» (775-1373/74), «рахмати ҳақ» (756-1355), ки таркибҳои содаанд, моддаи таърих шудаанд.

Моддаи таърихи зерин, ки Ҳофиз дар вафоти шайх Абӯисҳок гуфтаст (757-1356), аз таркиби шаш калима сохта тамоман бе такаллуф ва сода мебошад.

Булбулу сарву суман, ё суману лолаву гул
Ҳаст таърихи вафоти шаҳи мушкинкокул.

Лекин рафта-рафта таърихгӯӣ ба санъати мураккаби печдарпеч ва суханбозии пуртакаллуфи шаклпарастона табдил ёфт.

Асосан оғози моддаи таърихи лафзӣ асри VI ҳ-асри XII м мебошад, ки давраи сар шудани такаллуфоти адабист.

Аз моддаи таърих баровардани сол чанд қоида дорад, ки аз ҷумла, чизҳои зеринро дар хотир доштан лозим аст:

Гоҳе дар моддаи таърих амали қалб низ даркор мешавад. Масалан ҳарфи охир ба ҷои ҳарфи аввал ҳисоб меёбад. Ҳамчун راهب (роҳиб) мақлуби بهار баҳор.

Амали тасхиф низ ба кор аст. Амали тасхиф бо ҳарфери афзоиш додан, кам кардани якчанд нуктаи калима ҳосил мешавад: شراب (шароб)-سراب (сароб), درد

(дард, дурд)- دزد (дузд), كتاب (китоб)- كتاب (кабоб) ва гайра.

Калимаи «рахмон» асосан ба арабӣ бе «о»-алиф ҳамчун رحمن навишта мешавад, ки агар ба шакли رحمان (рахмон) навишта шавад, як адад зиёд мешавад.

Вови маъдула ба ҳисоб гирифта мешавад: одатан «хоҷа»-ро «хавоҷа» (خواجه) ва «хоҳар»-ро «хавоҳар» (خواهر) менависанд ва дар вақти ҳисоб ҳарфи «вов» (و)-ро ба назар мегиранд.

Касраи изофӣ қимати «ҳо»-и ҳавваз дорад: لاله سرخ (лолаи сурх). Пайвандаки كه (ки) дорои қимати 25 мебошад: к-20, ҳ-5.

Хелҳои моддаи таърихи лафзӣ

Моддаи таърихи лафзӣ ё равшану сода аст ва ё асли иборат бо ишорати латифе, ки дар байт вучуд ёфтааст, зиёду кам мешавад. Мисолҳое, ки мо дар боло овардем, мисоли намуди якуми моддаи таърих аст.

Намуди дуюм сурати муамморо дорад, ки таъмия меноманд. Масалан, дар ҷавоби ҷумлаи суоли «таърихи ин воқеа чист?» гуфта мешавад, ки «яке аз ҷамъ по берун ниҳод» ё ки «қадам дар миён гузошт». Дар ҷавоби якум рақами як кам карда мешавад ва дар ҷавоби дуюм рақами як меафзояд.

Шахсе дар таърихи бинои ҳавзе, ки Латиф ном шахсе барои истифодаи умум сохтааст, ин тавр гуфтааст: «Аз ҳавзи Латиф об бардор!» Бояд дар ин ҷо аз иборати «ҳавзи Латиф» калимаи «об», яъне адад се кам шавад, он гоҳ соли канда шудани ҳавз мебарояд.

Мисоли дигар:

Чу таърихи вафоти ӯ зи пири ақл пурсидам,
Ба сад оху фиғон ғуфто: «Яке аз қозиён кам шуд».

Дар ин ҷо бояд аз калимаи «қозиён» адади як кам шавад.

Моддаи таърих гоҳе як ё якчанд калима, як мисраъ ва ҳатто як байти тамодро дар бар мегирад.

Шоироне буданд, ки бисёртар ба гуфтани таърих машғул мешуданд ва гарази баъзе аз онҳо дар ҳақиқат тафаннун, такаллуф ва ҳунарнамоӣ буда, шоириро дар мартабаи дуҷум қарор додаанд. Шоирони маъруфи давраи темирӣ шеърсароиро ба худ касби асосӣ қарор дода, таърихнависи онҳо туфайлӣ будааст. Вале дар Мовароуннаҳр дар давраҳои охирина, асри XVII-XVIII, махсусан дар асри XIX ва аввали асри XX бисёре аз шоирон ба таърихгӯӣ соҳиби дастӣ дароз буданд. Масалан, аз шоирони мутааххир Ҳайрат, Садрӣ Зиё, Васлӣ ва Сипандӣ дар таърих истеъдоди баланд доштанд. Дар Самарқанд ягон масҷид, меҳмонхонаи навине нест, ки Васлӣ ё Сипандӣ қитъаи таърих нагуфта бошанд. Ба ҳамин тариқ таърихи валодат ва вафоти одамони машҳури ин давра бо қитъаи таърихи ин шоирон сарафроз нашуда намондааст.

Ихроҷ ва идҳол

(Исқот ва идҳол)

Дар миёни шоирони мутааххир қоидаест, ки агар таърих доир ба вафот бошад, ҳарфери аз моддаи таърих берун мекунад, ки ихроҷ ном дорад ва агар ба таваллуд ё таълифи асар ё таъсиси бино ва монанди инҳо оид бошад, дар сурати нарасидани ҳарфе аз калимаи дигаре илова мегардад, ки идҳолаш меноманд.

Моддаи таърихи вафоти писарчае аз тарафи Малехои Самарқандӣ ба таври ихроҷ «гулгунҷаҳ зи по афтод» гуфта шудааст, вале аз калимаи «гулгунҷаҳ» рақами 5 зиёд аст, шоир бо қамоли маҳорат ба таври таъмия ҳарфи «ҳо»-и ҳаввазро аз охири «гулгунҷаҳ» (گلغنجہ) ихроҷ кардааст (ки «зи по афтод» ишораи он аст) ва рақами матлуб (1103=1691-92) боқӣ мондааст.

Моддаи таърихи зерин аз тарафи Тамҳиди Самарқандӣ доир ба таъби девони Туграл 1916 ба таври идҳол гуфта шудааст.

Шуд ин мисраъ нигини мӯҳри таърих
Зи руи таъб «Ҳай девони Туграл».

«Ҳай девони Туграл» (هی دیوان طغرل) ба ҳисоби абҷад 1325 аст, вале ба ин ҳарфи аввали табъ (طبع), ки ба ҳисоби абҷад 9 аст, илова шавад, рақами матлуб 1334 (1915-16) ҳосил мегардад.

Моддаи таърихи «Яке аз қозиён кам шуд» ва «Аз ҳавзи Латиф об бардор», ки дар боло дида будем, мисоли моддаи таърих ба таври ихроҷ (искот) аст.

МУАММО

Муаммо санъатест, ки шоир номи махсус ё чизеро дар сурати ниҳуфта ба воситаи амали қалб ва тасҳиф ё бо иваз кардани муродифҳо, ҳисоби абҷад, киноя ва ишоратҳои пушида дар як байт ва ё якчанд байт навъе мепушонад, ки аз гайри фикру мулоҳизаи борик ва диққати амиқ шикофтан муҳол буда, асосан кушодани он мавқуф ба донишмандони қоидаҳои маълуми муаммо аст.

Дар аввалҳо шоирони пешина муаммо ва чистонро як чиз фаҳмидаанд. Баъд рафта-рафта онҳо ҳамчун мафҳумҳои чудогона аз ҳам чудо шудаанд. Анварӣ порчаи зеринро, ки чистони пиёз аст, муаммо номидааст:

Чист он турфа қалъаи бедар?
В-андар он қалъа қалъаи дигар?
Гоҳ бошад мисоли байза сафед,
Гоҳ бинӣ чу лолаи аҳмар.
Гоҳ бинӣ зумуррадин аламе,
К-аз гиребони ӯ барорад сар.
Ҳар кӣ бикшояд ин муаммороро,
Қатраи об оядаш ба назар.

Маълум мешавад, ки чистон қадами нахустин дар соҳаи тафаннуоти адабӣ, яъне бозии ҳарф ва калима мебошад ва батадриҷ шакли мураккаб гирифтааст. Чистон шакли содаи ибтидоӣ ва муаммо шакли мураккаб мебошад. Тахминан аз асри XV шакли содаи муаммои пешинагон шакли пуртакаллуфе гардид.

Шоири маъруф Абдурраҳмони Ҷомӣ, муосири ӯ Мулло Мирҳусайни Муаммоӣ, Мулло Шаҳобуддин

Ҳакири Муаммой, Мӯхташами Кошӣ, Зайнуддини Восифӣ ва дигарҳо саромади муаммосароён ва муаммошикофонанд. Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» мегӯяд:

Ба қасди қасоид шудам тезгом,
Баромад ба назми муаммом ном.

Ҷомӣ ҳатто дар муаммо рисолае таълиф карда, қоидаҳои муаммо ва шарҳу эзоҳи онро баён кардааст.

Аз содатарин муаммоҳои Ҷомӣ, ки ба фаҳми ҷавонони имрӯза наздиктар аст, якчандторо ин ҷо зикр мекунем.

Ба исми Ҳорун:

Бурун ор аз муаммо,-гуфт,-номи он бути мавзун,
Ҳаминҳо буду бас он дам, ки омад номи ӯ берун.

Номи маъшук дар вақти бе «рун» омадан танҳо ҳамин «ҳо» буд, ки агар «ҳо»-ро ба «рун» ҳамроҳ намоем, исми Ҳорун ҳосил мегардад.

Ба исми Тоҳир:

Кай равад номи он бут аз хотир,
К-аз яке нуқта мешавад зоҳир.
(Ҷомӣ)

Агар аз калимаи «зоҳир» (ظاهر) нуқта афтад, «Тоҳир» (طاهر) мемонад.

Ба исми Муҳаммад:

Хум чу нигун гашту яке қатра рехт,
Хуш зи мадхуши муҳаббат гурехт.
(Ҷомӣ)

Агар «хум (حم) нигун, яъне чаппа шавад, «мух» (مخ) шуда, аз он қатрае (нуқтае) афтад, «мух» (مخ) мемонад ва аз «мадхуш» «хуш» гурезад, «мад» (مد) мемонад, ки исми Муҳаммад (محمد) ҳосил мешавад.

Мақсад аз сарви барин ҳарфи «алиф» (ا) буда, алиф аз миён (ميان) хезаду болотар нишинад, Амин (امين) ҳосил мешавад.

Муаммо ба номи Носир (ناصر)

Сари суфӣ бибур, дар оташ андоз,
Дигар дар ҳаққи риндон бад нагуяд.

Агар сари «суфӣ»-ро ки аз ҳарфи «с» (ص) иборат аст, дар оташ, ки муродифаш нор (نار) мебошад, андозем, носир (ناصر) ҳосил мегардад.

Муаммои риёзӣ

Пеш аз шикофтани муаммои риёзӣ ҳисоби абҷад (ҷумал)-ро донистан ва аз худ кардан лозим аст, вагарна ёфтани муаммои риёзӣ номумкин аст.

Аз тазкираи Муҳаммадтоҳири Насрободӣ як-ду муаммои риёзӣ нишон медиҳем:

Муҳосиб аз ин нукта огоҳ нест,
Ки панҷохро мешуморанд сӣ.

«Оҳ» (oI) дар ҳисоби абҷад ба рақами 6 баробар аст ва панҷ «оҳ» сӣ мешавад.

Аз бист чаҳорсад бияфган,
Аксаш бари ман фирист сад ман.

Аз «бист» чорсад-«т»-ро афганем, «бис» мемонад ва калби «бис» (яъне чаппаи «бис») «сиб» аст, ки дар навишти арабӣ онро «себ» хондан ҳам мумкин аст. Яъне ҷавоби ин муаммо «сад ман себ» будааст.

Муаммои риёзӣ ба номи Таййиб (طيب)

Номи ёрам се ҳарф дону маранҷ,
Ҳар яке дар ҳисоб панҷаҳу панҷ.

«Таййиб» (طيب) аз се ҳарф иборат буда, ҳарфи нахустин ь ба ҳисоби абҷад баробар ба рақами нӯҳ аст

ва ن («нӯҳ») аз ҳарфҳои «н» ва «ҳо»-и ҳавваз иборат буда, ҳарду 55 мебошад. Ҳарфи «ё»-и ҳуттӣ ی (й) ба 10 баробар аст ва «дах» (ه د) ба ҳисоби абҷад нӯҳ ва «нӯҳ» (نه) боз 55 мешавад. Инчунин ҳарфи «б»-2 буда, «ду» (د و) ба ҳисоби абҷад 10 аст ва «дах» (ه د) боз нӯҳ (نه) ва ن низ баробар ба рақами 55 асту исми матлуб ҳосил мегардад.

Чистон ё лугаз

(Лугз)

Маънои лугавии лугаз печиш, роҳи қач ва берун рафтани аз роҳи рост аст. Дар илми бадеъ лугаз он аст, ки шоир шеър менависад ва чизеро дар назар гирифта, сифат, аломатҳо ва хусусиятҳои онро дар либоси ибораҳои мушқил ва монанд ва ғайри зикри номи предметро баён мекунад ва ёфтани онро аз хонанда ба таври хитобу суол ва аксаран ба ибораи «чист он?» ифода мекунад. Аз ин сабаб рафта-рафта ба ҷои лугази арабӣ «чистон» номи ин навъи шеър шудааст.

Чистон дар адабиёти форсии тоҷикӣ аз асри XI сар карда мавриди таваҷҷӯҳ ва таъъомии шоирон гардидааст, вале дар асри XII ин санъат беш аз пеш рӯ ба тараққи мениҳад. Шоирони ин давр дар мавзӯҳои гуногун чистонҳои бисёре ба риштаи назм кашидаанд. Умуман чистон дар муқаддимаи қасида ба тариқи ташбиҳ омадааст ва ҳамчун як шоҳаи васф тараққи кардааст. Аксар мавзӯи лугаз шамъ, бод, абр, об, ҳаммом, кабутар, қалам, шамшер, китоб, айнак, мурча, оина, найза ва ғайра шуда омадааст. Бо эҳтимоли голиб нахустин шоире, ки шеърро ба таври лугаз сурудааст, устод Рӯдакӣ мебошад.

Ду байти зерини Рӯдакӣ дар чистони қалам гуфта шудааст, вале матлаъ ва байтҳои дигари он дар даст нест. Эҳтимол ин низ аз ташбиҳи қасидае будааст:

Ланги раванда-ст, гӯш неву суханёб,
Гунги фасеҳ аст, ҷашм неву ҷаҳонбин.
Тезии шамшер дораду равиши мор,
Қолбади ошиқону гунаи гамгин.

Баъд аз Рӯдакӣ касе, ки бештар ба луғазгӯӣ машғул шудаасту дар ташбиби қасида сурудааст, Манучехрии Домгонӣ (асри XI) мебошад. Аз ӯ ду луғаз мерос мондааст, яке дар бораи ҳаммом ва дигаре дар бораи шамъ аст.

Матлаи луғазӣ шамшер аз Муиззӣ:

Берӯҳ пайкаrest, гаҳи ҷанг ҷоншикор,
Бедуд оташест, гаҳи разм пуршарор.

Матлаи луғазӣ боду абр аз Абдулвосеи Ҷабалӣ:

Чӣ ҷирм аст, он бароварда сар аз дарёи мавҷафган,
Ба кӯҳ-андар дамон оташ, ба баҳр-андар кашон доман,

Чистоне ба номи қайчӣ (аз «Ал-муъҷам»):

Чист, к-андар даҳони бедандон-ш
Ҳарчи афтод, рез-рез кунад?
Чун задӣ дар ду ҷашми ӯ ангушт,
Дар замон ҳарду гӯш тез кунад?

Чистони себ аз Шамсуддин Муҳаммади Аҷибӣ:

Чист он қасри бедару равзан?
Хирарӯпайкару Сухайли Яман!¹
Шақли ӯ ҳамчу ҳайъати гардун,
Шаҳси ӯ ҳамчу кавкаби равшан.
Тани ӯ шодии дил асту ҷуз ӯ
Кас надидаст даҳдилу яктан.
Даҳану нофи ӯст бар сару пой,
3-ин аҷабтар касе надида бадан,
Хичил аз нофи пур зи сунбули ӯст
Нофаи оҳуи Хитову Хутан.
Нофи ӯ, гарчи ҷашмаи тараб аст,
Лек монад ҳаме ба чоҳи зақан.

1. Сухайли Яман — номи ситораи равшан, ки нисбат ба Ҳичоз аз ҷониби Яман мебарояд.

Гашта ҳамхонаи шаробу симоъ,¹
Буда ҳамшираи гулу савсан.
Чафта андар дахони у тире
Бар мисоли зумаррадин сузан...

Чистони патаку кафш:

Чист он ду, ки бувандаш ба рафоқат тавъам,
Гаҳ равонанд, гаҳ истода ба як пову шикам?
Турфа гоҳе ки паи сайр рафиканд, агар
Дар равиш ҳеч баробар нагузоранд қадам.
Агар ин пой бибардорад, он истад боз,
Он қадам бинҳаду сокин шавад ин бо қади ҳам.
Пой то сар ҳама гардида даҳонанду забон,
Лек часпида забоншон ба даҳон мустаҳкам.
Ҳар якерост ба по ҳайату шакли махи нав
Не камонест, ки доранд сихоме² паи ҳам.
Дар масочид зи ҳама мартаба аъло доранд,
Ҷояшон фарқи сари чумла, зиҳӣ, кадру қиям³
По ба наълайни⁴ хирад сохта ҳар кас пӯяд,
Раҳи ин таъмия аз фазлу ҳунар бод қасам.
Кафшро мондаву пушида патак дар раҳи сидк.
Камари хидмату таслим ба ҷон мебандам.
Патаку кафши Абулфазл ҳамин Ҳайрати зор
Зада ин гуна бифармуд яке шӯх ракам.

(Ҳайрат)

Чистони пиёз:

Чист он турфа хиргаҳи бедар,
Андар он хайма хаймаи дигар.
Муфлисонро мусохибу дамсоз,
Мунъимонро рафиқи роҳи сафар.
Гоҳ бинӣ зумуррадин аламе
Аз гиребони у барорад сар.

1. Симоъ — шунидан, тараннум, суруд, вачду суруд.

2. Сихом — тирҳо.

3. Қиям — қиматҳо.

4. Наълайн — кафш.

Ин лугазро ҳар он ки бикшояд,
Чашмаи об оядаш ба назар.

Шоирони тоҷик Лоҳутӣ, Дехотӣ ва дигарон низ чистон
гуфтаанд. Инак чистони шоҳмот аз М. Раҳимӣ:

Ду шах дар як саро чун банда гардад,
Қаландармашрабу бежанда гардад,
Сипоҳи ҳар ду то «махшар» ба ҷанг аст,
Ҳамеша мурда аз нав зинда гардад.

Ду шоҳе ки ба дунё ҳукмрон аст,
Дуаспа тохт дорад, хуш бар он аст;
Ба шасту чор «кишвар» ронда лашқар,
Тилисм афканда бар бозигарон аст!

Чистонҳои халқӣ:

1. Як чодари зангорӣ
Шабҳо пуру руз хоӣ.
(Осмон ва ситораҳо)
2. Як падару як модар,
Боқӣ хама бародар.
(Офтоб, моҳ ва ситораҳо)
3. Бузи зарди бозингар.
На дил дорад, на чигар
(Дутор)
4. Чор по дорад, як сум
Дар тори сараш дум?
(Чархчӯб)
5. Чор чилик, чормон чилик.
Осмон гуррид, замин даррид?
(Раъду барқ)

6. Шутури масти беша
На ҷав хӯрад, на реша,
Огаш хӯрад ҳамеша.
(Паровоз)
7. Як парча санги каҳрабо,
Не дар замин, не дар ҳаво.
(Дунбаи ғӯсфанд)
8. Хар дар бор, бор дар хар,
Сих дар дум, тоҷ дар сар.
(Ҷувоз)
9. Офтоби рӯи равзан
Ғаҳ торику ғаҳ равшан?
(Моҳтоб)
10. Не даст дорад, не по,
Хабар мебарад ҳар ҷо.
(Мактуб)
11. Аспе дорам дар биёбон,
Сари гул меҳӯрад, оби равон.
(Оҳу)
12. Хари Ҳасан ҳанг зад,
Замину осмон ранг зад.
(Раъду барқ)
13. Аз кӯҳ баромад мири ганда,
Сар то қадамаш чомаи чанда.
(Шер)
14. Аҷоиб сурате дидум,
Ба зери сина пар дора.
Ба пояш наъли фӯлодӣ,
Даҳон аз тори сар дора.
(Осиёб)

ТАЧНИС

Дар забони тоҷикӣ (хоҳ дар забони гуфтугу ва хоҳ дар забони адабӣ) калимаҳое дучор меоянд, ки таркиби овозияшон якхела буда, дорои ду ва ё зиёда аз ду маъноӣ мус-тақил ва ё маҷозии ба ҳам наздиканд.

Масалан, дар ин байти Хусрави Дехлавӣ:

Тори зулфатро чудо машшота¹ гар аз шона кард,
Дасти он машшота мебояд чудо аз шона кард.

Калимаи «шона» дар мисраи якум як асбоби маълумро, ки барои ба тартиб овардани мӯй истифода мешавад, ифода кардааст, аммо дар мисраи дуюм ба маъноӣ «шонаи одам», яъне як қисми тахтапушти одам омадааст.

Ин ду калима шаклан як аст, вале ҳар кадоми он як маъноӣ дигареро ифода мекунад. Ин тарз калимаҳо аз нуқтаи назари забон **омоним** (ҳамшакл), вале дар илми бадеъ бинобар ду бор зикр шудани айни калима таҷнис ном мегирад, зеро дар як байт ду калимаи ҳамчинсу ҳамшакл ба ду маъноӣ ҷудогона зикр ёфтааст.

Аммо чунин ҳолатҳо низ дида мешаванд, ки айни калима дар як ҷумла ё мисраву байте ду ва ё зиёда аз он маъноро ифода намояд.

Чунон ки Ҳофиз мегӯяд:

Ман, агар риндам, агар шайх, чӣ қорам бо кас?
Ҳофизии рози худу орифи вақти хешам.

Калимаи «ҳофиз» ба ду маъно омадааст: якум нигоҳдори сирру роз, дуюм таҳаллус.

Дар забони халқ истифодаи ин гуна калимаҳои ду-маъноро лутф меноманд.

Аз рӯи намудҳои гуногун таҷнисро ба ду гурӯҳи калон тақсим намуда, таҷниси маънавий ва лафзӣ ном додаанд.

Мо ҳоло дар бораи таҷниси маънавий сухан ронда. зикри таҷниси лафзиро бо намудҳои дар боби санъатҳои лафзии ин маҷмӯа хоҳем овард.

1. Машшота — зани маҳсуси мӯйбоф ва ородихандаи духтарону арусон.

Тачниси маънавӣ

Тачниси маънавӣ, чунон ки дар боло зикр ёфт, ин аст, ки шоир калима ва ё калимаҳое зикр менамояд, ки ҳар кадом дорои ду ва ё зиёда маъно буда, дар миёни маъноҳо муносибати кулӣ ва ҷузъӣ мавҷуд аст ва дар ифодаи ҳар ду маъно ҳам калимаҳои таносубӣ ва қаринаҳои мантиқӣ хизмат мекунанд. Ё ба иборати дигар, дар тачниси лафзӣ калима ва дар тачниси маънавӣ маъно такрор меёбад.

Чунон ки дар рубоии Умари Хайём:

Он қаср, ки бар чарх хамезад паҳлу,
Бар дарғаҳи ӯ шаҳон ниҳодандӣ рӯ.
Мурғе дидам нишаста бар бораи ӯ,
Фарёд баровард, ки ку-ку, ку-ку.

Калимаи ку-ку, ку-ку дорои ду маъно мебошад: а) тақлиди овози баъзе мурғон аст, ҳамчун кабутар, кумрӣ, мусича ва гайра... б) ку-ку, ку-ку ва ё наздик ба ин кучо-кучо, кучо-кучо гуфтан аст.

Мисол дигар:

«Зебӣ хост, ки дасташро шӯяд. Сафар ба вай хизмат кардани шуда гуфт:

— Истед, ман ба дастатон аз кателок об резам.

— Не, раҳмат, ман аз шумо даст шустанӣ нестам, -ҷавоб дод бо лутф Зебӣ» (Ф. Ниёзӣ).

Дар ин ҷо иборати «даст шустан» ба маънои маҷозии он, ки дар урфу одати халқии тоҷик ҳаст, яъне ба маънои умед кандан ва тарки алоқамандӣ бозӣ доронда шудааст. Ибораҳои «ба сар об рехтан», «ҷигар кабоб кардан», «ман туро дӯст медорам» ва гайра, ки дар урф лутф мегӯянд, низ аз ҳамин қаблаанд.

Байтҳои машҳури зерини Камоли Хучандӣ барои тачниси маънавӣ мисолҳои барҷаста мебошад:

Гуфтам: Давои дарди диламро хате навис!

Гуфто: Давот чун бинависам, давот нест.

Доғи чафо ба ҷони мани хастадил манех,

Рӯзе ки дар вафот бимирам, вафот нест.

Дар ин ду байт ҳам таҷниси лафзӣ ва ҳам таҷниси маънавӣ ҳаст: азбаски калимаҳои «даво» ва «вафот» дуборӣ такрор шуда, ҳар дафъа ҳар кадомаш ба маънои дигаре омадааст, чиноси лафзӣ мебошад. Дар айни замон ҳар байт чиноси маънавӣ дорад, чунки дар байти аввал калимаи «даво» ду бор зикр шуда, «даво»-и дуҷум ба ду маъно омадааст: а) ба маънои сиёҳдон, б) ба маънои «давои ту» (даво-давоят). Чиноси маънавӣ ҳам дар ҳамин «даво»-и дуҷум аст. Дар байти дуҷум ҳам калимаи «вафот» ду бор зикр шудааст, «вафот»-и дуҷум ду маъно дорад: а) мурдан- яъне дар роҳи вафои ту мурдани кас мурдан ҳисоб намеёбад, б) вафот-вафо-т, вафоят.

Дар як ғазали Камол ифодаи «ба чашм», ки радиф шудааст, сар то по таҷниси маънавиро ташкил мекунад: яке ба маънои умумии байт алоқаманд шудааст ва дуҷумӣ маънои «хуб», «оре», «бале», «албатта»-ро медиҳад. Матлаш:

Ёр гуфт: Аз ғайри мо пушон назар!

Гуфтам: Ба чашм.

В-он ғаҳе дуздида бар мо менигар!

Гуфтам: Ба чашм.

, Аз Ҳофиз:

Ғар чу Фарҳодам ба талхӣ чон барояд, ҳайф нест,
Бас ҳикоятҳои ширин¹ боз менад зи ман.

Аз Камол:

Чун ба васфи руҳи ту рӯз шуд инак шаби мо,
Сифати зулфи сиёҳат шаби дигар² гуфтем.

Яъне чони оламе, ки дар гиреҳи зулф баста шудааст, барояд ва чони олам аз бадан мебарояд.

Аз Ҷомӣ:

1. Ширин — 1) лазиз, латиф, 2) номи маъшуқаи Фарҳод.

2. Шаби дигар — 1) як шаби дигар. 2) сифати сиёҳии зулф.

Хоҳам аз дил баркашам пайкони ту,
Лек аз дил барнамеояд маро.

Яъне тир аз дил берун намеояд ё дил намехоҳад, ки тир берун ояд.

Навъҳои таҷниси маънавӣ

1. Санъати мӯхтамилиуззиддайн

Ин яке аз навъҳои таҷниси маънавӣ буда, дар истилоҳи бадеъ он аст, ки нависанда дар рафти сухан сухане меоварад, ки эҳтимоли ду маъно ба ҳам зидро дорад, ҳамчун мадҳу ҳаҷв, мусбату манфӣ ва гайраро ифода мекунад ва зоҳиран муайян намешавад, ки мақсади гуянда кадом маъност. Яъне гуянда сухане мегӯяд, ки ду маъно гуногуни ба ҳам муҳолифро ифода мекунад. Инро ибҳом низ мегӯянд, ки пушида баён кардан аст.

Шод гардад ба руъяти ту ғамин,
Пир гардад ба давлати ту ҷавон.

Ё ки:

Дид чун меҳроби абруи бутони ишвасоз,
Ҷои он дорад, ки шайхи шаҳр биғзорад намоз.

Дар байти сонӣ ибораи *намоз биғзорад* эҳтимоли ду маъно дорад: адои намоз кунад ё намозро тарк кунад. Аз Салмони Совачӣ:

Пеш аз ин гар фитнае ангехтӣ дар гушае,
Ҷашми хубон дар замонаш фитнаро бинад ба хоб.

Яъне ҷашми маҳбубон фитнаро хобида меёбад, гумон мекунад ва ё фитнаро дар хоб мебинад. Ҳар ду маъно ҳосил аст, ки эҳтимоли ин ду маънӣ дар таркиби «ба хоб бинад» пинҳон аст.

Аз Рашиди Ватвот:

Эй хоҷа, зиё шавад зи рӯи ту зилам,
Бо талъати ту сур намояд мотам.

Яъне: эй хоча, аз рӯи ту торик равшан ва бо талъати ту мотам ба сур мегардад ва ё аз рӯи ту рушноӣ ба торикӣ ва тӯй ба мотам бадал мегардад.

II. Тавҷех

Тавҷех як навъи муҳтамилизузиддайн (ибҳом) буда, калимаҳои мутаносиби илмӣ ва истилоҳоти фаннӣ чамъ мешавад, аммо муроди гуянда маънии дигар аст.

Аз Хоқонӣ:

Аз асп пиёда шав, бар натъи замин рух нех,
Зери паи пилаш бин шахмот шуда Нуъмон.

Аз Салмони Соваҷӣ:

Улоғаке ду-се з-ин пеш дошт бандаи ту,
Ба ваҷҳи қарз якояк ба қарзхоҳон дод.
Кунун тасавури он мекунад, ки бартобад
Ба суи Сова¹ инони азимат аз Бағдод.
Пиёда рух ба раҳ оварда мотам аз ҳайрат,
Ту шахсаворию аспе ба мот бояд дод.

Дар ин ду мисол калимаҳои *шахмот*, *рух*, *ҳисоб*, *мот* дар айни ҳол дорои маънои одии аслӣ ва ҳам шомили истилоҳоти шатранҷ аст. Ин рубоии Хайём низ мисоли ин санъат аст:

Фарзинсифато, ки масти гамҳот шудем
В-аз асп пиёдаи чафоҳот шудем.
Аз бозии пилу шоҳ чун дармондем,
Рух бар руҳи ӯ ниҳодаву мот шудем.

III. Таврия

Таврия дар луғат пушонидан, пинҳон кардан, чизеро бар хилофи ҳақиқат нишон додан аст, аммо дар илми бадеъ яке аз саноеи бисёр муҳим ва аз бехтарин анвои санъатҳои бадеъ ба шумор меравад.

1. Сова — номи шахре дар Эрон.

Таврия низ як навъи таҷниси маънавӣ буда, иборат аз он аст, ки нависанда дар рафти сухан калимаеро, ки ду ва ё зиёда аз он маъно дорад, зикр мекунад. Аввал яке аз он маъноҳои калима ирода мешавад. Баъд аз бандакҷонишини соҳибӣ, ки ба он калима матлуб бармегардад, маънои дуюмро меҷӯяд, яъне аз калимае, ки ду ва ё чанд маънӣ дорад, як маъниро ирода мекунам ва аз бандакҷонишинаш маънои дигарро.

Мисол аз «Гулистон»- Саъдӣ:

Умед ҳаст, ки руи малол дарнакашад,
Аз он сабаб, ки гулистон на ҷои дилтангист.
Алалхусус, ки дебочаи хумоюнаш
Ба номи Саъд Абубакр Саъд бин Зангист.

Дар байти аввал калимаи *гулистон* ба маънои боғу бӯстон бошад, аз бандакҷонишини «аш», ки дар охири калимаи хумоюн омадааст, ба дебочаи «Гулистон» бармегардад ва мақсади асосӣ китоби «Гулистон» аст.

Мисол аз Шамсиддини Фақир:

То ба базми хеш моро додааст он сарв бор,
Аз ниҳоли қоматаш онро шудем уммедвор.

Калимаи «бор» дар мисраи аввал ба маънои «хузур» аст, вале аз бандакҷонишини «-аш», ки дар охири мисраи сонӣ ҳаст, фаҳмида мешавад, ки ба маънои «мева» низ омадааст.

Таврия санъати истихдом низ ном дорад. Истихдом дар лугат ба маънои ба хидмат гирифтани аст.

Иҳом

Иҳом (йҳом) дар лугат ба ғалат андохтани хонанда, тарки тасреҳу тавзеҳ кардан, аз равшанбаёнӣ худдорӣ намудан аст. Дар илми бадеъ санъати иҳом он аст, ки нависанда калимаеро, ки ду маъно дорад, кор мефармояд ва аз ин ду маъно яке маънои наздик ва дигаре маънои дур аст. Муриди шоир маънои дур мебошад, вале ӯ калимаро ҷунон ба бозӣ меорад, ки хонанда фақат маънои наздикро мефаҳмад. Танҳо

пас аз фикру мулоҳизае маънои дур, яъне асли мақсади шоирро пай бурдан мумкин аст. Ин аст, ки санъати ихом яке аз мураккабтарин санъатҳои бадеиёти классикист ва шоирон онро барои пардапуш кардани фикри худ, барои афзудани латофати каломи бадеи истифода менамоянд.

Масалан, дар ин байти Ҳофиз:

Ин ки мегӯянд он беҳтар зи хусн,
Ёри ман ин дораду он низ ҳам.

Калимаи «он» ду бор такрор шудааст: якумӣ ишоратчонишин буда, дуюмӣ ба маънои ситорагармӣ, ҷозибай хусни ёр аст. Дар мисраи дуюм калимаҳои «ин»-у «он» зикр ёфтааст, ки фикри хонанда дар аввалин маргаба ба маънои наздик рафта, ҳар дуру ҳам ишоратчонишин мепиндорад ва гумон мекунад, ки яке ба он ва дуюмӣ ба «хусн» вобаста аст. Аммо дар ҳақиқат муроди шоир ҳамон маънои дур-ситорагармӣ, ҷозибай хусн ва малоҳат аст. Мақсади шоир ин аст: мегӯянд, ки ситорагармӣ ва ҷозибай аз хусн беҳтар аст, вале ёри ман ҳам он дорад ва ҳам ин, яъне ҳам ситорагарму ҷозибадор аст, ҳам соҳиби хусн.

Ё ки дар байти дигари Ҳофиз:

Ҳар як шиканчи зулфат панҷоҳ шаст дорад,
Чун ин дили шикаста бо он шикан барояд?

Ин ҷо калимаи *шаст* ду маъно дорад: 1. Шумораи муайян, 2. Шасти моҳигирӣ. Фикри хонанда аз рӯи қаринаи панҷоҳ ба маънои наздик, яъне ба шумур меравад, вале мақсади шоир шасти моҳигирӣ мебошад. Чунки шаст ба шиканчу зулф монанд аст.

Дар ин байти Исо-маҳдум низ ихом ҳаст:

Зи умрам сӣ гузашту ман ҳамон дар қайди ифлосам,¹
Ба панҷоҳу чихил шояд раҳам аз шасти қашшоқӣ.

Дар ин байти Камоли Хучандӣ:

1. Ифлос — камбағалӣ, қашшоқӣ.

Камол, ин ҳалқа бар сандон задан чист?
Гарат чонест, дар боз аст, дарбоз!

Калимаи «дар боз»-и аввал ба маънои аслий, яъне ба маънои «дар яла аст», «дар кушодаву во мебошад» омадааст, вале «дарбоз»-и дуюм ду маъно дорад: 1) дар яла, во, ки маънои наздик аст. 2) маънои дарбоз, бозӣ кун, қурбон кун, фидо кун. Маънои дуюм маънии дур аст ва дар ҳақиқат мақсади шоир ҳамин аст.

Байтҳои зерин, ки дар поён аз «Хусраву Ширин»-и Низомӣ нақл шудааст, барои санъати ихом мисоли барҷастае мебошад. Хонанда дар назари аввал аз зоҳири ибора ба маънои наздики «шакару ширин» меравад, вале мақсади шоир Шакар ном духтар ва Ширин ном маҳбубаи Хусрав ва Фарҳод мебошад. Низомӣ бо калимаҳои «шакар»-у «ширин» суханбозӣ мекунад ва дар миёни ду духтар муқоиса ба қор мебарад ва чунон нишон медиҳад, ки дар натиҷа бартарӣ ва афзалияти Ширинро нисбат ба Шакар ба назар ҷилвагар менамояд:

Шакар ҳаргиз нагирад ҷои Ширин,
Бичарбад¹ бар шакар ҳалвои ширин.
Чаман хок аст, чун насрин набошад,
Шакар талх аст, чун ширин набошад.
Мағӯ Ширину Шаккар ҳаст яксон,
Зи най хезад шакар, ширинӣ аз ҷон.
Зи Ширин то Шакар фарқе аён аст,
Ки Шаккар ҷону Ширин ҷони ҷон аст.
Парируест Ширин дар аморӣ²,
Бувад Шаккар аз ӯ дар пардадорӣ³.

Дар ин байти зерини Салмони Соваҷӣ аз рӯи қаринаи шаст ва тир зеҳни хонанда ба зеҳи қамон меравад, ки дар вақти парондан аз он овоз мебарояд, вале мақсад таҳсину офарин аст. Инчунин аз рӯи қаринаи шасту тир, зеҳн ба тири

1. Чарбидан — галаба қардан.

2. Аморӣ — қачоваи одамнишини болои шутур ва фил.

3. Ин порча дар айни ҳол ба санъати тақрир ё илтизом низ ҷомил аст. Вале тақрир ва ё илтизومي бағоят табиӣ, латиф ва санъаткорона аст.

меандохтагӣ меравад ва ҳол он ки муроди шоир ситораи Уторид аст:

Сабо чун шасти зулфат баркушояд,
Зи Тири чарх бонги зех барояд.

Дар байти зерин калимаи такрории «танг» эҳтимоли се маъно дорад: 1) даҳони танг, чашми танг; 2) зич ва пайваст; 3) чувол, яъне аз ин хубӣ ва зебоиҳо чувол-чувол дорад. Мақсади шоир низ ҳамин маънои сеюмӣ мебошад:

Даҳони тангу чашми танг дорад,
Бувад 3-ин чинс хубӣ танг-тангаш.

(Камол)

Адабиётшиносони классики форсу тоҷик бар хилофи адабиётшиносони араб ихомро ба таҷниси маънавӣ, ки ду ва ё зиёда аз он маънои баробархукукро ифода намояд, як доништаанд ва дар таҳти унвони ихом эзоҳ мекардаанд. Вале мо ин ҷо ҳамин асосро ба назар мегирем, ки таҷниси лафзӣ дар як байт ду ва ё якчанд калимаи ҳамшакли алоҳидамаъноро мефаҳмонад, лекин таҷниси маънавӣ дар як байт омадани як калима ва ё якчанд калимаи дорои маънои баробархукук мебошад. Аммо ихом ду маъно ба худ гирифтани калима аст, ки яке аз ин маъноҳо наздик ва дигаре маънои дур бошад. Бинобар ин дар миёни таҷниси маънавӣ ва ихом албатта фарқ гузоштан лозим аст. Таҷнис дар илми бадеъ ҳамчунин гардонидан гуфтан аст, яъне калима хоҳ аз рӯи шакл ва хоҳ аз рӯи маъно бояд ҳамчунин бошад. Вале дар ихом ин хусусият тамоман ба шакли дигар мушоҳида мешавад, дар ихом маъноҳо ҳамчунин баробархукук набуда, балки яке маънои наздики рӯякӣ ва дуюмӣ маънои дури асосист.

Чанд мисол барои ихом.

Аз Хусрави Дехлавӣ:

Ба соя хуфта будам дӣ, ки ёр омаду гуфт:
Чӣ хуфтаӣ, ки расид офтоб дар соя.

Офтоб-1) офтоби ҳақиқӣ, офтоби осмон, 2) офтоби маҷозӣ, ёр.

Аз Ҳофиз:

Дӣ дар миёни зулф бидидам рухи нигор,
Бар ҳайате ки абр муҳити қамар шавад.
Гуфтам, ки ибтидо кунам аз бӯса? Гуфт: не:
Бигзор, то ки моҳ зи ақраб бадар шавад.

Аз бурҷи Ақраб берун шудани моҳ-1) аз наҳс берун шудан, 2) аз рӯй гирифтани зулф, яъне бигузур, аз рӯям зулфамро як тараф кунам.

Аз Шавкат:

Агар, Шавкат, дурангӣ он гули раъно чунин дорад,
Баҳори сулҳи мо охир хазони чанг мегардад.

Он гули дуранга-1) гуле, ки дарун сурх ва аз берун зард аст. 2) ишорат аз дуруя будани гули раъно, яъне ёр.

Аз Мӯхташами Кошӣ:

Гарчи ангур аст дар бозорхо, аммо чӣ суд?
Дар кафи атфоли мо чуз риши бобо ҳеч нест.

Риши бобо- 1) номи ангури ҳусайнӣ. 2) ангур ёфта дех - гуфта даст ба риши бобо задани бачагон.

САНЪАТҲОИ ЛАФЗӢ

(ё ки тафаннуоти адабӣ)

Санъатҳои лафзӣ бештар аз калимабозихои адабӣ иборат буда, онро тафаннуоти адабӣ, яъне дилхушиҳои шеърӣ низ меноманд.

Дар асрҳои XII-XIII ва XIV шоирони дарбор, монанди Қатрони Табрзӣ, Азрақии Ҷаравӣ, Рашиди Ватвот, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Асириддини Ахсикатӣ, Имодӣ, Амъаки Бухорой, Қивомии Мутарризии Ганҷавӣ, Зулфиқори Шервонӣ, Шамси Фаҳрӣ ва маҳсусан. Салмони Совачӣ ба зобони зоҳирии калом ва санъатҳои лафзӣ эътибор доданд ва баъзе аз инҳо ҳамчун Анварӣ ва Ҳоконӣ маҳсусан дар тумтуроки алфоз ва мушқилписандӣ зиёда аҳамият меоданд. Вале

монанди Низомӣ, Хусрави Дехлавӣ, Саной, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ ва амсоли инҳо низ ба санъати сухан майл нишон дода бошанд ҳам, эътидолро аз даст надодаанд.

Дар асри XV-XVI санъати сухан ва хусусан моддаи таърих, чистону муаммо ба қуллаи баланди тараққӣ парвоз кард.

Як қисми калони санъатҳои лафзӣ ба алифбои арабӣ махсус буда, онҳоро бо хатти имруза эзоҳ додан мушкул аст. Мо танҳо як қисмашонро ба қадри имкон ба мақсади шиносонидан ба ҷавонони имруза дар поён зикр мекунем.

Ба фикри мо, ба санъатҳои бадеӣ, махсусан ба санъатҳои лафзӣ, ки онро тафаннуот ва тафреҳоти шеърӣ меноманд, ба ҷашми безътиной назар кардан чандон дуруст нест. Барои фаҳмидани адабиёти гузашта, аз он ҷумла эҷодиёти классикон донишмандон он санъатҳои лафзӣ низ лозим аст.

Дар замони ҳозира ҳам баъзе санъатҳои лафзӣ ва маънавӣ аҳамияти худро гум накардааст. Аз ҷумла дар шеър ва осори насрии пешқадамтарин адибон устод Айнӣ, Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзода, Бокӣ Раҳимзода, Шукӯҳӣ, Дехотӣ ва дигарон гоҳе аз рӯи қасду ирода ва гоҳе аз ғайри қасду хоҳиш дар мисраъу байтҳои ҷудогона ба таври табиӣ ва илҳом санъатҳои латифи ихом, таҷнис, лаффу нашр ва монанди инҳо тазоҳур кардааст.

Ғайр аз ин ҳар як илму фан қисми шӯҳӣ ва шодиоваре дорад. Ин қисм дар соҳаи физика, химия, риёзиёт ҳам дар навбати худ ҳолӣ аз қимат нест. Санъатҳои лафзӣ бадеӣ низ дар шеърӯ адаб ҳамин қисмро ташкил мекунанд ва ҳолӣ аз латофат намебошанд.

Машгул шудан ба ин гуна санъатҳои аҷиби хушоянди адабӣ аз қабилӣ таҷнисот ва ё ба навҳои чистон, баҳри тавлил, лаффу нашр, бароати истехлол, суолу ҷавоб, санъати мураббаъ, мусамман, мувашшаҳот ва ҳатто байтбаракҳо ва ғайра боиси ба ҷӯшу хурӯш овардани завқи бадеӣ ва тақвияи фаъолияти димоғӣ ва сурури қалб мегардад ва дар роҳи инкишофи зеҳн, тарбияи бадеии ҳаваскорони шеърӯ шоирӣ хизмат мекунад.

Ҳамон лаззате, ки як донишҷӯ аз ҳалли як масъалаи риёзӣ ва ё як амалиёти физикӣ ва химиявӣ мебарад, аз ёфтани

як чистон ва ҳалли як муаммо ва сарфаҳм рафтан ба як ихоми нозук ва тачниси барҷаста, аз мушоҳидаи латофати як истиора, ташбех, таносуби каломии бадеӣ низ ҳосил мешавад. Албатта, бояд ҳудуди ҳар як чиз нигоҳ дошта шавад. Ин гуна машғулияти дилкушоӣ хушоянди адабӣ то ҷое лозим аст, ки мондагии зехн ва ҳастагии хотирро баргартаф гардонад, на ин ки ҷои вазифаи асосиро ишғол намояд ва ҳаваскорони моро тамоман ба худ кашида, гирифтори қайди санъатҳои хушоянди адабӣ кунад ва оқибат ба партгоҳи шаклпарастӣ фуру андозад.

ТАЧНИСИ ЛАФЗӢ

Вақте ки дар бораи тачниси маънавӣ баҳс кардем, гуфта будем, ки тачниси маънавӣ як калима ва ё иборае зикр мешавад, ки дорои ду ё чанд маъноӣ баробархуқуқ мебошад. Аммо дар тачниси лафзӣ бар хилофи тачниси маънавӣ ду ё зиёда аз он калимаи ҳамчинси якранга оварда мешавад, ки таркиби овозияшон як хел бошад ҳам, ҳар кадом маъноӣ дигар дорад.

Навҳои тачниси лафзӣ инҳоянд:

Тачниси том

Тачниси том он аст, ки ду калимаи ҳамчинс, ки ҳам дар талаффуз ва ҳам дар навишт якхелаанд, вале ҳар кадом маъноӣ дигаре доранд, зикр ёфтаанд.

Дар ин байти Робиаи Балхӣ калимаи «бод» дар охири мисраи якум ва дар аввалу охири мисраи дуюм ба маъноӣ шамол омадааст, вале бодӣ дуҷуми мисраи дуюм феъли орзумандӣ ва умед мебошад:

Фишонд аз савсану гул симу зар бод,
Зихӣ боде, ки раҳмат бод бар бод!

Мисоли дигар:

Алам гаштам ба ту дар меҳрубонӣ,
Алам болои сар, бехтар ту донӣ.

(Низомӣ)

«Алам»-и якум ба маънои маълум, машхур, ошкоро, фош аст, «алам»-и дуом ба маънои байрақ, ялав, ливо омадааст.

То фикрати ман ниҳод бунёди сухан,
Обод шуд аз ман тарабободи сухан.
Меҳост сухан зи дасти бетаъён дод,
Додам ба ишорати сухан доди сухан.

(Камол)

Калимаи «дод» асосан ба ду маъно истеъмол шудааст: дар мисраи 3-юм ба маънои фарёду фиғон ва доду чеги шикоятomez, вале дар мисраи 4-ум расонидани сухан ба нуқтаи аълои фасоҳат ва балоғат аст.

Кардӣ, нигор, дасти худ аз хуни ман нигор,
Боз, эй нигор, аз чӣ кунӣ эътирози ман?!

«Нигор»-и якум ва сеюм ба маънои маҳбуба буда, «нигор»-и дуом нақшу ранг аст.

Дар калимаи бор - якумӣ ба маънои меваю ҳосил; 2-юмӣ ба маънои қарат, мартаба:

Чу буррад боғбон хурмои пурбор,
Ҳамон як бор бирбояд зи ҳар бор.

(Хусрави Деҳлавӣ)

Дар қадимаи дастур - якумӣ ба маънои фармон, иҷозат; дуомӣ ба маънои вазир:

Чу дастур омад ба дастури шох,
Ки гирад дуаспа суи Рум рох...

(Низомӣ)

Дар калимаи бихишт - якумӣ ба маънои ҷаннат; дуомӣ ба маънои гузашта аз масдари ҳиштан:

Лаззати ҳури бихишту лаби ҳавзаш набувад,
Ҳар касе домани маъшуқи худ аз даст бихишт.

(Ҳофиз)

Дар калимаи канор-1-умӣ оғуш, бағал; 2-юмӣ ба маънои дар як тараф, дур аз миён:

То рафтаи аз канорам, эй дӯст,
Якбора зи хеш барканорам.

(Ҳофиз)

Дар калимаи гариб, ки 1-умӣ ба маънои ачаб; 2-юмӣ ба маънои мусофир, бегона, гайриватанӣ:

Гар омадам ба кӯи ту, чандон гариб нест,
Чун ман дар ин диёр ҳазорон гариб ҳаст.

(Ҳофиз)

Тачниси зоида

Тачниси зоида он аст, ки яке аз ду калима як садонок зиёд дорад:

То дили ман дар ҳавои некувон шуд ошно,
Дар сиришки дида гардонам чу марди ошино.

(Рудаки)

Шудааст коми ту бар қомаи ато сурат,
Шудааст номи ту бар номаи зафар унвон.

(Унсурӣ)

Ҳар рӯз дарахт бо ҳарири дигар аст,
Аз бод суи бода сафири дигар аст.

(Манучехрӣ)

Дар ҳасрати рухсори ту, эй зеборуй,
Аз нола чу нол¹ гаштам, аз муя² чу муй.

(Рашиди Ватвот)

Зоҳиди хилватнишин дӯш ба майхона шуд,
Аз сари паймон гузашт, бар сари паймона шуд.

(Ҳофиз)

1. Нол — най, наи сусту борики миёнхолоӣ

2. Муя — гираи бонолиш.

Тачниси ноқис

Тачниси ноқис он аст, ки дар таркиби овозии калимаҳои ҳамчинс (чиносӣ) ҳамсадоҳо якранг бошанд ҳам, садонокҳо гуногунанд.

Дар калимаи ҷиҳон-1-умӣ ба маънои дунё, олам, гетӣ; 2-юмӣ ҷаҳанда:

Рузе дурахши теги ту бар оташ уфтод,
Оташ зи бим гашт ба санг-андарун ниҳод.
Акнун чу оҳане ба сари санг барзанӣ,
Осема гардаду шавад андар ҷиҳон ҷаҳон.

(Фарруҳӣ)

Дар ин рубоии Урфӣ:

Душина, ки бурди бард бар душам буд,
Сармо чу арӯси нав дар огушам буд,
Пушидание набуд чуз ҷашм маро,
Чизе, ки ба зери сар ниҳам, гушам буд.

Азбаски «бурд» (матӯ) ва «бард» (сармо) дар ҳатти арабӣ як хел навишта мешавад, ин ҷо низ тачнис ҳаст. Вале дар талаффуз садонокӣ ин ду калима аз якдигар фарқ мекунад.

Ё ки дар ин байти Ҳочу:

Дурахшон ду рухшон чу шамсу қамар,
Дурафшон ду лабшон чу шаҳду шакар.

Калимаҳои «дурахшон» ва «ду рухшон» (ду рӯяшон) низ аз таҷнисҳои ноқис буда, танҳо дар овози а ва у муҳолифат мавҷуд аст.

Мисоли таҷниси ноқис аз Ибни Ямин:

Эй дил, оғаҳ нестӣ, к-аз пайқарат боди фано
То ки анғезад губоре чун зи майдон гард гурд.

3-абри хазлон¹ замҳарири² қаҳр чун резон шавад,
Хар кӣ дорад бурди тоат, чон зи дасти бард бурд.
Дар мусибат нола кам кун, к-ин масал монад бад-он,
Барраро мебурд гургу уштулум³ мекард курд,
Оқибат хоҳад фитод ин барра дар чанголи гург,
Гарчи якчанде ниғаҳдориш хоҳад кард курд.
Мард он бошад, ки бахшад симу зар дар зиндагӣ,
Симу зар суде надорад он замон, ки мард мурд.
Соқиё, дармон надорад хушкреши рӯзгор,
Бода дардех, то фуру резам ба рӯи дард дурд.

Дар байтҳои зерин низ таҷниси ноқис ҳаст:

Писарро нишонданд пирони дех,
Ки меҳрат бад у нест, маҳраш бидех.

(Саъдӣ)

Агар нури Золию гар пири Зол,
Ба дастоннамоӣ шавӣ поймол.

(Ҳофиз)

Хубони порсиғу бахшандағони умранд,
Соқӣ, бидех башорат пирони порсоро.

(Ҳофиз)

Чурми ман аст васли ту чустан ба нақди чон,
Аммо фиреб додану частан гуноҳи кист?

(Шоҳин)

Таҷниси мураккаб

Дар таҷниси мураккаб чунин калимаҳои ҳамчинс зикр мегарданд, ки яке аз онҳо калимаи сода ва дигаре мураккаб ё ба шакли таркиб аст, ҳар ду монанди ҳамдигаранд ва дар талаффуз якранг бошанд ҳам, дар имло аз ҳам фарқ мекунанд.

1. Хазлон — бебаҳрагӣ, фуру гузоштан, бозмонӣ.

2. Замҳарир — сармои саҳт.

3. Уштулум — саҳтгирӣ; ин ҷо ба маънои доду фарёд.

Хуршед, ки нури дидаи офоқ аст,
Тобанда нашуд пеши ту, то банда нашуд.

«Тобанда» ба маънои дурахшанда буда, дар мавриди
дуюм «тобанда» аст, яъне «то ки банда нашуд».

Ё ки дар ин байти Ҷомӣ:

Бишнави ин қиссаро, ки Нуширавон
Рузе аз бода хост нуши равон.

«Нуширавон»-и якум номи подшоҳи Сосонӣ буда ва
«нуширавон»-и дуюм ба маънои шароби гуворои ҷон омада,
аз ду калима сохта шудааст.

Дар мисоли зерин низ:

Чӣ нуқсон дорад, ин мардум, ки ин сон
Надорад кадру қимат мисли инсон?

(М. Турсунзода)

«Ин сон»-и якум аз рӯи талаффуз ва оҳанг аз «ин-сон»-и
дуюм фарқ мекунад, «ин-сон»-и якумӣ ба маънои ин гуна
буда, «инсон»-и дуюмӣ ба маънои одам аст.

Чанд мисоли дигар барои таҷниси мураккаб:

Касеро, ки дастат расад, даст гир,
Ки фардо ҳамон бошадат дастгир.

(Ҳофиз)

Моҳазар нест ба бозор сивои манту,
Гушна мондӣ агар имруз ба ҷои ман ту.

(Савдо)

Таҷниси мукаррар

(Муздавач)

Таҷниси мукаррар (такрор) он аст, ки дар охири байт
калимаҳои ҳамчунин паҳлуи якдигар оварда мешавад. Яъне
гуё як калима ду бор такрор меёбад ва ҳар кадом дорои
маънои ҷудогона мебошад. Ин қисм таҷнисро муздавач низ
меноманд, ки ҷуфт гуфтаи аст.

Тачниси мукаррар чунин намуде ҳам дорад, ки дар охири мисраъ калимаи том не, балки як қисми он такрор мешавад.

Агарчи ҳаст гулатро чу ман ҳазор ҳазор,
Маро ба даст наёяд чу ту нигор нигор.

(Салмони Соваҷӣ)

Дар ин чо «ҳазор»-и якум ба маънои булбул буда, «ҳазор»-и дуюм ба маънои шумора аст. Инчунин «нигор»-и якум ба маънои дилбар буда, «нигор»-и дуюм маънои нақшу суратро дорад.

Давоми ин шеър чунин аст:

Бар тарфи ҷӯйбор мае ҳамчу нӯш нӯш,
Акнун ки кард замзама бар шохсор сор¹.

«Нӯш»-и якум шарбати давоии гуворои чонбахш аст, «нӯш»-и дуюм аз феъли нӯшидан (асоси замони ҳозира) мебошад. Ин чо дар охири мисраи дуюм фақат нисфи калима такрор шудааст.

Ғазали зерин аз Ризо ном шоир:

Ёри сангиндил чу шуд бо мардуми агёр ёр,
Эй дили шӯрида, сел аз дидаи хунбор бор!
Ҷони ширинро ба савдо додию судат набуд,
Чанд чун Фарход гардӣ бар сари бозор зор?
Ҷораи кори ман он буд, чун намесозад ба васл,
Сабр бошад ин дили шӯридаро ночор чор.
Мурғи чонам то ба доми зулфи мушкинат фитод,
Рузи ман шуд бар мисоли нофаи тотор тор.
Ман, ки ғамхори туам умре, ниғоро, эй аҷаб,
Мешуморад муддаӣ дарди мани ғамхор хор.
Лочарам ҳамчун Ризо сарғаштаи ӯ то абад,
Ҳар хиро дил шуд шикори ғамзаи тоғор тор.

1. Сор — нсми: мурғест хушхон.

Гоҳе дар миёни ду калимаи ҳамчинс калимаи изофа-
кунандае ва ё дар охири калимаи аввал бандаки соҳибӣ
дохил мешавад, чунон ки дар ин рубой ҳаст:

Афтод маро бо дили маккори ту кор,
Афганда дилам дар ин ду гулнори ту нор,
Ман монда хичил ба пеши гулзори ту зор,
Бо ин ҳама дарду чашми хунхори ту хор.

Ё ки

Эй гуйзанах, суҳан зи гӯят гӯям,
В-эй мӯймиён, зи ишқи мӯят мӯям,
Гар об шавам, гузар ба ҷӯят ҷӯям,
В-ар сарв шавам, ба пеши рӯят рӯям.

(Муиззӣ)

Мисоли дигар:

Чун ба тарфи ҷӯй бинмоҷд гули худрӯй рӯй,
Ҷои бо маъшук май хурдан канори ҷӯй ҷӯй
Бурда аз марҷон ба гуна лолаи Нуъмон¹ сабак
Бурда аз мутриб ба дастон булбули хушгӯй гӯй
Бистад аз ёкуту буссад² лолаи гулнор ранг,
Ёфт аз кофуру анбар хайрию шаббӯй бӯй.
Чашми ман чун чашмаи Омӯй гашт аз хичри ӯ,
Тан ба хун дардод ҳамчун чашмаи Омӯй мӯй.
Кӯж гардад бар сипеҳр аз ишқу ӯ ҳар моҳ моҳ.
Хуни дил ҳар дам кунад з-ин чашми ман бераҳ роҳ.

(Қатрон)

Таҷниси хат

Ин санъат асосан ба алифбои арабӣ махсус аст. Масалан
миёни ҳарфҳои «с» ва «ш» (س ва ش) фарқ танҳо дар нуқта
мебошад. Чунон ки дар калимаҳои «маскан» ва «машкан».
Ҳофиз мегӯяд:

1. Мансуб ба Нуъмон ном подшоҳе, ки доларо дӯст медоштааст.
2. Буссад — марҷон.

Диламро шуд сари зулфи ту маскан,
Бад-ин сонаш фуру магзору машкан.

Навъи дигари тачниси хат иборат аз ҳамчинс омадани
яке аз ҳамсадоҳои охири калима мебошад. Мисоли зерин
аз Муиззист:

Солу фолу молу ҳолу аслу наслу тахту бахт
Бодат андар ҳар ду гетӣ барқарору бардавом.
Сол хуррам, фол неку, мол вофир, ҳол хуш,
Асл собит, насл боқӣ, тахт оӣ, бахт ром.

Дар мисраи аввали ин қитъа ҳашт исм қатор омадааст,
ки охирин ҳарфҳошон ҳамчинс буда, мисоли тачниси хат
мебошанд. Вале ҳамин исмҳо дар байти сонӣ бо сифати
муносибе эзоҳ ёфтаанд, ки мисоли барҷастае барои санъати
тафсир низ мешавад.

ИШТИҚОҚ

Иштиқоқ дар луғат ба маънои шикофтан (шикастан) аст.
Санъати иштиқоқ он аст, ки нависанда якчанд калимаеро
зикр менамояд, ки ҳуруфи онҳо дар гуфтан ба ҳам наздик
ва ҳамчинсанд, ё ки ҳамаи ин калимаҳо аз як реша гирифта
шудаанд. Баъзе аз санъатшиносон инро санъати чудогона
ҳисоб накарда, яке аз намудҳои тачниси хат шумурдаанд.
Вале онро як санъати мустақил ҳисоб кардан лозим аст
Чунончи:

Гар заррае зи баҳри қабулат ба ман расад,
Дар сарват¹ аз Саро² ба Сурайё³ барад маро.
(Хусрави Деҳлавӣ).

Дар ин байт калимаҳои «сарват», «Саро», «Сурайё» аз як
реша гирифта ва бо «с»-и сенуқта (ث) навишта шудаанд:
Дар ин байти Низомӣ:

1. Сарват ___ бисёрии мол.
2. Саро ___ хок.
3. Сурайё ___ Парвин.

Наҳанги хаданг аз камини камон
Наёсуд бар як замин як замон.

Калимаҳои «камину камон» ва «замину замон» аз як
реша набошанд ҳам, аз хусуси ҳуруф (ҳамсадоҳо) якранганд.
Пас, иштиқоқ ду қисм мешавад: якум калимаҳои аз як
реша гирифташуда, дуюм калимаҳои алоҳидарешае, ки ҳарфҳои
(ҳамсадоҳшон) якранганд.

Мисол барои навъи якуми иштиқоқ:

Чу лахте суҳан ронд бар ҷои хеш,
Раҳоварди оварда овард пеш.

(Низомӣ)

Роҳати рӯҳ аз азоби ҷаҳл дар илм аст, з-онк
Ҷуз ба илм аз ҷони кас райҳони роҳат нашкуфид.

(Носири Хисрав)

Ситорае бидурахшиду моҳи маҷлис шуд,
Дили рамидаи моро анису мӯнис шуд.

(Ҳофиз)

Чун ду зулфат кард саргардон маро
Гардиши гардуни гардон, алғиёс!

(Ҳофиз)

Маҳе нишаст ҳаёли руҳат ба хонаи ҷашм,
Ту моҳӣ, аз ту ситонем моҳиёнаи ҷашм.

(Камол)

Зи иқболи ҳар муқбале дех қабул,
Ба иқбол наздику дур аз малул.
Бикун тӯҳфаи маҷлиси муқбилон,
Магардонам аз базми соҳибдилон...
Ки ин он замон аст хотирписанд,
Шавад аз қабули ту шерозабанд.

(Малеҳо)

Раши раққос аст анчоми тапишҳои дилам,
Гар кунад он шуҳи раққосӣ даме оғози рақс.

(Туграл)

Мисоли иштиқоқи қисми дуом:

Маро ҳада бояд, агар гуфт рост,
Туро рою рӯи дабирӣ кучост?

(Фирдавсӣ)

Навои ту, эй хубчеҳри навоин,
Даровард дар кори ман бенавой.

(«Ал-муъҷам»)

ТАРСЕЪ

Тарсеъ дар лугат гавҳар ба ришта кашидан аст, вале дар адабиёт калимаҳои мисраи якум ва дуомро дар сурати мутавозӣ дар як шаклу қолаб чидан мебошад.

Мисол аз Абӯғаййиби Мусъибӣ:

Шаккаршикан аст ё суҳангӯи ман аст,
Анбарзақан аст ё суманбуи ман аст.

Ин ҷо дар ду мисраъ ҳамаи калимаҳо дар як шаклу қолаб буда, комилан мутавозӣ омадаанд ва гуфтан мумкин аст, ки ҳама калимаҳои ин байт ба ҳам қофияанд: шаккар-анбар, шикан-зақан, суҳан-суман, гӯй-бӯй.

Ин гуна ҳамвазну ҳамшакл ва мутавозӣ омадани калимаҳои ду ё чанд мисраъ санъати тарсеъ ном дорад.

Салмони Соваҷӣ гуфтааст:

Сафои сафвати рӯят бирехт оби баҳор,
Ҳавои ҷаннати кӯят бибехт мушки татор.

Дар ин байт низ калимаҳо комилан мутавозиянд: сафо-хаво, сафват-ҷаннат, рӯят-кӯят, бирехт-бибехт, баҳор-гатор.

Санъати тарсеъ монанди бисёр санъатҳои дигари бадеӣти классикӣ дар дасти баъзе шоирони шаклпараст ба як воситаи суҳанбозии хушқоҳ холӣ табдил ёфта буд. Бисёр

шоирон калимаҳои ҳамвазну ҳамшаклро ба тарзи сунъӣ ру ба ру чида, байтҳои мурассаъ месохтанд, вале ин байтҳо мазмуни баланде надошт, зеро ҳуди он шоирон фақат барои зебо шудани шеър кушиш карда, барои ифодаи мазмунҳои олии чандон ҷидду ҷаҳд намекарданд.

Вале шоирони бузург санъати тарсеъро низ чун як воситаи муҳими тасвири бадеи истифода карда, ба ифодаи мақсад комилан тобеъ намудаанд. Дар шеъри шоирони бузург тарсеъ чун интихоби сунъӣ ва зурбазуракии калимаҳо не, балки чун маҳсули таъби равон намоён гардида, самимияти шеърро хеле қувват медиҳад.

Масалан, дар байти зерини Низомӣ, ки саропо мурассаъ аст, на танҳо тарсеъ хеле табиӣ буда, аз таъби баланди шоир хабар медиҳад, балки барои характеристикаи қаҳрамони асар низ аҳамияти калон дорад:

Бар ҳар фалаке мунир мебуд,
Дар ҳар нафасе абир месуд.

Байти зерини Ҷомӣ низ саропо мурассаъ буда, ҳам аз таъби баланду самимияти комили шоир хабар медиҳад, ҳам хислатҳои муҳими қаҳрамони ӯро баён менамояд:

Бар ҳар зараре сабур мебуд,
В-аз ҳар нафасе нафур¹ мебуд.

Байти дуҷуми порчаи поён низ тарсеи хеле табиӣ мешавад.

Қайси ҳунарист, дигарон тоқ,
Чун бахт ба бандагист мушток.
Дар аслу насаб ягонаи даҳр,
Дар фазлу адаб фасонаи шаҳр.

(Ҷомӣ)

Дар порчаи поён Ҷомӣ қаҳрамони худро бо як меҳру муҳаббат ва мафтунӣ тасвир мекунад, дар бораи ӯ бо шавқу завқ сухан меронад, бинобар ин шеъри ӯ хеле самимӣ ва

1. Нафур — нафраткунанда.

табий баромадааст, ки қариб ҳама байтҳояш дар санъати тарсеъ воқеъ шудааст (баъзе тарсеи комил ва баъзе тарсеи ноқисанд):

Байёи¹ матои хушёрӣ,
Раққоси симоӣ² беқарорӣ,
Вайронанишини кӯхи андӯх,
Девонасавори кулшаи кӯх,
Ганҷури³ хизонаҳои ифлос,⁴
Ранҷури фасонаҳои васвос,⁵
Дамсози муганниёни⁶ фарёд,
Ҳамрози мучаррадонии озод,
Ҳамгардани оҳувони саҳро,
Ҳамшевани⁷ булбулони шайдо,
Торочрасидаи шаҳи ишқ,
Наълайндаридаи⁸ раҳи ишқ,
Сангафкани шишахонаи ақл,
Барҳамзани дому донаи ақл,
Яъне Мачнун - асири Лайло,
Шуридаи доругири Лайло.

Байти зерини Ҳилолӣ, ҳарчанд тарсеи комил нест, вале хуб афтодааст:

Гавҳари ҳуққаи даҳон суҳан аст,
Ҷавҳари ханҷари забон суҳан аст.

Ин байти Ҳилолӣ низ ҳамин гуна аст:

Суҳан сарчашмаи дарёи ишқ аст,
Суҳан сармояи савдои ишқ аст.

1. Байёъ — байёқунанда, фурушанда.
2. Симоъ — шунидани суруд, ваҷду ҳол ва суруд.
3. Ганҷур — ҳазинаҷӣ.
4. Ифлос — қашшоқӣ, камбағалӣ, муфлисӣ.
5. Васвос — андешаи бад, ки дар дил мегузарад, дудилӣ.
6. Муганний — созанда.
7. Шеван — оҳу нола.
8. Наълайн — қафш.

Хусусан байти дуюми ин порчаи Ҳилолӣ дорои тарсеи хубест:

Адаб ороиши афъол бошад,
Адаб осоиши аҳвол бошад.
Фуруғи зоҳир аз ороиши ўст,
Фароғи ботин аз осоиши ўст.

Чанд мисоли дигар:

Кас фиристод ба сирр-андар Айёр маро,
Ки макун ёд ба шеър-андар бисёр маро.
(Рудақӣ)

Лайлӣ чу қамар ба равшанӣ чуст,
Мачнун чу қасаб баробараш руст.
Лайлӣ ба сухан париваше буд,
Мачнун ба хикоят оташе буд.
Лайлӣ самани¹ хазоннадида,
Мачнун чамани хазонрасида.
Лайлӣ зи бирун паранд медӯхт,
Мачнун зи дарун сипанд месӯхт.
Лайлӣ сари зулф шона мекард,
Мачнун дури ашк дона мекард.
(Низомӣ)

Ба зоҳир бибинанду таҳсин кунанд,
Ба ботин нипинанду нафрин кунанд.
(Малеҳо)

Булбул ба чаман нашида гӯяд,
Шоир ба Ватан қасида гӯяд.
(М. Турсунзода)

Байти сонии мисоли зерини Баҳорӣ дорои санъати тарсеи комиш аст:

1. Саман — суман, гули сафеди хушбӯ.

Ёд кардам қадди дилчуи туро,
Чашми чодуи туву муи туро.
Нарму лаззатбахш гуфтори туро,
Гарму роҳатбахш рухсори туро.

ИЛТИЗОМ

Илтизом он аст, ки шоир калима ё якчанд калимаро, зикраш лозим набошад ҳам, дар ҳар мисраъ ё дар ҳар байт такроран зикр мекунад. Ин санъатро лузуми моялзам (лозими нолозим) ҳам мегӯянд.

Сайфии Нишопурӣ калимаи «санг» ва «сим»-ро дар ҳар мисраъ такроран зикр кардааст:

Эй нигори сангдил, эй лӯъбати симинъузор,
Дар дили ман меҳри ту чун сим дар санг устувор.
Сангдил ёрию симинбар нигорӣ, з-он ки ҳафт
Ҳамчу нақши симу санг андар дили ман пойдор.
Ман туро чуям чу симу ту маро ронӣ ба санг,
Заҳми сангу аҳди сим аз туст гуё ёдгор.

Камоли Исмоили Исфаҳонӣ қасидае дорад, ки дар ҳар байти он калимаи «му» илтизом шудааст:

Даҳанат як сари мӯяст ба ҳангоми сухан,
Асари мӯйшикофии ту дар вай пайдост.
Ҳар сари мӯй аз он зулфи сиях пиндорӣ,
Дар димоғи мани шурида раге аз савдост.
Му баромад ба кафу мӯи ту н-ояд ба кафам
Бо чунин бахт, ки ман дораму ин хӯ, ки турост...

Чунон ки дар санъатҳои шеърӣ дигар аз ҳадди эътидол берун рафтан зебоии шакл ва назокати маъниро ҳалалдор мекунад, дар ин санъат низ гайримӯътадилӣ хусни сурат ва муносибати мазмунро вайрон мегардонад. Ҳилолӣ, Котибии Туршизӣ ва баъзе шоирони дигар қасидае дар илтизоми шутуру ҳучра навиштаанд. Матлаи қасидаи Котибӣ ин аст:

Маро ғамест шутурборҳо ба ҳучраи тан,
Шутурдилӣ накунам, ғам кучову ҳучраи ман.

Матлаи қасидаи Ҳилолӣ ин аст:

Шутур кашидӣ агар бори дил зи хучраи тан,
Шутурдилӣ накунам, ғам кучову хучраи ман.

Зайниддин Восифӣ низ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ба Котибии Туршизӣ ҷавобан қасидае сурудааст, ки дар ҳар мисраъ калимаҳои шутуру хучраро ва илова бар он дар ҳар байт чор унсур-обу боду оташу хокро низ зикр кардааст.

Дар унвони қасидаи «Шутуру хучра»-и Ҳилолӣ аз тарафи мураттиби девон гуфта мешавад, ки ин қасида «ҳолӣ аз такаллуфе нест». Дар ҳақиқат барои мазмунан ба ҳам алоқадор кардани шутуру хучра дар ҳар мисраъ ва дар ҳар байт илтизоми чор унсур ба такаллуфи аз ҳад афзун бурда мерасонад. Ба иборати дигар, калимаҳои туфайлӣ ба ҳисоби миёна нисфи калимаҳои илтизомшударо ташкил мекунад. Аз ин рӯ қасида хушк, сохта ва аз мазмунҳои баланди самимӣ ҳолӣ буда, аз такрори дилгиркунанда иборат аст. Барои исботи муддао ба таври интиҳоб аз қасидаи Восифӣ нақл мекунем:

Бибанд бар шутури бод хоки хучраи тан,
Шутур дар оби фано рону хучра оташ зан.
Бируни хучраи хокам ҳасуд як шутур об,
Ба хучра сад шутур оташ зананд боди фитан.
Шутур зи хучра равад ҳамчу бод з-оташи хашм,
Зи бас кашад шутур аз обу хоку хучра миҳан.
Зи боду оташи даврон шутур ба хучра кашам,
Ки худ кашада шутур обу хоки хучраи ман.

Чунон ки дида шуд, на танҳо ин қасидаи Восифӣ, балки аксарияти шеърҳои, ки дар боло овардем, намунаи шакл-парастӣ ва суханбозии хушқу ҳолӣ мебошанд. Ҳилолӣ ва Восифӣ барин шоирони пешқадам низ аз болои сухан-пардозии бемаврид берун намонда буданд. Албатта, ин санъат ҳам гоҳе барои ифодаи мазмуни баланде хеле табиӣ ва самимӣ ба қор бурда мешавад, вале аксаран дар шеърҳои формалистона омадааст. Бесабаб нест, ки назариятчиён санъати илтизомро «лузуми мойлзам», яъне лозими нолозим

номидаанд ва беҳудаву бемаврид кор фармудани онро
нолозим шуморидаанд.

Навъҳои илтизом

(Эънот)

Эънот дар лугат саҳт афгандан аст. Вале дар истилоҳи
бадеъ аз рӯи тақаллуф ба иҷрои амали нолозим илтизом
намудан аст ва ҳол он ки сухан аз гайри он ҳам дуруст ва
тамом буда, мақсади нависанда маҳз зебу ороиши сухан
аст.

Эънот он аст, ки дар қофияҳо пеш аз ҳарфи равӣ тақрор
шудани айни ҳарфери лозим мешуморанд. Масалан, агар
калимаҳои «рақам», «бақам» ва гайра қофия шавад, дар
навиштани арабӣ ҳарфи охир, яъне мим («м») ҳарфи равӣ
бошад, пеш аз он ҳарфи қоф («қ») низ тақрор шудааст.
Тақрори ин ҳарфи пеш аз ҳарфи равӣ талаби санъати эънот
аст. Агар барои қофия калимаҳои «алам» ва «ситам» оварда
шавад, қофия ҳалал намебинад, вале ин қофия санъати эънот
ҳисоб намеёбад. Ин санъат яке аз намудҳои илтизом ва ё
лузуми моҷизам аст.

Доим дили ман ҳаст ба рӯят моил,
Ҳаргиз нашавад меҳри ту аз дил зоил.
Хуршеди руҳи ту хубтар мебинам
Ҳолӣ ки шуда ғубори хаттат ҳоил.

Агар ба ҷои ин қофияҳо монанди калимаҳои дилу қоил
ҳамқофия шуда оянд, мумкин аст, вале он гоҳ санъати эънот
риоя нахоҳад шуд.

Бе руҳи зебот нозебост сайри бӯстон,
Бе лаби ширин-т талх аст анбаи¹ Ҳиндустон.
Дӣ ниғаҳ кардам ба рӯяш, сина аз дил шуд тихӣ,
Ҳолӣ аз нодиданаш ҷон меравад, эй дӯстон.

1. Анба — меваи маҳсуси Ҳиндустон буда, дар соҳтани туршӣ ба кор
меравад.

Мураддаф

Дар ашъор гоҳе баъд аз қофия калима ё калимае чанд такрор меёбад, ки онро радиф меноманд. Ин равия махсуси шеъри форсӣ-тоҷикӣ аст ва дар шеъри араб дида намешавад, магар касе ки ба тариқи такаллуф ва тақлиди шеъри форсӣю тоҷикӣ шеър гуяд. Аксари шеъри форсӣ-тоҷикӣ бо радиф гуфта мешавад. Ҳарчанд дар «Маҷмаъ-ус-саноеъ» ва дигар осори доир ба илми бадеъ радиф бо номи мураддаф ба таври санъати мустақил зикр ёбад ҳам, мо онро ҳамчун як намуди санъати илтизом зикр мекунем.

Хусрави Дехлавӣ рақамҳои як, ду, се, чор ва панҷу шашро дар газале илтизом намудааст, ки дар айни ҳол ба санъати шумур низ оид аст:

Эй зада новакам ба ҷон як-ду-се-чору панҷу шаш,
Кушта чу бандаи замон як-ду-се-чору панҷу шаш.
Пеши дари ту ҳар нафар аз ҳаваси даҳони ту
Бӯса занам бар остон як-ду-се-чору панҷу шаш.
Гоҳи назораи ту чун ҷилва кунад ҷамоли ту,
Кушта шаванд ошиқон як-ду-се-чору панҷу шаш.

Зуқофиятайн

(Дуқофия)

Гоҳе баъзе аз шоирон мегӯянд, ки дар ҳар байти он ду қофия илтизом мешавад. Агар ин санъат аз ғайри такаллуф ба зухур анҷомад ва дар ҳолати табиӣ воқеъ шавад, ҷӣ хуш, вагарна он шеър як чизи ғайрисамимӣ ва сохтае хоҳад буд. Ин санъат низ як намуди илтизом аст.

Аз «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ ду байти зерин, ки хеле табиӣ ва самимӣ воқеъ шудааст, мисоли барҷастаи ин санъат мебошад:

Лайлӣ ба карашма зулф бар дӯш,
Мачнун ба вафош ҳалқа дар гӯш.
Лайлӣ зи бирун паранд¹ медӯхт,
Мачнун зи дарун сипанд месӯхт.

1. Паранд — порчаи нафиси бирешимӣ.

Дар байти аввал калимаҳои «бар душ» ба калимаҳои «дар гӯш» ҳамқофияанд, ки ҳар кадом аз ду калима иборатанд. Инчунин дар байти дуюми калимаҳои «зи бирун паранд медӯхт», ба калимаҳои «зи дарун сипанд месӯхт» ҳамқофия шудааст. Ин байт асосан ба санъати тарсеъ наздик буда, тарсеъи ноқис аст.

Дар ин ғазали Камол санъати зуқофиятайн аз аввал то охир риоя шудааст:

Ошиқонат ба сахарҳо, ки дуо мегӯянд,
Ба дуо буи ту аз боди сабо мечӯянд.
Ман ба сар мераваму дида ба роҳи талабат,
Бераҳӣ бин, дигаронро, ки ба по мепӯянд.
Чист бар қушгаи дилдор басте гирия зор,
Чун шудаш ҳар сари му зинда, киро мемуянд?
Ашқхоро бизан, эй дидаи гирён, ба замин,
Ки чаро хоки раҳаш аз руҳи мо мешӯянд.
Зулфи ту карда раҳо ғолиямӯени Хито,
Нофаи оҳуи мушкин ба хато мебуянд.
Бо вучуди қадӣ дилҷӯю гули худруяш
Дар чаман сарву гул аз боду ҳаво меӯянд.
Шеъри ту чун ҳама гӯянд, ки сеҳр аст, Камол,
Дӯстон ин суханат шеър чаро мегӯянд?

Дар ин шеър на танҳо калимаҳои *дуо, сабо, по, киро* ва *ғайра* ҳамқофияанд, балки калимаҳои *мегӯянд, мепӯянд* ва *ғайра* низ қофияи дуюми байтҳоро ташкил кардаанд. Чунон ки худи Камол дар байти охир ишора кардааст, ин шеърро сеҳри ҳалол метавон номид¹.

Мисоле чанд барои дуқофия:

Ҳеч ганче нест аз фарҳанч² бех
То тавонӣ, рав туву ин ганч нех.

(Рӯдакӣ)

1. Сеҳру ҷоду дар шариасти ислом ҳаром аст, аммо сеҳри сухан, яъне шеъри олиро ҳалол ҳисоб қадаанд. Шеъре, ки шоир дар он доди сухан додааст ва гӯё бо сухани бадеӣ сеҳру мӯъҷиза эҷод намудааст, сеҳри ҳалол номида мешавад.
2. Фарҳанч — муарраби фарҳанг.

Зишт бошад рӯи нозебову ноз,
Сахт бошад чапми нобинову боз.

(*Маснавӣ*)

Мо жандасалаб шудему дар хаз¹ нахазем,
Чуз хор нахоему ба чуз газ² нагазем.
Аз лаъли бутони шаккаринмаз³ намазем,
Рухсор ба хуни духтари раз⁴ наразем.

(*Ҳоқонӣ*)

Эй бо лаби ту тӯтии ширинзабон забун,
Кардӣ инон зи панҷаи симинбарон бирун.
Лабташна меравам зи паяш, гарчи меравад
Бар рӯям аз ду дидаи пурхун аён уюн⁵.
Гар бишкани ба санги ситам ҳуққаи дилам,
Чуз гавҳари ниёз наёбӣ дар он дарун.
Хоҳӣ, дило, ба пой кунӣ хаймаи мурод,
З-он мӯ талаб танобу аз он қад ситон сутун.
Бо хусни илтифоти ту мӯътод гапштаам,
Бар мо макун убур⁶ тағофулқунон кунун,
Дар мулки ишқ мансаби олию дун якест,
Некон намуда майл ба олий, бадон ба дун.
Чомӣ алам ба олами девонагӣ фарохт⁷.
Чун сохт ишқ рояти девонагон нигун.

(*Чомӣ*)

Дар газали мазкури Чомӣ ба иловаи санъати дуқофия
санъати иштиқоқу таҷниси ноқис низ дида мешавад.

1. Дар хаз нахазем — дар хаз ном пустини муинаи нарму гарм, ки аз пусти хаз ном ҳайвоне, худро намепечонем, яъне онро намепушем.
2. Газ — як қисм дарахти бугтамонанд, ки дорои хӯшаҳои гули сафед ё сурхранг буда, занбури асал онро дӯст медорад, меваш хушбӯй буда, чӯбашро барои хушбӯй месӯзонанд.
3. Шаккаринмаз — шакаринтаъм.
4. Разидан — ранг кардан.
5. Уюн — чашмаҳо, чамъи айн, ки чашма гуфтан аст.
6. Убур кардан — гузаштан.
7. Фарохтан, афрохтан — баланд бардоштан.

То ҳарфи васфи он лаби чун писта бастаам,
Аз кайди қанду аз тамаи руста растаам.
Гар сар равад ба теги чафоят, чӣ бим аз он,
Дасте зи чон ба кӯи ту биншаста шуस्ताам,
Дил бастаам ба гесуи хилватнишин буге,
Аз сайри куча фориғу аз раста растаам,
Васфи узори тозанигоре намудаам,
Лафзе бадеъу маънии барҷаста чуस्ताам.
Масти мудом¹ он ниғаҳи бемудом² маст,
Пайваста з-он ду абруи пайваста хастаам.
Ҳайрат, ба ёди орази у боғи хешро
Ҳар сӯ зи гул чаман-чаману даста бастаам.

(Ҳайрат)

Лоик - шоири чавони боистеъдоди мо низ дар ин ришта зӯрозмой кардааст:

Онҳо, ки ба макри ишқ ёрат шумаранд,
Махмур ба чапми пурхуморат нигаранд.
Мағрур машав зи меҳрубонии дурушт,
Як гул бидиҳанд, сад баҳорат бибаранд.

Ҳочиб

Гоҳе дар миёни ду қофия калимаи дигаре даромада,
ҳамчун радиф такрор меёбад, ки онро ҳочиб (пардадор)
меноманд:

Эй аз дили дардноки Хоқонӣ шод,
Ғамҳои ту қард хоки Хоқонӣ бод,
Рузе ки кунӣ ҳалоки Хоқонӣ ёд,
Бар хирзи³ ту чони поки Хоқонӣ бод!

Саййидзулфиқори Шервонӣ қасидае иборат аз сию ҳашт
байт дорад, ки ҳар байт дорои се қофия, яъне қофия, ҳочиб
ва радиф буда, матлааш ин аст:

1. Мастимудом — масти доимӣ.

2. Бемудом — бемай.

3. Хирз — таъвиз, тумор

Моҳи ман дармони ҷон аз шаккари гуё кунад,
Офтобаш соябон аз анбари соро кунад.

Санъати лабнорас

(*Восиъушишафатайн*)

Шоирони гузашта барои хунарнамоӣ аз қабилӣ бозии ҳарф низ шеър гуфтаанд, ки аз хондани он лаб ба лаб намерасад, яъне дар он ҳарфҳои лабии м, б иштирок намекунанд:

Эй сарвақиди латифгуфтор
В-эй хушсухани зарифқирдор.
Наздиқтар ой, гарчи кофист
Ушшоқи туро зи дур дидор.
Он зулф хуш аст ё ки занҷир
В-он рӯй хур¹ аст ё ки гулзор.
Сарвест чӣ сарв, сарви ҷаннат,
Ҳуснест, чӣ хусн, хусни Фарҳор.
Ҳаққо ки надида дидаи ҷарх
Ҷуз рӯи ту хусро сазовор.
Хун сӯхта шуд зи рашқи зулфат
Дар нофаи охувони тотор.
Ҳорути ту новакест дилдӯз,
Ёкути ту шаккаррест хушқор.
Аз нури ту дидахост дар нур
В-аз нори ту синаҳост дар нор.
Ҷон шуд зи фироқи ту, зихӣ ишқ,
Сар рафт зи дасти ту, зихӣ қор.
Ҳон, эй Шараф, ар чу ной хушқӣ,
Аз нолаи ишқ дида тар дор.

Санъати лабрас

(*Мувассилушишафатайн*)

Ин санъат бар хилофи лабнорас буда, дар вақти хондани ин гуна ашъор лаб ба лаб мечаспад, яъне дар аксар калимаҳои ин гуна ашъор ҳарфи «б», «м» иштирок мекунанд:

1. Хур — офтоб

Ман моили махруи мусалсалмуям.
Мафтунӣ миёни маҳваши махруям,
Май меҳураму миёни майхона мудом
Мадҳи малики мулку макон меғуям.

(Хусрави Деҳлавӣ)

Хусрави Деҳлавӣ қасидае гуфтааст, ки дар он калимаҳои рӯй, мӯй, шона, моҳу оинаву меҳрро илтизом гуфтааст. Аз ин рӯй дар чанд калима лаб ба лаб мечаспад, вале бинобар он ки асосан дар санъати илтизом гуфта шудааст, танҳо бо нақли матлаи он қаноат мекунем:

Эй моҳи бастаруию меҳрӣ андар оина,
Мӯят зи шона рехта анбар бар оина.

Матлаи қасидаи Муҷириддини Байлақонӣ, ки аз алиф (о) холист:

Сарве, ки бар маҳаш зи шаби тира чанбар аст,
Луълӯш зери лаълу гулаш зери анбар аст.

Матлаи қасидаи Муҷик, ки аз алиф («о») холист:

Зулфайни баршикаставу қадди санавбарӣ,
Зери ду зулфи чаъдаш-дар хатти анбарӣ.

Матлаи қасидаи Адиб Собири Тирмизӣ, ки аз алиф («о») ва ҳарфи «р» холист:

Қадди ман шуд чу ду зулфи ба ҳами дӯст ба ҳам,
Дили ман шуд чу ду зулфи даҷами дӯст даҷам.

Гӯе тарки баъзе ҳарфҳо ва ё бештар истеъмол шудани баъзе ҳарфҳо дар калима ва таркибҳо як навъи илтизом аст. Аз ин рӯ мо ин санъатҳоро дар қатори намудҳои илтизом овардем.

ХЕЛҲОИ САЧЪ ВА ШЕЪРИ МУСАЧЧАЪ

Дар «Даромади сухан» ба муносибати навъҳои наср ҳамчун яке аз услубҳои суханварӣ насри мусаччаъ низ бо мисоле баён ёфт, ҳоло ба қатори санъатҳои лафзӣ ба шарҳи хелҳои сачъ ва шеъри мусаччаъ мегузарем.

Сачъ се хел мешавад: мутавозӣ, мутавозин, мутарраф.

1. Сачъи мутавозӣ: дар ду мисраъ ё ибораву ҷумлаҳо калимаҳои оварда мешаванд, ки ҳам дар вазн ва ҳам дар равӣ¹ яке мебошанд, ҳамчун халаф, талаф, бор, ёр ва ғайра...

Кас фиристод ба сирр-андар Айёр маро,
Ки макун ёд ба шеър-андар бисёр маро.

(Рудакӣ)

Яке аз дӯстон дар қачоваи ғам анис ва дар ҳучраи ҳам² чалиси ман буд, аз дар даромад...

(Саъдӣ)

2. Сачъи мутавозин он аст, ки калимаҳои сачъшавандаи охири мисраъҳо ё ибораву ҷумлаҳо дар вазн аз ғайри риояи ҳарфи равӣ яқранг аст. Ҳамчун мусоид, муносиб, муошир³, муотиб⁴, сокин, роқиб⁵.

Бо шамсу қамар ба рих мусоид,
Бо рӯҳ ду буссалам⁶ муошир.
Бо ақл ду наргисаш муотиб,
Бар маскани илму адл сокин,
Бар маркаби кадру чоҳ роқиб...

(Анварӣ)

Ҳар кӣ ба зиндагӣ нонаш нахӯранд, чун бимирад, нонаш ба некӣ набаранд.

(Саъдӣ)

1. Раӣ — ҳарфи аслие, ки бинои қофия дар он аст.
2. Ҳам — ғам.
3. Муошир — ҳамдам, ишраткунанда.
4. Муотиб — итобкунанда.
5. Роқиб — савор.
6. Буссад — марҷон.

3. Сачъи мутарраф он аст, ки дар ду мисраъ ё ибораву чумлаҳо калимаҳое оварда мешавад, ки дар рави як хел бошанд ҳам, дар вазн баробар нестанд, ҳамчун молу омор, хору чинор ва ғайра...

Дил шишаву чашмони ту ҳар сӯй барандаш,
Мастанд, мабодо ки зи шӯҳи шиканандаш.

Хабаре, ки донӣ, ки диле биёзорад, бигзор, то дигаре биёрад.

(Саъдӣ)

Сачъ дар наср, масалан дар «Гулистон»-и Саъдӣ намудҳои гуногун дорад. Мо ин ҷо чанд хели онро нишон медиҳем:

1. Охири ибора ва ё чумла бо феъл тамом мешавад: мушк он аст, ки худ бибӯяд, на он ки аттор бигӯяд.

2. Бо исм пеш аз феъл меояд:

Гуфт: Аз ҷоҳат метарсидам, акнун ки дар ҷоҳат дидам, фурсат ғанимат ёфтам.

3. Дар чумлаи дуҷумлаи мураккаби ғайритобеъ (пайваст) феъл барои эҷози сухан тарк меёбад: лаззати ангур бева донад, на худованди мева...

4. Ба таври дуқофия меояд: Аз нафспарвар ҳунарпарварӣ наёяд ва беҳунар сарвариро нашояд.

Некбахт он ки хӯрду кишт ва бадбахт он ки мурду хишт.

5. Бо сифат ташкил меёбад: Ду чиз муҳолифи ақл аст: Хӯрдан беш аз ризқи мақсум ва мурдан пеш аз вақти маълум.

Ду касро ҳасрат аз дил наравад ва пои тағобун¹ аз гил наёяд: тоҷири киштишикаста ва вориси бо қаландарон нишаста.

6. Гоҳе дар чумлаи мураккаби ғайритобеъ барои эзоҳ аз чумлаи дуҷумлаи бандаки хабарии аст меафтад:

Аммо ҳунар чашмаи зоянда аст ва давлати поянда...

Сачъ танҳо дар охири байт хос нест, балки дар дохили шеърҳои мусачҷаъ низ мавҷуд аст.

1. Тағобун — ҳасрату дарег, афсӯс ва пушаймонӣ.

Масалан, шоир ҳар байтро ба чор пораи баробар тақсим мекунад ва баъд аз риояи се сачъ дар як қофия пораи чорумро ба қофияе тамом мекунад, ки бинои шеър бар он аст.

Мисол аз Саъдӣ:

Эй сорбон, охиста рон, к-ороми чонам меравад,
Он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам меравад.
Ман мондаам маҳҷур аз ӯ, дилхаставу ранҷур аз ӯ,
Гӯй, ки неше дур аз ӯ дар устухонам меравад.
Боз ою дар чашмам нишин, эй дилситони нозанин,
К-ошӯбу фарёд аз замин то осмонам меравад.
Дар рафтани чон аз бадан гуянд ҳар навъе сухан,
Ман худ ба чашми хештан дидам, ки чонам меравад.

Ин қофияҳои дохилии байт сачъ байт ном дорад.

Азбаски дар санъати мусаччаъ ҳар байт ба чор порчаи баробар тақсим мешавад, ин санъатро ба тоҷикӣ чорбахра ё ки чори дар чор низ меноманд.

Мисол аз Абдулвосеи Ҷабалӣ:

Ало, эй абри наврузӣ, шабонрузӣ наместонӣ,
На аз гирия биёсоӣ, на аз нола фуру монӣ.
Чу бар гардун кунӣ нола, кунад дарсоат ӯ жола,
Ба кирдори садаф лола даҳон пурдурри уммонӣ,
Ба шакли мардуми ҷангӣ гирифта тег дар ҷангӣ,
Ба сони чехраи зангӣ тан олуида ба қатронӣ.

Санъати дугоник

(Муздавач)

Муздавач дар лугат ба маънои чуфт, дугоник (дутой) буда, дар илми бадеъ санъатест, ки нависанда баъди риояти сачъ ва қофия ду калимаи чуфт ва зиёда аз онро паси ҳам ё қариби ҳамдигар меорад. Ҷамчун зоге, боге ва гайра дар ин мисолҳо:

Лоиқи қадри ман он аст, ки бо зоге ба девори боге хиромон ҳамерафтаме.

(Саъдӣ)

Дур аз рухи фиррухи (?) он меҳргусил
Шуд нуру сурур дур аз дидаву дил.
Рух зарду ба сина дарду дар чон оташ,
Ман зори чунин ёри зи олам гофил.

* * *

Қое, ки буд он дилситон дар бӯстон бо дӯстон,
Шуд гургу рӯҳбахро макон, шуд зоғу каргасро ватан.

«Одина, ки чавонӣ ва қувват дошт ва аз талқону қурут
кути лоямуташ мухайё буд, дар роҳ ба осебе дучор нашуда,
аз ин дарёи фалокат ба канори саломат баромад».

(С.Айнӣ)

ТАКРИР

Шоир барои боз ҳам сарех ва равшантар гардонидани
ифодаи баён калима ё таркибе ва ё ибораеро интихоб ме-
намояд, ки фикри асосӣ бо он беҳтар зоҳир мешавад. Ин
калима ё ибора ба тарзи таъкид дар як байт ва ё чанд байт
гаштаву баргашта такрор меёбад. Вале агар ин такрор аз
доираи даркорӣ берун равад, ба самимияти сухан ва салосати
баён зарба медиҳад ва хонандаро дилгир мекунад. Аммо
такрори бамавқеъ боиси пурқувваттар шудани таъсири
тасвир мегардад.

Такрир намудҳои бисёр дорад. Ин ҷо барои намуна
якчанд намуди онро зикр менамоем.

1. Дар мисоли зерин калимаи «гоҳ» ба дараҷаи дилкаш
ва матлуб такрор ёфтааст:

Ё раб, чӣ хуш иттифоқ бошад,
Гар бо манат иштиёқ бошад.
Маҳтобшабе чу рӯзи равшан.
Танҳо ману ту миёни гулшан...
Дарҳам шиканам шиканчи гесӯт,
То гӯш кашам камони абрут.
Бо нори барат нишаст гирам,
Себи занахат ба даст гирам.
Гаҳ нори туро чу себ соям,
Гаҳ себи туро чу нор хоям.

Гаҳ зулф барафканам ба душат,
Гаҳ ҳалқа бирун кунам зи гушат.
Гаҳ гирди гулат бунафша корам,
Гоҳе зи бунафша гул барорам.
Гаҳ бар дари худ кунам нишастат,
Гаҳ номаи гам диҳам ба дастат.
Ё раб, чӣ бувад, агар чунин рой
Бар кор шавад¹, чӣ хуш бувад хой!..

(Низомӣ)

2. а) калимае, ки дар аввали мисраъ омадааст, дар охири мисраъ низ меояд:

Биё, ки бе ту маро ҷон ба лаб расид, биё,
Биё, ки рӯзам аз ин ғам ба шаб расид, биё,

(Ҳафт қулзум)

б) калимае, ки дар миёни мисраи аввал омадааст, дар миёни мисраи сонӣ такрор меёбад:

Хаёли дӯст агар дар тасаввурам бигзашт,
Зихӣ тасаввури ботил, зихӣ, хаёли муҳол.

(Камол)

Гар равӣ дар хонаи эшон, пушаймон мехурӣ,
Хурданӣ дар хонаи эшон пушаймон асту бас.

(Саййидо)

3. Калимаи дар мисраъе ҳампахлӯ овардашуда дар мисраи дигари байти дигар ҳамчун тафсиру табиин такрор мегардад:

Рӯи ту сафҳа-сафҳаву ҳар сафҳа офтоб,
Мӯи ту ҳалқа-ҳалқаву ҳар ҳалқа з-ӯ таноб.
З-он сафҳа-сафҳа гул шуду гул шуд варақ-варақ,
З-он ҳалқа-ҳалқа ҳалқаи сунбул ба печутоб.

(Афсарии Бухорӣ)

1. Иҷро шавад, ба амал ояд.

Ин мисол дар айни замон ба санъати тафсир алоқаманд аст.

4. Такрори таркиб ва ё ҷуфт:

Шакоик сангро бутхона карда,
Сабо чаъди суманро шона карда.
Мусалсал гашта бар гулҳои хумр¹
Навои булбулу овои кумрӣ.
Парида мурғакон густох-густох,
Шамоил бар шамоил, шох бар шох.
Ба ҳар гуша зи мурғон гуш дар гуш,
Зада бар гул садои нӯш дар нӯш,

(Низомӣ)

Дилу динам, дилу динам бибурдаст
Бару дӯшаш, бару дӯшаш, бару дӯш.
Давои ту, давои туст, Ҳофиз,
Лаби нӯшаш, лаби нӯшаш, лаби нӯш.

(Ҳофиз)

5. Такрори як калима дар маъноҳои гуногун-калимаи «шикастан»:

...Гирам, ки маро ду дида бастанд,
Охир дигарон назора ҳастанд.
Чун уҳдаи аҳд боз ҷӯянд,
Ҷуз аҳдшикан туро нагуянд.
Фаррух набувад шикастани аҳд,
Андеша кун аз шикастани маҳд.
Гул то нашикаст аҳди гулзор,
Нашикаст замона дар дилаш хор.
Май то нашикаст рӯи авбош,
Дар номшикастагӣ нашуд фош.
Шаб то нашикаст мохро ҷом,
Бо рӯи сиях нашуд саранҷом...

(Низомӣ)

1. Хумрӣ — сурх.

Такрори калимаи «забон» ва «мӯй» ба маъноҳои гуногун:

Мачнун зи бухори ашки хунрез
Бикшод забони оташангез,
К-эй ёди лаби ту хуштар аз қанд,
Карда лаби ту маро забонбанд.
Пиндор, забон дар ин даҳон нест,
Кӯҳ як сари мӯй, к-он забон нест?
З-он рӯй, ки бас кушодарӯй аст,
Муям чу забон, забон чу мӯй аст.
Чун мӯй забон шавад дар ин кӯй,
Беҳ бошад, агар забон шавад мӯй.
Донӣ зи чи мӯй шуд забонам.
То бо ту сухан чу мӯй ронам.
Чун хоси туам ба ҷонфурушӣ,
Беҳ гар накунам забонфурушӣ.
Чун марҳами синаҳост бисёр.
К-аз захми забон мабош дар кор!..

(Низомӣ)

Мисоли охириро ба санъати илтизом набояд омехт. Дар илтизом бар хилофи санъати тақрир шарт аст, ки калимае лозим гирифта шавад ва дар ҳар мисраъ ё байт тақрор ёбад. Аммо ин намуди тақрир, ки калима бо камоли маҳорат ба маъноҳои гуногун бозӣ доронда мешавад, дар якҷанд мисраъу байтҳои як порча гоҳе бо муштакқоташ тақрор меёбад. Ин гуна тақрор бештар ба устоди бузурги сухан Низомӣ хос аст. ӯ дар баъзе мавридҳо калимаеро чунон бозӣ медорад, ки хонандаро дар ҳаяҷон ва завқ меорад. Аз ҷумла калимаи сар, ҷашм, мӯй, ҷигар, дил ва монанди инҳоро бо қаринаҳои ҷор фармуда, аз онҳо натиҷаҳои фалсафӣ мебарорад.

6. Такрори айни феъл ва ё исм ва ё сифат дар як қатор:

Гар зи дасти зулфи мушкинат хатое рафт, рафт.
В-ар зи ҳиндуи шумо бар мо ҷафое рафт, рафт.
Барки ишқ ар хирмани паҷминапӯше сӯхт, сӯхт,
Ҷаври шоҳи комрон гар бар гадое рафт, рафт.

Гар дилам аз гамзаи дилдор тобе бурд, бурд,
Дар миёни чону чонон мочарое рафт, рафт.
Дар тариқат ранчиши хотир набошад, май биёр,
Ҳар кудуратро, ки бинӣ, чун сафое рафт, рафт.
Ишқбозиро таҳаммул бояд, эй дил, пой дор,
Гар малоле буд, буду гар хатое рафт, рафт.
Аз суханчинон маломатҳо падид ояд, вале
Чун миёни ҳамнишинон мочарое рафт, рафт.
Айби Ҳофиз, гӯ, макун зоҳид, ки рафт аз хонақоҳ,
Пои озодон чӣ бандӣ, гар ба чое рафт, рафт.

Матлаи зерини Қомӣ мисоли барҷастаи тақрир аст:

Эй турраи ту хам-хаму гесӯ гиреҳ-гиреҳ.
В-аз чаъди печ-печи ту ҳар му гиреҳ-гиреҳ.

Матлаи як ғазали Лоҳутӣ:

Танида ёди ту дар тору пудам, меҳан, эй меҳан,
Бувад лабрес аз ишқат вучудам, меҳан, эй меҳан.

Баргардониш

Пеш аз он ки моҳияти ин санъатро эзоҳ диҳем, ҳаминро гуфтан лозим аст, ки дар арӯз ва илми бадеъ аввали байт садр, охири байт ачуз¹, охири мисраи аввал арӯз, аввали мисраи дуюм ибтидо ва миёнаи мисраъҳо хашв ном дорад.

Санъати баргардониш тақрор шудани яке аз ин ҳиссаҳои байт буда, аз намудҳои санъати тақрир ҳисоб мешавад. Баргардониш ба ду қисм чудо мешавад.

1. Агар шоир калимаи дар садр зикрётаро боз гашта дар ачуз тақрор намояд, радд-ус-садр ила-л-ачуз ном мегирад.

*Асо баргирифтан на муъчиз бувад,
Ҳаме аждаҳо кард бояд асо.*

(Ғазнавий)

1. Ачуз ё ачиз — дунболаи чизе.

Қарор аз дили ман рабуд он нигор
Бад-он анбарин турраи беқарор.

(Рашиди Ваъзом)

Дил сӯхт з-оташи ғаму пайкон ба сина банд,
Ҳам ёдгори тири ту, ҳам ёдгори дил.
Дил додамат, ки гар бувадаш беқарорие,
Аз чаври рӯзгор шавӣ ғамгусори дил.

(Ҷомӣ)

2. Агар шоир калимаи ачузи байти 1-умро дар садри байти сонӣ такроран зикр намояд, радд-ул-ачуз ила-с-садр ном мегирад.

Низоми миллату мулкӣ, ачаб набошад, агар
Ба раванқ аст дар ин рӯзгор килку ҳусом¹.
Ҳусому килки ту карданд коми аъдо гум,
Рувову² рои ту бурданд аз замона залом³.
Залом бод шабу рӯзи душмани чоҳат,
Ба ком бод ҳама кори дӯстон-мудом.
Мудом, то ки бувад гардиши фалак барҷой,
Мутеъ бод туро давлату сипеҳр гулом.

(«Мизон-ул-авзон»)

Ин ду намуди баргардониш аз ҷиҳати маъноӣ калимаҳои такроршаванда боз чанд хел аст, вале мо ин ҷо 4 навъро интихоб мекунем, ки ҳар навъ ду намуд дорад:

1. Қалимаи садр дар ачуз такроран зикр мегардад, лекин:

а) гоҳе он калима дар вақти такрор шудан маъноӣ худро тағйир намедихад:

Ихвон⁴ ки зи раҳ оянд, оранд раҳоварде,
Ин қисса раҳовард аст аз баҳри дили ихвон.

(Ҳоқонӣ)

1. Ҳусом — шамшери тез.

2. Руво — ҳусни манзар, зебоии чеҳра, симо, обрӯ.

3. Залом — ториқӣ, ториқии шаб.

4. Ихвон — бародарон.

Боварам н-ояд, ки имшаб ёр ояд дар барам,
Дар барам ояд, бибинам, то биёяд *боварам*.
Согарам аз акси руи ёр дорад мавчи май,
Мавчи май чуши таҷаллӣ мезанад дар *согарам*.
Дилбарам ҳаргиз намеояд ба хобам дар бағал,
Дар газал ояд ба бедорӣ зи мастӣ *дилбарам*.
Гавҳарам олист аз гарди ятимӣ дар назар,
Дар назар оинаи хусни маонӣ *гавҳарам*.
Камтарам донад Парӣ аз зарра, хуснаш месазад,
Месазад гӯям, ки ман аз камтари **ӯ** *камтарам*.

(*Париш Ҳисорӣ*)

б) гоҳе калимаи такроршаванда шаклан бетағйир, вале маънан дигар аст:

Шом ар биёй дар барам, эй офтоби авчи хусн,
Шак нест, к-ин ринди гадо гардад аз он сулғони *Шом*.
(*Ваҳиди Табрзӣ*)

З-ин беш пояи суҳанам нест, чун кунам,
Бастам бар аспӣ хомушӣ аз изтироб *зин*.

Манол аз ситами факр, з-он ки дар ҳама ҳол
Беҳ аст кунҷи қаноат зи ганҷи молу *манол*.

(*Ҳафт қулзум*)

Ин намуди санъати баргардониш аз ҷумлаи таҷнисоти лафзист.

2. Навъи дуҷоми баргардониш он аст, ки калимаи дар ҳашви мисраи 1-ум зикрёфта дар аҷуз бармегардад:

а) Калимаи такроршаванда шаклан ва маънан якест:

Агар *бутгар* чу ту пайкар нигорад,
Марезод ин хучаста дасти *бутгар*.
Ва гар *озар* чу **ӯ** донист кардан,
Дурӯд аз чони ман бар чони *озар*.

(*Дақиқӣ*)

Бор бар гову нола бар гардун,
Говро нест токати нола.

(Сузанӣ)

Ёр *бигзашт* аз ҳама хандону аз мо хашмнок,
Умр бар ман мушкилу бар дигарон осон *гузашт*.
Чун *гузашт* аз дил хадангаш гӯиё тири ачал,
Ҳарчи ояд бигзарад, чун ҳарчи омад, он *гузашт*.

(Ҳилолӣ)

б) Калимаҳои такрор шаклан якранг ва маънан дигаргунанд:

Қавме бибастаанд *миён* бар хилофи ман,
Чуянд номи хеш ҳаме андар ин *миён*.

(Рашиди Ватвот)

Агарчи дар кутуб аз қавли ровиёни ҳадис
Зи чуди *Чаъфари Бармак* ҳикоятест самар,
Ҳисоби *Чаъфар* бо ту намекунам, зеро-к
Ба баҳр монию *ҷӯй* аст дар луғат *чаъфар*.

(Ҳафт қулзум)

3. Калимае, ки дар охири мисраи аввал (арӯз) аст, дар охири байт (ачуз) такрор меёбад.

а) ҳар ду калимаи такрор шаклан ва маънан яке мебошанд:

Ба меҳтарӣ дигаре нест мислу *монандат*,
Ба шеър агар дигаронанд мислу *монандам*.

(Сузанӣ)

Эй сорбон, оҳиста рон, к-ороми чонам *меравад*,
Он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам *меравад*.
(Саъдӣ)

Турки ман дӣ сухан ба раҳ *мегуфт*,
Ҳар кӣ дидаш зи дур, маҳ *мегуфт*.

(Хусрави Деҳлавӣ)

Матлаи ҳамаи газал ва қасидаҳои радифдор дорои ин санъат аст.

б) Баъзан ин калимаҳо маънан дигар мебошанд:

Дар ошикию дилбарӣ, эй дилбари *ширин*,
Ман ранча чу Фарҳодаму ту турфа чу *Ширин*.

Аз миёни баҳр карда бо нахангон *ошно*,¹
Бар канори кӯҳ карда бо палангон *ошно*.

(*Абдулвосеи Чабалӣ*).

4. Калимае, ки дар ибтидои мисраи дуҷум зикр ёфтааст, дар аҷуз такрор меёбад.

а) Гоҳе шаклан ва маънан дигар аст:

На дар дашт сабза, на дар бог шах,
Малах бӯстон хӯрду мардум *малах*.

(*Саъдӣ*)

Ин қисми санъати баргардониш монанди санъати акс аст, вале дар як мисраъ.

б) Баъзан ҳарду калима шаклан яке ва маънан дигаранд:

Шуда хоку хокистар оби ҳаёт,
Наботаш бароварда шӯр аз *набот*.

(*Ҳафт қулзум*)

Дар ин ҷо «набот»-и аввалӣ рустанӣ ва «набот»-и дуҷумӣ ҳалвои махсусро ифода мекунад.

Санъати ирсод (пайиш)

Ирсод дар лугат расад кардан, поидан, дидбонӣ, роҳнигоҳдорӣ кардан, омода будан аст. Вале дар илми бадеъиборат аз он аст, ки шоир дар мисраи аввали байти охир калимае меоварад, ки баъд аз муайян шудани ҳарфи рави дар қофияҳои байтҳои аввали он калима қофияи шуда метавонад. Ин таъриф бисёртар шомили қисми якуми ирсод аст.

1. Ошно — шино, обдонӣ, оббури.

Мисол аз Имомиддини Ҳаравӣ:

Чун кабки шусталаб зи шароби мураввақӣ,
Кабкӣ, аз он ба тавқи муанбар мутавақӣ.
Бар офтоб танз кунӣю мусалламӣ,
Бар Муштарию Мох бихандию барҳақӣ.
Бар оби дида пеши ту *заврақ* равон кунам,
Гар з-он ки донамат, ки ту бо мо ба *заврақӣ*.

Дар айни замон қофияи ин шеър доир ба санъати эънот аст. Байти дуюми ин байти Салмони Соваҷӣ шомили ҳамин санъат аст. Калимаи **офтоб** дар байти сонӣ дорои санъати ирсод аст:

Боги рухсори туро имруз обе дигар аст,
Дар каманди турраи ту печутобе дигар аст.
Соябон бар рух чӣ мебандӣ ба дафъи *офтоб*,
З-он ки зери соябонат *офтобе* дигар аст.

Навӣи дуюми ирсод он аст, ки аруз (охири мисраи аввал) ва ибтидо (аввали мисраи дуум)-ро айни калима ташкил мекунад. Чунончи, дар ин байти Саъдӣ калимаи «хато» ирсод аст:

• Ниғаҳ дор моро зи роҳи хато
Хато дар гузору савобаш намо.

Қисми севуми ирсод чунин аст. Ҳар мисраъ ду бор хонда мешавад: ҳар мисраъ ба се пора чудо шудааст. Бори якум аз рақами як сар карда мисраъ тамом хонда мешавад. Барои ҳосил кардани мисраи дуум аввал пораи охири (рақами ду) хонда мешавад, баъд пораи болои мисраъ (рақами се) ва ахиран пораи рақами чор хонда мешавад:

4 2
I. Дар барам | ҳаргиз наёяд, эй дарего | дилбарам
3
ро нанг меояд, ки гардад

4 2
I. Баргарам | аз нӯҳ фалак гар чой ёбам | бар дараш
3
гар рӯ ниҳам, бешак зи чумла

4 2
I. Мебарам | сад орзу ҳар дам зи баҳри | рӯи ӯ
3

ро гар бибинам, доғи ҳасрат

4 2
I. Бингарам | гар рӯи хубаш, ҳадя созам | ҷону дил
3

созам фидо, гар ман ба рӯяш

4 2
I. Медарам | андар фироқаш ҳар шабе сад | пераҳан
3

бе ӯ зи доман то гиребон,

Яъне байти аввал ин аст:

Дар барам ҳаргиз наёяд, эй дарего дилбарам,
Дилбарамро нанг меояд, ки гардад дар барам.

Кисме аз акс аз Саййидзулфиқор Алии Шервонист, ки шомили санъати баргардониш, тақрир ва ирсод аст. Ҳар як мисраъ ду бор хонда мешавад: аввал аз рақами якум аз чап ба рост, бори дуюм аз поён-пораи рақами дуюм, сеюм ва чаҳорум хонда мешавад:

4 3 2
I. Бӯстон | бар сарв дорад | он нигори дилситон

4 3 2
I. Гулистон | бошад шукуфта | бар санавбар, эй аҷаб

4 3 2
I. Соябон | аз сабза дорад | лолаи сероби ӯ

4 3 2
I. Ройгон | ҳастам гуломаш | гаҳ зи ман озод шуд

4 3 2
I. Парниён | омад рухи ӯ | то маро шуд ашк лаъл

4 3 2
I. Саргарон | бар май чу дорад | гар сабук шуд кисаам

4 3 2
I. Заъфарон | шуд чехраи ман | бе рухи гулранги ӯ

4 3 2
I. Шодмон | бошад ҳамеша | з-он ки шуд ғамхорам ӯ

1. Дар миён | омад камарсон | гарчи бошад зулфи у

Қисми чаҳоруми санъати ирсод ба санъати чамъу тарх ва дар айни ҳол ба санъати тафсиру тақрир ва ҳам шумур шомил мебошад. Дар ин ҷо калимаҳо тарх шуда (паҳн шуда) боз бо шумур чамъ карда хонда мешавад. Мисол аз Замири:

Рабуд гамзаву холи хати ту аз мани зор
 Якум қарору дувум шодику севум гуфтор.
 Қарору шодику гуфтори ман ба ман афзуд
 Якум сиришқу дувум нолаву севум афгор.
 Сиришқу нолаву афгор мекунад моро
 Якум харобу дувум беҳуду севум бемор.
 Харобу беҳуду бемор аз ту мехоҳанд
 Якум шифову дувум давлату севум зинҳор...
 Шифову давлату зинҳор аз ту ин хоҳам:
 Якум шаробу дувум мутрибу севум дидор.
 Шаробу мутрибу дидори ту Замириро
 Якум ҳаёту дувум мунису севум гамҳор...

МУЛАММАЪ

Ин санъат чунон аст, ки шоир мисраеро ба арабӣ ва мисраеро ба тоҷикӣ, ё байтеро ба арабӣ ва байтеро ба тоҷикӣ меорад.

Агар мисрае ба арабӣ ва мисрае ба тоҷикӣ гуфта шуда бошад ё нимаи мисраъ тоҷикӣ ва нимаи дигар туркӣ бошад, муламмаи макшӯф (кушода), вагарна муламмаи маҳҷуб (пушида) ном дорад. Ба забони гуфтугу чунин шеър ба ду забонро ширу шакар меноманд.

Ало ё айюҳа-с-соқӣ адир қаъсан ва новилҳо¹,
 Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушқилҳо.

(Ҳофиз)

1. Ҳой, эй соқӣ, гардон кун қадаҳе ва бидех онро.

Медамад субҳу килла¹ баста сахоб,
Ассабуҳ, ассабуҳ, ё аҳбоб²!

(Ҳофиз)

Пурсидам аз табибе аз холи дӯст, гуфто:
Фӣ қурбиҳи азобун, мин буъдиҳи салома³.

(Ҳофиз)

Гоҳе муламмаъро ба тоҷикию туркӣ ҳам гуфтаанд. Чунончи газали зеринро, ки ба тоҷикию туркӣ гуфта шудааст, ба Абдурраҳмони Ҷомӣ нисбат медиҳанд:

Эй лабат пурхандаву чашми сиёҳат масти хоб,
Икки зулфинг орасида ой юзингдур офтоб.
Мастии май мекунад рӯи туро ғарқи арақ,
Бода ичсанг тӯкулур икки кизил юздин гулоб...

Давлатшоҳи Самарқандӣ дар ҳаққи Алишери Навоӣ гуфтааст:

Субҳдам очди юзиндан пардаи нилуфарӣ⁴,
Ҷилва берди ҳуснини зебо аруси ховарӣ.
Аз уфуқ то шуд яди байзои Мӯсо⁵ ошкор,
Бульчабқорони шабро рафт сеҳри Сомирӣ⁶...

Ин қасида аз ҳафтдаҳ байт иборат буда, то охир як байт тоҷикӣ ва дигаре ба туркӣ меравад.

Гоҳе дар мухаммасҳо банде ба тоҷикӣ ва банде ба туркӣ ва ё мисраъ ба тоҷикӣ ва ними мисраъ ба забони дигар гуфта мешавад.

Санъати мазкур дар эҷодиёти даҳони халқ низ бисёр дучор мешавад. Ҳатто гуяндагони халқӣ порчаҳои эҷод кардаанд, ки бо забонҳои русию тоҷикӣ гуфта шудааст:

1. Килла бастан — парда, чодар ба по кардан.
2. Ассабуҳ — овозест, ки ёронро ба нӯшидани шароб даъват мекунад, яъне, эй аҳбоб, биёед сабуҳӣ кунем.
3. Дар ҳузур ва наздики ӯ будан азоб аст ва аз дурии ӯ роҳат аст.
4. Пардаи нилуфарӣ — киноя аз шаб.
5. Яди байзои Мӯсо — киноя аз офтоб.
6. Сомирӣ — сохире, ки ба муқобили Мӯсо баромада буд.

АКС

(Чанна)

Санъати акс аз он иборат аст, ки шоир мисраи якумро ба ду ҳисса чудо мекунад, баъд дар мисраи дуюм ҷои ин ҳиссахоро дигар мекунад ва дар натиҷа бо таъхиру тақдим мисраи алоҳида ба вучуд меояд. Аз ҳамин сабаб ин санъатро табдил ҳам меноманд.

Ин санъат намудҳои бисёре дошта, бештарини онҳо аз тақаллуфи шеърӣ иборат аст.

Ғазали зерини Ҳофиз мувофиқи таърифи боло шоиста-тарин мисолест:

Дилбари ҷонони ман бурд дилу ҷони ман,
Бурд дилу ҷони ман дилбари ҷонони ман.
Аз лаби ҷонони ман зинда шавад ҷони ман,
Зинда шавад ҷони ман аз лаби ҷонони ман.
Равзаи ризвони¹ ман хоки сари кӯи дӯст,
Хоки сари кӯи дӯст равзаи ризвони ман.
Ин дили ҳайрони ман волаву шайдои туст,
Волаву шайдои туст ин дили ҳайрони ман.
Юсуфи Канъони ман, Мисри малоҳат турост,
Мисри малоҳат турост, Юсуфи Канъони ман.
Сарви гулистони ман қомати дилҷӯи туст,
Қомати дилҷӯи туст сарви гулистони ман.
Ҳофизи хушхони ман нақди камоли ғиёс²,
Нақди камоли ғиёс Ҳофизи хушхони ман.

Ин байт аз Фаррухӣ:

Савсан дорӣ шугуфта бар махи равшан,
Бар махи равшан шугуфта дорӣ савсан.

Шеърӣ С. Айнӣ «Шаби танҳой», ки дар вақти аз дасти амир аз Бухоро саргурез шудани нависанда ба ёди хешу табор ва ёру дӯстон гуфта шуда буд, низ дар санъати акс аст:

1. Равзаи ризвон — боги чаннат, боги нағзи дилкушо.

2. Ғиёс — фарёдрас.

Шаби танхой дили ман хун шуд,
Дили ман хун шуд шаби танхой.
Дили шайдой ба кучо гум шуд?
Ба кучо гум шуд дили шайдой?
Ба кӣ мегӯям дили хунгашта?
Дили хунгашта ба кӣ мегӯям?
Зи кӣ мечӯям дили гумгашта?
Дили гумгашта зи кӣ мечӯям?

ҚАЛБ

Қалб дар лугат ба маънои вожун, вожгуна, чаппа меояд, вале дар истилоҳи бадеъ иборат аз назмест, ки аз пешу қафо шудани калимот байте бо вазни дигар ҳосил мешавад. Масалан, байти зерин:

Бо ман акнун итоб дорад дилбар,
Хирман-хирман зи зулф борад анбар.

бо таври пешу қафо хонда шавад, байте дигар ҳосил мегардад:

Дилбар дорад итоб акнун бо ман,
Анбар борад зи зулф хирман-хирман.

Ғайр аз ин баъзе калимаҳо ба таври дигар-чаппа, ё ба тарзи омехта хонда шавад, калимаи дигар ҳосил мешавад: масалан, «рағ», «кас», «рақиб» аз поён ва ё ба таври омехта хонда шавад, калимаҳои «гар», «сак» «қариб» ҳосил мешавад. Дар калимаи «кас», ки аз тарафи поён хонда шавад, «сак» (сағ) мешавад:

Он ки кас дидӣ, кунун мақлуби кас шуд, хону хон,
Шермардо, ҳеч савганде ба ҷони кас махӯр.

(Ҳоқонӣ)

Дар калимаи сағмагас, ки агар аз поён хонда шавад, боз сағмагас ҳосил мегардад:

Ҳар кӣ дар асл сифла¹ афтодаст,
Ба тақолиби² даҳр кас нашавад.
Сағмагасро агар кунӣ мақлуб,
Қалби ӯ ғайри сағмагас нашавад.

(Ҷомӣ)

Ин гуна қалбро мақлуби муставӣ (баробар) меноманд.

Баъзе байт, иборат ва ё ҷумлаҳоро ҳам аз рост ва ҳам чап хондан мумкин аст. Ҳамчунин калимаҳое ҳам ҳастанд, ки монанди нон, домод, ҳама (ҳ), мум, дуд, дид, боб, тут, шуш, ковок, шобош, лол, мом, шаш, қоқ ва ғайра низ агар аз поён хонда шавад, тағйире намебинанд. Ҳатто мисраъҳое ҳастанд, ки аз ду тараф хондан мумкин аст.

Чунончи дар ин байти Ҳамидуддини Муставфӣ

Шаккар ба тарозуи визорат баркаш,
Шав ҳамраҳи булбул ба лаби ҳар маҳваш!

Гоҳе шоир байтеро бо калимае сар мекунад, ки дар охири байт онро ба таври чаппа қофия мегардонад; инро мақлуби мучаннаҳ (болдор) меноманд:

З-он ду ҷоду наргиси махмур бо кашшию³ ноз
Зору гирёну гиревонам ҳама рӯзи дароз.

(«Тарҷумон-ул-балога»)

Ин ҷо дар калимаҳои з-он — ноз, зор, -(да) роз санъати қалб ҳаст.

Намудҳои қалб бисёр буда, ҳамагӣ ба асоси хатти арабӣ сохта шудаанд ва ба хатти имрӯза мувофиқ намеоянд.

МУТАЛАВВИН

Ин санъат чунон аст, ки шоир порчае мегӯяд, ки ба ду ва ё зиёда аз ду вазн хондан мумкин аст. Талаввин дар лугат ранг ба ранг шудан ва муталаввин рангбарангшаванда

1. Сифла — одами паст, нокас.

2. Тақолиб — ҷамъи тақлиб буда, ба маънои қалб кардан аст.

3. Кашшӣ — нозу адо, карашма.

гуфтан аст. Масалан, шеъри зеринро гирем, агар баъзе аз калимаҳои он каме кашидатар хонда шавад, баҳри рамали мусаддас-фоилотун, фоилотун фоилун ва агар сабуктар, фишурдатар хонда шавад, баҳри сареи мусаддас аст, ки муфтаилун, муфтаилун, фоилун мебошад:

Эй рухи зебои ту ороми чон,
В-эй кади раънои ту сарви равон.
Аз паи сайди дили ушокки хеш
Тир кун аз ғамзаву з-абру камон.
Эй бути шамшодқад (д)-и симбар,
В-эй маҳи сангиндили номехрубон.
Пиртар аз рои ту ғаштам, вале
Ҳаст аз иқболи ту бахтам чавон.

(«Ҳафт қулзум»)

Ғазали зерини Амиди Лавмакӣ низ ба ду баҳр хонда мешавад: рамали мусаддас-фоилотун, фоилотун, фоилун ва сареъ-муфтаилун, муфтаилун, фоилун:

Руи ту перояи сахни чаман,
Муи ту сармояи мушки Хутан.
Бастаи гесӯи ту сад дину дил,
Хастаи абруи ту сад чону тан.
Турраи таррори ту ошиқфиреб,
Ғамзаи хунхори ту лашкаршикан.
Фитнаи рафтори ту кабки дарӣ,
Волаи рухсори ту ҳар марду зан.
Дар ғаҳи ханда лаби лаълат шикаст
Равнаки бечодаву¹ дурри Адан².
Зулфи ту бар руи ту ғӯи ки ҳаст
Сунбули тар хамзада бар настарин.
Наргиси чодуи ту ҳангоми ноз
Офати чону дили мачруҳи ман.
Бандаи ҳолу руҳи ту шуд Амид,
Оташи ғам дар дилу чонаш мазан.

1. Бечода — санги сурхи ёқутмонанд.

2. Дурри Адан — марвориде, ки аз Адан ном қазираи мулки Яман ҳосил мешавад.

Котибии Туршизӣ ба номи «Мачмаъ-ул-бахрайн» оид ба қиссаи Нозирӯ Манзур маснавие гуфтааст, ки ба баҳри рамал ва баҳри сареъ хонда мешавад ва дар айни замон зуқофиятайн аст:

Форати чон гармии рафтори ў,
Офати дил нармии гуфтори ў.
Пардаи дил гесуи ў бофтӣ,
Соиди чон бозуи ў тофтӣ.
Аз хади¹ ў чаннати аъло хичил,
В-аз кади ў тинати тубо² ба гил,
Турраи ў офати ҳар саркаше,
Ғамзаи ў меҳнати ҳар сархуше.
Ғунҷаи гулшаккари ў дилрабой,
Ғамзаи чонпарвари ў дилкушой.
Сад дилу чон хастаи абруш буд,
Сад тану сар бастаи гесуш буд.
Муҳташам аз пайкари ў нақди чон,
Мунъақид³ аз гавҳари ў кадри кон.
Аз гули ў сунбули тар тоб дошт,
В-аз маҳи ў дидаи хур⁴ об дошт.
Наргиси ў моили хоби мубох,
Лолаи ў ташнаи оби салоҳ.
Чун хади худ миннати зебош буд,
Чун кади худ баҳти дилорош буд.
Аз кади ў чобуқӣ овезае,
Аз хати ў нозуқӣ андозае.
Ҳисравӣ аз кишварӣ ў ҳиссае,
Некуӣ аз дафтари ў қиссае.
Хоҳиши чон хоста аз хадди ў,
Ростӣ ораста аз қадди ў.
Ахтари ў талъати тобанда дошт,
Чокари ў давлати поянда дошт.
Наргиси ў бо фитан омехта,
Сунбули ў аз суман ангехта.

1. Ҳад — гуна, чехра, рухсор.

2. Тубо — номи дарахти афсонавӣ, ки гуё дар бихишт будааст.

3. Мунъақид — басташуда.

4. Дидаи хур — чашми офтоб.

Нофай у анбари тар бехтӣ,
Пистаи у қанду шакар рехтӣ.
Соғари мул¹ нафҳае² аз буи у,
Дафтари гул сафҳае аз руи у.
Шаммае аз накҳати бӯяш чаман,
Накҳате аз гулшани рӯяш саман.

Ин порчаи боло ба иловаи ин ки маҷмаъулбаҳрайн ва зукофиятайн аст, аксар байтҳои он дар санъати тарсеъ гуфта шудааст. Ҳарчанд ки ин байтҳо хеле равон ва зебо менамояд, вале аслан маҳсули кушишҳои шаклпарастонаанд, ки шоир диққати асосиро ба зебоии зоҳирии асар ва техникаи шеър додааст.

Аз руи маълумоти Қабулмуҳаммад дар «Ҳафт кулзум» Амъақи Бухорой маснавии «Юсуфу Зулайхо» навиштааст, ки ба ду баҳр ва баъзе аз байтҳои ба се-чаҳор вазн хондан мумкин аст.

МУВАШШАҲ

Мувашшаҳ сифати мафъулии тавшеҳ буда, маънои лугавии тавшеҳ ҳамоил дар гардан овехтан аст.

Аммо дар истилоҳи бадеъ он аст, ки шоир қасида, қитъа ё газале менависад, ки сарҳарфи мисраъҳо ё байт ва ё калимаҳои миёнаи мисраъҳои ҳам кунем, исме ё байте ё қитъае, ё рубоие, газале, ҳатто қасидае ҳосил мешавад. Шамси Қайси Розӣ хелҳои ин санъатро бисёр зикр намояд ҳам, мо бар вачҳи зер зикри як нави онро басанда мешуморем. Аз маҷмӯи сарҳарфи мисраъҳои зерини Рашиди Ватвот номи Муҳаммад ҳосил мешавад:

Маъшуқа дилам ба тири андӯх бихаст,
Ҳайрон шудаму касе намегирад даст,
Мискин тани ман зи пой меҳнат шуд паст,
Дасти ғами дӯст пушти сабрам бишкаст³.

1. Соғари мул — пиёлаи май.

2. Нафҳа — як бор вазидани бод ё бӯи хуш.

3. Сарҳарфи ин мисраъҳо — м, х, м, д, дар ҳатти арабӣ د م ح م Муҳаммад хонда мешавад.

САНЪАТИ ЧОРХОНА

(Мураббаъ)

Шоир чаҳор мисраъ ё чаҳор байтро ба тавре иншо менамояд, ки ҳар кадом мисраъ ё байт ба чаҳор ё ҳашт пора тақсим шуда ва ҳар пора ба хоначае навишта мешавад. Ҳоҳ аз боло ба поин ва ҳоҳ ва паҳлуи рост ба паҳлуи чап ба тартиби рақам хонда шавад, мисраъ ё байти матлуб ҳосил мегардад:

	1	2	3	4
1	Дар фуркати	он дилбар	ман доим	беморам
2	Он дилбар	к — аз	бодардаму	бедорам
3	Ман доим	ишқаш	бемунису	беёрам
4	Беморам (у)	бодардам (у) бедорам	беёрам (у)	ғамхорам

	1	2	3	4
1	Аз голия	сад силсила	дорад	дилбар
2	Сад силсила	бар орази	равшан	чу қамар
3	Дорад	равшан	симбар(у)	лаб чу шакар
4	Дилбар	чу қамар	лаб чу шакар	дил чу хачар

Аз Рашиди Ватвот:

	1	2	3	4
1	Ба қонат,	нигоро,	ки дорӣ	вафо
2	Нигоро,	вафо кун	ба дил	бе чафо
3	Ки дорӣ	ба дил	дустӣ	мар — маро
4	Вафо	бе чафо	мар — маро	хуштаро

Нақл аз «Ҳафт қулзум»:

	1	2	3	4
1	Дил волаву	хайрони ту	бинам	ҷоно
2	Хайрони ту	офтоби	руят	бинамо
3	Бинам	руят	чу оварӣ	руй ба мо
4	Ҷоно	бинамо	руй ба мо	бахри Худо

	1	2	3	4
1	Мумкин на ки	ҳаргиз чу ту	ёбад	олам
2	Ҳаргиз чу ту	кас надид	марде	ба карам
3	Ёбад	марде	дигар касе	мисли ту кам
4	Олам	ба карам	мисли ту кам	ёбад ҳам

Санъати хаштхона
(Мусамман)¹

1	2	3	4	5	6	7	8
1. Рабуд аз ман	ба даст-тон дил	дило-роме,	пари-рӯе	суман-соид	нигори-не	газола-рух	газал-гӯе
2. ба дастон дил	ба даст орӣ	тавон гуфтан,	ки ҳаст он бут	сахӣ сарве	камар-ораз	шакар-посух	пари-рӯе
3. дилороме	тавон гуфтан,	ки аз афсун	ба ошик бар	Чун ӯ дил-каш	пари-чехре	чун ӯ меҳре	суман-бӯе
4. Пари-рӯе	ки ҳаст он бут	ба ошик бар	мубо-ракпай,	ки дар олам	дигар чун ӯ наёяд	ба каф н-ояд	вафочӯе
5. суман-соид	сахи-сарве	чун ӯ дилкаш	ки дар олам	дигар чун ӯ наёмад	кас	ба рух мохе,	пай-оҳуе,
6. нигорине	камар-ораз	пари-чехре	дигар чун ӯ	кас	ба рух мохе,	ба бар симе,	ба дил-рӯе,
7. газола-рух	шакар-посух	чу ӯ меҳре	ба каф нояд	ба рух мохе,	ба бар симе,	ба лаб канде,	кашон-мӯе,
8. газал-гӯе	пари-рӯе	суман-бӯе	вафо-чӯе	пай-оҳуе	ба дил рӯе	кашон мӯе	нику-хӯе.

1. Мусамман — дар мусамматот низ номи бандҳои хаштмисраи мебошад.

ки байт

САНЪАТИ МУДДАВАР
Шоир мисраъ ё байтеро ба чанд пора тақсим карда, онро дар доираи чорхона ё хаштхона менависад ва аз қадом хона ба хондан сар кунем, мисраъ ё байти матлуб ҳосил мегардад:

ки мисраъ

ки мисраъ

САНЪАТИ ТАБДИЛ

Нависанда калимае истеъмом мекунад, ки аз тағйири садонок ситоиш ба ҳавҷ бадал мегардад:

Рузу шаб хоҳам ҳаме аз кирдгор,
То сарат бошад ҳамеша тоҷдор.

Агар калимаи «точ» (ҳамсадои «ч»)-ро изофат хонем, мадҳ ба ҳаҷву мазаммат бадал мегардад.

Гуфтам: Эй шайх, зарк бунёд макун,
Май нушу ба зухди хушк иршод макун.
Фарёд баровард, ки мастӣ! Гуфтам:
Хомуш, охир, наъраву фарёд макун.

Агар ҳарфи «х»-и калимаи «охир» бо садоноки «а» хонда шавад, ҳаҷв мегардад. (Чунки дар урф охиристо охар хондан ҳаст.)

Санъати истидрок

(Қабеху малех)

Истидрок дар лугат ба маънои дарк кардану дарёфтган аст, вале дар илми бадеъ он аст, ки шоир байте мегӯяд, ки аз мисраи аввал мазаммат ва аз мисраи дуюм рафъи мазаммат (дафъи бадгӯй) ҳосил мегардад.

Мадҳи ту бигуфтему нахоҳам, ки бигӯям,
З-он рӯй, ки мадҳи ту зи андоза бирун аст.

Ҳайф бошад з-он ки инсон гӯямат, эй мон, аз он-к
Тан шавад нопок инсонро, ту покӣ ҳамчу чон.

(«Ҳафт қулзум»)

Таъкиди мадҳи ҳичомонанд

Нависанда касеро васф мекунад. Баъди чанд калимае калимаи хилофии валекин, вале, аммо ва монанди инҳоро зикр мекунад, хонанда гумон мекунад, ки акнун ҳаҷв сар мешавад, вале баръакс дар мисраи сонӣ камолоти дигари мадҳшаванда зикр меёбад ва шунаванда шод мегардад:

Аз Хусрави Дехлавӣ:

Лабат Исову рух Юсуф, валекин чашми хунрезат
Халили ошкорову ман Исмоили пинҳонаш.

Қоматашон сарв, вале ростин,
Пур зи гул аз соидашон остин.

Аз Хочуи Кирмонӣ:

Лабаш руҳпарвар, вале майфуруш,
Шабаш меҳрфарсо, вале рузпуш.

Зоташ чаҳони ҳилму саботу вафову лек
Дастан саҳобро кунад аз ҷуд шармсор.

Ҳаме ба фарри ту нозанд дӯстон, лекин
Ба беназирии ту душманон кунанд фирор.

Таъкиди ҳаҷви мадҳмонанд

Ин санъат баръакси санъати таъкиди мадҳи ҳаҷвмонанд
мебошад. Нависанда дар каломи худ касе ва ё чизеро ҳаҷв
мекунад ва меҳаҳад ҳаҷви дигаре илова намояд, онро
бо калимае сар мекунад, ки шунаванда ғумон мекунад
акнун ситоиш менамояд. Баръакс ҳаҷви дигаре таъкид
мегардад:

Воизи шаҳр агарчанд бад аст атвораш,
Ин қадар ҳаст, ки дил тира кунад гуфтораш.

Надорад халқ аз ӯ дирҳам, на динор,
Вале доранд 3-ӯ озори бисёр.

САНЪАТИ МУРОФИҚ

Мурофиқ дар лугат ҳамроҳ, ҷуршаванда аст. Шоир шеъ-
ре мегӯяд, ки ҳар як мисраъ бо ҳар қадом мисрае ҳамроҳ
шавад, байти мустақиле ба майдон меояд, муносибати ка-
лимаҳо, қофияву вазн ҳалалпазир намегардад.

Аз Муиззӣ:

Дачла сифати ду чашми хунини ман аст,
Оташкада васфи дили ғамгини ман аст.

Чои тару нам бистару болини ман аст,
Ғарка шудану сӯхтан оини ман аст.

Аз зулф бирун кунӣ, агар тоб шавам,
Бар лаб наниҳӣ, агар маи ноб шавам.
Дар чашм наёварӣ, агар хоб шавам,
Аз даст фуру резӣ, агар об шавам.

САНЪАТИ ТИТОЛ

Титол дар лугат суханони ҳазломез, мазоҳ ва ширинкорунаест, ки ибора ва ҷумлаҳои бо аҷзои тазодӣ, ночаспон ва ғайритабиӣ таркиб ёфтааст. Ин тарзи суханронӣ дар забони халқӣ низ титол, титолбофӣ номида мешавад:

Акнун бояд фаҳмида бошӣ, ки он гапҳои ман асари мастӣ ё он ки титол набудааст, балки кӯтоҳ ва хулосаи як китоб сухан аст (*С. Айни*).

Ба забоне, ки мо ҳам бифаҳмем, гап зан ва ин ранг титолбофӣ нақун (*С. Айни*).

Вале дар адабиёти бадеӣ нависанда титолро ба муқобили соҳти ҷамъиятӣ норизомандона истифода мебарад.

Титол зоҳиран хандаовар намояд ҳам, зимнан ба сӯи арбоби ҳукумати амирӣ ва шариатпаноҳони ӯ равона шудааст.

Аз ҷумла, дар асри XIX Мирзоолими Ҳисорӣ титолро бар зидди амиру ҳоким, мулло, муаззин, паҳлавонони ноӯҳдабаро ва ғайра ба қор бурдааст (ба таври мухтасар):

Рӯзе аз рӯзҳо бар сари саросемаи ман ҳавои соятарошӣ афтада, рӯ ба кӯчаи Телпақдӯзон ниҳодам. Дидам, ки пирзани бедонариш нимтанаи лочувардиандоми чингизхонӣ дар бар дорад ва аз мӯи асп каллапӯши ҷубии харротӣ дар гӯшаи абрӯ ниҳода, ин абётро мехонд:

Думи руба пайтобаи мокиён,
Саги лутка хар нест дар Систон.
Малах риши ғусоларо шона зад,
Биғалтид қурбока аз нардабон.

...Аз он гузашта бар лаби ҳавзи шикастаҳолон расидам. Шогирди каллапазро болои зинапоя дар васфи мардонагӣ ва паҳлавонтарошӣ гӯё ёфтам, бар ин таъриф ки:

Манам марди майдон ба рузи масоф,
Ба ханчар дили мум созам шикоф.
Канам нахли кашнизро ман зи бех,
Кушоям лачоми фарасро зи мех.
Зи чо барканам хонаи анкабут,
Нихам бар лаби кайк мӯҳри сукут.
Надорад ба сарпанчаам тоб кас,
Ки аз табли чангам гурезад магас...

Чун ин таърифро аз ӯ шунидам, дар қуввати бозуи ӯ офарин кардам.

Бегоҳ дар масҷиди зугутагарон хоб кардам, сахар муаззину он масҷидро дар ин муноҷот ёфтам:

Илоҳӣ, нахли умрам аз касофат пурсамар гардад,
Дамодам толеи шӯрам зи аввал шӯртар гардад,
Харам бо сад такаллуф лаҳми хубу тозаву дилкаш.
Ба хона н-омада ишкамбаву шушу чигар гардад.
Даме баҳри саворӣ аспӣ мавзуну бидав гирам,
Шавад песу яғиру қутуру аз хар батар гардад.

Ман дар омин гуфтан будам, баногоҳ ба гушам расид, ки пагоҳ вақти чошт подшоҳи аср охунди Кулӯлаи манаҳкашол ва муллолаванди чобуксаворро иҷлос меандозанд¹. Аз руи шараф худро бар болои арк гирифтам. Дидам, ки умаро дар маснадҳо қарор гирифтаанд. Соате таваққуф кардам. Муллокулӯлаи манаҳкашол даромада, дар шаъни ҳоким ин абётро баён намуд, ки:

Шаҳо, пайтобаи хар бар сарат тоҷи бақо бодо,
Ба поят риши лаклак мӯзай нашвунамо бодо!
Ба хар ҷониб барой баҳри чанг, эй душмани нокас,
Мададгорат сағу пушту паноҳат гурбаҳо бодо!

Муллолаванди чобуксавор низ аз пай даромада, ин абётро хонданд:

1. Иҷлос андохтан — маҷлиси мунозара ташкил кардан.

Умри ту дароз бод ҳамчун думи буз,
Дасти ту шикаставу наёби лагзиш...

Ва мани муҳаққар низ аз паи онҳо даромада, ин абётро
адо намудам:

Эй шох, фуруғи давлати ту лак-лак,
Пайваста мададгори ту бошад хару саг.
Ҳар гоҳ шавад гуруснагӣ муставлӣ,
Хуроки ту бод мушту зарбу калтак.
Бинӣ ба кафи Ҳасаналӣ бугурсок,
Гардад даҳанат кушода мисли чалпак.
Дар хоби хумори ту барояд¹ турушӣ,
Ҳамчун кочӣ ба пешат ояд сумалак.
Дар ҳаққи дуои ту бигардад мақбул,
Албатта зи ман мушту зи ту ҳекиртак!

Ин титоли Олими Ҳисорӣ аз баёзи № 314-и китобхонаи
ба номи Фирдавсӣ (саҳ.23) гирифта шуд.

Шеърҳои ба мисли шеърҳои титоли Олими Ҳисорӣ дар
адабиёти даврони пештар низ мавҷуд буданд. Чунончи
намунҳои аз асри XVI:

Ба Худое, ки холикулбашар аст,
Шиша аз обгина сахттар аст.
Дар Самарқанд гурба як нахурод,
Дар Бухоро хурус мурғи нар аст.

Шамсиддини Шохин титоли мусаччаъро дар «Бадоеъ-
ус-саноеъ» ном асараш дар муқобили амиру лаганбардорон,
боёни судхӯр, уламои дину шарият, умуман бар зидди
чаҳолат ва вайронҳои сохти иҷтимоӣ ба гошти устодӣ
истифода мебарад ва онҳоро ҳадафи гири захромези танқид
мегирад:

«Аз каловаи ачуз бар чехраи арӯс турра (каҷак) оростан
маҳз ҳаёл аст, номумкин ва аз кунҷораи чувоз бар гӯсфанди
охурӣ дунба перостан сирф муҳол, ман зомин».

1. Бояд — «дарояд» бошад.

«Аз рӯдаи кайк чиллаи камон ва аз думи муш банди тунбон ба ҳусул намеанҷомад, лоеҳ аст. Ва аз тоҷи хурус бодбезак ва аз синаи мокиён теги тез ба зухур намеанҷомад¹, возеҳ аст».

«Хирси кӯхро бо хитоби масҷиди калон муқоиса хато ва бӯзинаро бо рудзани маҷлиси бузургон нораво».

САНЪАТИ ТАҒЙИР

Шоир газали барҷаста ва маъруфи шоиреро ба тариқи зарофат ва шӯҳӣ тасарруф мекунад, яъне баъзе калима, таркиб, ибораи байтҳоро дар ҳамон вазну қофияву радиф чунон тағйир медиҳад, ки дар натиҷа мазмун ва мақсад низ ба ранги дигар медарояд.

Абдулқодирхочаи Савдо баъзе газалҳои Абдулқодирӣ Бедиро моҳирона тағйир ва тасарруф кардааст.

Аз Бедил:

Ба авчи кибриё к-аз паҳлуи аҷз аст роҳ он чо,
Сари мӯе гар ин чо хам шавӣ, бишкан кулоҳ он чо.

Аз Савдо:

Ба авчи бепулӣ, к-аз паҳлуи харҷ аст роҳ он чо,
Сари мӯ харҷ афзунтар кунӣ, бишкан кулоҳ он чо.

Аз Бедил:

Адабгоҳи муҳаббат нози шӯҳӣ барнамедорад,
Чу шабнам сар ба муҳри ашк меболад нигоҳ он чо.

Аз Савдо:

Адабгоҳи хасосат харчи бечо барнамеорад,
Чу ҳамён сар ба муҳри танга меболад нигоҳ он чо.

Аз Бедил:

Зи тарзи машраби ушшоқ сайри бенавой кун,
Шикасти ранги кас обе надорад зери коҳ он чо.

1. Бояд «намепайвандад» бошад.

Аз Савдо:

Зи тарзи машраби имсоқ сайри бенавой кун,
Ки бебокона натвон харҷ қардан парри кох он чо.

Аз Бедил:

Замингирам ба афсуни дили бемуддао, Бедил,
Дар он водӣ, ки манзил низ меафтад ба роҳ он чо.

Аз Савдо:

Кунам қарзе ба афсуни дили бемуддао, Бепул¹.
Аз он мумсик, ки гар мункир шавӣ, набвад гуноҳ он чо.

Шеър, ки шаклан мадху мазмунан ҳаҷв аст

Зайниддини Восифӣ аз вазири Кучкунчихон Хоҷа
Юсуфи Маломатӣ дар маҷлиси зиёфат ранчида қасидае
сурудааст, ки дар зоҳир мадҳ бошад ҳам, мазмунан ҳаҷви
қабҳ аст:

Ҳаст дар силсилаи ҳоконӣ
Мӯҳрдоре ки надорад сонӣ.

«Мӯҳрдор» (مهر دار)-ро бе ҳарфи сонӣ ҳ (о) хонем,
мурдор мемонад.

Чун каломаш ба зарофат омехт,
Аз даҳонаш гуҳари беҳад рехт.

Аз «гуҳар» (گهر) ҳаддаш, ки «р» аст, равад,..(..г мемо-
над.

Бо мани дилшудаи зори даҷам
Хуб шуд оқибат аз рӯи қарам.

«Хуб»-и беоқибат ба рӯи «қарам», яъне «к» нишинад,
«хук» мешавад.

1. Бепул — таҳаллуси дигари Савдост.

Фахри офок бувад, з-ӯ шуда фош
Мардумию караму хусни маош.

Аз «фахр» ҳарфи «ф» равад, «хар» мемонад.

Аз сари лутф муини фуқарост,
Ки кушода рухаш аз айни атост.

Сари «лутф», яъне ҳарфи «л»-ро ба сари айн (ин) ниҳем,
лаин мешавад.

САНЪАТ ВА ХУШОҲАНГӢ

Санъатҳои бадеӣ дар ашъори шоирони пешина мавқеи муҳимро ишғол карда, гоҳе шакли аҷоибе гирифтааст. Санъатҳои маънавию лафзӣ хусусан дар назди шоирони қасидасаро як навъ фазлу камол ба шумор мерафт ва аз ҷумла Салмони Совачӣ онро ривочу равақ додааст. Вале бояд фаҳмид, ки гоҳе санъатҳои бадеӣ, аз он ҷумла санъатҳои лафзӣ калимабозии хушку ҳолӣ нест. Шеър, гайр аз он ки аз руи вазн ба ягон ҳавои мусиқӣ бояд рост ояд, дар нафси худ низ оҳанги мусиқӣ бояд дошта бошад. Бояд калимаҳо, таркибҳо, ибораву ҷумлаҳо ҷунон устухонбандӣ шуда бошанд, ки ба хонанда бо латофати худ оҳангӣ мусиқӣ баҳшад. Ҷобачо омадани калима ва таркибҳои ҳамчинсу ҳамоҳанг бояд ҷунон бошад, ки дар ҳангоми хондан гӯё худ аз худ мусиқӣ зоҳир гардад. Ба иборати дигар хонанда аз ягон санъати шеърӣ не, балки аз оҳанги мусиқии каломи бадеӣ ва латофати байт мафтун шавад. Ҷунон ки ин байти усғод Рӯдакӣ мисоли барҷастае шуда метавонад:

Буи ҷуи Мулиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме.

Қагор омадани садонокҳои «ӯ» ва «о» бо ҳамсадои «О» дар калимаҳо оҳанги матлубро ифода кардааст.

Ё ки гирем байти зерини Ҳокониро, ки ҳам санъатҳои иштиқоқ, тазод ва гачнис дорад ва ҳам хушоҳангу хушоянд мебошад:

Гӯё ки нигун кардаст айвони фалаксоро
Хукми фалаки гардон ё хукми фалакгардон.

Ё гирем ин байтро, ки бо вучуди дорои санъати баргар-
дониш будан барҷастагии калимаҳо ва ҷобаҷо омадани
онҳо лаззати мусиқӣ мебахшад:

Ихвон¹, ки зи раҳ оянд, оранд раҳоварде,
Ин қисса раҳовард аст аз баҳри дили ихвон.

Аксари байтҳои Ҳофиз ҳар яке дорои санъате буда, ба
таври табиӣ аз табъи мавзунӣ шоир сар задааст.

Чунончи ин байт дар санъати иштиқоқ аст ва дар ни-
ҳояти ғӯшнавозию тарабангезӣ воқеъ гардидааст:

Сарви чамони ман чаро майли чаман намекунад,
Ҳамдами гул намешавад, ёди суман намекунад.

Байти зерин ҳам, ки дар санъати таносуб ва шумур
гуфта шудааст, аз ҳамон қабил аст:

Соқӣ, ҳадиси² сарву гулу лола меравад,
Ин баҳс бо салосаи ғассола³ меравад.

Хонанда на танҳо аз санъати ин байтҳо офаринхон
мешавад, балки дар ҳангоми тараннуми онҳо аз таносуби
садои калимаҳо, ки табъан ба ғӯшҳо дилкашу форам ме-
расад, сархуш мешавад, гӯё замзамаест, ки аз пардаҳои
мусиқӣ сар задааст.

Байтҳои зерин, ки аз як қасидаи ҳабсияи Масъуди Саъди
Салмон аст, гӯё санъати барҷастае надорад, вале бо вучуди
ин таъсири пурқувватеро дорост:

1. Ихвон — бародарон.

2. Ҳадис — суҳан.

3. Салосаи ғассола — се пиёла маи шустараванда, ки баъд аз таом мену-
шидаанд

Ман кистам? Чй дораму чандам? Киям? Чиям?
К-им хар замон расонад гардун никояте¹.

Дар мисраи 1-ум хонанда тасаввур мекунад, ки мумтозиати ин байт дар пурсишҳои пай дар пай мебошад. Вале бояд мулоҳиза кард, ки ин суолҳо ба таври хеле мутаносиб ва воқеъ шуда, гушро ба эҳтизоз ва изтироб меандозанд ва дар ҳақиқат ин суолҳои кӯтоҳ-кӯтоҳ ва қатъӣ қодиранд, ки ҳаяҷони бадеи бахшанд, ба чушу хуруш дучор кунанд, эҳсосоти қалбӣ ҳосил намоянд, оҳанги дилкашу фораме падида оваранд.

Байти зерини Ҳофиз низ дорои айни имтиёз мебошад.

Корвон рафту ту дар хобу биёбон дар пеш,
Кай равӣ? Рах зи кӣ пурсӣ? Чй кунӣ? Чун бошӣ?

Дар ҳар ҳоле ки монанди ин ашъори барҷастаи санъаткорона ба назар воҷеҳурод, бо иловаи санъат хушоҳангӣ ва мусикидорӣ онҳо писандидаи аҳли завқу адаб аст. Аз ин рӯ шеърҳои санъатдор дар айни ҳол ҳагман бояд дорои оҳанги мусикӣ ва самимият бошанд.

НАҚДУШШЕЪР

Шеъри писандида ва такаллуфӣ

Дар дебоча доир ба содагӣ, софӣ, мавзунӣ ва балогати мазмуни шеър музокира рафг ва дар қисми асосии асар аз бисёр қисмҳои санъатҳои маънавий ва лафзӣ таърифу эзоҳ ва намунаҳо аз саромадони сухан, инчунин қисман аз муосирон оварда шуд. Вале ҳостем, ки ин маҷмӯаро танҳо бо таърифу эзоҳи санъатҳои ҷудогона ва мисоли онҳо маҳлуд накунем.

Чунон ки гуфта будем, саромадони сухан ва адабиётшиносони форс-тоҷик дар бораи шартҳои шеърӣ шоирӣ ва балогати сухан низ бисёр фикрҳои муҳим гуфтаанд, ки ба

1. Никоят — зиён расондан, бадхотӣ кардан, куштан, майбу маслуқ кардан.

адибони чавони тоҷик хотиррасон намудани баъзе онҳо аз ғоида ҳолӣ нахоҳад буд.

Ин аст, ки ҳоло дар хотимаи ин қисм дар хусуси шеърӣ писандида ва нописандида талаботи гузаштагонро зикр намуда, баъд аз он барои исботи муддао ва қаноат ҳосил намудани хонандагон ва махсусан ба мақсади тарбияи бадеии чавоншоирон доир ба ҳашв ва заъфи таълиф, танофури ҳуруф, сиркоти шеърӣ чанде маълумот додан мехоҳем.

Шамси Қайси Розӣ шеъреро, ки бо такаллуф, яъне бо санъатҳои лафзӣ гуфта шудааст, мутакаллиф¹ меномад ва шеъреро, ки ба таври сода, мавзун, дар камоли софӣ ва бо калимаҳои маънӯс (забонзади мардум) гуфта шуда бошад, матбуъ, яъне писандида меномад.

Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-мучам» мегӯяд (бо каме тағйири ифода ва ибора аз сах. 431):

«Оммаи мардум мепиндоранд, ки шеърӣ мутакаллиф мутлақо он аст, ки бар вазни мушқил ва азоҳифи гарон гуфта бошад ё калимоти он ба зӯр ба ҳам баста шудааст ва маонии он ба душворӣ фароҳам мегардад. Ин гумон хатост, аз баҳри он ки ҷумла санъатҳои шеърӣ ва навовардаҳои назм, ки дар фаслҳои гузашта баршумурдем ва онро мустаҳсаноти (хусну зебоҳои) санъат ҳисоб кардем, аз ҳамин қабил мутакаллифоти ашъор аст, ки ҷуз ба амаони назар (диққати назар) ва идмони фикр (варзиши фикр) мисли он даст надиҳад ва монанди он муяссар нашавад. Аммо агар шоире илтизом кунад, ки чанд маънии гуногунро дар шеърӣ андак биёрад ва ё чанд исми мутағоир (зидди ҳам)-ро шуморад ва ё хоҳад барои мулзам кардани ягон муддаӣ (даъвогари лофзан) шеърӣ ғариб² ва назми мушқиле имтиҳони табъ намуда, дар зимни он ҳамчун санъати қалб ва тасҳифро³ истеъмол кунад, ҳуруфи атал (бенуқта) ва ё

1. Мутакаллиф — шеърӣ сохта, гайритабиӣ ва мушқилфаҳм.

2. Ғариб — аҷиб, нодир, гайри муқаррар.

3. Тасҳиф — дар навишти арабиӣ бо тағйир додани нуқтаи ҳарфе ҳосил кардани калимаи дигаре. Ҷунон ки Саъдӣ калимаи «бӯса» — туша» гуфтааст.

*Миро бӯса. — гуфта. — ба тасҳиф деҳ.
Ки дарвешро тӯша аз бӯса бех.*

манқуи (нуқтадор)-ро лозим дорад, ин кор албатта аз навъи таассуф¹ холӣ набошад.

3-ин чунбиши шохи чархи фарзинрафтор
Дурам чу рух аз рух зи рухи фаррухи ёр.
Дил 3-аспи тараб пиёдаву пили ғамат
Шахмот ба чон хоста бар натъи кимор.

Чун илтизом кардааст, ки чумла колои (донаи) шатранҷро дар ду байт биёрад, лочарам чандин рух барҳам (паси ҳам) афтодааст».

Шамси Қайс шеърӣ бо санъатҳои лафзӣ-калимабозиро шеърӣ мутакаллиф, яъне ғайриматбуъ мешуморад, вале агар шоир тавонад, аз ғайри такаллуф ба таври табиӣ шеърӣ санъаткорона гӯяд, ин гуна шеър боиси хушии таъби хонанда мешавад.

Инчунин дар ин маврид сухани Шамси Қайсро, ки дар муқаддимаи нақдушшеър дар боби тафвиф, яъне соф ва покиза аз ғилугиш будани шеър ва аз ҳар гуна омилҳои такаллуфоти зӯрбазӯракӣ холӣ будани он гуфтааст, ба таври мухтасар ва таъйири баъзе лаҳзаҳои ифода ин чо нақл мекунем, ки аз ғоида холӣ нахоҳад буд.

«Бояд бинои шеър бар вазни хуш ва лафзи ширин. иборати матин, қофияҳои дуруст, таркиби сахл, маонии латиф ниҳода шавад, чунон ки шеър ба фаҳм наздик бошад, дар идрок истихроҷи (сарфаҳм рафтани) мазмуни он ба андешаи бисёр ва амаони фикр (бо дурандешии фикр) эҳтиёт наояфтад. Аз истиороти дур, маҷозоти ғайримашҳур, ташбеҳоти дурӯғ, таҷнисоти муқаррар холӣ бошад, ҳар

Дар алифбои арабӣ фарқ миёни «бӯса» (بوسه) ва «тӯша» (توشه) танҳо дар нуқтаҳосту бас. Яъне тасҳифи (таъйири) «бӯса» «тӯша» аст ва тасҳифи «тӯша» «бӯса» мебошад. Мазмуни байт он ки маро мегӯяд: бӯса ба тасҳиф деҳ, ки барои дарвеш бӯса лозим нест, тӯша лозим аст, чунки шиками гушнаро бӯса не, балки тӯша сер мекунад. Саъдӣ ишқро моддӣ карда нишон медиҳад: ишқ ба шиками сер нигоҳ мекунад. Байти эрин низ шохиди ин матлаб аст:

*Чунон қажтсоле шуд андар Димшиқ,
Ки ёрон фаромӯш карданд ишқ.*

1. Таассуф (бо айн ва сод) ба маънои такаллуф ва кори зӯракӣ.

байг дар лутф ва маънӣ ба нафси худ коим бошад. Ҷуз аз руи маънӣ ва тартиби калом ба дигаре мӯҳтоҷ ва мавкуф набошад. Лафз ва калимаҳо ба ҷои худ афтад ва ҷумлаи шеър яктарз ва якшева (якхела) бошад. Иборат гоҳ баланд ва гоҳ паст нашавад. Маънӣ гоҳ суст ва гоҳ музтариб (бекарор) нагардад.

Ба таври сазовор паҳлуи ҳам омадани калима ва таркибҳо риоя шуда бошад, инчунин аз калимаҳои бегонаву дури гайри лугати фурс (форсӣ) дар он мустаъмал набошад, балки аз сахҳ ва машҳури лугати дарӣ ва ончи аз калимаҳои арабии мустаъмал, ки дар гуфтугӯ ва навиштаҷоти порсигӯени фозил чорист, таркиб ёфта бошад»

* * *

Мақсади асосии мо-баёни муҳассаноти зотӣ ва аразии калом, то ба дараҷае ҷомаи амал пӯшиду зеваре ба худ баст. Акнун вазифаи мо иборат аз он хоҳад буд, ки назари нақдушшеъри балогати маънӣ ва фасоҳати лафз кӯшише кунем, ки сара аз сақат ҷудо шавад.

Ҳусни калом ба ду ҷудо мешавад: зотӣ ё ки аслий ва аразӣ ё ки фаръӣ. Ҳусни зотӣ он аст, ки сухан бо калима ва таркибҳои фасеҳу балеге мувофиқи забони адабӣ ва мутобиқи забони гуфтугӯии халқ орошта бошад ва бояд хонанда барои фаҳмидани он ба фарҳангҳо мӯҳтоҷ нагардад. Ҳусни аразӣ иборат аз он аст, ки латофати санъатҳо дар сухан ҷилвагар бошад. Ҳар нависандае, ки ба иҷрои ин шарт амал мекунад, каломаш балигу фасеҳ аст.

Нуқсонҳои фасоҳатшикани калима бисёранд. Бояд калима аз нуқсонҳои зерин озод бошад: танофури хуруф, калимаҳои гайримаънусу бегона, шаклҳои архаистӣ, хилофи қиёс, духӯра ва калимаҳои маҳаллии шевагӣ.

НУҚСОНҲОИ ФАСОҲАТШИКАНИ КАЛИМА

1. Танофури хуруф

Агар дар калима махрачи ҳарфҳо ба ҳам наздик бошад, дар талаффуз вазнинӣ пайдо мешавад, ҳамчун калимаи ҳеъхаъ, ки номи гиёҳест, ё ки қалдирғоч ба маънои фароштурук ва қурбоқа ба ҷои гук. Инчунин дар мисоли зерин:

Дар даҳон дорем гӯё ҳамчу най,
Як даҳон пинҳонст дар лабҳои вай.

Ҷалолиддини Румӣ

Ин ҷо талаффузи ҳичои дарози «пинҳонст» душвор мебошад.

Як шоири мутахаллис ба Заки (асри XIX) дар назираи газали Сипандии Самарқандӣ сурудааст:

Чу шамъам, то ба базми зиндагӣ як дам нишондандам,
Саропо сӯхтандам, ҳамчу хуни дил чашондандам.
Таҳи гаҳвора аввал дар шиканчи ранҷ бастандам,
Ӯи шири модар охир заҳри нокомӣ чашондандам.
Накардам нутку аз абнои олам чашм пушидам,
Агар оқил гумон карданду ар девона хондандам,
Диле дар мичмари тан сӯхт, то он ки Сипандӣ гуфт:
«Ба поён орамидам, ҳар қадар боло давондандам».

Талаффузи феълҳои мафъулии гузарандаи дар боло зикрфта вазнин аст. Як ҷо омадани ҳарфҳои ҳаммаҳраҷ ва ё наздикмаҳраҷ низ талаффузро вазнин мегардонад.

2. Калимаҳои ноошно

Гоҳе нависанда калимаҳои ноошно ва ғайри забонзади халқро зикр мекунад, он гоҳ фаҳмидани матлаб ба хонандаву шунаванда мушкил мешавад ва ба фарҳангҳо эҳтиёҷ меафтад. Ҷунончи, калимаи «худеш» дар ин шеъри Рӯдакӣ:

Никӯ гуфт муздур бо он худеш¹,
Мақун бад ба кас, гар нахоҳӣ ба ҳеш.

Агар дар замони Рӯдакӣ калимаи «худеш» машҳур ва маълуми аксарият бошад, кор фармуда шудани он албатта айб набуд.

Ё калимаҳои арабии наик, ашиқу саҳиҳ, ки дар ин шеъри Манучехрии Домгонӣ омадааст, душворфаҳм аст:

1. Худеш — қадбонуи хона.

Гуробо, мазан бештар 3-ин наико¹,
Ки махчур кардӣ маро 3-ин ашико².
Аё расми³ атлоли⁴ вофӣ⁵,
Шудӣ зери санги сахико⁶.

Вале дар китоби «Зеби сухан» (ҷ.1, сах.39) дар зери унвони «гаробат» (ноошноӣ) як байти Фирдавсиро оварда, калимаи «хоиск» аз қатори калимаҳои ноошно, ғайри маъмул шумурда мешавад:

Ҳаме охани сурхро дар ҷихон
Ба хоиск кӯбанд оҳангарон.

Калимаи «хоиск» агарчи дар Эрон аз истеъмол махчур бошад, дар байни тоҷикон машҳур аст.

Калима ва шаклҳои номаънусу ғайри маъмул дар забони шеърӣ имрӯза низ дучор шуда меистанд. Агар ин гуна калимаҳо ва шаклҳо дар мавқеаш воқеъ нашавад ва аз ғайри зарурати махсус омада бошад, ба латофату равонии шеър халал мерасонад. Байтҳои зерини шоири марҳум М. Раҳимӣ дорои ҳамин гуна калима, шакл ва таркибҳост:

Зиҳӣ шаҳри Душанбе, менамояд маҷлисафрузӣ,
Ҳам он Алма-Ато аз меҳри мо чун *субҳи байзо* шуд.
Шаби дорулфунуни хоҷагӣ бар рӯзи наврузӣ
Иваз гардиду *сури* назму наср ин ҷо муҳайё шуд.
Азиз Собит Муконов дӯстро бинмуда ёд омад,
Бихонда мактаби *разму* ҳаёт аз бахт шод омад...

Дар шеърӣ зерини шоири ҷавон шакл ва калимаҳои қадимӣ **истораҳо**, **истираҳо** низ ба саломати шеър сакта ворид овардааст:

1. Наик — овози калог, овози зог.
2. Ашиқ — опшиқ ва маъшук, ин ҷо ба маънои маъшук омадааст.
3. Расм — барҷоймондаи харобаҳои хона ва ҳавлӣ.
4. Атлол — боқимондаи хона ва саройҳои хароба.
5. Вофӣ — комил.
6. Сакиқ — сондашуда.

Дидам, ки бар сари шумо *истораҳо* шаб
Чун оташи гирондаи *стираҳо* буванд.
Дидам, ки тегиашон(?) аз хок бар шуда,
Хамчун сутуни гунбади *истораҳо* буванд.

Баъзе калима ва истилоҳот дар кишвари Эрон Афғонистони ҳамзабон маъмул бошад, дар Тоҷикистону ноҳияҳои тоҷикнишини *узбекон* фаҳмо ва забонзади халқ нест. Масалан, дар Эрон калимаҳои даллок (сартарош), качал (кал), шиёр (шудгор), кутак (калтак), қалён (чилима) ва ғайра маъмуланд¹. Баръакс муродифҳои тоҷикии ин калимаҳо дар Эрон фаҳмо нестанд. Пас, маълум мешавад, ки фаҳмо ва нофаҳмо будани калима ва истилоҳот нисбӣ мебошад.

Бисёр лугату калимаҳои лаҳҷавӣ мушоҳида меравад, ки байни тоҷикони шимолу ғарб ва байни тоҷикони ҷанубу шарқ нофаҳмо мебошанд.

Аз ин рӯ, забони адабӣ воҳиди қиёсӣ мебошад ва калима мувофиқи меъёри қабулшудаи забони адабӣ бояд бошад.

3. Хилофи қиёс

Гоҳе шоир ба таври шуурӣ ва ғайришуурӣ барои қофия ва саҷъи байт калимаҳоро мешиканад ва таркибҳоро бар хилофи қиёс, яъне бар хилофи меъёри қабулшудаи забони адабӣ тартиб медиҳад, тасриф мекунад ё ки баъзе ҳарфҳоро тағйир мекунад ва ё меафзояд.

Хилофи қиёс ба навҳо чудо мешавад:

а) Калимаҳои нотамо: «колев» ба ҷои «колева», «шаъбада» ба ҷои «шаъбадабоз», «муг» ба ҷои «мугкада» ва ҳоказо.

Барад аз маърифатҳо розро реву²,
Сари моро макун, эй шайх, колеву³.
Ғалат кардам дар ин сурат, ки гуфтам
Занаҳдони нигори хешро сев.

(Саид Имомуддин)

1. Дар ин бора китоби «Лаҳҷаи бухорӣ» доктор Аҳмадали Раҷоӣ (интишороти ҷопхонаи Машҳад, с.1342 — 43 х, ш.) нигаред.
2. Рев — макру хила, фиреб.
3. Колева — саргашта, хайрон, аблаҳ надон.

Ин чо шоир барои қофия калимаи «колева»-ро ба шакли «колев» ва «себ»-ро ба шакли «сев» дохил кардааст.

Инчунин шоир дар байти зерин калимаи «нилуфар»-ро барои қофия ба шакли «нилуфал» тағйир додааст:

Оби ангуру оби нилуфал
Мар-маро аз абиру мушк бадал.

(Абушакур)

Дар ин байти Мухаммадияъкуби Бухорой, ки шоири аввали даври мангит аст:

Хафтоду ҳафт сол дар ин хокдони даҳр
Аз даври чархи шаъбада умри бачо гирифт,

ба чои «шаъбадабоз» «шаъбада» зикр ёфтааст, ки ин гуна нимбур қардани калима чоиз нест.

Туграл дар байти зерин калимаи «муг»-ро, ки ба маънои марди рӯхонӣ, пешвои дини зардуштӣ меояд, ба маънои мугқада, дайр, майқада овардааст:

Биё, соқиё, чон фидои туам,
Ту шохӣ ба муг, ман гадои туам.

Шакли аслии калимаи «дабистон» (мактаб) «дабиристон» аст. Вале дар байти зайл Туграл барғалат шакли аслии онро «адабистон» гумон кардааст:

Агарчи аз адабистони васл маҳрумам,
Ҳанӯз дарси ғами ишки ту маро ёд аст.

Дар байти зерин ҳам калимаи «шар», ки ба маънои бадӣ буда, исм аст, ба чои сифати «пуршар», «пуршарру шӯр» зикр шудааст:

Соқиё, дар базми мо паймонаро лабрес кун,
Мачлиси Туграл бувад аз соғари саршор шар.

«Сугд» номи сарзамин аст. Халки мансуб ба он «сугдӣ» номида мешавад, аммо шоир «сугд»-ро ба ҷои «сугдӣ» овардааст:

Мешиносам хонаи бобои сугдамро ханӯз
Ҳамчунон андар қабатҳои замини бурдбор.

(Лоик)

Баъзе тағйирот, ки дар осори саромадони сухан дида мешавад, маъниро халалпазир намегардонад.

Масалан, Ҳоконӣ исми мафъули «маъхуз»-и арабиرو, ки ба маънои «гирифташуда» мебошад ва аз масдари «ахз» (гирифтани) иштиқоқ шудааст, ба форсӣ тасриф карда, ба шакли «маъхудаме» даровардааст ва гайр аз ин калимаҳои рехтаи «падруд» ва «дуд»-ро низ тасриф намудааст:

Не, не он фарзонаи доғи фироқам кушту бас,
Гар ба олам дод буде, ман ба хун маъхудаме.
Шуд зи ман падруд, агар бахтем буде пеш аз он-к
ӯ зи ман падруд рафте, ман зи ҷон падрудаме.
Гуфтӣ: Эй бози сапед, аз дуди дил хун мебарӣ,
Кош-к аз бози сапедам бесиёҳӣ дудаме.

Ё, ки дар ин байт Ҳоконӣ дар таркиби «нома мебарӣ» тасарруф ба кор бурда, онро ба шакли шикастаи «мено-мабарӣ» даровардааст:

Ба сабукпар мапар, эй мург, ки меномабарӣ,
То зи рух пой туро хурдаи зар барбандем.

Ё ба ҷои «ҷӣ мекунад» «мечикунад» гуфтан низ дар ин байти Анварӣ дида мешавад:

Тег дар дасти бод мечикунад
В-аз ҷӣ маънӣ зирех шамар дорад.

Пас, ба саромадони сухан тақлидан калимаҳоро тағйир додан ва онҳоро худсарона тасриф кардан ҷои нест.

Абдулкодирхоҷаи Савдо ҷаҳор ғазал сурудааст, ки қариб 40 калимаи арабӣ ва тоҷикиро аз рӯи зарофату тафанну тасриф кардааст. Байтҳои зерин намуна аз он ғазалҳост:

Дар силсилаи зулфи ту қайдид дили мо,
Ғаштем парешону сарупо шиканидем.

Қадат сарвидио рӯят гулидӣ дар гулистонҳо,
Ғаҳе мастана суи кулбаи Савдо хиромидӣ.

Ин тасрифот дар шеърӣ Савдо аз рӯи хуштабӣ ва ҳазлу шӯхӣ воқеъ шудааст. Бинобар ин онро айби калон доништан лозим нест. Лекин ба ҷои завқ қардан ва ҳисоб қардан завқидан ва ҳисобидан гуфтан нодуруст аст.

Мувофиқи муқтазои қонунҳои нави инкишофи забони адабӣ дар замони ҳозира баъзе тасарруфҳои хилофи қиёс раво шумурда шуда, як навъ пешрафти забони адабии тоҷикӣ мебошад. Ҳамчун: муқофтонидан, электронидан, коллективонидан, мошинонӣ қардан, ҷихозонидан (на таҷҳизонидан) ва монанди инҳо...

б) Калима ва ибораҳои ноҷо: «хамр» шароб гуфтан аст, ки Лоиқ онро ба ҷои «хумор» зикр кардааст:

Чун хамри шабона бигзарад аз сари мо...

(Лоиқ)

Калимаи аҷз, ки муқобилаш қудрату тавоноӣ меояд, ба муқобили умед омадааст. Бояд ба муқобили умед калимаи арабии яъс (навмедӣ) меомад (Тарсу умеди тоҷикӣ муқобили хавфу раҷои арабӣ меояд):

Дар ниҳодам ду дил тапад доим,
Байни онҳо ягон муросо нест.
Дар яке аҷз, дар дигар уммед,
Дар дили ман тазоди якумрист.

(Лоиқ).

Калимаи «ҳаҷр» синоними фироқ буда, муқобили васл аст. Ҳадиса бар хилофи қиёс чунин овардааст:

Ду чашмам дар раҳи ҳачри ту чор аст,
Биё чонам, биё чонам, баҳор аст.

Шоира ҳачрро не, балки васбро мечӯяд. Вале ифодаи
вайрон мақсадро ба галат ба зухур овардааст.

Калимаи «эхё» шакли гузаранда аз феъли «ҳай»-и арабӣ
(зинда) буда, бо иштироки феъли ёвари «кардан» воқеъ
мешавад, ҳамчун эҳё кардан.

Шоира Ҳадиса дар шеъри «Ёр дур буд» мегӯяд:

Мешукуфам ҳамчу гулҳо ҳар сахар
Ҳар нафас аз хок эҳё мешудам.

Бояд мисраи дуюм чунин гуфта мешуд:

Ҳар нафас аз хок рӯё мешудам.

Шоира Гулҷехра Сулаймонова асосан мусаввири ҳаёти
бачагон буда, порчаҳои равону сода бисёр дорад. Вале гоҳе
дар истеъмоли мақолу зарбулмасалҳои халқӣ баъзе нуқсонҳо
мушоҳида меравад. Дар шеъри «Фарзанд»:

Падар хурсанд, модар бар либосаш
Намегунҷад зи шодию таманно.

Дар ин маҳал дар забони гуфтугӯӣ ба ҷои «либос»
«курта» зикр меёбад. Либос пушоки умумӣ, аммо курта
бештар либоси тағ буда, пайвасти бадан аст. Аз ин рӯ
мардум «фалонӣ аз шодӣ дар куртааш намегунҷид» мегӯяд.
Илова бар ин ба ҷои пешоянди «дар» «бар» оварда шудааст,
ки хилофи қоида аст. Калимаи «таманно» ҳам бемавҷеъ
зикр ёфтааст, зеро аслан ба маънои орзу ва хоҳиш буда,
маҷозан маънои кибру нозу истиғноро ифода мекунад, аммо
дар байти Гулҷехра ба ин маъноҳо нест.

Гулназар ба ҷои «таваллуд» (зоида шудан) «тавлид»
(зоёндан) овардааст:

Бо лаби пурҳанда тавлид гаштаам
Ҳамчу гул дар бӯстони зиндагӣ.

Ман надидам чапми ашколудро,
Ран зардии хазони зиндагӣ.

Бояд мисраи 1-ум чунин гуфта мешуд:

Бо лаби хандон гаваллуд ёфтам

Ба чои дохӣ, дурусттараш ба чои нобига (гений), ки дар лугат ба маънои сохиби хушу хирад, истеъдоди фавкулода меояд, калимаи *даҳо* ба кор бурда мешавад, ки саҳт нодуруст аст: «Мазмуни ин шумора симои ҷовидони даҳои назми русро барои хонандаи тоҷик ҳартарафа нишон меод». («Садои Шарқ», 1969. №12, саҳ. 60)

Он замоне ки даҳо дар кашфи ин асрор буд,
Нур рӯи нақшаву дигар хама ҷо тор буд...

(Муъмин Қаноат)

Дар байти зерин калимаи «хирқа» номуносиб афтада-
аст:

Шукуф. эй лолаи пушидахирқа,
Бипушон куртаи атлас чаманро!

Хирқа-чомаи жандаи дарवेशон аст, ки бо латтапораҷаҳои ҳарранга дарбех кардаанд ва ё чомаест, ки аз малофа дуруст кардаанд. Пас миёни хирқа, лола ва атлас чӣ муносибате пайдост? Агар байт чунин таълиф меёфт, ба фикри мо, бехтар мешуд:

Шукуф. эй лолаи пушидаатлас,
Ба сурхӣ гарқ кун хайли чаманро.

Дар байти зерини Баҳорӣ низ калимаи «ҳаяҷон» саҳт
ноҷо истеъмол шудааст:

Ҳаяҷон ҳамла намояд сӯям,
Сурати неки гуру мечӯям.

Ҳаяҷон ба маънои вачд, шавку завк буда, ҳолати субъективии инсон аст ва ин ҳолат ё ба ранги хушҳолӣ ва ё баръакс ба ранги хузну хафағӣ тазоҳур мекунад. Ҳаяҷон ҳолатест, ки аз таҳи дил ҷӯш мезанад ва инсонро ба хандаву шодӣ ва ё рикқату гирия меоварад, танҳо барангезонандаи ин ҳолатҳои руҳӣ мебошад. Агар байт чунин тартиб меёфт, бад намешуд:

Лашкари гам биситезад сӯям,
Аз висолат мададе мечӯям.

Дар ин байти Сухайлӣ:

Гавҳари рахшон зи лаъли ғӯза дар чидан бикӯш,
Соф чун мавчи садаф дилро ҳамедорад ба ҷӯш.

таркиби «лаъли ғӯза» бечо афтодааст. Ғӯза на ба ранги лаъл, балки чигарранги тира ва қахваранг мебошад. Пас, агар ба ҷои лаъли ғӯза дурчи зар, сандуқчаи тилои сафед ё мисли ин ягон чизи дигар гуфта мешуд, мувофиқи ҳол воқеъ мегардид.

М. Аминзода дар як манзумаи худ кӯраки ғӯзаи пахтаро бо ташбеҳоти моҳирона тасвир кардааст:

Мағзи ин кӯрак бувад аз шираҳои меҳнатам,
Дар ҳамин сандуқчаи сарбаста бошад давлатам.
Бесабаб набвад, ки ўро хумчаи зар гуфтаам,
Гавҳарашро аз ҳама киматбахотар гуфтаам.
Ман намомонам, ки ин давлат бигардад поймол
Аз хучуми беамони барфу борону шамол.
Кас магар ҳамёни зар дар барфу борон мениҳад,
Дидаву доништа ё бар дасти дуздон медиҳад...

Дар ин байти Ғаффор Мирзо:

Ҳамин ҷо як замон детдоми мо буд,
Маро ин ҷой айёми сабо буд.

Таркиби «айёми сабо» ба маънои ҳангоми сабоҳӣ, бомдодон, сахаргоҳон истеъмол шудааст, вале аслан маънои

таркиби «айёми сабо» рӯзҳои вазидани насими шарқӣ мебошад. Ин ҷо саҳт бемаънӣ воқеъ шудааст. Ин чунин заъфи таълиф аст, ки аз надониста истеъмом кардани таркиб пеш омадааст.

Аз ҷумла Лоик калимаи мураккаби «корнодида»-ро ба шакли «нокордида» истеъмом кардааст:

Ҷавони навраси нокордида,
Ба ӯ аз содагӣ дил баста будам.

«Амиро бад-ин сабаб дил машгул шуд, ки кор бо ҷавонони корнодида афтод» (*Байҳақӣ*, саҳ.464).

Дар мисоли зерин аз Суҳайлӣ:

Мунаввар аст шаш ҷиҳат зи мавҷи нури корашон.
Муаттар аст ҳар тараф, зи баски мулк гул намуд.

Таъбири «гул намудан» ба ҷои «гул кардан» омадааст ва ҳол он ки ин нодуруст аст, зеро дар забони халқ ва дар адабиёти классикӣ низ фақат ба шакли «гул кардан» ба кор меравад. Гул кардан маҷозан ба маънои инкишоф, тазоҳур, таракқӣ кардан меояд, ки дар «гул намудан» ин хусусият нест. Чунон ки Бедил истеъмом мекунад:

Гул накард оҳе, ки бар мо ханчари қотил нашуд,
Орзу барҳам назад боле, ки дил бисмил нашуд.

Боз Бедил гуфтааст:

Ҳазор ранг зи баҳти сиёҳи ман гул кард,
Замона шухии товус дод зоғи маро.

Калимаи «дод» ба маънои адлу инсоф меояд, аммо калимаи «дод» дар синоними ҷуфти «доду фарёд» тамоман дигарест, ки бо «дод»-и адлу инсоф ҳеч алоқа надорад. Лекин Раҳим Ҷалил ин фарқро ҳис накарда, саҳт ба хато рафтааст. Вай дар романи «Шӯроб» зулми яке аз қаҳрамонҳои манфии худро тасвир карданӣ шуда мегӯяд: «Ҷӯрабошӣ.... доди бечораҳоро дода мегашт». Маънои ин ҷумла акси мақсади нависандаро ифода мекунад: доди бечораҳоро додан ба

онҳо аз рӯи адлу инсоф муомила кардан аст, зеро, масалан, таъбири «доди сухан додан» ба маънои бехтарин сухане гуфтан ва бехтарин асаре навиштан меояд. «Дод додан» яъне инсоф кардан аст, чунончи Байҳақӣ ва Камол гуфтаанд: «чун ин пойгоҳ биёфтӣ, ба халқи Худой некуӣ кун ва дод бидех, то умрат дароз гардад» (*Байҳақӣ*).

Хешро хун кун, Камол, аз ваъдаи хубону бас,
З-он ки ман нашнудаам, к-он бут касеро дод дод.

Аммо Раҳим Ҷалил мехоҳад гӯяд, ки Ҷурабошӣ бечораҳоро ба дод меовард, вале таъбири «ба дод овардан»-ро ба таъбири «дод додан» иваз намуда, маъниро хароб кардааст.

Ин гуна мазмуни акс додани ҷумла сахттарин заъфи таълиф аст, ки маъноро ба сактаи қабех дучор мекунад.

Аз мисраи дуҷоми ин байт чунин маъно мебарояд, ки гӯе сулҳу осоиш хатаре ва зараре дорад, ки онро бехатар ва безарар кардан даркор аст. Аслан муаллиф гуфтан мехост, ки он ҳарфу хатареро, ки ба сари сулҳу осоиши мардум омадааст, бартараф кардан даркор аст ва коре кардан лозим аст, ки ба осоиши халқо зараре нарасад. Вале ӯ ба ҷои як мафҳум мафҳуми дигареро кор фармудааст, ба ҷои таъбири «бартараф» кардани хатар таъбири «бехтар кардан»-ро овардааст.

Дар имлои алифбои арабӣ садонокҳои кӯтоҳ (и, а, у) навишта намешуд. Бинобар ин бисёр калимаҳоро хато менавиштанд. Аз ҷумла калимаҳои «растан» ва «рустан» ба ҳам омехта мешуд. «Растан» ба маънои раҳидан ва халос хӯрдан буда, «рустан» ба маънои рӯидан, нумӯ кардан меояд.

Чун кафаш аз нили фалак шуста шуд,
Нили гиёҳ аз кадамаш руста шуд.

(*Низомӣ*)

Аз кажӣ афти ба каму коти,
Аз ҳама ғам растӣ, агар ростӣ.

(*Низомӣ*)

Носири Хусрав дар як байт феълҳои растан ва рустанро овардааст:

Зи ранчи ту бирастам, то бирустам,
Чӣ чизӣ ту, ки на рустӣ, на растӣ.

Дар ҳоли ҳозир бисёре аз ҷавоннависандагон ҳардуи ин калимаро ҳам ба шакли «растан» менависанд. Аз ҷумла дар ин байти Қутбӣ Киром «рустан», ки ба маънои сабзидан, маҷозан калон шудан аст, ба шакли «растан» (раҳидан) навишта шудааст:

Бо ҷураи ҷониям Баҳодур
Дар воҳаи Зарфишон бирастем.
Аз файзи ҳаёт гашта масрур,
Мо аҳд миёни худ бибастем.

Вале дар осори илмӣ ва бадеӣ байни «рустан» ва «растан» фарқ гузошта мешавад.

Асоси замони ҳозираи феъли «зистан» ва таври «зӣ» омада, ҳамаи шаклҳои ҳозира-оянда ва хоҳишмандияш аз ҳамин реша гирифта мешавад: зиёд, зияд, зиям, зиём, мезияд, мезиям ва ило охир...

Аммо баъзе аз нависандагони ҷавонамон бар галат рафта, ин асоси феълиро ба таври «зех» менависанд ва ҳол он ки маънои «зех» дигар аст. «Зех» чанд маъно дорад: 1) офарин, 2) зехи чома, 3) ба маънои чиллаи камон, 4) тори камон, ки аз рӯдаи гусфанд метобанд, 5) ба маънои зоиш, нутфа ва бача, 6) таровиш, яъне захидаи об меояд.

Чунон ки Фирдавсӣ ба маънои таҳсину офарин ме-гӯяд:

Қазо гуфт: гиру қадар гуфт: дех!
Фалак гуфт: аҳсан! Малак гуфт: зех!

Аммо дар ин байти Бобо Ҳоҷа «зех» ба ҷои «зӣ» омадааст, ки галат аст.

Тарҳи ин дунёи нав андохтанд
Дохиёни мо-бузургони замон.

Ин Ватанро ҳамчу гулшан сохтанд,
То зихем осудаву хуш мо дар он.

Таъбири «қурбон шудан» на аз тарафи фарзанд ба модар, балки ҳамеша аз тарафи модар ба фарзанд гуфта мешавад. Лоиқ дар шеъри «Ба модар» ин тавр мегӯяд:

Ба кунчи сандали биншаста шабҳо модари пирам,
Ту шояд чомаи домод (й) мелӯзӣ ба сад нийяг.
Бибинӣ то ба ранги нав, ба хусни навҷавонияг,
Ба он дастони ларзони шарафмандат шавам қурбон!

Ё ки дар ҳамин шеъри Лоиқ таъбири «мағфират кун», ки «омурзиш кун» гуфтан аст ва динӣ буда, ба Худо нисбат дода мешавад:

...Маро ту мағфират кун, раҳнамой кун,
Аё модар, аё модар!

Дар ин маҳал ба ҷои «мағфират кун» бояд «афв кун» гуфта мешуд. Шоир Абдулло Қодирӣ дар порчаи зерин калимаи фархундаро, ки муродифи калимаи фаррух ва муборак аст, баргалат ба маънои шоду хуррам овардааст. Қодирӣ гуфтааст:

Имшаб, ҷӣ шабест хоб дидам,
Хай хоби ачибу боб дидам.
Дар зери дарахти сарв гуё
Биншаста будем ҳардуи мо.
Ҳамсӯхбату бахтёр будем.
Фархунда зи рузгор будем...

Чунончи Ҳофиз мегӯяд:

Мархабо, тоири фаррухрухи фархундапаём.
Хайра мақдам, ҷӣ хабар, роҳ кучо, ёр кадом?

4. Калимаҳои духӯра

Дар шеър калима ва таркибҳои, ки эҳтимоли ду маъно-маъноӣ асли ва маъноӣ маҷозӣ доранд, хусусан яке аз онҳо

маънои мусбат ва дигаре маънои манфӣ бошад, бояд кор фармуда нашавад:

Зи меҳнат бинохо сар афрохтанд,
Зи меҳнат дарахтон бар андохтанд.

(Сухайлӣ)

Феъли «бар андохтан» духӯра мебошад ва маъниро ба сакта дучор мегардонад. Аслан феъли барандохтан ба маънои афтондан, андохтан, вайрон кардан меояд, вале ин ҷо шоир ба феъли таркибии «мева андохтан»-и халқӣ қиёсан сохтааст, ки фикри хонанда дар аввали ҳол ба галат меравад. Ё ки дар сурати ба маънои мева ба кор бурдани калимаи «бар» низ ба маънои мева ба замин партофтан фаҳмида мешавад. Хулоса, чузъи аввали феъли мураккаб аз забони адабӣ ва чузъи дуюм аз забони гуфтугӯи гирифта шудааст. Ин гуна феълҳои сохта низ сабаби халалпазирии фасоҳат ва боиси таъкид хоҳад шуд, ки аз заъфи таълиф пеш омадааст.

5. Калима ва шаклҳои маҳаллӣ

Дар осори шоир ва нависандагон гоҳе калима ва ибори маҳаллӣ низ дида мешавад. Агар ин гуна калима ва ибораҳо ба норми умумии забон мувофиқ бошад, ҷи хуш: вале агар калима ва ибораҳо гайри маънус (забонзад)-и халқ бошад, ба фасоҳат ва балогат халал меорад.

Аз чумла дар байти зерин таъбири «дахансаҳт» ибори маҳаллист. Ғолибан ба маънои саҳтгап, дуруштгап, бадгап мебошад:

Эй дахансаҳти дурушт,
Ў беадаб, ин ҷо кучост?

(Гаффор Мирзо)

Истеъмоли калимаи ҳота низ аз ҳамин қабил аст. Калимаи ҳота мумкин аст, ки аз калимаи ихота ба маънои ҷои атрофаш печонда гирифта шуда бошад.

Масалан, дар ин мисол мавҷуд аст:

З-он ҷои замин, ки охири бор
Бишнид тапидани дили пок,
Дар хотаи гул ду ишқи печон
Бо ноз баромад аз дили хок.

(Муъмин Қаноат)

Рафта нозим як қадаҳ нушид арақ,
Сухт гӯё ки дили абгори он.
Пас кашида сурате дар як варақ,
Руи кат биншаст бо фикири гарон.

Гулҷехра Сулаймонова ба ҷои "чашмҳоят ва "чашмҳот"
шакли халқии "чашмот"-ро ба кор бурдааст:

Дар ҷаҳони илмҳо тай мекунамд
Шуълавар чашмот роҳи бешумор.

Инчунин Лоик номи мураккаби офтобпарастро бо
талаффузи маҳаллӣ истеъмол кардааст:

Ру ҷониби бозгашти хуршед
Ҷамчун гули офтобпарастам то субҳ.

• НУҚСОНҲОИ ФАСОҲАТШИКАНИ КАЛОМ

1. Заъфи таълиф

Заъфи таълиф дар натиҷаи вайронии ҷумла ба вучуд
меояд. Масалан, дар ин байти Мулҳами Бухорой:

Магар аз хоҳиши худ, гарчи надорӣ ором.
Гар шавӣ сел, раҳи қулзуми Уммон маталаб.

Дар ин байт се пайвандак зикр ёфтааст: магар, гарчи, гар.
Дар инҳо голибан «магар» барзиёд аст. Чунки бо пайвандаки
гарчи мувофиқат надорад, умуман, устухонбандии ин байт
суст, берабт, зидди фасоҳату балоғат аст.

Дар ин байт пайвандаки «магар» барзиёд аст:

Мулҳам, ар умри абад металабӣ дар айём,
Магар аз баҳри диле чашмаи Уммон маталаб.

Ё ки дар ин мисол, ки аз Баҳорист, бояд пайвандаки «чун» дар аввали мисраъ меомад: Пешпо хурдаму чун афтодам.

Чанд мисоли дигар аз шоирони муосир:

Дар байти зери Ҳакназар Ғоиб калимаи «акс» аз гайри феъли ёвари «ёфтааст» зикр шудааст, ки мазмуни матлуб ифода мешавад:

Эй ки аз чашми ту акс аст умед,
Аз бари туст маро роҳи умед.

Дар ин байти Ҳадиса:

Нийяти онҳо ба хоки тира шуд
Аз гурури мардumi Хатлонзамин.

Ба феъли ба «хоки тира шуд» суоли «чӣ шуд?» мерасад ва бояд «яксон шуд» барин мутаммиме зикр меёфт.

Дар ин байти Ҳадиса хилофи қоида дида мешавад:

Осмон пероҳан аз нилуфарин,
Соҳили ту сабз-сабзи маҳмалин.

Бояд «осмон пероҳани нилуфарин» гуфта мешуд, пешоянди «аз» ифодаро ҳалалдор кардааст.

Дар шеъри «Баҳорам ҷовидон гардон» калимаҳо ҷобачо гузошта нашудааст:

Чудо аз модар афтодам,
Ба хоки анбар афтодам.
Насимама сила сар мекард.
Аз ӯ хушбахту дилшодам.

Ин ҷо ба чӣ маъно омадани таркиби «хоки анбар» равшан нест. Ба ҳар ҳол «хоки анбарӣ» бояд гуфта мешуд. Мисраи «Насимама сила сар мекард» ҳам фасеҳ нест. Бояд чунин гуфта мешуд:

Чудо аз модар афтодам,
Ба хоки анбарин он дам.

Насимам дар навозиш буд,
Ки з-ӯ хушбахту дилшодам.

Дар ин байти Озод Аминзода:

Гар накуни ҷониби ман як нигоҳ,
Пераҳан аз хуни чигар мекунам.

Аз хуни чигар пероҳан кардан гайритабиӣ мебошад.
Бояд чунин мегуфт: Курта тар аз хуни чигар мекунам.

Меравед? Ин чӣ омадан? Ёрон!
Магар аз баҳри оташ омадаед?

(Ф. Ансорӣ)

Дар забони халқ «барои алавгирӣ омадед, ки даррав меравед?» мегӯянд. Дар замони пеш гугирд набуд, барои пухтани ош ва афрухтани чароғ барои оташ гирифтани ба хонаҳо мерафтанд. Дар натиҷа ин ибора пайдо шудааст. Аммо ибори «барои оташ омадан» маънои пурраи «оташ гирифтани омадан»-ро ифода карда наметавонад. Маънои барои хабар гирифтани оташ омадан, ки оташ ҳануз дармегирад ё не, ё ин ки ба гарм шудан омаданро ҳам фаҳмонда метавонад, бинобар ин мақол маънои пурраи халқияшро намедихад. Ибора ва зарбулмасалҳои халқиро на ба тарзи ноқисии шикаста, балки дар сурати боз ҳам зарифтар ва ба обурангии ҷозибадоре истеъмоли намудан лозим аст, чунон ки Низомӣ ҳамон ибораро хеле дилкашу ширин дар шеър хурондааст.

Ба расми хусравӣ бинвохтандаш,
Зи Хусрав ҳеч вонашнохтандаш.
Ҳамегуфтанд: Хусрав бо никӯй
Ба оташ хоستان рафтаст гӯй.
Биёвард оташе чун субҳи дилкаш,
В-аз он оташ ба дилхо дарзад оташ.

Ҳоконӣ низ ибори «оба бину муза каш»-ро ба ин нагзӣ кор фармудааст:

Эй бо ту маро дустии серуза,
В-аз хидмати васли ту кунам дарюза¹.
Гуфтам, ки чаро ту обро нодида,
Эй чони чихон, сабук кашидӣ муза.

Ҳилолӣ ибораи «ба девор гап задан»-ро дар байти худ
чунин омехтааст:

Гуям, эй шӯҳ, ба девор гами дил пас аз ин,
Ба ту *гуфтан* чу ҳамон асту ба девор ҳамон.

Даст дар ғарданам ҳамоил кард,
Гиряи пургудоз аз дил кард.

(*Гаффор Мирзо*)

Калимаи мураккаби «пургудоз» дар забони классикӣ,
адабӣ ва дар забони халқ низ дида намешавад. Ин калима
дар ин маҳал ба сурати «чонгудоз» дида мешаваду бас.
Дар ин мисраъ ҷавоби калимаи «пургудоз» мавҷуд нест,
вале ибораи «гиряи чонгудоз» ҷавоб дорад, ки иборат аз
чон аст ва дар айни замон аз рӯи таносуб калимаҳои гиря,
чонгудоз ва дил муносиб хоҳанд афтод.

Чунон ки дар ин байти Ҷомӣ дида мешавад:

Аз шарҳи сӯзу дарди ман, эй чон, гудохтӣ,
Пеши кӣ гуям ин алами чонгудозро?!

Таркибҳои «дар гудоз», «ҷавшангудоз», «душмангудоз»
ва монанди инҳо дида шавад ҳам, таркиби «пургудоз» ҳанӯз
ба назар нарасидааст.

Ҳар ду гирёнему ҳар ду зарду ҳар ду дар гудоз,
Ҳар ду сӯзонему ҳар ду фарду ҳар ду мумтаҳан².

(*Манучехрӣ*)

1. Дарюза — гадоӣ.

2. Мумтаҳан — хоркардашуда, озмудашуда, ин ҷо ба маънои меҳнатка-
шида омадааст.

Наҳангони шамшери чавшангудоз
Ба гарданкашӣ карда гардан фароз.

(Низомӣ)

Ҳофиз зи гусса сӯхт, бигӯ ҳолаш, эй сабо,
Бо шоҳи дӯстпарвару душмангудози ман.

(Ҳофиз)

2. Таъқид

Таъқид дар лугат ба маънои печидагӣ ва гирехдор будан меояд. Таъқид ду навъ мешавад: лафзӣ ва маънавӣ. Чунонки дар заъфи таълиф зикр ёфт, таъқиди лафзӣ иборат аз калимаҳоро мувофиқи тартиби маълуми дастури забон паси ҳам ба ҷои худ начидан ва фаҳми маъноро душвор гардондан аст.

Мисол аз Саъдӣ:

Дар ҳалкаи қорзорам афганд,
Он найза, ки ҳалқа мерабудам.

Яъне он найза, ки барои ман ҳалқа мерабуд, маро дар қорзор афганд. Тарки таркиби «барои ман» ва омадани бандакчонишини мафъулии «ам» ба охири феъли «мерабуд» мавзунро гирехбанд карда, ба таъқид дучор кардааст.

Таъқид дар натиҷаи заъфи таълиф ҳосил мешавад. Пас, ҳамаи мисолҳои барои заъфи таълиф нишондодашуда, ҳатто аксари нуксоноти фасоҳатшикани калимаро, ки аз заъфи таълиф пеш омадааст, таъқиди лафзӣ ҳисоб кардан мумкин аст.

Таъқиди маънавӣ иборат аз он аст, ки шоир дар шеъри худ калимаҳоро истеъмол мекунад, ки муродаш на маънои ҳақиқии онҳо, балки маънои маҷозии дур аз зеҳн буда, қаринаҳои лозим низ вучуд надорад. Пас, ҳонанда аз гайри шарҳу эзоҳ ба мафҳуми он пай намебарад. Мисол аз Анварӣ:

Оҳи оташинрӯй чун дар бара дарояд.
Қоғури хушк гардад бо мушқи тар баробар.

Яъне агар оҳуи оташинрӯй-офтоб ба барра (бурчи Ҳамал) дохил шавад, кофури хушк-рӯз бо мушки тар-шаб баробар мешавад. Шоир баробар шудани шабу рӯзро бо ибороти мушкили истиорӣ баён кардааст.

Ҳамаи чистонҳо, муаммоҳо, қасоиди Бадри Чочӣ, аксари қасоиди Ҳоконӣ, Анварӣ ва баъзе порчаҳои Низомӣ ба қатори таъқиди маънавӣ дохил шуда, хунари шоирӣ ба шумор равад ҳам, таъқиди лафзиро бо қатори заъфи таълиф ҳисоб кардан мумкин аст.

3. Танофури калимаҳо

Танофури калимаҳо иборат аз он аст, ки дар мисраъ ва ё байте чанд калимае, ки дар онҳо ҳарфҳои ҳаммаҳраҷ ё наздикмаҳраҷ чамъ омадаанд, паи ҳам истодааст. Бинобар ин дар вақти хондани ин калимаҳо дар талаффуз вазнинӣ ҳосил мешавад:

Гар тазарруъ кунӣ вагар фарёд,

Дузд зар бозпас нахоҳад дод.

(Саъдӣ)

Эй ҳаёли қоматат оҳи заифонро асо,

Бар рухат наззораҳоро лағзӣ аз ҷӯши сафо.

(Бедил)

Қаллошваш дидам буте, эй вақти он қаллош хуш,

К-ӯ бохт нақди дину дил дар ишқи он қаллошваш.

(Чомӣ)

Он шоҳи шуҷоъ ар бикашад тирӯ камонро,

Дар як кашшиаш шайсаду шаш тир бидузад.

Баъзан қатор омадани ҳарфҳои ҳамчинси мулоимталаффуз оҳанги махсусро эҷод мекунад ва на танофур, балки ба сомиа оҳанги мусикӣ мебахшад. Масалан, Манучехрӣ дар банди аввали мусаммати «Ҳазония» ҳарфҳои ҳаммаҳраҷи мулоимталаффузро дар калимаҳо овардааст, ки гӯё муносибати миёни тасавури ҳазон ва овози баргҳои хушкро дар зехни шунаванда бедор мекунад:

Хезеду хаз оред¹, ки айёми хазон аст,
Боди хунук аз ҷониби Хоразм вазон аст.
Он барги разон аст, ки бар шохи разон² аст,
Гуё ба масал перахани рангразон аст.
Дехкон ба тааччуб сари ангушт газон аст,
К-андар чаману бог на гул монду на гулзор.

Мисол аз Ҳофиз:

Сарви чамони ман чаро майли чаман намекунад,
Ҳамдами гул намешавад, ёди суман намекунад?

Зи зарат кашид зевар, ба зарат кашид дар бар,
Мани бенавои музтар чӣ кунам, ки зар надорам?!³

Мисоли танофури калима дар баъзе мисраъ ва байтҳои
як қисм шоирони муосирамон низ мушоҳида мешавад.
Чунончи:

Ҳама ҳастанд баҳри якдигар,
Нашавед даст бар гиребоно.
Лек ҳамсоҷолхоз ҳанӯз
Нанишондаст туту токоно.

(Сухайлӣ)

Инчунин дар порчаи зерин:

Он чи афтодаст бар чанголи ӯ,
То ба ин дам зинда берун н-омадаст.
Чун гунаҳкори бадастафтодае
Аҳли деҳ бинмуда будааш шохбаст.

(У. Раҷаб)

Дар мисраи охир паҳлӯи ҳам омадани ҳичоҳои «муда»
ва «буда», инчунин ҳичоҳои «аш» ва «шох» дар шеър сиклат
ворид кардааст ва боиси танофури калима аст.

1. Хаз — ҳайвонест, ки мӯяш гарм ва нарм буда аз пусти он пустин медӯзанд.
2. Разон — тоқҳо, ангурҳо.
3. Ниг.: «Чашномаи Ҳофиз», нашриёти «Дониш», Душанбе, 1971, сах. 19.

Монанди ҳамин дар мисоли зерин қатор омадани ҳарфи «ш» монеи салосати шеър мегардад:

...Боз як сол ба охир бирасид,
Сесаду шасту шаши нав бигзашт.
Нозу неъмат, қадаҳи солинавӣ-
Ҳама ногоҳ фаромушам гашт.

(Ғаффор Мирзо)

Барои тақвияи муддаои худ дар ин бора аз «Мачмаъ-ус-саноеъ» фикраҳои зеринро нақл менамоем: «Танофур иҷтимоӣ алфозест, ки талаффуз ба онҳо мушқил бошад ва алфози мутанофирро ба як дам ду-се мартаба натавон гуфт, ки дар забон вазнин наёяд, чунончи, ин алфоз: Хоча, ту чӣ тичорат кардӣ? Кам касе бошад, ки дар як дам се бор гӯяд, ки забонаш налагчад ва баъзе гуфтаанд, ки мӯчиби сикл (вазнинӣ) иҷтимоӣ ҳуруфи қарибулмахраҷ аст дар як ҷо, чунончи дар ин мисраъ воқеъ аст: «Ба қурби қабри ғарибон гузар кунӣ, чӣ шавад».

Ин ҳодисаро дар забони халқ тезгӯяк ё ки забоншиканак мегӯянд. Аксар вақт ҷавонон дар сӯҳбат барои имтиҳони тез гуфтан ва забон нағирифтани мегӯянд:

1. Се шаби сешанбе, се сабад шафтолу.
2. Дар ҳавлича як тутча.
3. Шаст сада шинондем, шаст шамшод.
4. Ёли аспам лоёолуд.

4. Ҳашв

Ҳашв дар лугат чизест, ки бо он чизи дигареро пур мекунанд, пур кардани кӯрпа, болин бо пахта. Вале дар адабиёт гапи барзиёдро ҳашв мегӯянд¹.

1. Ҳашв — дар лугат ба маънои пасту нокас, оғандагӣ ва чизе, ки бо он даруни чизеро пур мекунанд, гоҳе маънои пат ва ҷоҳои дурушти абрешим ва расмонро, ки матоъро нақсдор мекунад, низ мефаҳмонад. Чунон ки Саъдӣ мегӯяд:

*Қабо ғар ҳарир асту ғар парниён,
Ба ночор ҳашваши бувад дар миён.*

Дар асарҳои бадеӣ гоҳе дар байт ва ягон каломӣ насри баъзе калима ва ибораҳои барзиёд чун гирех пайдо мешаванд. Шоир ба ифодаи ягон мазмун сар мекунад ва пеш аз анҷом ёфтани сухан калима ва иборас меоварад, ки дар сурати зикр накардани он ҳам мазмун тамоми мешавад ва эҳтиёҷ ба он намоиш надорад. Гоҳе ин ҳашв ба саломати сухан сакта мерасонад ва гоҳе ҳамчун ҳусни сухан воқеъ мешавад, аммо баъзан на зарар дорад ва на ҳусни суханро меафзояд.

Бинобар ин ҳашвро ба се ҷудо кардаанд: ҳашви малех, ҳашви 'миёна ва ҳашви қабех.

1. **Ҳашви малех** он аст, ки сабаби ҳусни калом, боиси раванқ ва малоҳати сухан мешавад ва маъниро боз ҳам нозуктару балеғтар мегардонад. Чунон ки дар ин мисол дида мешавад:

Боғи умрат, ки тоза бод мудом,
(Чашми бад дур), равзаест бабор.

(«Маҷмаъ-ус-саноеъ»)

(Дур бодо чашми бад к)-имрӯз дар майдони ҳусн
Шахсавори ман каманди ноз ҷавлон медуҳад.

(Ҳилолӣ)

В-он моҳ ба тарбият чунон нур
Афзуд, (ки чашми бад аз он дур!)

(Ҳилолӣ)

2. **Ҳашви миёна** он аст, ки овардани калимаи муътариза, агарчи нисбат ба сухани аслии барзиёд афтодааст, дар салосаги байт зарар намерасонад, будан ва набудани он баробар мебошад. Чунон ки ибораи «эй офтобмартаба» дар байти зерин:

Дар чанби¹ рой² равшани ту нури офтоб,
Эй офтобмартаба, нурест мустаор³.

Дар байти зерин ибораи «эй дӯст» низ ҳашви миёна аст:

Гар хира маро зеру забар хоҳӣ кард,
Аз умри худ, эй дӯст, чӣ бар хоҳӣ хӯрд?

Ибораи «эй дӯст» дар назокат ва равнаки шеър ёрӣ надихад ҳам, ба шаъни мазмун ва иборати байт айб ва нақс воқеъ намешавад.

Дар ин каломи Саъдӣ, ки гуфтааст: «Хабаре, ки донӣ, ки диле биёзорад, бигзор, то дигаре биёрад», ибораи муътаризаи «донӣ, ки» ҳашви миёна аст, зеро будани он шарт нест, вале зараре ҳам ворид намеорад.

3. Ҳашви қабех. Ҳашви қабех он аст, ки шоир дар миёни ибораҳои байт калима ва иборас зикр менамояд, ки нисбат ба сухани асли барзиёд воқеъ мегардад. Зикри ин гуна калима ва ибораҳо бефоида буда, салосати суханро аз миён мебарад:

Соқиё, бода дех, ки ранчи хумор
Сару фарқи маро ба дард овард.

Ё ки

Рои ту ҳамчу шамс мунир асту равшан аст,
Зоти ту ҳамчу кӯҳ ҳалим асту бурдбор⁴.

(«Маҷмаъ-ус-саноеъ»)

Дар байти аввал азбаски калимаи «сар» зикр ёфтааст, зикри калимаи «фарқ» барзиёд аст ва дар байти дуюм бо вучуди калимаи «мунир» (равшанкунанда) зикри калимаи «равшан» барзиёд аст.

1. Чанб — паҳлӯ.
2. Рой — андеша, тадбир.
3. Мустаор — амонат, ориягӣ.
4. Бурдбор — сабур.

Инчунин шоире гуфтааст:

Гар менарасам ба хидматат, маъзурам,
Зеро рамади чашму судоъи сарам аст.

Зикри рамаду судоъ бо зикри сару чашм кабеҳ (хунук) аст, чунки рамад бе чашм ва судоъ бе сар намешавад. Яъне рамад (як навъ озори чашм) танҳо дар чашм ва судоъ (як навъ дарди сар) танҳо дар сар воқеъ мешаваду бас.

Дар ин байти Муҳаммадиякуби Бухорой ду хабар-«умрест» ва «шуд», зикр ёфтааст, ки яке зиёд аст.

Умрест шуд Алӣ, ки бирун н-омадӣ зи гам,
Гу, ин шақиқа¹ то каю то чанд бар сар аст?

Дар ин байти Саҳбои Вобкандӣ:

Дар таманнои шароби васли ӯ Саҳбо мудом
Фарқа бошам умрҳо аз чайб то доман дар об.

ду зарфи замон-«мудом» ва «умрҳо» омадааст, ки яке аз онҳо барзиёд аст.

Сад ҳазорон гул шукуфту бонги мурге барнахост,
Андалебонро чӣ пеш омад, ҳазоронро чӣ шуд?
(Ҳофиз)

«Андалеб» ва «ҳазор» муродифи булбул аст, мумкин аст, ки дар он замон ин ду калима аз ҳам фарқ доштааст. Зоҳиран, яке аз ин ду калима зиёдатист.

Аз паси маҳмили чамозаи гул
Нолаи булбули ҳазор гузашт.
(Туграл)

Дар ин байт ҳам яке аз ин ду калимаи булбули ҳазор зиёдатист ва аз қатори ҳашви кабеҳ ба шумор меравад.

1. Шақиқа — дарди ними сар.

Мархабо, эй дилбари симинтани симинбадан,
Чаъди мушкинат бувад дар гардани чонам расан.
(Туграл)

Яке аз калимаҳои симинтани симинбадан зиёдатист.
Мисолҳои дигар:

Боги умрат, ки тоза бод мудом,
Чашми бад дур, равзаест бабор.
(«Маҷмаъ-ус-саноеъ»)

Ё чунон ки Рашиди Ватвот гуфтааст:

Дар меҳнати ин замонаи бефарёд
Дур аз ту чунонам, ки бадандеши ту бод!

Инчунин Рашид гуфтааст:

Хаёлотӣ теғат, ки бурранда бодо,
Манозил¹ дар арвоҳи аъдо² гирифта.

Дар ин мисолҳои боло дар байти яқум ҷумлаи «тоза бод мудом», дар байти дуҷум ибораи «дур аз ту», дар байти сеҷум ибораи «бурранда бодо» муътариза (ибораи туфайлӣ) мебошад. Инҳо дар адабиёт ҳашви малех ҳисоб шудаанд, зеро барои беҳтар зоҳир шудани ҳиссиёти шоир ёрӣ мерасонанд ва фикри ӯро қувват медиҳанд.

Вале Шамси Қайс дар байти сеҷум дар ибораи «манозил дар арвоҳи аъдо гирифта» тавакқуф карда мегӯяд: «Ва агар тавонистӣ, ки гуфтӣ: «манозил дар димоғи аъдо гирифта» беҳтар будӣ, ки ҷои хаёл димоғ аст».

Дар мисолҳои зерин низ ҳашви малех ҳаст:

Осмон дар киштии умрам кунад доим ду кор:
Вақти мондан бодбонӣ, вақти рафтан лангарӣ.
Гар бихандам (в-он пас аз умрест), гӯяд: захрханд,
В-ар бигирям (в-он ба ҳар соат), бигӯяд: хун гирӣ!
(Анварӣ)

1. Манозил — манзилҳо.
2. Аъдо — адуҳо — душманҳо.

Дар ин китъа ибораҳое, ки ба даруни қавс гирифта шудаанд, муътариза ва ҳашв буда, боиси тақвияи фикр ва сабаби фасоҳати сухан гардидаанд.

Дар мисолҳои зерин низ ҳашви малех ҳаст:

Шакарфуруш (ки умраш дароз бод). чаро
Тафаккуде накунад тӯтии шакархоро?

(Ҳофиз)

Шаб аз мутриб, (ки дил хуш бод вайро),
Шунидам нолаи чонсузи найро.

(Ҳофиз)

Соқӣ, (ки чомат аз маи софӣ тухӣ мабод),
Чашми инояте ба мани дурднуш кун!

(Ҳофиз)

Аз назираи Пайрав Сулаймонӣ ба қасидаи ватанияи устод Рудақӣ

Соҳили Ому, фазои дилкашаш
Дар назар хулду чинон ояд ҳаме.

Дар ин байт яке аз калимаҳои синонимӣ (хулду чинон) барзиёд аст. Инчунин дар байти дигар яке аз ду калимаи муродифии «равону чон» барзиёд аст:

Мевазад буи хуш аз алтофи ӯ,
Дар равони мурда чон ояд ҳаме.

Дар ин байти Абдулмалик Баҳорӣ яке аз ду калимаи «талъати рӯй» барзиёд аст, зеро ҳар ду ҳам ба маънои чеҳра мебошад:

Ёд кардам талъати рӯи туро,
Хандаи лаъли сухангӯи туро.

Дар ин мисол, ки аз Шералӣ Мастон аст, ҳашви қабех вучуд дорад:

Моро дагал мабин, ки мо бисёр суфтаем,
Байти наведу хешро холо нагуфтаем.
Чун сатрҳои гумшудаи шеъри Рудакӣ
Дар хилвати ниҳони худ бедор хуфтаем.

Дар ин мисол яке аз калимаҳои таркиби изофии «хилвати ниҳон» зойд аст, зеро ҳарду калима як маъно дорад.

Қомату боло синоними қад буда бо изофат як ҷо овардани онҳо аз қабилӣ ҳашви қабех ба шумор меравад:

Ҳамехоҳам туро он ҷо бибинам,
Чӣ хуш бо қомати болову хандон.

(Гулчехра)

Бояд чунин гуфта мешуд: чи хуш бо қомати зебову хандон...

...Ки шояд бар машоми ту расонад
Шамими боди наврузи баҳорӣ.

Зарурати шеърӣ ҳатто Фирдавсии бузургро маҷбур кардааст, ки гоҳе калимаҳои барзиёдеро дохили мисраъ гардонад, калимаҳои таъкидшуда барзиёд буда, ҳашв ҳисоб меёбад:

Дар ин сол як шаб *ниёйшикунон*
Ба хоб-андарун шуд *ситойшикунон*.

Яке духтар овард тобандачехр
Зи хуршед тобандатар бар *ситехр*.

Ба хуни далерон ба дашт-андарун
Чу дарё замин мавҷзан шуд *зи хун*.

Дар боран сирқоти шеърӣ

Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» гуфтааст (мухта-саран ва бо каме тағйири ибораҳо):

«Пайравӣ ба некӯгӯён некӯ ояд, на ба бадгӯён. Инчунин шоир бояд, ки шеъри шоиронро горат накунад (надуздад) ва маонии эшонро ба тағйири вазн ва ихтилофи алфоз дар

шеъри хеш ба кор набарад, ки мулки мардум ба тасарруфи фосид тамаллук напазирад ва сухани дигарон бар хештан бастан далолат бар фазл накунад.

Сиркоти шеърӣ (шеърдуздӣ) чаҳор навъ аст: ингиҳол, сахл, илмом ва нақл.

1. Ингиҳол сухани дигаронро ба худ бастан аст ва он чунон бошад, ки касе шеъри дигареро қасдан аз они худ мекунад ва шеъри худ мегардонад, бе тағйиру тасарруф дар лафз ва маънои он ё ба тасарруфе андак, чунон ки байте бегона ба миёни он дарорад ё таҳаллусро гардонад.

Муиззӣ гуфтааст:

Тавотури¹ ҳаракоташ ба дидаи душман
Ҳамон кунад, ки зумуррад ба дидаи афъӣ.

Адиб Собирӣ Тирмизӣ аз ӯ бурдааст:

Ба сабри ман, санамо, он лаби чу буссади² ту
Ҳамон кунад, ки зумуррад ба дидаи афъӣ.

Булфараҷи Рунӣ гуфтааст:

Гуфта бо зоирон³ сарири дараш:⁴
Марҳабо, марҳабо, дарой, дарой!

Анварӣ аз ӯ бурдааст:

Гуфта бо ҷумлаи зуввор сарири дари ту:
Марҳабо, барнагузар. хоча, фуруд ою дарой!

Фарруҳӣ гуфтааст:

Аз ниҳеби ханчари хунхори ту рӯзи набард
Хун бирун ояд ба ҷои хай⁵ адуро аз масом⁶.

1. Тавотур — пай дар пай шудан.

2. Буссад — марҷон.

3. Зоир — зиёратгар.

4. Сарири дар — овози гиж - гизи дар.

5. Хай — араки бадан.

6. Масом — сурохҷаҳои тағи мӯй.

Захир аз ӯ бурдааст:

Бадандешро аз тафи қаҳри ту
Ба ҷои арақ хун ҷакад аз масом.

2. Салх - пӯст боз кардан, пӯст кандан ва дар шеър ин навъ сирка (дуздӣ) чунон мебошад, ки маънӣ ва лафзро фаро гирад ва таркиби алфози он гардонад (дигар кунад) ва бар вачҳи дигар адо кунад.

Чунон ки Рӯдакӣ мегӯяд:

Ҳар ки н-омухт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.

Бӯшакур аз ӯ бурдааст:

Магар пеш биншонадат рӯзгор,
Ки беҳ з-ӯ наёбӣ ту омӯзгор.

Рӯдакӣ гуфтааст:

Ришу сиблат ҳаме хизоб кунӣ,
Хештанро ҳаме азоб кунӣ.

Абӯтоҳири Хусравонӣ аз ӯ бурдааст:

Аҷаб ояд маро зи мардуми пир,
Ки ҳаме ришро хизоб кунад.
Ба хизоб аз аҷал ҳаменаҳад,
Хештанро ҳаме азоб кунад.

3. Илмом қасд кардан ва наздик шудан аст ба чизе ва дар сиркоти шеър он аст, ки маъниро фаро гирад ва ба иборати дигар ва вачҳе дигар ба кор орад.

Чунон ки Азракӣ гуфтааст:

Садаф зи бими ялон даршавад ба коми наҳанг,
Зи хун ба ранг и явокит¹ ранг карда лаол².

1. Явокит — сӯғихо.

2. Лаол — лӯълӯхо, дурру марворид; дар асл ҷамъи лӯлӯ ба шакли лаолӣ меояд.

Ё-и «лаоли»-ро барои зарурати шеър андохтааст.
Анварӣ аз ӯ бурдааст ва некӯтар аз ӯ гуфта:

Қаҳри ту гар тилоя¹ ба дарё кашад, шавад
Дур дар самими ҳалқи садаф донаи анор.

Шаҳоби Муайяди Насафӣ гуфтааст:

Ҳамеполуд хун аз ҳалқаи танги зирех берун,
Бар он гуна, ки оби нор полӣ² ба парвезан³.

Заҳир аз ӯ бурдааст ва беҳ аз ӯ гуфта:

Туй, ки бар тани ҳасми ту диръи довудӣ⁴
Зи захми теги ту парвезане бувад хунбез.

4. Нақл он аст, ки дар ин боб шоир маънии шоире дигар бигирад ва аз бобе ба боби дигар барад ва дар он парда берун орад.

Чунин ки Мухторӣ гуфтааст:

Кучост он зи қабое дарида дӯхта чатр,
Кунун бибояд чатраш дариду дӯхт қабо.

Разии Нишопурӣ ба боби мадҳ бурдаасту гуфта:

Ба азми хидмати даргоҳи ту ба ҳар тарафе
Басо мулук, ки аз тоҷ мениҳанд камар.

Аз нақлҳои нодир он аст, ки Рӯдакӣ гуфтааст:

Агар гул орад бор, он руҳони ӯ, на шигифт
Ҳароина чу ҳама май хӯрад, гул орад бор.

-
1. Тилоя — муқаддимаи лашкар, дидбонии лашкар.
 2. Полӣ — аз феъли полоудан ва полидан буда, ба маънои соф кардан аст.
 3. Парвезан — элак, галбер ва ин ҷо софӣ, яъне чизе, ки бо воситаи он моеъро соф мекунад.
 4. Диръи довудӣ — зиреҳи довудӣ.

Дакиқ онро бар ҳамон вазну қофия нақли лоиқ кардааст:

Агар сар орад бор, он синони \bar{u} на шигифт,
Хароина чу хама хун хӯрад, сар орад бор.

Арбоби маонӣ гуфтаанд, ки чун шоиреро маъние даст диҳад ва онро либоси иборате нохуш пӯшонад ва ба лафзи суст адо кунад, вале дигаре ҳамон маъниро фаро гираду ба лафзу хуш ва иборате писандида берун орад, он маонӣ мулки \bar{u} гардад. Фақат ба аввалӣ фазилати пешгӯӣ дода мешаваду бас.

Чунон ки Рӯдакӣ гуфтааст:

Бо сад ҳазор мардум танҳой,
Бе сад ҳазор мардум танҳой.

Яъне бо сад ҳазор мардум ту фардӣ (ягонаӣ) ба хунар ва дониш дар миёни эшон ва бе сад ҳазор мардум ту бисёрӣ ва гӯё ба ҷои сад ҳазор мардумӣ ва агарчи маънӣ некӯст, ибораташ суст аст.

Унсурӣ аз вай бурдааст:

Агарчи танҳо бошад, ҷаҳон хама бо \bar{u} ст,
В-агарчи бо \bar{u} бошад хама ҷаҳон танҳост.

Байти Унсурӣ агарчи дар он басте (васеъ) кардааст, некӯтар ва ширинтар аз байти Рӯдакист. Ба \bar{u} эҷози он бас аст. Ин маънӣ мулки Унсурӣ шуд ва ба Рӯдакӣ танҳо фазилати пешгӯӣ монд.

Ҳамчунон ки дар байти Муиззӣ ва нақли Анварӣ гуфтаем:

«Чун заминро шарафи мавлиди ту ҳосил шуд»

Агар шоири дувум маънии шоири авваларо татимма (тамомкунанда) наёрад, ки ба он равнаки маънӣ афзояд ва либоси иборате балеғтар ва ширинтар аз он напӯшонад, \bar{u} дузди маонӣ бошад ва эҳсон аввалинро бувад.

Чунон ки дар байти Булфараҷ ва Анварӣ гуфтаем:

«Гуфта бо чумлаи зуввор сарири дари ту».

Инчунин дар байти Муиззӣ ва байти Анварӣ гуфта-
ем:

Ба шаҳри хеш-дарун бехатар бувад мардум.

ки ин сиркаи маҳз аст ва мулк аввалинонрост».

Таворуд

Агарчи Шамси Қайс дар ин қисм ба таҳти унвони сир-
қоти шеърӣ дуздихои бадеиро бо мисол шарҳу эзоҳ дода-
аст, бештарини ин маънидуздиҳо ба таври таворуд воқеъ
шудааст.

Таворуди хотир тасодуфан ба ҳам мувофиқ омадани
фикр аст.

Бисёр мушоҳида мегардад, ки байт ва ё мисраи ягон
шоир дар сурати тасодуф шаклан ва мазмунан айни байт
ва ё мисраи шоири пешина ва ё муосир воқеъ мегардад
ва ҳол он ки маълум нест, ки шоир он шеърро дида ва ё
шундааст, ё не. Бинобар он таъйин кардани ҳаққи сирка
ва таворуд душвор аст. Дар «Юсуфу Зулайхо»-и Ҷомӣ ва
«Хусраву Ширин»-и Низомӣ дар бисёр байтҳо таворуд
воқеъ шудааст.

Ҷомӣ мегӯяд:

Маро, эй кошкӣ, модар намезод,
Ва агар мезод, кас ширам намедод.

Низомӣ гуфтааст:

Маро, эй кошкӣ, модар назодӣ,
Ва агар зодӣ, ба хурди сағ бидодӣ.

Низомӣ ва Ҳоконӣ муосири ҳамдигар буданд ва Ҳоконӣ
пеш аз Низомӣ вафот ёфтааст, ки ин матлаб аз байти зерини
Низомӣ маълум мешавад:

Ба дил гуфтам, ки Ҳоконӣ дарегоғӯи ман бошад,
Дарего, ман шудам акнун дарегоғӯи Ҳоконӣ.

Маълум нест, ки байтҳои зерин, ки ҳар қадом ба ҳар яке аз онҳо мансуб аст, таворуд аст ё яке мазмуни дигарро бурдааст ва ё ибораи халқиро ҳар қадом ба тавре тазмин кардаанд, ки ин ҳолат ҳам бисёр дида мешавад:

Бузургӣ хоҳадат, дил дар саҳо банд,
Сари ҳамён ба барги гандано банд.

(Низомӣ)

Кисаҳои зар ба барги гандано сар бастаанд,
Бар сипехри ганданой даст з-он афшондаанд.

(Ҳоқонӣ)

Дар «Мачмаъ-ус-саноеъ» дар охири баҳси сиркоти шеърӣ чунин гуфта мешавад (бо каме тағйири забон). «Хукм ба гирифтани маъно ва дуздӣ набояд намуд, то маълум гардад, ки шоири дувум аз шоири аввал бурдааст ва дар ҳангоми иншои шеър ӯро дошта бошад ва илло метавонад буд, ки аз қабилӣ таворуди хотирҳо бошад... Дар ин бора Камоли Исмоил мегӯяд:

Агар таворуди хотир, ки дар маҷорӣ¹ он
На мумкин аст, ки қас муътариз² шавад бар вай,
Ду роҳрав, ки ба роҳе раванд бар як самт,
Аҷаб набошад, агар уфтанд пайдарпай.

Байтҳоеро, ки роқими ҳуруф³ ҷиҳати қисмҳои дуздӣ оварда, ҳаргиз дуздӣ нест, балки чамеъ таворуди хотирхост... чунончи, дар «Мачмаъ-ун-наводир» мастур⁴ аст, Мир Низомиддини Шайх қасидае дар мадҳи Мирзо Султон Аҳмади Самарқандӣ дар силки назм⁵ қашида, ҷиҳати талаби ислоҳ ба назари Мир Алишер (Навоӣ) расонидааст. Он ҷаноб баъд аз тааммул ва андеша гуфтааст: «Баъд аз байте,

1. Маҷорӣ — маҷроҳо, ҷои ҷараён, ин ҷо ба маънои вақти воқеъшавӣ омадааст.

2. Муътариз — этирозкунанда.

3. Роқими ҳуруф — муаллиф.

4. Мастур — мазкур.

5. Силки назм — шаддаи марвориди назм: ба силки назм овардан — ба назм даровардан.

ки муштамил¹ бар исми мамдӯх аст, байти дигар мебояд, то сухан марбут шавад». Амир Шайх тасдиқ намуда, илтимос кардааст, ки «Он байтро шумо дар силки назм оред». Мир Низомиддин Алишер ҷавоб фармуда ки «шумо ҳам фикр намоед ва ман низ тааммул намоям». То он гоҳ ҳар як давоту қалам ва когазпора дар пеш ниҳода, мутафаккир шудаанд. Баъд аз лаҳзае ҳар як байте гуфтаву навишта якдигарро доданд, ки ҳарфе аз ҳам тағйир надошта ва он байт ин аст:

Баҳори боғи ҷавонӣ, ниҳоли гулшани хусн,
«Гули риёзи карам, сарви ҷӯйбори вафо».

Аз тарафи дигар, бинобар он ки классикони мо ашъори шоирони гузаштаро ва ё шоирони муосири худро ҳазорон ҳазор аз ёд медонистанд, ба таври тасодуф мисраъҳо, байтҳо айни ҳамдигар воқеъ мешуданд.

Ғайр аз ин, шоирони пешина барои тақвияи мазмуну даъвои худ ва хусни сухан мисраъ ва байтҳои мувофиқи вазн афтадаи дигареро ба шеърӣ худ дохил менамуданд ва агар ғайри машҳур бошад, аксар номи шоирро зикр мекарданд. Аммо байт ва ё мисраъ дар ҳамон замон ба номи шоире дар байни халқ машҳур бошад, аз ғайри зикри ном тазмин карда, мешуд. Масалан:

Чон аз он лабҳо ҳикоят мекунад,
Тутӣ аз шаккар ривоят мекунад.
Ҳар кӣ мегӯяд ҳадиси салсабил,²
З-он лаби нӯшин киноят мекунад.
Дур аз он лаб чон яке нолон най аст,
«Бишнава, аз най, чун ҳикоят мекунад».
З-он лаби ҳамчун шакар монда чудо,
«Аз ҷудоиҳо шикоят мекунад».
Аз рақибон мекунад паҳлӯ тикӣ,
Ҷониби моро риоят мекунад.
Чапми шӯхаш мекашад теги чафо,
Лаъли чонбахшаш химоят мекунад.

1. Муштамил — шомил, алоқадор, дарбаргиранда.

2. Салсабил — номи ҷӯест дар ҷаннат.

Қатли Қомиро чӣ хочаг захми тег?
Ғамзае ўро қифоят мекунад.

Дар ин газали Қомӣ як байти Қалолиддини Румӣ аз аввали «Маснави маънавӣ»-и ӯ тазмин шудааст:

Бишнаваз аз най, чун ҳикоят мекунад,
Аз ҷудоӣҳо шикоят мекунад.

Вале Қомӣ номи муаллифи байтро зикр накардааст, зеро ин байт ба номи Қалолиддини Румӣ машҳур аст. Ин кори Қомӣ на сирқа аст ва на таворуд, балки тазмин мебошад.

Илова бар ин, бисёре аз шоирони газалсаро ба газалҳои шоирони пешина ва муосир пайравӣ карда, ҳамчун назира ва ҷавобия газалҳо сурудаанд, ки ночор шоири пайрав аз мазмуни шеърӣ шоири пайравишуда истифода бурдааст.

Чунон ки дар боби сиркоти шеърӣ дида шуд, агар шоири сонӣ мазмуни шоири авваларо дар қолиби нисбатан дилкашу хушғаре ифода намояд, ҳақ дар қониби шоири сонӣ мебошад. Вағарна, дузди ўҳданобаро ҳисоб ёфта, захмати беҳуда кашидааст ва худро беҳуда бадном кардааст.

Ҳофиз, махсусан дар аввалҳои эҷодиёти худ дар аксари газалҳои Саъдӣ, Салмони Сочаӣ ва Ҳоҷуи Қирмониро пайравӣ кардаасту дар айни вазну қофияву радиф шеър гуфтааст, вале дар баъзе мавридҳо муваффақ нашудааст. Дар ин бора Шиблии Нуъмонӣ дар ҷилди 2-юми «Шеър-ул-Аҷам» махсусан миёни Ҳофиз ва Салмону Ҳоҷу муқоиса кардааст.

Ҳоҷу:

Хирқа раҳни хонаи ҳаммор дорад пири мо,
Эй ҳама риндон муреди пири соғаргири мо.

Ин матлаи Ҳофиз аз матлаи Ҳоҷу чанд мартаба барҷастатар аст:

Душ аз масҷид суи майхона омад пири мо,
Чист, ёрони тариқат, баъд аз ин тадбири мо?

Ҳоҷу гуфтааст:

Гар шудем аз бода бадноми чихон, тадбир чист?
Ҳамчунин рафтаст аз рӯзи азал тақдири мо.

Аммо Ҳофиз мазмуни ин матлаи Ҳочуро дар сурати
бадтаре дохил кардааст:

Дар хароботи мугон мо низ ҳамдастон шавем,
К-ин чунин рафтаст аз рӯзи азал тақдири мо.

Ҳочу:

Мо дили девона дар занчири зулфат бастаем.
Эй басо оқил, ки шуд девонаи занчири мо.

Ҳофиз:

Ақл агар донад, ки дил дар банди зулфаш чун хуш аст,
Оқилон девона гарданд аз паи занчири мо.

Ин ҷо мазмун ҳамон мазмуни Ҳочуст. Аммо Ҳофиз
мазмуни Ҳочуро бо обуранги бадеӣ оростааст, сабаби де-
вонаи занчирӣ шудани оқилонро зоҳир ва маълум карда-
аст, ки ин ҷо қайди зулф ҷӣ қадар латиф мебошад. Гайр
аз ин, мисраи якуми Ҳофиз зиёда соф ва равон бошад ҳам,
мисраи дуюми Ҳочу беҳтар аст ва оқилу девона тазод воқеъ
шудааст.

Салмон гуфтааст:

Овозаи ҷамолат то дар чихон фитода,
Халке ба ҷустуҷӯят сар дар чихон ниҳода?

Ҳофиз гуфтааст:

Ид асту мавсими гул, соқӣ, биёр бода,
Ҳангоми гул кӣ дида бе май дар қадах ниҳода?

Ин ду матлаъ шаклан монанд бошанд ҳам, мазмунон
аз ҳам ҷудо мебошанд:

Савдон зӯҳди хушкам бар бод дода ҳосил,
Мутриб, бизан тарона, соқӣ биёр бода.

Ҳофиз гуфтааст:

Гул рафт, эй ҳарифон, гофил чаро нишинед
Бе бонги руду чанге, бе ёру чоми бода?

Мисраи дуюми Салмон ниҳоятдараҷа барҷаста ва мас-
тона аст.

Ҳофиз дар ҷавоби ғазалҳои Саъдӣ ҳам ғазалҳо сурудааст.
Бисёр мазмунҳоро аз Саъдӣ гирифта бошад ҳам, услуби
ифодаро чунон тағйир додааст, ки наметавон аз ҳамдигар
имтиёз кард.

Маълум аст, ки Саъдӣ, Салмон ва Ҳочу пеш аз Ҳофиз
гузаштаанд. Ҳар як шоир дар аввали эҷодиёти худ ҳатман
бояд марҳалаҳои тақлид ва тақомулро аз сар гузаронад.
Чунон ки худи Ҳофиз гуфтааст, ӯ пайрави Ҳочу буд:

Устои ғазал Саъдист пеши ҳама кас, аммо
Дорад сухани Ҳофиз тарзи сухани Ҳочу.

Бо вучуди ин Ҳофиз ба он дараҷа расидааст, ки шеърӣ
ягон шоирро бо ашъори Ҳофиз муқоиса наметавон кард.

Муосирони Ҳофиз ва шоирони баъдина ба ғазалҳои
ӯ бисёр назира ва ҷавоб гуфтаанд, вале ҳаргиз муваффақ
нашудаанд. Чунончи:

Ҳофиз гуфтааст:

Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сакф бишқофему тархе нав дарандозем.

Камоли Ҳучандӣ гуфтааст:

Биё соқӣ, ки беҳи ғам ба даври гул барандозем,
Маи гулгун талаб дорему гул дар соғар андозем.

Матлаи Ҳофиз аз тарафи зебӣ ва барҷастагии шаклӣ-
интихоби калимаҳо, барҷастагии таркибҳо ва таносуби
калом, махсусан аз ҷиҳати гоӣ ва ҷӯшу хурӯши мастона

нисбат ба матлаи Камол ба баландтарин нуқтаи балоғат
расидааст.

Хулоса, дар назира ва ҷавоб ба дараҷаи аввал на та-
воруд, балки дар сурати шуурӣ сирқат меистад. Агар шоир
ухданобаро бошад, мазмун дар қолаби шикаставу рехта,
сабаби шикасти қимат ва шукӯҳи эҷодии шоир мегардад.

Чанд мисоли сирқоти шеърӣ ё таворуд ин аст:
1. Низомӣ гуфтааст:

Афтод ба офтоб гардам,
Наздик шуд офтоби зардам.

Ҳоконӣ гуфтааст:

Дур аз ту гузашт рӯзи умрам.
Наздик шуд офтоби зардам.

2. Низомӣ гуфтааст:

Сағ бар он одамӣ шараф дорад,
Ки дилу дида бар алаф дорад.

Ҳофиз гуфтааст:

• Сағ бар он одамӣ шараф дорад,
Ки дили мардумон биёзорад.

3. Фирдавсӣ гуфтааст:

Ба гетӣ чу фарзанд пайванд нест,
Ки ширинтаре ҳамчу фарзанд нест.

Ҷомӣ ин мазмунро бурдааст:

Ҳеч неъмат беҳтар аз фарзанд нест,
Ғайри фарзандон ба дил пайванд нест.

4. Дақиқӣ гуфтааст:

Гӯянд: Сабр кун, ки туро сабр бар диҳад,
Оре, диҳад, вале ба умри дигар диҳад.

Ҳофиз ин мазмунро ба хубтарин сурате дохил карда-
аст:

Гуянд санг лаъл шавад дар мақоми сабр,
Оре, шавад, валеқ ба хуни чигар шавад.

5. Низомӣ гуфтааст:

Чу баргардад мизоч аз истиқомат,
Ба душворӣ ба даст ояд саломат.

Саъдӣ ин мазмунро дар либоси зеботаре ороиш дода-
аст:

Чун муҳаббат шуд зътидоли мизоч,
На азимат¹ асар кунад, на илоч.

6. Низомӣ гуфтааст:

Дар навмедӣ басе умед аст,
Поёни шаби сияҳ сафед аст.

Шохин ин мазмунро дар қолаби дағале ифода карда-
аст:

Имруз, ки мавсими тавоф аст,
Поёни шаби сиёҳ соф аст.

7. Низомӣ гуфтааст:

Агар Фарҳод шуд, Ширин бимонад,
Чи ғам аз зардгул, насрин бимонад

Ҷомӣ ин мазмунро низ дар либоси дигаре нағз ифода
кардааст.

Агар реҳт гул, боғ поянда бод,
В-агар рафт меҳ, моҳ тобанда бод.

1. Азимат — дуо.

8. Ҳофиз гуфтааст:

Ҳаллоҷ бар сари дор ин нукта хуш сарояд,
Аз шофӣ мепурсед амсоли ин масоил.

Мирзо Ғолиб ин мазмунро чунин ифода кардааст:

Он роз ки дар сина ниҳон аст, на ваъз аст,
Бар дор тавон гуфту ба минбар натавон гуфт.

9. Саъдӣ гуфтааст:

Шабпара гар васли офтоб нахоҳад,
Равнақи бозори офтоб нахоҳад.

Ҳофиз ин мазмунро бо мақсади дигар чунин ба қор бурдааст:

Васфи рухсораи хуршед зи хуффош¹ мапурс,
Ки дар ин оина соҳибназарон ҳайронанд.

Саййидо низ ин мазмуни Саъдӣ ва Ҳофизро бемуваф-
фақият ифода кардааст:

Гурезон шуда шабпар аз моҳтоб,
Нишаста дар андешаи офтоб.

10. Ҳофиз гуфтааст:

Шаби торику бими мавчу гирдобе чунин хоил,
Кучо донанд ҳоли мо сабукборони соҳилхо?!

Аз тарафи шоири номаълуме дар сурати ҳоли аз ла-
тофат ва тақлиди маҳзи хушк чунин ифода ёфтааст (ки дар
«Анвори Сухайлӣ» нақл шудааст):

Шаби торику ҳавли раъду бороне бад-ин тундӣ,
Кучо парвои мо доранд сармастони маҳфилхо?!

1. Хуффош — шабпарак.

11. Саъдӣ гуфтааст:

Ошиқон куштағони маъшуканд,
Барнаёяд зи куштагон овоз.

Ҷомӣ ин мазмунро бурда бо маҳораг ифода карда бошад
хам, ба дараҷаи самимият ва салосати Саъдӣ намерасад:

Чудо монд аз ту Ҷомию нанолид,
Зи кушта барнаёяд ҳаргиз овоз.

12. Бедил гуфтааст:

Эй ҳаёли қоматат охи заифонро асо,
Бар рухат наззораҳоро лағзиш аз ҷӯши сафо.

Нақибхони Туграл мазмуни Бедилро дар сурати дағал
ифода кардааст:

Аз ҳаёли қоматаш акнун асо мебоядам,
Бори сангини фироқаш карда хам души маро.

13. Хочу гуфтааст:

Кай барканам дил аз рухи чонон, ки меҳри ӯ
Бо меҳр дар дил омаду бо чон бадар шавад.

Ҳофиз ин мазмунро бурдааст:

Ишки ту дар замирамӯ меҳру ту дар дилам.
Бо шир дар дил омаду бо чон бадар шавад.

14. Низомӣ гуфтааст:

Май, ки ҳалол аст ба ҳар як мақом,
Душмани ақли ту карда ҳаром.

Хусрави Дехлавӣ мазмуни Низомиро бурдаасту ба да-
раҷаи латофати сухани Низомӣ нарасондааст:

Оби инаб¹ ҳаст ҳалола ба ком,
Феъли ту қардаш ба тақаллуф ҳаром.

15. Бисотӣ гуфтааст:

Дил шишаву чашмони ту ҳар сӯй барандаш,
Мастанд, мабодо ки баногаҳ шиканандаш.

Урфии Шерозӣ ин мазмунро бурдааст:

Додам ба чашми ӯ дили андӯхпешаро,
Ғофил, ки зуд мешиканад маст шишаро.

16. Дар санъати тачниси зоид Қагрон гуфтааст:

Касе ки раста шуд аз мӯя, гашта буд чу мӯй,
Касе ки часта буд аз нола, монда буд чу нол².

Рашиди Ватвот гуфтааст:

Дар ҳасрати рухсори ту, эй зеборӯй,
Аз нола чу нол гаштам, аз мӯя³ чу мӯй.

Ҳофиз ин мазмунро бо маҳорати баланде ифода на-
мудааст:

Баски аз мӯи миёни ту чудо мӯидам,⁴
Танам аз мӯя чу мӯе шуду он мӯй намонд.

Шоҳин ин мазмунро дар чанд ҷо ба қор бурдааст:

Дар мотаму мусибаташ аз мӯя шуд чу мӯй
Аз нола, ҳар кӣ пайкари ман ҳамчу нол ёфт.

Ва боз:

1. Оби инаб — оби ангур, шароб.
2. Нол — най, наи сусти борик ва миёнхолоӣ.
3. Мӯя — фиғон, фарёд.
4. Муидан — фиғону фарёд қардан.

Аз мӯя чу мӯ, зи нола чун нол
Мерафт назорагӣ зи дунбол.

Ва боз:

Эй гам, ки ба шабҳои фироқи ту шудастам
Аз мӯя чу мӯе шуда, аз нола чу ноле.

Васлӣ низ ба ин мазмун дастдарозӣ кардааст:

Аз мӯя чу мӯ гаштаму аз нола шудам нол,
Умрест надидам руҳи он зӯҳрачабинро.

17. Хайём гуфтааст:

Душман ба галат, гуфт, ки ман фалсафиям.
Эзид донад, ҳар он чи ӯ гуфт, наям!
Лекин чу дар ин ғамшён омадаам,
Охир кам аз он ки ман бидонам, ки киям?

Саъдӣ гуфтааст:

Ман онам, ки ман донам.

Саъдӣ мазмуни болоии Хайёмро дар ҷумлаи кӯтоҳу мӯҷазе ифода карда бошад ҳам, Хайём фикри раддияи худро пурра ва ҳартарафа дар муқобили душманони мутаассиби даври худ ҳамчун тири заҳромезе равона кардааст. Дар ин замина дар ҳар давр бисёре аз шоирон ва нависандагони номии пешқадам ба муқобили бадхоҳони мутаассиб ашъори тезутунд сурудаанд, ки зикри онҳоро лозим намедонем.

Вале дар сурати тасодуф шеърӣ зерини шоир Қутбӣ Киром ба назар расид, ки дар байти нахустини он фикри хайёмона ва саъдиёна мушоҳида мегардад:

Одами хому раҳомад нестам,
Нағз медонам, ки ман худ кистам.
То ба даст орам диле дар зиндагӣ,
Борҳо афтада, аз нав хестам.

Он чо ки аён аст, чӣ хочат ба баён аст. Мукоисаро ба худи хонанда ҳавола менамоем.

Чунон ки зикр ёфт. ба чуз ашъоре. ки бо мақсади назира ва ҷавобия суруда шудаанд, шоирони пешина аз камоли бисёр аз ёд донишгари ашъори мутақаддимин ва муосир мазмуни дигарро ҳатто бо айни ибора ва ҷумлаҳо дар арсаи баён меоварданд. Мумкин аст, ки дар сурати тасодуфи маҳз мазмуни шоири дигаре ба вуқӯъ меанҷомид.

Аз ин рӯ сирқа ва таворудро аз ҳам тамйиз додан басо мушкил аст. Бо истисноӣ баъзе мазмуноӣ бикр ва обношуста умуман мазмуноӣ ҳазорон бор хоида ва такрор ёфтааст, ки зикри байти зерини Бедил дар ин маҳал муносиб менамояд:

Ба шухӣ зад тараб, ғам офариданд,
Мукаррар шуд асал, сам¹ офариданд.

Осори шоирони мо он гоҳ дилҷасп ва диққатрабо хоҳад буд, ки мавзӯҳои доир ба ҳаёти иҷтимоиро дар либоси образ, таркиб ва ифодаҳои нозук ба таври пухта ва парваришёфта ифода намояд.

Чунон ки дида шуд, адабиётшиносони гузаштаи форточик на танҳо дар бораи мустаҳсаноти шеърӣ-он чи ки нафосати шеърро фароҳам меорад, таълимоти мукаммале ба вуҷуд овардаанд, балки нуқсонҳои шеъри замони худро низ омӯхта ва муайян карда, барои пешгирии онҳо фикрҳои муҳим пеш рондаанд. Шамси Қайс ҳатто аз шеъри устод Рӯдакӣ айб ёфтааст ва ба аҳли адаб гӯшрас намудани онро зарур шуморидааст, ки мисолаш дар боло гузашт. Ин рафтори объективи мунаққидони пешина имрӯз барои мо дарси ибрат аст.

Мо дар хотима кӯшиш кардем. ки на фақат як қисми таълимоти гузаштагонро доир ба иллатҳои шеър баён намоем, балки аз нуқтаи назари талаботи онҳо баъзе нуқсонҳои шеъри шоирони муосир, хусусан ҷавононро хотиррасон кунем. Мо ин чо бисёр мисол овардан натавонистем ва фақат бо он порчаҳои, ки дар даст буд, қаноат кардем. Вале

1. Сам — захр. Агарчи асал гуворо бошад ҳам, бисёр хурдани он захр мегардад.

тахтлили ҳамин мисолҳо низ нишон медиҳад, ки таълимоти гузаштагон дар бораи пешгирӣ қардани шеър аз иллатҳо, ханӯз аз бисёр ҷиҳатҳо аҳамияти худро гум накардааст.

Танқиди адабии мо то ҳол ба чунин нуқсонҳои шаклии асарҳои бадеӣ аҳамият надода истодааст. Дар мақолаҳои танқидии матбуоти ҷумҳурии дар бораи он иллатҳо, ки мунаққидони гузашта вайрон шудани муносибати суҳан, заъфи таълиф, ҳашв, сакта ва ғайра номҳо додаанд, ҳеҷ суҳан намеравад. Таҳлили ҷузъиёти шеър ҳоло дар мо расм нашудааст, мунаққидон ҳар як калимаву ибора ва ташбеҳу истиораро таҳлил намеkunанд ва ҳусну кубхи онро нишон намедиҳанд ва ҳол он ки ҳамаи инҳо барои мубориза дар роҳи нафосати шеър ва балогати мазмун бағоят зарур аст. Таҳлили муфассали шеър барои тарбияи завқи салими хонандагон ва нависандагони ҷавон аҳамияти калон дорад.

Мо умедворем, ки мақолаҳои ин қисм, хусусан хотимаи он диққати мунаққидро ба суи ин масъалаҳои муҳим хоҳад кашид. Агар маҷмӯа дар ин роҳ заррае қумак карда тавонад, мо вазифаи худро иҷрошуда ҳисоб мекунем.

Қисми дуюм **МУХТАСАРИ АРУЗИ ТОЧИКӢ**

БАЪЗЕ ЛАҲЗАҲОИ МУҚАДДИМАВИ

Маълум аст, ки вазни шеърӣ мо аруз аст. Аруз ҳарчанд арабиасл бошад ҳам, ба мурури замонҳои дуру дароз кор хӯрда, мувофиқи сохти замон ва завқи халқи форсу тоҷик номи мустақили арузи форсӣ (ачам)-ро гирифтааст ва ҳақиқатан дар бисёр лаҳзаҳо арузи форсӣ ё арузи ачам аз арузи араб чудо шуда меистад.

Дар аруз 19 гуруҳи асосии вазн мавҷуд аст, ки онҳоро баҳр номидаанд. Аз ин 19 баҳр 3-тоаш-қариб, чадид (ғариб) ва мушокил эҷодкардаи арузиёни Ачам аст. Панҷ баҳри дигар ба завқи шоирони форсу тоҷик мувофиқат накардааст, бинобарин онро тарк кардаанд ё ки маҳз барои нишон додани қудрат ва ҳунарнамоӣ баъзе аз шоирони саромади пешина дар он баҳрҳои ғайримаънус таъъозмӯй намудаанд. Он панҷ баҳр инҳоянд: тавил, мадид, басит, вофир ва комил.

Эҷодкори нахустини илми аруз Ҳалил ибни Аҳмад ибни Умар ибни Тамим-ул-Басрӣ ном олими араб мебошад. Донишманди мазкур дар ҳудуди соли 174 ҳиҷрӣ-790-791 мелодӣ дар Басра пайдо шуд. Ӯ 15 баҳр эҷод кардааст ва барои санҷидани шеър афоил ном қолабҳои ҳаштгонаро аз моддаи «фeyл» эҷод намудааст. Пас, аз тарафи Ҳасан ибни Аҳфаш ном олими забони араб мутадорик ном баҳре илова шуда, адади баҳрҳо ба шонздаҳ расидааст. Дигар 11 баҳр миёни арабу ачам муштарақ аст: ҳазач, рамал, раҷаз, сарей, мунсарех, музорей, мучтасс, муктазаб, хафиф, мутақориб ва мутадорик.

Вазнҳои арузи асосан ба ду гурӯҳ чудо мешавад: вазнҳои асли, вазнҳои фаръӣ.

Баъд аз ёфт шудан ва собит гардидани вазнҳои асли ба асоси тағйироти раво дар рукнҳои солим оид ба ҳар як баҳр-вазни асли вазнҳои бисёре пайдо шудаанд, ки онҳо дар ҳукми шоҳаҳои баҳри асли қарор ёфта, вазнҳои фаръӣ ё музоҳаф (тағйирёфта) номида шудаанд.

АРУЗ ВА ВАЗН

Пеш аз ҳама бояд ҳамин лаҳзаро эзоҳ намоем, ки ба калимаи «арӯз» бисёр маъноҳо медиҳанд. Яке аз онҳо ин аст: арӯз илмест, ки шеърро бар он арз карда, нуқсонҳои ба санҷидани рукнҳо дуруст мешавад. Пас, арӯз ба маънои умумӣ вазни шеър аст. Арузиёни пешина вазиро чунин таъриф мекунанд: вазн иборат аз ҳайатест, ки аз гаргиби ҳаракоти саканот ва таносуби он дар адад ва миқдор ҳосил мешавад, чунон ки нафс аз идроки он лаззати маҳсус ёбад ва он лаззатро ин ҷо завқ мегуянд.

Агар ба ҷои он ҳайат, ки аз ҳаракоти саканот ва таносуби он иборат мебошад, ҳайате ояд, ки аз тартиботи ҳарфҳо ва таносуби онҳо ҳосил шуда бошад, шеър ном мегирад. Вагарна дар илми мусиқӣ иқоъ¹ меноманд.

Ба ибораи дигар, вазн ченак ва андозаи як навъ аз навъҳои ашъори гуногунсохт мебошад. Аруз дорои нуздаҳ баҳр буда, дар дохили ҳар як баҳр шоҳаҳои бисёре мавҷуд аст, ки ҳар кадоми онҳо вазни қонунӣ ва ҷудогонае дошта, ба воситаи рукнҳои муайяни солим ва музоҳаф санҷида мешавад.

Рукн. Барои санҷидани вазни шеър арузиён мизон таъин кардаанд. Ин мизон ба таври муайян аз рукнҳо иборат аст. Рукн боя гуфташ аст. Ҷамъи рукн аркон аст. Аркон аз моддаи феъл ташкил шудааст. Арконро афоилу тафоил ҳам меноманд. Лекин мо фақат рукн, ё шакли ҷамъаш-арконро истемол мекунем. Мавзун ва мувофиқ афтодани мисраҳои як байт ба воситаи санҷидани рукнҳои матлуб аз рӯи камияти ҳиҷоҳо ҳосил мешавад. Рукнҳо ду навъанд: рукнҳои солим ва рукнҳои музоҳаф, ки аз рукнҳои

1. Иқоъ — ба тарғиб андохтани оҳанги суруд, ки миёни онҳо фосилаи маълум мавҷуд бошад.

солим гирифга мешавад. Рукнҳои солим 8-хел буда, дорон хусусияти чудогонаи имлоӣ мебошанд:

Дар алифбои нави мо дар имло ва китобат **й** («и»-и дароз) танҳо дар охири калимаҳо ба кор мераваду бас. Вале дар **арӯз**, яъне рукнҳои он **й** («ё»-и маъруф) ва инчунин «у»-и дароз (вови маъруф) на танҳо дар охири калима, балки дар аввалу миёнаи калима низ меояд. Аз ин **рӯ** мо лозим донистем, ки барои рукнҳои **арӯзӣ**, ки мизони вазни шеър аст, баъзе аломатҳои шартӣ таъйин намоем.

Барои ифодаи «у»-и дароз (вови маъруф) ва ҳам «у»-и пурра (вови маҷхул) «**ӯ**» менависем. Инчунин дар вақти ифодаи дарозӣ дар аввал ва миёнаи рукнҳои солим ҳам «**й**» (и-и дароз) менависем; 1) фаулун, 2) фоилун, 3) мафойлун, 4) муфтаилун, 5) мафоилатун, 6) мустафъилун, 7) фоилотун. 8) мафъулоту.

Аз рукнҳои ҳашгона ду рукни *мафоилатун* ва *мутафоилун* дар санҷиши вазнҳои шеъри форсӣ-тоҷикӣ ба кор намеравад.

Зихоф. Кор бо ин ҳашт рукн тамом намешавад. Барои эҷоди вазнҳои нав сохтани рукнҳои нав лозим шудааст. Рукнҳои нав ба воситаи зихофот ба амал меояд. **Зихоф** дар фарҳангҳо ба маънои расидани тир наздики нишона мебошад. Ин калима дар истилоҳи **арӯз** ба маънои тағйироти рукнҳо буда, дигаргунии раво ҳисоб меёбад ва шакли чамъаш азоҳиф, азҳоф, зихофот мебошад.

Пас, ба воситаи амалиёти гуногуни зихофот рукнҳои ҳосилшуда ба рукни солим, ки дар ҳукми реша мебошад, рукни **музоҳаф** ном гирифта, вазни бо он рукнҳо сохташударо **вазни фаръӣ** меноманд.

Ҳамаи рукнҳои музоҳаф ба 85 мерасад. Ҳар як рукни музоҳаф бо кадом амал ихтироъ шуда бошад, бо ҳамон амал ном мегирад. Амалиёти рукносозӣ аз рукнҳои солим ба воситаи афзоиш, ҳазф (партофтаи) ва табдил сурат мегирад. Амалиёти афзоиш ва ҳазф аз аввали рукн ва ё охири рукн илал (иллатҳо) ном дорад, ки ба маънои тағйир аст. Аз рӯи нишондоди Муҳаммад Ғиёсиддин (муаллифи «Ғиёс-ул-лугот») ҳамаи ин амалиёти мураккаботи ҷалида ба 47 мерасад. Вале аз рӯи нишондоди Ваҳиди Табрезӣ (муаллифи «Ҷамъи мухтасар») ва Қайси Розӣ (муаллифи «Ал-муъҷам») 35-то буда, аз ин 13-тоаш эҷодкардаи арӯзиёни

Дар мавриди зиҳофоти вақф. қаср ҳатм, салх, чадъ, залал як ҳарфи ҳамсадо дар охир зиёд мемонад ва бинобар он ки ин зиҳофот ҳама ба рукни охирини вазн тааллуқ доранд, аз ин ру дар охири вазн афзунии як ё ду ҳарфи ҳамсадо равоаст ва тағйире дар вазн намедиҳад (*Хонларӣ, сах. 208*).

ҚОИДАИ АФЗОИШ

Афзудани як ҳичои дароз:

Тарфил – чунончи, мустафъилун мустафъилотун ва мутафоилун мутафоилатун мегардад. Ин зиҳоф дар баҳри комил ва раҷаз истеъмол шуда, мурафғал ном мегирад¹.

ҚОИДАИ ТАБДИЛ

Табдили як ҳичои дароз ба як ҳичои кӯтоҳ:

1) Қабз-чунончи мафойлун ба мафоилун, ё фаълун ба фаълу мубаддал мегардаду рукни музоҳаф макбуз ном мегирад. Ин зиҳоф дар баҳрҳои ҳаҷаз, музореъ, мутадорик воқеъ мешавад.

2) Кафф-масалан, мафойлун ба мафойлу ва фоилотун ба фоилоту табдил меёбад ва рукни музоҳаф макфуфу ном гирифта, дар баҳрҳои тавил, мадид, ҳаҷаз, рамал, хафиф, мучтасс, музореъ воқеъ мегардад ва дар охири мисраъ намеояд.

3) Хабн- мустафъилун ба мафоилун, мафъулоту ба мафойлу ё фоилотун ба фаилотун мубаддал мешавад ва рукни музоҳаф махбун номида мешавад.

4) Тайй-мустафъилун ба муфтаилун ва мафъулоту ба фоилоту мубаддал мегардаду ба худ номи матвӣ мегирад; ин рукни музоҳаф дар баҳрҳои басит, раҷаз, мунсарех ва муктазаб воқеъ мешавад.

ТАҚТЕЪ ВА ҲИҚО

Тақтеъ дар лугат ба маънои қатъ кардан, яъне буридан, ба порчаҳо ҷудо кардан меояд. Аммо дар илми арӯз мисраъҳои як байтро мувофиқи қоидаи муайян ба ҳиқоҳо ҷудо

1. Баъзан ба ҳичои охирини муарафғал — мустафъилотун як ҳарфи сокин (алиф) ҳамроҳ мекунад, ки мустафъилотон мешавад ва мутавал ном мегирад.

кардан аст, ки бояд ҳичоҳои ҳар ду мисраъ аз рӯи кӯтоҳӣ ва дарозӣ рӯ ба рӯи ҳамдигар истанд.

Маъноӣ лугавии калимаи ҳичо, ҳарфҳои ягон матро якто-якто аз ҳам чудо карда хондан аст. Чунон ки дар урф ҳичча карда хонда-ҳарфҳоро аз ҳам чудо карда, якто-якто хондан меояд. Ҳичо ба маъноӣ ҳозираи он ҳамчун истилоҳ дар забонамон ва арӯз бисёр ҳам қадимӣ нест.

Дар «Вазни шеъри форсӣ» (сах. 60) гуфта мешавад: «Калимаи ҳичо дар лугат ба маъноӣ як-яки ҳарфҳост ва истеъмоли он ба ин маънӣ нав аст...»

Дар ҳақиқат, ҳичо дар урф ба таври якто-якто аз ҳам чудо карда хондани ҳарфҳои калима аст.

Таърихи ҳичо дароз аст, мо ин ҷо мувофиқи мақсад хелҳои ҳичоро мухтасаран эзоҳ менамоем:

Ҳичо ки асоси вазни шеъри форсӣ-тоҷикӣ мебошад, аз ҷиҳати камият асосан ду қисм аст: яке ҳичои дароз ва дигаре ҳичои кӯтоҳ. Ҳамеша микдори ҳичои дароз ду баробари ҳичои кӯтоҳ аст. Кӯтоҳӣ ва дарозии ҳичо тобеи кашиши садонокҳо ва сохти ҳичоҳо буда (масалан ҳичоҳои баста, кушода), дар айни ҳол ба адади ҳамсадоҳо низ алоқадор аст.

ҲИҶОИ БАСТА ВА КУШОДА

Ҳичоҳо аз рӯи сохт ва тартиби ҳарфҳои садонок ва ҳамсадо ба ду қисм чудо мешаванд: ҳичои кушода ва ҳичои баста.

Ҳичои кушода ҳичоест, ки бо ягон садонокӣ дароз ва ё кӯтоҳ тамом мешавад. Ҳамчун: ту, бу, мо, бе, сӣ ва дигарҳо...

Ҳичои баста ҳичоест, ки охири он ба яке аз ҳамсадоҳо анҷом меёбад; ҳамчун: пас, рӯз, шаб, орд, сар, тан, боғ ва ғайра...

Ҳар як ҳичои кушодае, ки хоҳ дар аввал, хоҳ дар миёна ва хоҳ дар охири калима қарор дорад, агар садонокаш кӯтоҳ бошад, кӯтоҳ шумурда мешавад. Ҳамчун: ки, ба, хама, рама.

Ҳар як ҳичои кушодае, ки садонокаш дароз аст, ҳичои дароз ҳисоб меёбад.

Вале дар ҳичоҳои баста сарфи назар аз дарозии садонокҳо дарозии ҳичоҳо ба қасрати ҳамсадоҳо низ вобаста аст.

Ҳатто, баъзе ҳиҷоҳои баста мавҷуданд, ки бо вучуди кӯтоҳии садонокҳояшон, агар дорои се ҳамсадои қатор бошанд, ҳиҷои дароз ба шумор мераванд. Ҳамчун: дард, зард, бист, шуст ва ғайра.

Кашиши ҳиҷоҳо, яъне ба ғайр аз дарозӣ ва кӯтоҳии ҳиҷоҳо ба навъи ҳамсадоҳо вобаста нест, магар дар мавриди ҳарфи «Н», ки баъд аз садонокҳои дароз қарор гирифтааст. Ин хусусият дар қисми «Мавқеи ҳарфи «Н» дар аруз» эзоҳ хоҳад ёфт.

ҲИҶО ВА УСУЛ

Агар калимаро ба чузъҳо тақсим кунем, майдатарин чузъи он овози воҳидест, ки ба танҳой ё дар сурати таркиб бо якчанд овози дигари калима-пораҳо ҳосил мегардад. Ҳар кадоми ин овозҳои воҳид, ё ки мураккабро донишмандони пешина муқаттаъ меномиданд, мо ҳиҷо меномем. Пас, воҳиди вазн ҳиҷост.

Арузиён барои санҷидани шеър поя-рукиҳои 8-гона (ё даҳгона) таъйин кардаанд. Баъд онҳоро ба дигар пораҳое, ки аҷзо ва усул низ меноманд, таркиб мекунанд. Аҷзо ҷамъи чузъ ва усул ҷамъи асл аст, ки қолабҳои якуминдараҷагӣ буда, аркон ё афоил аз он таркиб меёбад. Инчунин усулро аз ҳарфҳои сокин ва мутаҳаррик тартиб додаанд¹.

Усулро арузиёни пешина ба ҳамин тариқа тартиб ва тақсим намудаанд: «Модари авзони аруз бар ин се руки (усул) ниҳодаанд: сабаб, ватад, фосила. Ва сабабро ду навъ ниҳодаанд: сабаби хафиф ва сақил. Сабаби хафиф-як мутаҳаррик ва як сокин, чунон ки: **нам**. Сабаби сақил-ду мутаҳаррики мугаволӣ, чунон ки: **ҳама**. Ватад низ ду навъ аст: макрун ва мафрук. Ватади макрун-ду мутаҳаррик ва сокине дар охир, чунон ки: **агар**. Ва ватади мафрук-ду мутаҳаррик бар ду тараф, сокине дар мобайн, чунон ки **нола**. Ва фосила ду навъ аст: сугро ва кубро. Фосилаи сугро-се

1. Ҳарфи мутаҳаррик он аст, ки ягон ҳарфи ҳамсадо ба воситаи аломати забар — а, ё зер-и ё пеш — у ба ягон ҳамсадо ҳамроҳ мешавад. Ҳамчун ب (бад) ج (чил) بر (пур), ки дар ин сурат ҳарфҳои б, ч, п мутаҳаррик (чунбанда) ва ҳамсадоҳои д, л, р сокин (истанда) шумурда мешавад.

мутаҳаррик ва сокине, чунон ки **чи кунам**. Ва фосилаи кубро-
чаҳор мутаҳаррик ва сокине чунон ки **бидихамаш**»¹.

Ба ин усули шашгона баъзе арӯзиён се усул (ё ки чузь) хамроҳ кардаанд, ки ба таври зер аст: сабаби мугавассит, ки аз як мутаҳаррик ва ду сокин сохта шудааст, монанди **ёр**, **кор**; ватади касрат, ки аз ду мутаҳаррик ва ду сокин сохта мешавад, ҳамчун: **фароз**, **дароз**. Инчунин фосилаи узмо мебошад, ки аз панҷ мутаҳаррик ва як сокин иборат аст, ҳамчун: **нашиканамаш**.

Ва ҳол он ки ба гайр аз сабаби хафиф, ки мисолаш **сар**, **бар** аст, ҳамаи ин усули боқимондaro боз ба чузьҳо чудо кардан мумкин аст. Чунон ки «рама»-ро, ки сабаби сақил аст, ба ду чузьи баробар, яъне «ра» ва «ма» тақсим кардан мумкин мебошад. Ватади макрун «агар»-ро ба «а» ва «гар», инчунин ватади мафрук «нола»-ро ба чузьҳои «но» ва «ла», ҳамин хел фосилаи сугро «чи кунам»-ро ба порчаҳои «чи», «ку» ва «нам» ва фосилаи кубро «бидихамаш»-ро ба порчаҳои «би», «ди», «ҳа» ва «маш» тақсим намудан мумкин аст.

Вале мо дар вақти санҷиш ва тақтеъи шеър қолабҳои афоил ё арконро ба асоси камияти ҳичоҳо ва соҳти онҳо истинод мекунем, чунки усули сабаб, ватад ва фосилаҳо усули сходастикии гайриилмӣ буда, вале тақтеъ ба асоси ҳичо ва камияти онҳо мувофиқи соҳти забон ва воҳиди вазни шеъри форсӣ-тоҷикӣ мебошад.

ҲИҶОҲОИ ШАШГОНА АЗ РӯИ КАМИЯТ ВА СОХТ

Аз рӯи қоидаи арӯзи навин ҳичоҳо ба асоси камият ва сохт ба шаш қисм чудо мешавад:

1. Ҳичои кӯтоҳе, ки аз як садоноки кӯтоҳ ва як ҳамсадо иборат аст, ҳамчун **ба** (ба мактаб), **би** (бихон), **гу** (губор) ё ки танҳо аз як садоноки кӯтоҳ иборат аст, ҳамчун **а** (адаб), **и** (ибо), **у** (усул).

Пурсишҷонишинҳои якҳичоӣ **кӣ**, **чӣ** ба имлои ҳозира бо **й**-и дароз навишта шавад ҳам, дар алифбои арабӣ ба шакли **ك** ва **ح** (**ки**, **чи**) навишта шуда, дар вақти тақтеъ аксаран кӯтоҳ шумурда мешавад.

1. Ал-муъҷам, сах. 29.

2. Ҳичоҳои дарози одӣ, ки аз як садоноки дароз ва як ҳамсадо сохта мешавад: **бо** (бобо), **бӣ** (бибӣ), **бу** (хушбу), **чӯ**, **рӯ**, **по**, **то**.

Ё ки ганҳо аз як садоноки дароз иборат аст, ҳамчун **о** (оре), **ӣ** (инак), **ӯ** (ӯху), **о** (омад).

3. Ҳичоҳои дарози одӣ, ки аз як садоноки кӯтоҳ ва ду ҳамсадо иборат аст, ҳамчун: **бар**, **дил**, **сир**, **буз**.

4. Ҳичоҳои дарози пурра, ки аз як садоноки кӯтоҳ ва се ҳамсадо сохта шуда, дорои қимати як ҳичои дарози одӣ ва як ҳичои кӯтоҳ аст, ҳамчун **даст**, **баст**, **дард**, **дурд**, **сард**.

5. Ҳичоҳои дарози пурра, ки аз як садоноки дароз ва ду ҳамсадо сохта шуда, дорои қимати як ҳичои дароз ва як ҳичои кӯтоҳ мебошанд, ҳамчун: **моҳ**, **роҳ**, **тир**, **тӯр**, **шир**, **мур** (маъмур), **дур** (муқобили наздик), **зӯр**... Вале калимаҳои мисли «ёр» мустасноанд ки «ё» ва «р» сохта шудаанд.

Калимаи нидоии **эй** аз **рӯи** принципи имлои ҳозира якуним ҳичо ҳисоб ёбад ҳам, бинобар он ки дар алифбои арабӣ ба шакли (Э - اى) навишта мешавад, дар вақти тактеъ як ҳичои дарози одӣ ҳисоб меёбад.

6. Ҳичоҳои дарози пурра, ки аз як садоноки дароз ва се ҳамсадо сохта шуда, дорои қимати як ҳичои дарози одӣ ва ду ҳичои кӯтоҳ аст, ҳамчун: **дӯст**, **гӯшт**, **кӯст**, **ҷӯст**, **қорд** (калимаҳои мисли «орд» мустасноанд, ки аз «о» ва «рд» сохта шудаанд)¹.

Мо ин ҳичои охирин (рақами шаш)-ро васеътар эзоҳ менамоем:

ки (гуфтам, ки...) ҳичоҳои кӯтоҳи мусовӣ ба аломати нимкамонак «**◌**» мебошад.

«**кӣ**», **ё** «**ку**» аз ҳичои дарози одӣ иборат буда, мусовӣ ба аломати хатча: «**—**» аст.

1. Абдуррауфи Фитрат дар «Аруз ҳақида» ном асараш ҳичои рақами 6-умро дар қатори ҳичоҳои рақами 4, 5 шумурда, дорои қимати якуним ҳичо қарор медиҳад ва фаромуш мекунад, ки ҳамсадои охирин аксар аз тактеъ соқит аст. Чунон ки Муҳаммад Ғиёсиддин меғӯяд: «Ва агар баъд аз малла ду ҳарфи соқин воқеъ шавад, ҳамчун **гӯшт**, **ҷӯст** ва сохт ва монанди инҳо ва дар миёни мисраъ бошанд, агар он ду соқин дар баробари як мутаҳаррик воқеъ шаванд, соқини аввал мутаҳаррик шавад ва соқини дувум соқит ва гайраҳу...» Эзоҳоти ин мабҳас ба таври пурра дар баҳсҳои оянда дода хоҳад шуд.

Ҳичои «кӯр» ё «кор» дорои қимати як ҳичои дарози одӣ ва як ҳичои кӯтоҳ буда, мусовӣ ба як хатча ва ним камонак «— ∪» мегардад: ко (ру), кӯ (ру).

Агар ба ҳичои дарози пурра боз як ҳамсадое, масалан «д» илова намоем, дорои қимати як ҳичои дарози одӣ ва ду ҳичои кӯтоҳи қатор мегардад ва масовӣ ба як хатча ва ду нимкамонак «— ∪ ∪» мешавад. Агар калимаи кордро ба тарҳ (схема) нишон диҳем, чунин мешавад: (ко(р)д = — ∪ ∪.

Аз ҳамин қабил аст калимаҳои сохт, кйст, дӯст, порс... ва дигарҳо.

Ба ҷуз ҳичои пурраи рақами шапум боз як навъ ҳичои пурраи ихтисорӣ вучуд дорад, ки бештар аз рӯи талаби вазн дар қофия ҳосил мегардад. Ин ҳодиса вақте рӯй медиҳад, ки охири ҳичои 1-умини ду ҳичои ҳампахлӯ бо овози «Н» гагом шавад. Чунон ки дар байти зерин калимаҳои нишон аст ва осмон аст аз рӯи хоҳиши вазн ба шакли нишонст, осмонст дохил шудааст ва гактеаш ҳукми ҳичои рақами шаш дорад:

Моҳи духафта, ки мудавварнишонст,
Акси вай аз оинаи осмонст.

(Хусрав)

Вазнаш: муфтаилун муфтаилун фоилот
(— VV — / — VV — / — V ~)

Ҷадвали ҳичоҳои шапгона

Навъи ҳичохо	Ҳичоҳои кӯтоҳ	Ҳичоҳои дарози одӣ			Яқуним-ҳичоӣҳо		Ҳичоҳои пурра (баланд)
Рақам	1	2	3	4	5	6	
Сохти ҳичохо	Як садоноки кӯтоҳ ва як ҳамсадо ё танҳо як садоноки кӯтоҳ	Ду ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ ё як садоноки кӯтоҳ ва як ҳамсадо	Як ҳамсадо ё танҳо як садоноки дароз	Ду ҳамсадо ва як садоноки дароз	Се ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ	Се ҳамсадо ва як садоноки дароз	

Ми- солҳо	Ба (мак- таб), Фу (бор) а (нор) у (фар) и (рода)	сар, буд киш, ар (ар)	бо (бо) бе (чо) ди (на) чӯ (й) о (фок) э (ха) й (нак)	ти бӯ зу ше ко	р р д р р	сар бур киш нар	д д т м	кй чй дӯ ко о	с с с р р	т т т д д
--------------	---	--------------------------------	---	----------------------------	-----------------------	--------------------------	------------------	---------------------------	-----------------------	-----------------------

Қимат у — — — у — у — у у

ҚИМАТИ ҲИҶОҲОИ ДАРОЗИ ПУРРА

(ё баъзе ҳолатҳои истисноӣ)

Ҳиҷоҳои рақами чаҳор, ки аз се ҳамсадо ва як садоки кӯтоҳ сохта шудааст, агар дар мобайни мисраъ воқеъ шавад, ҳамсадои охирин як ҳиҷои кӯтоҳро ташкил медиҳад, ҳамчун:

Ман ба меҳрат даст бурдам.

ки бар вазни фоилотун фоилотун буда, ҳарфи охирини калимаи даст дар ин вазн ба ҷои и (айни максур)-и фоилотун-
علائن омадааст. Агар дар охири мисраъ воқеъ шавад, бар вазни фаъл омада ба ҳолати сукун, яъне чун ҳиҷои дарози нурра меояд:

Эй наргиси пурхумори ту маст.

ки бар вазни мафӯлу мафоилун мафойл аст.

Ҳиҷоҳои рақами шаш, ки дар калимаҳои Гаршосб, Лӯҳросб дида мешавад, агар дар байни мисраъ воқеъ шуда, дар муқобили як ҳиҷои дарози одии рукн (рукни рақами 4) ояд, ҳарфи охир аз тактеъ соқит аст.

Чу Гаршосбро дод Лӯҳросб тахт.

ки дар вазни фаълун фаълун фаълун фаъл V — — / V — — / V — — / V ~ омада, ҳарфи ҳамсадои охирин (б) аз тактеъ соқит аст.

Аз ҳамин қабил аст калимаи дӯст ва ҳиҷои охирини калимаи некӯст дар ин байт:

Некӯст рухат, чафо на некӯст, макун,
В-он лоики душман аст, бо дӯст макун.

Ё ки ин гуна ҳичоҳо дар охири мисраъ воқеъ шаванд,
ҳамсадои охир соқит аст ва ба тактеъ дохил намешавад.
Чунон ки дар ин мисол дида мешавад:

Кор (д) бардошт, кори ӯ бигзор (д),

ки бар вазни фоилотун мафоилун фаълон омадааст.

Дар ин байтҳои Ҳофиз (ки бар вазни мафъӯлу фоилоту
мафойлу фоилун аст) аз охири калимаҳои **дӯст, нест, кучост**
ҳарфи охирин аз тактеъ берун аст:

Боғи бихишту сояи тубию қасри хур
Бо хоки кӯи дӯс (т) баробар намекунам.
Зоҳид ба таъна гуфт: Бирав, тарки хуш кун,
Мӯхточи чанг нес(т), бародар, намекунам...

Ҳофиз зи тоби фикрати беҳосилӣ бисух(т),
Соқӣ кучос(т), то занад обе бар оташам.

Хулоса, ҳар як ҳарф, ки дар охири ҳичои дароз ва пурра,
хоҳ дар байни шеър, хоҳ дар охири шеър ояд ва хоҳ дар
талаффуз нагунҷад, аз тактеъ соқит шумурда мешавад. Вале
гоҳе чунин воқеъ мешавад, ки мувофиқи талаби вазн ҳарду
ҳамсадои охири ин гуна ҳичоҳо дар байни шеър ба тактеъ
дохил мешаванд. Масалан, дар мисоли зерин ду ҳамсадои
охири калимаи **бохт** муқобили ду ҳичои кӯтоҳи рукн
омада. ҳар кадом дар талаффуз ба худ ҳаракат-садоники
кӯтоҳе пайдо карда, ду ҳичои кӯтоҳи ҳампаҳлӯро ташкил
кардаанд:

Бохт дил бо ту меҳр.

ки бар вазни муфтаилун фоилун аст ва ҳамсадоҳои х, т-и
бохт ба муқобили та ва и (айни максур)-и рукни муфтаилун
омадааст. Яъне калимаи **бохт** дар тактеъ бо рукни муфтаилун
шакли **бохити**-ро мегирад. Дар сурати васл, яъне ҳамсадои
охирини ҳичоҳои пурра ба садоники сари калима рост
меояд. ки он гоҳ ба тактеъ дохил мешавад:

Дӯс(т), машмор он ки дар неъмат занад
Лофи ёрию бародархондагӣ.

Дӯс(т) он бошад, ки гирад дасти дӯст
Дар парешонхолию дармондагӣ.

(Саъдӣ)

Аксар дар охири мисраъҳо ҳамсадои охири ҳичоҳои пурра аз вазн зиёд меафтад. Ғайр аз Насируддини Тӯсӣ ҳамаи арузиёни пешина ва шоирони фасеҳбаёни газалсарой ҳамсадои охирро, ки аз вазн зиёд афтодааст, раво мешуморанд.

Пас, барои ифодаи зиёдати ҳарфҳои ҳамсадо дар охири мисраъҳо дар қавоиди навини аруз як аломати мадд (~) мемонанд¹.

Гаронмоягонро бар — он сон ки хост,
Бифармуд рафтан суи дасти рост.

(Низомӣ)

Гуфтам ба хоби хеш бибинам хаёли дӯст,
Инак алас-сабоҳ назар бар чамоли дӯст.

(Саъдӣ)

Равшан аз партави рӯят назаре нест, ки нест,
Миннати хоки дарат бар басаре нест, ки нест.

(Ҳофиз)

Вазни байги Низомӣ:

фаулун фаулун фаулун фаул
V — — / V — — / V — — / V ~

Вазни матлаи Саъдӣ:

мафъӯлу фоилоту мафойлу фоилон
— — V / — V — V / V — — V / — V ~

1. Мо барои ифодаи ҳичоҳои охири рукҳои максур, мусаббаг, музол, мутаввал, мавкуф ва рукҳои маҷдӯъ, азали ва маслуҳ низ ҳамин аломати мадд (~)-ро қабул намудем.

Вазни матлаи Ҳофиз:

фоилотун файлотун файлотун файлон
— V — — / V V — — / V V — — / V V ~

Охири ҳичои рақами 6-ум танҳо бо яке аз ҳарфҳои с, т, д, п гамом мешавад; ҳамчун гузорд, кошг (дар феъл), Гаршосб, орд Порс (дар исмҳо);

Ироқу Порс гирифтӣ ба шеъри хуш, Ҳофиз,
Биё, ки навбати Бағдоду вақти Табрест аст.

Вазнаш:

мафоилун файлотун мафоилун фаълун (фаълон)
V — V — / V V — — / V — V — / — — (—~)

ЗАҲФ

Чунон ки дар боби зихофот зикр ёфт, дар натиҷаи тағйироте, ки ба воситаи коиди махсус ба амал меояд, вазни нав ҳосил мешавад, ки зихофаш меноманд, вале тағйироте, ки дар натиҷаи беҳабарӣ аз коидҳои арӯз дар байте як ё ду ҳарф (ҳичо) зиёд ва кам воқеъ шуда, шеър аз вазн берун меравад, асосан заҳф номида мешавад.

Шоирон, мунаққидон ва шеършиносон ҳолати фасоҳатшикани заҳфро сакта номидаанд.

Вале заҳф дар лугат ба маънои аз асл дур афтодани гир буда, дар истилоҳи арӯз якчанд тағйиротест, ки дар усули аркон, яъне дигаргунӣ дар чузъҳои рукӯҳ мебошад. Бинобар ин мисраъ ё байтҳое, ки дар он заҳф рӯй додааст, музаҳиф ё шикаста (мункасир) ном мегирад.

Якчанд мисоли заҳфро, ки дар натиҷаи аз арӯз беҳабар будан ва надоштани малакаи баланд, безътиной ва бедикқатӣ дар шеър рӯй додааст, нишон медиҳем.

Дар шеъри зерини Накибхони Туграл заҳф дида мешавад:

Котиби некурақами хушбаёз,
Муътамади ҳазрати шах, Булфаёз,
Дар каламу нома уторидҷох,
Муншии девони вазоратпаноҳ.

Гарчи қаровулбегиас(т) мансабаш,
Нест чудо аз бари шах як шабаш(!)

Вазнаш: муфтаилун муфтаилун фоилун

— V V — / — V V — / — V —

Дар мисраи севум ҳиҷои охирини калимаи «уторид» (عطارد)-ро ҳолати табиӣ зиёд кашидан лозим меояд, ки норавост, зеро ҳиҷои охирини ин калима аз ҳиҷоҳои кӯтоҳ аст. Инчунин дар мисраи 5-ум ҳарфи т ки дар охири калимаи қаровулбегиист меояд, барзиёд афтода, боиси захф шудааст.

Дар ин шеър Пайрав дар калимаи пурқувват ҳарфи «т» аз вазни зиёд аст. Инчунин дар мисраи чорум як ҳиҷои кӯтоҳ намерасад:

Мускули сахт, бозуи пурзур,
Дастӣ пурқувват(т), панҷаи муҳкам.
Гунаҳо сурх, чашмҳо пурнур,
Пешрав, пешбин, (...) пешкадам.

Вазнаш: фоилотун мафоилун фаълун

— V — — / V — V — / — —

Дар байтҳои зерини Пайрав низ захф дида мешавад:

«Завраки иш(қ) шикаста шуд», афсӯс,
Сафарашро тамои нокарда.

Киштии меҳна(т), киштии захмат,
Киштии зидди шоҳу давлату дин.

Вазнаш: фоилотун мафоилун, файлун ё фаълун ё фаълон

— V — — — / V — V — / V V —

Дар байти аввал ҳарфи «қ» аз охири калимаи ишқ зиёд буда, ба калимаи оянда васл намерасад.

Дар мисраи аввали байти дувум аз охири калимаи «мехнат» ҳарфи «т» барзиёд аст.

Чунон ки зикр ёфт, аз рӯи қоидаи аруз дар шеър хоҳ ҳарфе ва хоҳ ҳичое зиёд ё кам воқеъ шуда бошад, захф меноманд. Вале мо барои имтиёз ин ду ходиса якумиро сакта ва дуюмиро имола ё ба ибораи содаву фаҳмотар **кашиш** меномам.

ИМОЛА Ё КАШИШ

Имола ё **кашиш** ду ҳолат дорад: агар ҳичо бо нарасидани ҳарфе, ба **кашиши зӯрбазӯракӣ** дучор гардад, имолаи мақдӯх (шикаста) ё **кашиши нораво** номида шуда, агар ин **кашиш** дар ҳолати мӯътадил воқеъ шаваду боиси аз вазн баромадани шеър ва танофури сомиа нашавад, **кашиши раво** номида мешавад. Ҳамаи ҳичоҳои дароз ва пурраи рақами 4, 5, 6 ба **кашиши раво** дохил мешавад.

Ёр мерафту оҳ мекардам,
В-аз паи ӯ нигоҳ мекардам.

Вазнаш: фоилотун мафоилун фаълун

— V — — / V — V — / — —

Калимаҳои *ёр*, *оҳ* ва ҳичои дуюми калимаи *нигоҳ* дар вақти хондан дорои **кашиши раво** буда, дар ҳангоми тақтеъ ба воситаи ҳаракати замма (пеш) ҳичои кӯтоҳи «у» ҳосил мегардад ва адади ҳичоҳо аз рӯи камият ба ҳам рӯ ба рӯ ва баробар меояд. Арузиёни пешина ин хел ҳичои кӯтоҳро, ки дар охири чунин ҳичоҳо пайдо мешаванд, маҷхулӯлҳарака меномиданд.

Ба чуз ҳичоҳои дарози пурра ҳичоҳое дида мешаванд, ки аз рӯи вазн садоноки кӯтоҳро каме **кашида**, боишбоъ хондан лозим меояд. Чунон ки дар ин байт мебинем:

Подзахр аз ширри захр афзун шавад,
Чун зи андозаи худ берун шавад.

(Аз «Синбоднома»)

Ҳавояшро чу исмат дар миён буд,
На з-инаш суду на з-онаш зиён буд.

(Ҳозиқ)

Дар осори классикон, хусусан дар аксар байту мисраъҳои маснави Румӣ чунин кашиш дида мешавад. Дар ин бора дар қисми бадал шудани овозҳо тафсил дода хоҳад шуд. Мо баъд аз ин ба ҷои таъбири имолаи мақдӯҳ кашиши нораворо пеш мебарем.

Кашиши нораво

Калимаи тироз-ро мувофиқи талаби вазн дар мисраи 2-и байти зерин ба шакли тирроз ва ё ҳиҷои 1-умро кашида хондан лозим меояд, ки дар натиҷа калима ба худ шакли хунукеро мегирад:

Бешаи он аст боғи булбулон,
Деҳаи он аст тирози ҷаҳон.

(Муъмин Қаноат)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилон

— V — — / — V — — / — V ~

Дар ин байти Суҳайлӣ Ҷавҳаризода, ки аз шеъри «Сулҳ» аст, дар мисраи дувум як ҳиҷо намерасад:

Дӣ нишаста лаби фантан зани сунбулмӯе,
Дар бағал кӯдаки хандонлабу хушрӯе,

Вазнаш: фоилотун фаилотун фаилотун фаълун — V — — / V V — — / V V — — / — — буда, агар ба ҷои хушрӯе зеборӯе мегуфтем, вазни шеър дуруст мешуд.

Ш. Масдон дар шеъри «Гунчишқи баландпарвоз» калимаҳои дум ва хонишро бо кашиши нораво истифода кардааст:

Нӯлу дум(м) у почаку болаш ачиб,
Дона-дона дар қанат холаш ачиб,
Ки ҷисон бозе ки орад хонааш
Бо ҳамон хони(ш)-ши гунчишқонааш.
Савти хуш эҷод мекардаст он,
Бозҳоро шод мекардаст он...

Чунон ки дар ин байти Румӣ мебинем:

Пайк агарчи дар замин чобуктаг аст,
Чун ба дарё рафт, бигсастараг аст.

Дар рукни сеюми мисраи дуҷум ҳичои кӯтоҳ ба вазифаи ҳичои дароз омадааст, вале ин ҳолат дар маснавии Румӣ ҳамчун хоссаи факки изофат (тарки изофат) ҳисоб мешавад. Вале ин ҳолатро соҳибзавқони мутааххир ва ҳозиразамон қабул надоранд.

САКТА

(Завоид)

Акнун доир ба сакта ё ки завоид чанд мисолро аз назар мегузаронем:

Дар шеъри зерини Ф. Ансорӣ дар калимаи нахустин «Лайлиро» сакта вучуд дорад:

«Лайлиро бо чашми Мачнун дид бояд» гуфтаанд.
Ин шиори ошиқон будаст аз даври куҳан.
Лек дар айёми неки корҳои нав ба нав
Духтарони Вахшро бинед бо чашмони ман.

Вазни шеър фоилотун фоилотун фоилун аст.

Рукни аввал бо рукни мафъулун иваз шудааст, ки гайри қонуни арӯз буда, ӣ-и дароз зиёд афтадааст.

• Дар мисоли зерин ҳарду ҳичои калимаи «нерӯ» аз ҳичои дароз иборат буда, ҳичои дуҷуми он аз вазн берун аст. Аз ин рӯ бояд ба ҷои «нерӯ» калимаи қувва оварда мешуд:

Дар сиришгам ду нерӯи носоз
Байни ҳам ҳарбу зарбҳо доранд.

(Лоиқ)

Вазни ин шеър хафифи мусаддаси солими маҳбуни аслами мусаббаг буда, фоилотун мафоилун фаълон мебошад. Вале дар мисраи якум ба ҷои рукни дуҷум-мафоилун-маҳбун рукни мафоилун-солим омадааст, яъне ба ҷои ҳичои кӯтоҳ ҳичои дароз омадааст.

Дар ин байги Ҳайдаршоҳ аз охири калимаи «сап-сафед» ҳарфи «д» аз вазн зиёд аст:

Ҳама чо барф боридаст, хоб аст,
Ҳама чо сап-сафе (д) ҳамчун сахоб аст.

Вазнаш: мафойлун, мафойлун, мафойл V — — — / V
— — — / V — ~ ё фаулун.

Дар ин порча, ки аз шеъри Ш. Мастон ба номи «Ҳадиси
акка» интихоб аст, дар охири феъли мегашт ҳарфи «т» аз
вазн берун воқеъ шудааст:

Ногаҳон як рӯз дар домони кӯх
Дид акка гаштани кабки дарӣ.
Кабк мегаш(т) тез он сон гуиё
Бол накшода заминӣ мепарид...

Дар порчаи зер низ аз калимаи мискинак ӯ-и дароз ба
и-и кӯтоҳ бадал шудааст:

Дар раҳи тақлид аммо мискинак
Гашти худро ногаҳон аз ёд бурд.
Ҳам нашуд ӯро муяссар гашти кабк,
Чун пари қаҳ мақсадашро бод бурд.

Инчунин дар байти зерини Ш. Мастон ки аз шеъри
«Гунчишки баландпарвоз»-и ӯст, ҳарфи «д» аз калимаи
балан(д) парвоз зиёд буда, шеърро ба сакта дучор карда-
аст:

Баҳти гунчишк ин тариқа боз шуд,
Чун уқоби бас балан (д) парвоз шуд.

Вазни ин ду порча фоилотун фоилотун фоилун аст.
Дар байтҳои зерин низ ҳамин ҳодиса рӯй дода, боиси
сакта шудааст:

Ба як ово(з) суруди фатҳ хонда,
Ба зидди хасми инсон медавидем.

(Тарҷумаи Қутбӣ Қиром)

Дар ин байти Лоик низ салоноки дарози «ӣ» аз вазн
зиёд аст:

Ба кунчи сандали биншаста шабҳо, модари пирам,
Ту шояд чомаи домод(й) медӯзӣ ба сад нийят.

Дар мисоли зерин барои саҷъи байт Чомӣ ба ҷои «овоз»
калимаи «ово»-ро овардааст, ки шакли кӯтоҳи овоз аст:

Ҳар гаҳ он зог мекашад ово,
Ояд овои ӯ бад-ин маъво,
То маро ҷои будан ин маъвост,
Гуши ман бар садои он овост.

Сактаи малеху қабех

(мазҳуфи мураввач ва гайримураввач)

Аз тақтеъ зиёд афтодани ҳамсадои охири ҳиҷои рақами
4, 5, 6 вобаста ба рукнҳои вазни матлуб буда, дар баъзе
мавридҳо раво шумурда мешавад.

Чунон ки дар вазни муқтазаби мактӯъ (фоилоту
мафъулун — V — V / — — — ду бор дар байге) ҳарфе
аз охири рукни дуҷум гоҳе зиёд меафтад, ки сактаи малех
(мазҳуфи мураввач) номида мешавад:

Майпарастэҷодам, нашъаи азал дорам.

Ҳамчу донаи ангу(р) шиша дар бағал дорам

Ин ҷо ҳарфи р дар калимаи ангур, яъне ҳиҷои кӯтоҳ аз
тақтеъ зиёд афтодааст.

Дар мисраи нахустин ва сонии ин матлаи Саййидо,
ки бо ҳамин вазн гуфта шудааст, як ҳарф аз тақтеъ зиёд
афтодааст:

Ин чи рангу рухсор ас(т)?-Гулшани чамол аст ин.

Ин чи қадду рафтор ас(т)?-Ғояти камол аст ин.

Вале инро ба гурӯҳи нуқсоноти вазн-завоид ё сактаи
қабех дохил кардан нашояд, чунки арӯзиён инро ба қисми
сактаи малех дохил кардаанд... Вале Муҳаммад Ғиёсиддин
дар мисоли зерин:

Агарчи сад со(л) зи беҳудихо
Ба хоки роҳат фитода бошам.

ки бар вазни мутақориби аслам буда, 2 бор фаулу фаълун дар мисраест, ҳарфи «л»-ро аз охири калимаи «сол» зиёд мешуморад «ва ин қисм зиёдат мамнӯъ бошад» - гуён мазҳуфи гайримуравваҷ меномад, яъне ба сактаи кабеҳ дохил мекунад.

Бинобар ин барои тақтеъ мутлақо аз вазни матлуби қонунӣ хабардор шудан зарур аст. Чунон ки дар мисолҳои болоӣ дида шуд, дар баъзе вазнҳои алоҳида ба таври мустасно зиёд афтодани ҳарфе дар охири рукни мобайнӣ ё охири мумкин аст.

Гайр аз ин баъзе вазнҳои мушоҳида мешавад, ки ба ду ҳел рукн мувофиқ меояд. Масалан вазни мутақориби мусаммани аслам, ки яке аз вазнҳои мутақориб-фаълун фаълун фаълун мебошад, дар айни замон ба вазни мустафъилотун мустафъилотун, ки яке аз вазнҳои баҳри раҷаз мебошад, низ мувофиқ меояд.

Ин гуна ҳолатҳо бисёр дида мешавад. Пас, донишмандони вазни ҳақиқӣ, ки аз тарафи арӯзии муайян ва муқаррар шудааст, зарур ва ҳатмист. Вагарна тақтеъ гайриқонунӣ ва рӯякӣ ҳисоб меёбад.

Аз ин рӯ ба ҷуз донишмандони вазн ва рукнҳои қонунӣ онҳо, донишмандони зихофоту захф ва фарқи ин ду ҳодиса аз ҳамдигар ва махсусан донишмандони ҳолатҳои истисноӣ дар қонунҳои арӯз лозим аст.

ВАСЛ

Агар ҳамсадои охири калима дар мобайни мисраъ зиёд афтода, шеърро аз вазни матлуб берун барад, дар он сурат ягона чора ин аст, ки шоир бояд баъд аз ҳамсадои зоид калимае оварад, ки бо ҳарфи садонок оғоз ёбад. Зеро ҳамсадои зоид ба садоноки калимаи оянда васл (ё ки идғом) шуда, сакта аз байн меравад.

Эй, фуруғи моҳи ҳусн аз рӯи раҳшони шумо.

Обруи ҳубӣ аз чоҳи занаҳдони шумо.

(Ҳофиз)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
— V — — / — V — — / — V — — / — V —

Чанд мисоли дигар:

Баркандагӣ аз нифок хезад,
Фурузӣ аз игтифок хезад.

(Низомӣ)

Вазнаш: мафъӯлу мафоилун фаълун

— — V / V — V — / V —

Ихвон ки зи раҳ оянд, оранд раҳоварде.
Ин қисса раҳовард аст аз баҳри дили ихвон.

(Ҳоқонӣ)

Вазнаш: мафъӯлу мафойлун, мафъӯлу мафойлун

— — V / V — — — / — — V / V — — —

Аз ғамзаи ту соҳирӣ омузаму он гоҳ,
Мӯе шаваму дар хамаи гесӯи ту бошам.

(Ҳилолӣ)

Вазнаш: мафъӯлу мафойлу мафойлу фаълун

— — V / V — V / V — V / V — — —

Ҳатто ҳарфи охирини ҳиҷои рақами шашум, ки аксар аз
тақтеъ соқит аст, агар ба садоноки сари калимаи оянда васл
шавад, як ҳиҷо ташкил ёфта, ба тақтеъ дохил мешавад:

Дуст он беҳ ки айби ёрашро
Ҳамчу оина рӯ ба рӯ гӯяд,
На ки чун шона бо ҳазор забон
Аз қафо рафта мӯ ба мӯ гӯяд.

(Саъдӣ)

Вазнаш: фоилотун мафоилун фаълун ё фаилун

— V — — — / V — V — / — — —

Даҳрӯза меҳри гардун афсонаест афсун,
Некӣ ба чоӣ ёрон фурсат шумор. ёро!

(Ҳофиз)

Вазнаш: мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун
— — V / — V — — / — — V / — V —

Чист ин сакфи баланди содаи бисёрнакш?
3-ин муаммо ҳеч доно дар чихон огоҳ нест.

(Ҳофиз)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
— V — — / — V — — / — V — — / — V ~

Кист он шоҳсавори хушу хуррам, ки ду кавн
Бастаи банди қабову алами дӯшаш бод!

(Ҳофиз)

Вазнаш: фоилотун фаилотун фаилотун фаилун (фяълун).

— V — — / V V — — / V V — — / V V — (— —)

Дар алифбои нав бинобар набудани аломати махсус барои ҳарфи айн (ع) дар аввали калима, баъзе аз шоирони имрӯзӣ ин ҳарфро ба назари эътибор намегиранд. Вале ба фикри мо, айн дар ин мавқеъ дар алифбо аломати махсус надошта бошад ҳам, аз рӯи принципи таърихӣ фасоҳату мавзунияти шеър бояд риоя шавад. Хусусан дар лаҳча ва шеваҳои ҷанубӣ ҳарфҳои айн ва ҳ-и хутгӣ (ع ва ح) нағз ва равшан талаффуз мешавад, ки дар ин ҳолатҳо айнро чун садонок ҳисоб набояд кард.

Чунон ки дар ин шеъри шикаставазни Мухйй ҳарфи васлро айни сари калимаи «оқибат» (عاقبت)-ро қабул накардааст ва ҳарфи охирини калимаи аввал зиёд воқеъ шудааст:

Бе пару болему бе ранчу тааб.
Бар сари гардун бароем оқибат.

Ба туфайли сакта дар пайкари мусаффои шеър доге пайдо мешавад.

Ё ки баъзе аз ҷавонон барғалат ба усули хичой пайрав шуда, хичои мисраъхоро алассавия мешуморанд. Дар натиҷа

хичои дарозу пурраро бо хичоҳои кӯтоҳ баробар ҳисоб мекунанд, ки шеър гайримавзун мешавад ва тамоман аз доираи шартҳои арӯз берун меравад. Масалан, хичоҳои ҳар ду мисраи байти зерини Ҳофизро аз гайри дар назар гирифтани камияти хичоҳо баробар шуморем, мисраи дуюм аз мисраи якум ду хичо кам мебарояд. Яъне мисраи якум аз 15 ва мисраи дуюм аз 13 хичо иборат аст:

Марҳабо, тоири фаррухрухи фархундапаём,
Хайра мақдам, чӣ хабар, рох кучо, ёр кадом?

Вале бинобар он ки мисраи дуюм низ дорои хичоҳои пурра (якунимхичой)-«роҳ» ва «ёр» мебошад, аз 15 хичо иборат мешавад, ки вазнаш: фоилотун, фаилотун, фаилотун, файлон мебошад. Бинобар ин тарозуи арӯз, ки онро тарозуи ҳассоси тилобаркаши шеър номиданамон мумкин аст, камияти ба қадри як сари мӯро ба назар мегирад. Аз ин рӯ бояд хичои ду мисраъ аз рӯи ҳаҷму камият ва тартиб рӯ ба рӯи ҳам истанд. Ин ҳолат дар натиҷаи тақтеъ, ба асоси хичои рукнҳои вазни матлуб ва бо ба эътибор гирифтани ҳолатҳои истисноӣ бадалшавии садонокҳо ҳосил мешавад, вагарна аз тақтеи гайриқонунӣ натиҷаи дилхоҳ ба даст нахоҳад омад.

БАНДАКИ ИЗОФӢ ДАР АРӢЗ

Аз рӯи принцип бояд касраи изофӣ, яъне бандаки изофӣ ҳамчун хичои кӯтоҳ ба кор равад. Вале гоҳе, агар ба муқобили хичои дарози мисраи муқобил афтад, ки он дар айни ҳол мувофиқи вазн бошад, баишбоъ, яъне пурра талаффуз шуда, дароз ҳисоб меёбад.

Бинобар ин дар вақти тақтеи мисраи аввал аз рӯи эҳтиёт ба зер бандаки изофӣ аломати намқавси хатчадор (◡) монда мешавад. Вақте ки тақтеи ҳар ду мисраъ тамом шуд, аз рӯи вазни матлуб рукнҳо андоза карда мешавад ва баъд аз маълум шудани он ки бандаки изофӣ ба вазифаи хичои кӯтоҳ омадааст ё дароз, аломати матлуб бо баробар омадани рукнҳои вазни қонунӣ монда мешавад. Чунон ки дар мисраи дуюми байти зерини Низомӣ бандаки изофӣ дар рукни якум дароз ва дар рукни дуюм кӯтоҳ омадааст:

Ман он мурғам, ки бо гулҳо паридам,
Ҳавои гарми тобистон надидам.

Мафойлун мафойлун фаулун
V — — — / V — — — / V — — —

ФАККИ ИЗОФАТ

(ё тарки изофат)

Баъзан дар шеър бандаки изофӣ (и) фуруғуззор мешавад,
ки инро дар аруз факки изофат меноманд. Чунон ки дар ин
байтҳо дида мешавад:

Ҳамон Гев гуфт: ин шикори ман аст,
Ҳамон сӯхта(и) кӯҳ кори ман аст.

(Фирдавсӣ)

Бӯй расво кард макрандешро,
Пил донад бӯйи бачча(и) хешро

(Румӣ)

Бар он роҳу расм офаринхон шуданд.
Ҷаҳонҷӯйро банда(и) фармон шуданд.

(Низомӣ)

Дар забони халқ якчанд таркиб ҳаст, ки аслан бандаки
изофӣ дошта бошад ҳам, аз пур гуфтани рафта-рафта тарк ва
ба як маъно хос шудааст. Ҳамчун додар(и) арӯс, падар(и)
арӯс, модар(и) арӯс; модар(и) шӯй, падар(и) шӯй ва монанди
инҳо.

Инчунин чи дар забони классикӣ, чи дар забони адабии
ҳозира ва чи дар забони халқӣ таркибҳои изофие вомехӯранд,
ки бо тарки бандаки изофӣ талаффуз ва навишта мешаванд,
чӯзӣ яқум микдор ва ҳаҷми чӯзӣ дуюмро ифода мекунад.
Ин ҳолат як навъ хусусияти нумератив, шакли рехтаи
устуворро гирифтааст. Масалан:

Як даста гули димоғпарвар
Аз сад хирман(и) гиёҳ бехтар

(Низомӣ)

Яке катра(и) борон зи абре чакид,
Хичил шуд, чу пахнои дарё бидид.

(Саъдӣ)

САДОНОКҲОИ А, У, И ДАР ОХИРИ КАЛИМА

Садоноки а, у, и монанди бандаки изофӣ ба танҳой ва ё бо ҳамсадое дар охири калима асосан ҳамчун хичои кӯтоҳ ба кор меравад, вале агар вазн талаб намояд, чун хичои дароз низ истифода шуданаш мумкин аст.

Чунон ки дар мисраи аввали байти 1-уми зерини Низомӣ а дар охири калимаи сабза ва у дар охири калимаи ширу ва дар мисраи сонӣ бандаки изофӣ дароз ҳисоб ёфтааст, дар байти дуюм садоноки а дар охири калимаи хазина дароз шумурда шудааст:

Чу сабза лаб ба ширу барф шустам.

Чу гул бо сабзаҳои нағз рустам.

Вазнаш: мафойлун мафойлун фаулун
V — — — / V — — — / V — — —

Фаровонхазина фаровонгам аст,
Кам андӯх, онро ки дунё кам аст.

• Вазнаш: фаулун фаулун фаулун фаул.
V — — — / V — — — / V — — — / V — — ~

Дар ин байтҳои Шамси Табретӣ садонокҳои а, у, и ҳам дароз ва ҳам кӯтоҳ ҳисоб ёфтааст.

Чи наздик аст қони ту ба чонам.
Ки ҳар чизе ки андешӣ, бидонам.
Чу оби соф бошад ёр бо ёр.
Ки бинмояд дар ӯ акси баёнам.

Вазнаш: мафойлун мафойлун фаулун.
V — — — / V — — — / V — — —

Чунон ки дар боло дида шуд, агар хичоҳои кӯтоҳ рӯ ба рӯи хичои дарози охири руки (калима) воқеъ шавад, дароз

хисоб меёбад. Инчунин ҳичои кӯтоҳ дар охири мисраъ ба таври умумӣ ҳамчун қоидаи кулӣ дорои қимати ҳичои дарози одӣ мегардад:

Сахаргоҳон, ки махмури шабона
Гирифтаи бода бо чангу чағона.

(Ҳофиз)

Вазнаш: мафойлун мафойлун фаулун.

V — — — / V — — — / V — —

Ҳар тир ки бар чони ту аз дур расида,
Дил омада наздику бар ӯ дӯхта дида.

(Камол)

Вазнаш: мафъулу мафойлу мафойлу фаулун.

— — V / V — — V / V — — V / V — —

МАВҚЕИ ҲАРФИ «Н»

Фаромӯш набояд кард, ки дар аруз ҳарфи «Н» дар мобайни мисраъ дар ҳичоҳои дароз баъд аз садонокҳои о, ӣ, ӯ (вои маъруф) воқеъ шавад, ба тақтеъ дохил намешавад, зеро дар савтиёт (фонетика) садонокҳои дарози о, ӣ, ӯ (вои маъруф) садонокҳои пешидимоғӣ буда, дар вақти ҳосил шудани онҳо забонча (пардаи ком) дар мобайни девори гулу ва беҳи забон овезон мемонад. Ҳамин ки нафас аз садопардаҳо гузаштани шуд, дар натиҷаи ларзиш ба ҳавои ларзон, яъне овоз табдил меёбад, ки дар онҳо воҳид аз ду роҳдаҳон ва димоғ берун меояд. Аммо дар талаффузи ҳичоҳое, ки баъд аз садонокҳои дароз ҳамсадои «Н» доранд, забонча зуд фуру меафтад ва аз паи ларзиши садопардаҳо, ки боиси вуқӯи овозҳои садонокҳои пешӣ о, ӣ, ӯ мебошад, аз ковокии димоғ хориҷ мегардад.

Ба иборати дигар, дар талаффузи калимаҳои монанди «ҷон» ё «хун», ҳангоме ки садонокҳои о ё ӣ адо мешавад, овоз танҳо аз даҳон берун меояд ва ҳангоми талаффузи «Н» роҳи ковокии даҳон ба воситаи таъя кардани нуғи забон ба милки дандонҳои боло баста мешавад ва нафас танҳо аз ковокии бинӣ берун меояд.

Пас, кашиши садонокҳои дароз дар ин маврид нисбат ба кашише, ки дар мавридҳои дигар воқеъ мешавад, камтар мебошад. Бинобар он ин гуна ҳиҷоҳо дорои қимати маҳдуде буда, баробари қимати як ҳиҷои дарози одӣ «—» мебошад. Аз ин рӯ байни кашиши калимаҳои хок-у хон, хуб-у хун ва чид-у чун фарқ ҳаст: калимаҳои якуми ин калимаҳои чуфт (хоку хубу чид) дар сурате ки дорои қимати як ҳиҷои дарози одӣ ва як ҳиҷои кӯтоҳ мебошанд (— V), калимаҳои дуҷумӣ — хон, хун ва чин танҳо дорои як ҳиҷои дарози одӣ «—» мебошанду бас. Инак, дар арӯз қимати ҳарфи «Н» дар ҳамин мавриди муайян маҳдуд мегардад.

Дар ин байт байни калимаҳои хун, хуб ва нисён дар тақтеъ фарқ дида мешавад:

Ёди айёми ҷавонӣ цигарам хун мекард,
Хуб шуд, пир шудам, пирию нисён омад.

(Ишқӣ)

Вазнаш: фоилотун, фаилотун, фаилотун фаълон ё фаълун.

— V — — / V V — — / V V — — / — ~ (— —)

Аз ин сабаб, арӯзиёни қадим ҳамсадои «н»-ро аз тақтеъ хорич мешуморанд ва калимаҳои хон, хун, чин-ро бе ҳарфи «н» ба таври хо, ху, чӣ тақтеъ мекунад:

Чо(н) бе ҷамоли чоно(н) майли чиҳо(н) надорад.
Ҳар кас ки и(н) надорад, ҳаққо ки о(н) надорад.

Вазнаш: мафъӯлу фоилотун мафъӯлу фоилотун мебошад.

— — V / — V — — / — — V / — V — —

Истисноҳо дар ин мавқеъ ба тарзи зайл аст:

1. Агар дар ҳолати болоӣ ба ҳарфи «Н» бандаки изофӣ ва ё ягон бандакҷонишини дигар ҳамроҳ шавад, як ҳиҷо ташкил меёбад ва аз ҳолати мазкур озод мегардад. Чунончи дар ин байти Ҳофиз мебинем:

Муддате шуд, к-оташи савдои ӯ дар ҷони мост,
В-ин таманно бин. ки доим дар дили вайрони мост.

2. Ё худ ҳарфи «Н» баъд аз садоноки дарозе ояду ба калимаи дигар васл шавад, низ якҷо бо он ҳиҷо ҳиҷои дарози одие ташкил мекунад. Чунон ки дар ин байтҳои Ҳофиз мебинем:

Хами зулфи ту доми куфру дин аст,
Зи користони ӯ як шамма ин аст.

Вазнаш: мафойлун мафойлун мафойл.

V — — — / V — — — / V — ~

Хаме, ки абруи шуҳи ту дар камон андохт,
Ба қасди ҷони мани зори ногавон андохт.

Вазнаш: мафоилун фаилотун мафоилун фаълон.

V - V — / V V — — / V — V — / — ~

3. Ҳарфи «Н» дар охири мисраъ баъд аз садоноки дароз ба ҳоли худ боқӣ мемонад. Чунончи, дар ин байтҳои мебинем:

Шароби лаъл кашу руи маҳчабинон бин,
Хилофи мазҳаби онон ҷамоли инон бин!

(Ҳофиз)

Вазнаш: мафоилун фаилотун мафоилун фаълун.

V - V — / V V — — / V — V — / — —

Манам чун гунча дар хуноб з-он гулбарги тар пинҳон
Дилям садпорову ҳар пора дар хуни ҷигар пинҳон.

(Ҳилолӣ)

Вазнаш: 4 карат мафойлун дар ҳар мисраъ бошад ҳам, охираш мусаббағ (V — — ~) меояд.

Агар баъд аз ҳарфи «Н»-и пас аз садонокҳои дароз ягон ҳарфи ҳамсадое ҳамчун «д», «г» ояд, (чунон ки дар калимаи бонг, хонд) ҳарфи «Н» дар ҳоли аввалаи маҳдудӣ боқӣ мондан мегирад ва ба тақтеъ на ҳарфи «Н», балки ҳарфи «д» ва «г» дохил мешавад:

Дар ҳалкаи гулу мул хуш хо(н)д дӯш булбул...¹
(Ҳофиз).

Дар байти зерини Ҳозик бар хилофи қоида ҳиҷои охири калимаи **азоимхон** зиёд кашида мешавад ва бо як ҳиҷои кӯтоҳи норасо пур мешавад:

Яке аз худ азоимхон² дам зад
Дихад то хирэву ҳам «исми аъзам».

Ин ҳолат дар «Шоҳнома» ва дигар осори пешинагон бисёр дида шавад ҳам, ханӯз аз тамоман қор нахӯрдани арӯз пеш омадааст.

БАДАЛ ШУДАНИ САДОНОКҲО

Ҳарчанд зоҳиран бадал шудани садонокҳо бо арӯз он қадар алоқаманд набошад ҳам, равшан қардани ин масъала дар вақти гуфтани шеър ва тақтеъ ёри калон мерасонад. Дар забони адабӣ калимаҳои ёфт мешаванд, ки аз як ҳиҷо иборат буда, дар шеър дар вақти талаби вазн гоҳе дароз ва гоҳе кӯтоҳ талаффуз меёбанд ва ё калимаҳои ёфт мешаванд, ки аз ду ҳиҷо ё зиёда аз он иборат буда, гоҳе дароз ва гоҳе кӯтоҳ хонда мешаванд.

Мо ин бадалшавии овозҳои садонокро ба қисмҳо ҷудо карда, бо мисолҳо равшан мекунем:

1. Бадал шудани «й»-и дароз ва «и»-и кӯтоҳ ба ҳамдигар.

Аз рӯи талаби вазн ҳиҷои якуми калимаи «дигар» гоҳ кӯтоҳ ва гоҳ дароз талаффуз меёбад. Чунончи дар мисолҳои зерин ин ҳолатро мушоҳида мекунем:

Қучот мақсаду то чанд хоҳӣ, он ҷо бош,
Қучо расем дигар бору қай ба якдигар?

(Анварӣ)

1. Вазнаш: — мафъӯлу фоилотун (— — V / — V — —) ду бор дар ҳар мисраъ.
2. Азоимхон — дуохон.

Вазнаш: мафоилун фаилотун мафоилун фаилун ё фаълон.

V — V — / V V — — / V — V — / V V — (— ~)

Падарам дигар асту ман дигарам,
Ў агар санг буд, ман гуҳарам.

(Низомӣ)

Вазнаш: фоилотун мафоилун фаилун.

— V — — / V — V — / V V —

Дил дигар гам дорад аз ту, чон дигар
Сина дигар, хотири пазмон дигар.
Он чи ашк аст, он маро борон зи чашм,
Ашк дигар бошаду борон дигар.

(Камол)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилун.

— V — — / — V — — / — V —

Гоҳе садоноки охири калима мувофиқи талаби вазн дар шеър дароз талаффуз ва тактеъ мешавад. Чуночи дар ин байти Румӣ пайвандаки «ки» дар аввали мисраи дуюм ба ҷои ҳиҷои дарози одӣ омадааст:

Гӯядат ин гӯрхона, эй чарӣ,
Ки дили мурда бад-он ҷо оварӣ.

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилун.

— V — — / — V — — / — V —

Садоноки кӯтоҳи и баъзан аз рӯи талаби вазн ба й-и дароз (ё-и маъруф) бадал мешавад. Чунончи дар байти зерин сархарфи феъли истодан ба и-и дароз табдил ёфта, дорои қимати якуним ҳиҷо, яъне як ҳиҷои дарози одӣ ва як ҳиҷои кӯтоҳ шудааст:

Шарт аст чарида истодан,
З-ӯ чон талабидан, аз ту додан.

(Низомӣ)

Вазнаш: мафъулу мафоилун фаълун.

— — V / V — V — / V — —

Ёд дорам дами чонбахше ман,
Истодӣ бари чашмам ту зариф.

(Тарҷумаи Лоҳутӣ аз Пушкин)

2. «У»-и дароз ва «у»-и кӯтоҳ дар калимаи ду.

Дар ин байтҳо калимаи «ду» дар тақтеъ баъзан дароз
ва баъзан кӯтоҳ омадааст:

Рузе ду ба ду нишаста буданд,
Шодию нашот менамуданд.

(Низомӣ)

Ҳар ду гирёнему ҳар ду зарду ҳар ду дар гудоз,
Ҳар ду сӯзонему ҳар ду фарду ҳар ду мумтахан.

(Манучехрӣ)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилотун фоилон ё фоилун).

— V — — / — V — — / — V — — / — V ~ (— V —)

• Дар ин байт калимаи ду дар охир ҳамчун коида ба чои
кичои дароз омадааст:

Ватан вайрона аз ёр аст, ё агёр, ё ҳарду,
Мусибат аз мусулмонхост, ё куффор, ё ҳарду!

(Лоҳутӣ)

Дар калимаи ту. Дар мисолҳои зерин калимаи ту дар
байти аввал дароз ва дар байти дуюм кӯтоҳ омадааст:

Ту омадай, ки андар ин дом
Меҳи дигарам занӣ бар андом.

(Низомӣ)

Вазнаш: маъулу мафоилун мафойл.

— — V / V — V — / V — ~

Ман чуз сари дому дад надорам,
Не пои ту, пои худ надорам.

(Низомӣ)

Дар калимаи будан. Ҳичои якуми феъли будан гоҳ кӯтоҳ ва гоҳ дароз меояд:

Буда**ст** харе, ки дум набуда**ш**,
Рузе га**ми** бедумӣ фузуда**ш**.

(Саид Имодуддин)

В-ар бахти чу ман салимро**е**
Бойист агар будӣ вафо**е**.

(Низомӣ)

Дар ин байти Қатрони Табрeзӣ калимаи «буд» дорoi кимати якуним ҳичо шуда**аст**:

Касе ки раста шуд, аз муя гашта буд чу мӯй,
Касе ки часта буд, аз нола монда буд чу нол.

Дар ин қитъаи Носири Хусрав ҳичои якуми калимаи будан кӯтоҳ ва калимаи ту дароз омада**аст**:

Ёд дорӣ, ки вақти зодани ту
Ҳама хандон буданду ту гирён.
Ончунон зӣ, ки вақти рафтани ту
Ҳама гирён шаванду ту хандон.

Дар ин байти Саной шакли гузаштаи феъли будан мувофиқи вазн кӯтоҳ талаффуз шавад ҳам, дар тақтеъ ба кимати ҳичои дароз омада**аст**.

Дусте дӯс(т)-ро ба мехмон шуд,
Дӯс(т) хозир набуд, пушаймон шуд.

Вазнаш: фоилотун мафоилун фаълун.

— V — — / V — V — / — —

3. Садонокҳои «ӯ» ва «у».

Дар калимаи **бустон**. Калимаи «бустон» аслан аз калимаи буйистон кӯтоҳ шудааст. Вале гоҳе дар шеър ба шакли «бустон» навишта ва хонда мешавад, ки ҳиҷои нахустинаш дорои қимати ҳиҷои дарози одӣ мегардад.

Чунончи дар ин мисолҳо мебинем:

Низомӣ ба боғ омад аз шахрбанд,
Биёрой бустон ба чинипаранд.

Вазнаш: фаўлун фаўлун фаўлун фаўл.

V — — / V — — / V — — / V ~

Бо сабо хамроҳ бифрифт аз рухат гулдастае,
Бу ки бӯе бишнавам аз хоки бустони шумо.

(Ҳофиз)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилотун фоилун.

— V — — / — V — — / — V — — / — V —

Дар ин мисол **бустон** ба қимати ду ҳиҷои дарози одӣ ва як ҳиҷои кӯтоҳ омадааст:

Ҳаво муътадил, бустон дилкаш аст,

Ҳавои дили дустон з-ӯ хуш аст.

(Низомӣ)

Дар ин байти Сузанӣ **бустон**-и якум бо у-и кӯтоҳ ва **бустон**-и дуюм бо ў-и пурра омадааст; яъне аввалӣ ба қимати ҳиҷои дарози одӣ ва дуюмӣ ба қимати якуним ҳиҷо омадааст:

Шикаста деги сиёхе ниханд дар бустон

Зи баҳри чашм, чу шуд бустон хушу дилхоҳ.

Дар калимаи **кӯх**. Калимаи **кӯх** асосан бо у-и пурра омада, дорои қимати якуним ҳиҷо мебошад, вале гоҳе барои риояи вазн ба у-и кӯтоҳ балад шуда, дорои қимати як ҳиҷои дарози одӣ мешавад. Агар пурра истеъмол ёбад, ба қимати якуним ҳиҷо меояд:

Бузурге дидам андар кӯхсоре,
Қаноат карда аз дунё бо горе.

(Саъдӣ)

Вале дар мисоли зерин ба қимати як ҳичои дарози одӣ
омадааст:

Баромад зи кӯх абри кофурбор,
Мизочи замин гашт кофурвор.

Дар калимаи абрӯ. Калимаи абрӯ, пахлӯ ва монанди инҳо
дар вақти изофат гоҳе ба у-и кӯтоҳ бадал мешаванд. Дар ин
байти Махфӣ калимаи абрӯ бо ў-и пурра омадааст:

Тоби печутоби хуршеди чаҳонтобам надошт,
Рафт зери зулфу чо дар гӯшаи абрӯ гирифт.

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилотун фоилон.
Вале дар сурати изофат кӯтоҳ омадааст:

Абруи ў гар кунад гӯшакашӣ чун камон,
Раҳна ба дил барзанад новаки миҷғони ў.

(Шоҳин)

Вазнаш: муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун.
Дар калимаи пахлӯ. Калимаи пахлӯ дар ғайри изофат
бо ў навишта мешавад:

Ҳар чо ки ҳабибес(т), ба пахлуш рақибест,
Дар боғи чаҳон як гули бехор набошад.

(Ҳилолӣ)

Вазнаш: мафъӯлу мафойлу мафойлу фаълун.

Рӯ ба рӯ бех аз пахлӯ

Агар изофат шавад, гоҳе ба қимати ҳичои кӯтоҳ ме-
ояд:

Ба авчи кибриё, к-аз пахлуи ачз аст роҳ он чо...

(Бедил)

Вазнаш: 4 карат мафойлун дар ҳар мисраъ.

Дар калимаи андӯх. Дар байти аввали мисоли зерин ҳиҷои дуҷоми калимаи андӯх бо садоноки у омада, дорои қимати ҳиҷои дарози одӣ шудааст, вале дар мисоли дуҷом бо садоноки кӯтоҳи у омада, дорои қимати ҳиҷои кӯтоҳ шудааст:

Ба шодӣ гироид 3-андӯху ранҷ,
Ба хоҳандагон дод бисёр ганҷ.

(Низомӣ)

Вазнаш: фаулун фаулун фаулун фаул.

V — — / V — — / V — — / V ~

Басо раҳна ки асли мӯҳкамиҳост,
Басо андух, ки дар вай хуррамиҳост.

(Низомӣ)

Вазнаш: мафойлун мафойлун мафойл.

— — — / V — — — / V — ~

Дар калимаи фаромӯш. Охирин ҳиҷои калимаи фаромӯш мувофиқи талаби вазн гоҳе бо *ӯ*-и пурра омада, дорои қимати як ҳиҷои дарози одӣ ва як ҳиҷои кӯтоҳ ва гоҳ бо *у*-и кӯтоҳ омада, танҳо дорои як ҳиҷои дарози одӣ мешавад.

Мисол барои ҳолати якум:

Ба талхӣ-дар андешаро нӯш деҳ,
Дарафтодаеро фаромуш деҳ!

(Низомӣ)

Вазнаш: фаулун фаулун фаулун фаал.

V — — / V — — / V — — / V —

Мисол барои ҳолати дуҷом:

...Ки ҳар кас, ки инро фаромуш кунад.
Ҳама чони бедор беҳуш кунад.

(Фирдавӣ)

Вазнаш: фаўлун фаўлун фаўлун фаал.

Баъзан садоноки «о» дар калимаи **фаромӯш** тарк мешавад:

Ки чандин хуфт хоҳӣ дар дили хок,
Ки фармӯшат кунад даврони бебок.

(Низомӣ)

Гоҳе калимаи **фаромӯш** бо тақозои қофия ба шакли **фаромушт** дохил шуда, **ӯ** ба у бадал мешавад ва дар охир ҳарфи «т» илова мегардад:

Забонаш кард посухро фаромушт,
Ниҳод аз очизӣ бар дида ангушт.

(Низомӣ)

Вазнаш: мафойлун мафойлун фаўлун.

Гар саге худ бувад муракқаъпӯш,
Сагдилиро кучо кунад фармӯш.

(Низомӣ)

Вазнаш: фоилотун мафоилун фаълон.

4. Садонокҳои «а» ва «у» («у»-и дароз ё вови маъруф).

Дар калимаи **афтодан**. Сарҳарфи ҳиҷои аввалини феъли **афтодан** гоҳ дар шеър ба «у»-и дароз бадал мегардад ва ба аризиши якуним ҳиҷо соҳиб мешавад:

Овози раҳил додам инак,
Дар кучгаҳ уфтодам инак.
Маҷнун зи сари шикастаҳоли
Дар пой зан уфтод ҳоли.

(Низомӣ)

Вазнаш: мафъӯлу мафоилун фаўлун.

— — V / V — V — / V — —

5. Садонокҳои «у» ва «ӯ» («у»-и дароз-вови маъруф).

Дар калимаи **устод**. Баъзан у-и кӯтоҳ ҳамроҳи ҳамсадое аз рӯи талаби вазн ба у-и дароз бадал мешавад. Чунончи

ин ҳодисаи савтиро дар шеъри зерин дар калимаи «устод»
мебинем:

Офарин, эй устои сеҳрбоф,
Ки намудӣ муъризонро дурду соф.

(Румӣ)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилун.

6. Садонокҳои «о» ва «а». Дар калимаҳои оромид, ошомид, хомӯш ва ошкоро.

Феълҳои оромид, ошомид ва сифатҳои хомӯш, ошкоро дар мисолҳои зерин мувофиқи тақозои вазн ба шакли кӯтоҳи орамид, ошамид, хамӯш, ошкора ба кор рафта, садоноки о ба садоноки а бадал шудааст:

Хушдил шуду орамид бо ў,
Ҳам хӯрду ҳам ошамид бо ў.

(Низомӣ)

Вазнаш: мафъӯлу мафоилун фаӯлун.

Зи бода хурдани пинҳон малул шуд Ҳофиз,
Ба бонги барбату най розаш ошкора кунам.

Дар бисоти нуктадонон худфурӯшӣ айб нест,
Ё сухан оҳиста гӯ, эй марди оқил, ё хамӯш!

(Ҳофиз)

Дар ин шаб куртаи ранги гули себ
Бар руи субҳ гуё орамида.
Тани софи Санавбарро диҳад зеб,
Ки он бошад чу шири навдамида.

(А. Шукӯҳӣ)

7. Садоноки «о» ва «е». Баъзан барои риояи вазн ва талаби қофия ҳамчун қоида садоноки о ба садоноки е (ё-и маҷхул) бадал мешавад. Ин ҳолати табаддули савтӣ низ имола ном дорад. Ин табаддулот дар калимаҳои арабӣ ва баъзан дар калимаи одии халқии тоҷикӣ низ мушоҳида мешавад.

Иқбол, силох, хиҷоб, сокин, локин, эътимод, тироз, тимсол аз касрати истеъмом ба шакли иқбел, силех хиҷеб, секин, лекин, тирез, эътимед дохил шудааст. Баъзеи ин калимаҳо ба ҳадде тоҷикӣ шудаанд, ки кас арабӣ будани онҳоро пай намебарад. Чунончи **секин**, **хисебу китеб**, **лекин**, **тирез**. Аз калимаҳои тоҷикӣ калимаҳои чун **озор**, **жола**, **тило** шакли **жела**, **тиле** ва **озер**-ро гирифтааст.

Ҳамин ҳолати майл додани садоноки о ба е низ имола номида мешавад:

Ба фармони **ӯ** заргари чирадаст
Тилеҳои зар бар сари нуқра баст.

(Низомӣ)

Силеху салаб дод хоҳандаро,
Қавӣ кард пушти паноҳандаро.

(Низомӣ)

Ман аз ғусса ранчуру аз хоб маст,
Ки ногаҳ тимосел бардошт даст.

(Саъдӣ)

МУВОФИҚАТИ БАЪЗЕ САДОНОКҲО ДАР ҚОФИЯ

1. Садонокҳои «а», «у» ва «ӯ»

Баъзан дар калимаҳои қофияшаванда садоноки **а**, **у**, **ӯ** ба ҳам мувофиқат мекунанд. Чунон ки дар ин мисолҳо мебинем:

Он дид дар ину ҳасрате **хӯрд**.
В-ин дид дар **ӯву** ҳасрате кард.

Дар матбуоти ҳозираамон ба хотири қофия калимаи **хӯрд**-ро ба шакли **хвард** менависанд ва ё монанди ҳамин, агар калимаи **хуш**-ро, ки ба калимаи **каш** қофия шуда омада бошад, ба шакли **хваш** менависанд, ки ин тарзи навишт мутлақо нодуруст аст. Чунки дар ин сурат дар калимаи **хваш** як ҳиҷои кӯтоҳ зиёд афтада, шеър аз вазни матлуб мегежад. Ба фикри мо, ин гуна калимаҳоро бояд **каш** ва **хард** навишта дар қавс шакли **хуш** ва **хӯрд** нишон дода шавад, бехтар

будагист, вале агар ин гуна калимаҳо пеш аз радиф ояд, ба шакли аслӣ навиштану хондан беҳтар аст ва ба салосати сухан ва оҳанги шеър халал намеорад. Ҷамчун:

Ваҳ ки бас хубу дилкаш омадай,
Мархабо, мархабо, хуш омадай.

Аммо ба таври истисно баъзе калимаҳо мисли сухан ва куҳан, гоҳе ба калимаҳои ҳамравӣ ҳамқофия шуда, сухан ба шакли сухун навиштаву хонда мешавад, ки дар он сурат а ба у бадал мегардад:

Суханро сар аст, эй хирадманду бун,
Маёвар сухан дар миёни сухун.

(Саъдӣ)

Умуман ин тарика ба кор бурдани қофия дар осори саромадони сухан фаровон дида мешавад; вале ин гуна қофиябандиро завқи адабии имрӯзӣ наменвисанд.

2. Садонокҳои «ӯ», «у» ва «э», «е», «й» дар қофия

Вови маҷҳул-ӯ ва вови маъруф-у-и дароз, инчунин ё-и маҷҳул — э, е ва ё-и маъруф — й-и дароз гоҳе дар як байт дар қофия меоянд. Дар матбуоти ҳозирамон ҳар кадомро бо имлои худ чудо-чудо менависанд.

Масалан:

Сари чашма шояд гирифтанд ба бел,
Чу пур шуд, нашояд гузаштанд ба пил.

(Саъдӣ)

Нури гетифурузи чашмаи хур¹.
Зишт бошад ба чашми мушаки кур.

(Саъдӣ)

Чавонон бигуфтанд: Ин сур чист?
На мо мурдагонему ин гур чист?

(Саъдо)

1. Хур — офтоб.

Вазни байтҳои якуму сеюм: фаулун фаулун фаулун фаул.

Вазни байти дуюм: фоилотун мафоилун файлун.

Аз *рӯи қоидаи арӯз* бояд маҷхул ба маъруф, *яъне ӯ-и* пурра ба *у-и* дароз, *э, е-и* пурра ба *й-и* дароз тобеъ шавад: бел-фил, кӯр-хур, гӯр-сур (якуми ин чуфтҳо пурра ва дуюмӣ дароз аст).

Барои риояи вазн ҳиҷои дарози сари калима ба ҳиҷои кӯтоҳ бадал мешавад:

1) Агар сарҳарфи ҳиҷои якуми калима яке аз садонокҳои *а, у, и* бошад, барои риояи вазн ҳиҷои дароз ба ҳиҷои кӯтоҳ бадал мешавад, ҳамчун: акнун-кунун, афгандан-фигандан, ишкам-шикам, истодан-ситодан, уштур-шутур...

2) Сарчаспаҳои *би, на, ма* дар аввали феъл барои риояи вазн ба ҳиҷои кӯтоҳи сари феъл омехта, ду ҳиҷои кӯтоҳ ба як ҳиҷои дарози одӣ бадал мешавад, ҳамчун: бинамо-бинмо, нанавис-нанвис, манигар-мангар, бирабуд-бирбуд, бизидо-биздо, маситон-мастон...

Ин ҳодиса дар вақте ки сарҳарфи феъл аз ҳамсадоҳои *н, с, р, з, ш, ф* ва *г* иборат бошад, *рӯй* медиҳад: рабудан, зилудан, гузордан, шикастан ва монанди инҳо...

3) Калимаҳое, ки охирашон аз як ҳиҷои дарози пурра иборат буда, дар охир ҳамсадои «х» доранд, мувофиқи талаби вазн ба ҳиҷои кӯтоҳ бадал мешавад: чоҳ-чаҳ, роҳ-раҳ, коҳ-каҳ, моҳ-маҳ, гоҳ-гаҳ.

4) Калимаҳои ҳиҷоии дароз мувофиқи талаботи вазн ба ҳиҷои дарози одӣ бадал мешавад, ҳамчун: чӯй-чӯ, рӯй-рӯ, мӯй-мӯ, кӯй-кӯ, чой-чо, пой-по, афзой-афзо-физо, орой-оро, перой-перо...

Инак, донишмандон лаҳзаҳое, ки барои ҳаваскорони ҷавон зарурӣ ва ногузир аст, ин ҷо ба таври мухтасар шарҳу эзоҳ намудем ва дигар (баъзе ҳолатҳои истисноӣ) дар боби баҳрҳо ва вазнҳои мутааллиқ баён хоҳад ёфт.

БАҲРҲО

(Баъзе эзоҳоти муқаддимагӣ)

Дар ин қисм 14 баҳри арӯзи форсӣ-тоҷикӣ, вазнҳои мутааллиқи онҳо, адади ҳиҷояшон, инчунин тақтеъ аз *рӯи* рукнҳои қонунӣ нишон дода, ҳолатҳои истисноӣ низ эзоҳ меёбанд. Вазни рубоӣ, ки арӯзиёни пешина мансуб ба баҳри

ҳазач медонанд, дар охири баҳри ҳазач бо эзоҳоти лозима ва мисолҳо шарҳ хоҳад ёфт.

Баҳрҳои махсуси арабӣ низ баъд аз бо рақами тартиб нишон додани ҳамаи баҳру вазнҳои мутааллиқи 14-гона зикр хоҳад ёфт. Вале рақамҳои тартиби баҳрҳои вазнҳо аз рӯи интиҳоби шахсии муаллиф буда, шартист.

Ном ва лақаби баҳрҳои аслии ва фаръӣ, ки мутааллиқ ба баҳри аслист, дар камонак гирифта хоҳад шуд. Аз ин рӯ ин тартиби мо асосан ба таври мустақил аст. Дар баъзе мабҳасҳо ба мақсади тасҳеҳ ва такмили асар китоби пурқимати «Ал-муъҷам», ки таълифи Шамси Қайси Розист, рисолаи «Мизон-ул-авзон», «Арузи Ҳумоюн», ки мухтасари «Ал-муъҷам» аст, инчунин «Арузи Сайфӣ». «Ҷамъи мухтасар»-и Ваҳиди Табрэзӣ, «Меъёр-ул-ашъор»-и Насриддини Тусӣ ва монанди ҳамин қисми арузи «Ҳафт қулзум»-и Қабулмуҳаммад ва «Меъроҷ-ул-арӯз»-и Муҳаммад Ғиёсиддин¹ ва махсусан «Вазни шеъри форсӣ» ном асари доктор Парвиз Нотили Хонларӣ ҳамчун сарчашмаи асосӣ ҳамеша мадди назари эътибори муаллиф буду мешавад.

Чунон ки дар боло зикр ёфт, хонандаи мудаққиқ, агар хоҳад, ки рукнҳои солим, тариқи иштиқоқи аркони музоҳаф аз афоили аслии, умуман лаҳзаҳои пушидамондаи қавоиди арузиро ба таври қадимияш пурра ва бояду шояд фаҳмад ва аз худ кунад, ба «Ал-муъҷам», «Арузи Ҳумоюн» (мухтасари «Ал-муъҷам»), «Ҷамъи мухтасар», (Ваҳиди Табрэзӣ), «Вазни шеъри форсӣ» (Хонларӣ) ва «Арузи тоҷикӣ» (Баҳром Сирус) муроҷиат намояд.

Мо як қисм мисолҳоро аз китобҳои аруз гирифта бошем ҳам, ин маҳз барои сармашқи кор буда, аз рӯи мизони онҳо мисолҳоро аз осори саромадони суҳан ва махсусан аз шоирони асри XIX ва аввали асри XX, ки дар шаҳру ноҳияҳои тоҷикнишин нашъунамо ёфтаанд, интиҳоб кардем. Инчунин баъд аз овардани мисолҳо аз эҷодиёти шоирони пешина аз осори шоирони муосир С. Айнӣ, А. Лоҳутӣ, М. Турсунзода, Ҳ. Юсуфӣ, А. Шукӯҳӣ, М. Аминзода, М. Фарҳат, М. Миршакар, Б. Раҳимзода, М. Раҳимӣ, ҳатто аз як

1. Муҳаммад Ғиёсиддин дар асари пурқимати худ «Ғиёс-ул-лугот» оид ба аруз маълумоти муфассале дода, дар поёни шарҳи аруз ҳамин қисмати асарашро «Меъроҷ-ул-арӯз» номидааст.

қисм чавоншоирон ва фолклор низ мисолҳо овардем, то хонандагони мо қаноат ҳосил намоянд, ки дар ҳақиқат арӯз ба таври мероси маданӣ сайри такомули худро бо мазмунҳои баланди даври мо ба нуқтаи аълои дақиқӣ ва назокат расонидааст.

Мисоли вазнҳое ки барои шоирони мутааххир ва муосир мустаъмал будааст, нисбатан бисёртар оварда шуд, то маълум шавад, ки он вазн дар миёни шоирони тоҷик ва халқи тоҷик то чӣ андоза мақбул ва ба завқ созгор афтадааст.

Мо ин ҷо танҳо он вазнҳоро гирифтаем, ки дар адабиёти классикӣ бисёртар маънӯс ва мустаъмал буд, балки баробари вазнҳои матбуъ баъзе вазнҳои номатбуъе низ оварда шуд, то ки чавонон огоҳ бошанд, ки чунин вазнҳои ғайриматбуъ ва ё дур аз завқ низ мавҷуд аст.

Ҳам дар қисми муқаддимагии арӯз ва ҳам дар қисмати бахрҳо ба қадри имкон дар роҳи якрангӣ ва устувории истилоҳот кӯшидем. Масалан, аз ҷумла истилоҳи рукн дар як асар афоилу тафоил, тафъил, дар асари дигаре усул, аҷзо, аркон ва ғайра номида шудааст. Вале мо ба иловаи рукн дар омади ҷумла шакли чамъаш-арконро ҳам ба кор бурдем. Истилоҳи усулро танҳо ба сабабу ватад ва фосила махсус гузошта, гоҳе ба маънои қоида, қонун истеъмол кардем; истилоҳоти гуногуне мисли усули ҳичо, усули арӯз сари хонандаро гаранг мекунад. Баъзан, агар якчанд истилоҳ ба як маъно омада бошад, яке аз ин истилоҳотро дар қавс нишон додем. Мо кӯшиш кардем, ки истилоҳот маъмул ва фаҳмо бошад, аз ин рӯ шакли умумӣ ва собиташ гирифта шуд.

Мо ба мақсади осон аз худ кардани арӯз танҳо тарзи бо рукнҳои маъмул санҷидани бахру вазнҳои дар байни шоирони пешина ва ҳозира машҳурро пеш гирифтаем. Бинобар ин, аз баҳри доира ва равиши печдарпечи аз рукни солим иштиқоқ кардани рукнҳои музоҳаф гузаштем, чунки мақсад аз доиракашӣ осон дарёфтани бахр ва вазнҳои мутааллиқ бошад ҳам, мувофиқи зарбулмасали «Барои як нахӯд ҳавзи оба хӯрд» барои як осонии сарбаста ба як олам саргардонӣ ва шаклпарастии хушку холӣ дучор омадан мумкин аст.

Бинобар ин, мо ин чо аз гайри кашидани доира танҳо адади бахрҳои махсуси арабро, ки эҷоди Халил ибни Аҳмад аст, нишон дода, пас аз он се доираро, ки эҷоди Насруддини Тусӣ мебошад, зикр мекунем.

Халил ибни Аҳмад вазнҳои аслиро дар панҷ доира қарор додааст:

Доираи аввал «мухталифа» ном дошта, шомили се баҳр аст:

1. Тавил-фаълун мафойлун фаълун мафойлун.
2. Мадид-фоилотун фоилун фоилотун фоилун.
3. Басит-мустафилун фоилун мустафилун фоилун.

Доираи дуюм «муъталифа» номида мешавад ва ду баҳрро дар бар мегирад:

1. Вофир-мафоилатун мафоилатун мафоилатун.
2. Комил-мутафоилун мутафоилун мутафоилун.

Доираи сеум шомили се баҳр буда, «мучталиба» номида мешавад.

1. Ҳазач-мафойлун 4 бор,
2. Рамал-фоилотун 4 бор.
3. Раҷаз-мустафилун 4 бор.

Доираи чаҳорум, ки онро «муштабиҳа» номидаанд, шаш баҳрро дар бар мегирад:

1. Мунсарех-мустафилун мафъулоти мустафилун.
2. Хафиф-фоилотун мустафилун фоилотун.
3. Музорей-мафойлун фоилотун мафойлун.
4. Муқтазаб-мафъулоти мустафилун мустафилун.
5. Сарей-мустафилун мустафилун мафъулоти.
6. Мучтасс-мустафилун фоилотун фоилотун.

Доираи панҷум доираи «мугтафиқа» буда, танҳо як баҳрро дар бар мегирад:

1. Мутақориб-фаълун, фаълун, фаълун фаълун.

Олими забоншиноси араб Ҳасан ибни Аҳфаш баҳри мутадорикро аз ҳамин доира баровардааст, ки аз чаҳор бор фоилун ташкил мешавад.

Аз рӯи мулоҳизаҳои Парвизи Хонларӣ гӯё номи доираҳо аз Халил ибни Аҳмад нест ва баъдҳо дигарон эҷод кардаанд. Гайр ин дар ҳамаи китобҳои арӯз номи доираҳо як хел нест. Насируддин мегӯяд: «Баъзе алқоби доираҳо ба шакли дигар кунанд». Хонларӣ дар хусуси фарқ ва ихтилофи арӯзиёни форсӣ дар тартиби доираҳо ва гунҷонидани баҳрҳо, вазнҳо

музокираҳои муфассал эрод мекунад. Тарз ва равиши онҳоро нақл ва иқтибос менамояд. (Вазни шеърӣ форсӣ, саҳ 133-140). Мо аз он музокира ва муҳокимаҳои дуру дароз чашм пӯшида, танҳо ин ҷо се доираи хоссе, ки Насируддини Тусӣ дар «Меъёр-ул-ашъор» доир ба вазнҳои форсӣ тартиб додааст, нақл мекунем:

Нахустин-доираи мучталибаи зоидаи музохифа ном дошта, вазнҳои зеринро дар бар мегирад:

1. Ҳазачи макфуф (мафойлу 4 бор),
2. Раҷазӣ матвӣ (муфтаилун 4 бор),
3. Рамали махбун (фаилотун 4 бор),

Дувум-доираи муштабихаи музохафа ном дошта, вазнҳои зеринро шомил аст:

1. Сареи матвӣ(муфтаилун муфтаилун фоилоту),
2. Мунсарехи матвӣ (муфтаилун фоилоту муфтаилун),
3. Муктазаби матвӣ (фоилоту муфтаилун муфталиун),
4. Қариби макфуф (мафойлу мафойлу фоилоту),
5. Музореи макфуф (мафойлу фоилоту мафойлу).
6. Хафифи махбун (фаилотун мафоилун фаилотун),
7. Мучтасси махбун (мафоилун фаилотун фаилотун).

Севум-доираи муштабихаи зоида, ки вазнҳои мусаммани зеринро ба худ мегирад:

1. Мунсарехи матвӣ (муфтаилун фоилоту 2 бор),
2. Музореи макфуф (мафойлу фоилоту 2 бор),
3. Муктазаби матвӣ (фоилоту муфтаилун 2 бор),
4. Мучтасси махбун (мафоилун фаилотун 2 бор),

Хулоса, арӯзи форсию тоҷикӣ дар зарфи муддатҳои дуру дароз мувофиқи рӯҳи забони форсӣ-тоҷикӣ кор хӯрда, номи арӯзи аҷам ё арӯзи форсиро ба худ гирифтааст. Дар ҳақиқат, дар натиҷаи кор кардани нозук ва дақиқ бисёр вазнҳои халқии мавзуну равон, шӯҳу рақсон ва сабуку оҳангдоре пайдо шудааст.

Ғайр аз ин дар фолклор (фаҳлавиёт) бисёр вазнҳои матбуъ ва дилнишине мавҷуд аст, ки ҳанӯз кашф, тадқиқ ва тасниф нашудаанд. Ин кор вобаста ба тадқиқ ва татаббуи ояндаи фолклоршиносони ҷавон ва адабиётшиносони арӯзӣ хоҳад буд.

Бинобар ин, мо нахостем, ки дар бисёр қисмҳо дигаргунии муҳимми шахсии худро пешниҳод кунем, зеро мақсади

мо арузи кӯҳнаи форсӣ-тоҷикиро ба қадри имкон ба асоси хатти имруза ба ҷавоншоирон ва ҷавонмунаққидон баён кардан аст. Мумкин аст, ки дар оянда ҷавонони арузӣ мувофиқи сохт ва шароити забон қонуни қоидаҳои навин ва осонтаре эҷод кунанд.

Аз ҷумла дар калима ва қисмҳои нутқ ба асоси забони адабӣ ё ягон шева ва лаҳҷаи марказӣ ҷои зада таъйин шавад, инчунин ба ҷои афоили арабӣ қолабҳои дигаре, ки ба сохти забон боз ҳам мувофиқтар бошад. эҷод гардад. Ба ҳамин восита метавон аз муаммои сарбастии рукнсозӣ бо амалиёти печдарпеч, вазнҳои аслию фаръӣ раҳой ёфт.

ВАЗНҲОИ АСЛӢ ВА РУКНҲОИ СОЛИМ

Вазнҳои аслии шеърӣ арабӣ бо ҳашт рукни зерин ҳосил мешавад: фоилун, мафоалатун, мафойлун, фаълун, мутафоилун, мустафъилун, фоилотун мафъӯлоту.

Вале 11 вазни муштараки аслӣ бо ин шаш рукн ҳосил мешавад: фоилун, фаълун, мафойлун, фоилотун, мустафъилун, мафъӯлоту.

Ин вазнҳо ё ба такрори яке ва ё бо таркиби яке аз ин рукнҳо бо дигаре ҳосил мешавад.

Панҷ вазн-ҳазач, раҷаз, рамал, мутақориб, мутадорик бо такрори рукне ҳосил мешавад. Агар рукн ҳашт бор такрор ёбад, мусамман, шаш бор-мусаддас, ҷаҳор бор-мураббаъ ва агар ду бор такрор шавад, мусанно номида мешавад. Рукни ҳазач мафойлун, рукни рамал фоилотун, рукни раҷаз мустафъилун, рукни мутақориб фаълун, рукни мутадорик фоилун аст.

Шаш вазн ба воситаи таркиб ҳосил мешавад:

1) вазни сарои аслӣ бо таркиби мустафъилун мустафъилун мафъӯлоту 2 бор,

2) вазни мунсарехи аслӣ бо таркиби мустафъилун мафъӯлоту мустафъилун 2 бор,

3) вазни хафифи аслӣ аз таркиби фоилотун мустафъилун фоилотун, 2 бор,

4) вазни музореи аслӣ бо таркиби мафойлун фоилотун мафойлун, фоилотун 3 бор,

5) вазни аслии мучтасс аз таркиби мустафъилун фоилотун мустафъилун фоилотун 2 бор ҳосил мешавад.

6) вазни мақтазаби асли бо таркиби мафъулоти мустафъилун мустафъилун ҳосил мешавад.

Бинобар ин ки шеъри форсӣ-тоҷикӣ дар вазнҳои аслии таркибӣ равону мавзун намеояд, дар ин шакл истеъмол намешавад.

Панҷ баҳри такрорӣ ва шаш баҳри таркибӣ-ҳамагӣ 11 баҳр аз баҳрҳои аслии муштарақ ҳисоб меёбанд.

Се баҳри дигари таркибие, ки эҷодкардаи арузиёни аҷам аст, инҳоянд:

1. чадид (гариб), ки вазни аслиаш аз таркиби фоилотун фоилотун мустафъилун 2 бор;

2. қариб, ки вазни аслиаш аз таркиби мафойлун мафойлун фоилотун як бор;

3. мушоқил, ки вазни аслиаш аз таркиби фоилотун мафойлун мафойлун 2 бор ҳосил мешаваду ба 11 баҳр илова шуда, 14 баҳри форсӣ-тоҷикиро ташкил мекунад.

Панҷ баҳри дигари асли ва солимрукни маҳсули араб, ки шоирони классикии форсу тоҷик дар он вазнҳо низ таъбозмоя кардаанд, инҳоянд: комил, вофир, тавил, мадид, басит.

1) баҳри комил-аз такрори рукни мутафоилун 8 бор.

2) баҳри вофир-аз такрори мафоилатун 8 бор.

3) баҳри тавил-вазни аслиаш аз таркиби фаълун мафойлун 4 бор.

4) мадид - вазни аслиаш аз таркиби фоилотун фоилон 4 бор.

5) басит-вазни аслиаш аз таркиби мустафъилун фоилун 4 бор ҳосил мешавад.

Агар ба таври дигар эзоҳ намоем, чунин аст: аз рӯи таснифи Шамси Қайси Розӣ аз ғайри мутадорик 10 ва аз рӯи нишондоди «Арузи Ҳумоюн» аз ғайри муқтазаб ва мутадорик 9 баҳр матбуъӣ аҷамиён буда, умуман бо иловаи муқтазаб ва мутадорик 11 баҳри муштарақ ҳосил мешавад. Дар сурати иловаи се баҳри маҳсули форсӣ-тоҷикӣ ва 5 баҳри маҳсули араб ҳамагӣ 19 баҳр ҳосил мегардад.

ВАЗНҲОИ ФАРӢ

Ғайр аз ин 19 баҳри асли аз тарафи арузиён мутааллиқ ба ҳар як вазни асли вазнҳои фаръии бисёре эҷод шудаанд. Эҷоди вазнҳои фаръӣ ба воситаи тағйири шакли солими

рукнҳои матлуб ҳосил мешавад. Чунон ки дар қисмати баҳси доир ба аруз ва зиҳоф зикр ёфт, ин тағйир музоҳаф номида мешавад. Мо дар қисми баҳрҳо ҳамаи вазнҳои асли ва бисёртар вазнҳои фаръиро бо рукнҳои солим ва рукнҳои музоҳафи мустаъмал баён хоҳем кард.

Гузашта аз ин, бисёр вазнҳои ҳастанд, ки аслан мансуби як вазн буда, танҳо бо табдили ягон садонок ба садонок дигар дар рукни охирин номи дигаре пайдо мекунад. Ҳамчун файлун, файлон, фаълун, фаълон ва монанди инҳо. Мо ин ҳолатро ҳамчун вариантҳои он вазн дар маҳалли худ қайд мекунем. Дар аксари асарҳои арузӣ ин гуна вариантҳо бо номи рукни охирин лақаби ҷудогона мегирад. Ин қор баръабас сабаби кашол додани вазнҳои ҳамчинс мешавад. Дар ин бора Муҳаммад Ғиёсиддин дар «Меъроҷ-ул-аруз» ба рағми арузиёни дигар роҳи эҷозро пеш гирифтааст.

1. Баҳри ҳазач

Ҳазач дар лугат ба маънои тараннуми хушоянд буда, рукни аслиаш мафойлун аст, зиҳофоташ 12-тост:

- 1) мақбуз-мафойлун,
- 2) мақфуф-мафойлу,
- 3) мақсур-мафойл буда, танҳо дар аруз ва зарб меояд,
- 4) аштар-фоилун,
- 5) аҳрам- (муҳаннақ)-мафъулун,
- 6) мусаббағ-мафойлон,
- 7) маҳзуф-фаълун,
- 8) аҳтам-фаъл,
- 9) аҳраб-мафъулу,
- 10) маҷбуб-фаал,
- 11) азалл (музол)-фоя,
- 12) абгар-фаъ.

1-умин вазни 16-ҳичони баҳри ҳазач (ҳазачи мусаммани солим) 8 бор мафойлун V — — — дар байте:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро.

Ба холи хиндуяш баҳшам Самарқанду Бухороро.

(Ҳофиз)

Бувад афзун гудози тан зи паҳлуи хунар моро,

Зи шири мағзи бодом об мегардад шакар моро.

(Шавкат)

Нигори шуҳи ман гоҳе ки бо ханчар кунад бозӣ,
Сари шуридагон дар арсаи пайкар кунад бозӣ.

(Ҳайрат)

Чигаррешам, кабобам, дилфигорам, ахтари ишқам,
Ғарибам, мустамамдам, бекасам, хокистари ишқам.

(Комили Ҳисорӣ)

Чу тифлам то ба души модари гетӣ нишондандам,
Ба ҷои шир сад хунобаи ҳасрат ҷашондандам.

(Сипандӣ)

Дило, хомуш шав, в-арна кабобат мекунам охир,
Ба оҳе дар танӯри сина обат мекунам охир.

(Лоҳутӣ)

Кушо оғушат, эй шаҳри азизам, пахтакор омад,
Саодатманд фарзанди далерат зарбдор омад.

(Боқӣ Раҳимзода)

Ватан, аз руи гулҳоят руҳи дилдор мебинам,
Дурахшонтар туро аз меҳри пуранвор мебинам.

(Ансорӣ)

Гоҳе ба ҷои мафойлун дар рукни охир мусаббаг-ма-
фойлон V — — ~ меояд:

Манам чун гунча дар хуноба з-он гулбарги тар пинҳон,
Дилам садпораву ҳар пора дар хуни чигар пинҳон.

(Ҳилолӣ)

2-юмин вазни 14-ҳичоии ҳазач (ҳазачи мусаммани ахрабу
макфуфу максур) - мафъулу мафойлу мафойлу мафойл

— — V / V — — V / V — — V / V — ~

Руят ба чунин дида тамошо натавон кард,
Васли ту бад-ин сина таманно натавон кард.

(Камол)

Аз шаҳди лабат чошнии бӯса баланд аст,
Гуё даҳанат пистаи ҳалвои ба қанд аст.

(*Фитрати Зардӯз*)

Ранге шикан аз чехра ба савдояшу зар гир,
Ашке бифишон дар гамаш аз чашму гуҳар гир.

(*Зуфархон Чавҳарӣ*)

Хезед, рафиқон, маи гулранг биёред,
Танбӯру наю доираву чанг биёред.

(*С. Айни*)

Мо лашкари бошавкати хушбаҳти чаҳонем,
Урдуи зафарпешаи даврони чавонем.

(*М. Турсунзода*)

Мо мардуми ин кишвари дар авчу барорем,
Як зарра ҳам аз душмани худ тарс надорем.

(*А. Шукӯҳӣ*)

Гоҳе ба ҷои мақсур маҳзуф V — — меояд, яъне охири мисраъ ба ҳиҷои дарози одӣ тамом мешавад:

Ё раб, гами бераҳмии чонон ба кӣ гуям,
Чон аз гами у суҳт, гами чон ба кӣ гуям?

(*Ҳилолӣ*)

Дар мамлақати хусни ту ишқам началидо,
Пои хирадам дар раҳи шавқат качалидо.

(*Каромати Дилкаш*)

Ҳар кас ба чаҳон соҳиби корест ба чуз ман,
Дасти хама дар гардани ёрест ба чуз ман.

(*Лоҳутӣ*)

3-юмин вазни 14-ҳиҷоии ҳазач (ҳазачи мусаммани як рукн ахбари як рукн солим) ду бор мафъӯлу мафойлун мафъӯлу мафойлун.

— — V / V — — — / — — V / V — — — :

Эй подшахи хубон, дод аз гами танҳой,
Дил бе ту ба чон омад, вақт аст, ки боз ой.

(Ҳофиз)

Гоҳе рукни охирин мусаббаг-мафойлон V — — ~ ме-
ояд:

Ҳон, эй дили ибратбин аз дида назар кун, хон,
Айвони Мадоинро оинаи ибрат дон!

(Хоқонӣ)

То чанд куни гиря бар маснади Нуширвон?
Дар касри Кремл, эй дил, асрори ниҳон бархон!

(Лоҳутӣ)

4-умин вазни 16-ҳичони ҳазач (ҳазачи мусаммани мак-
буз)-мафоилун V — V — 8 бор:

Бунафша руста аз замин ба тарфи чӯйборҳо,
Ва ё ғусаста ҳури ин зи зулфи хеш торҳо.

(Қоонӣ)

Насими шӯх мевазад зи дашту кӯхсорҳо,
Хушо, ки мужда медихад зи фасли киштукорҳо.

(Ҳ. Юсуфӣ)

Ҳамин замон зи хоки ман, зи хоки поки ин Ватан
Парида духтари ватан бигашт ахтари баланд.

(М. Қаноат)

5-умин вазни 15-ҳичони ҳазач (ҳазачи мусаммани мак-
фуфу максур)-мафойлу мафойлу мафойлу мафойл V — —
— V / V — — V / V — — V / V — ~

Туро лаъли шакаррезу маро чашми гуҳарбор,
Туро ханда бувад ҳую маро гиря бувад кор.

(Ҷомӣ)

6-юмин вазни 14-ҳичони ҳазач (ҳазачи мусаммани як
рукн солиму як рукн аштар)-фоилун мафойлун фоилун
мафойлун.

— V — / V — — — / — V — / V — — — ду бор:

Дидану зи худ рафтан тарзи ошноиҳо,
Пеши он санам будан олами чудоиҳо.

(Носиралӣ)

Дар мисоли зерин рукни охирин мусаббаг омадааст.

Эй бародари чонӣ, кардай маро хандон,
Лек дурият карда музтариб маро чандон.

(Пайрав)

7-умин вазни 12-ҳиҷоии ҳазаҷ (ҳазаҷи мусаддаси солим)
шаш бор мафойлун V — — — дар байте:

Нигорино, чаро бо ман намесозӣ,
Ба хусни худ чаро чандин наменозӣ?

(Ал-мўъҷам)

8-умин вазни 11-ҳиҷоии ҳазаҷ (ҳазаҷи мусаддаси максур)
- мафойлун, мафойлун, мафойл V — — — / V — — — /
V — ~

Ба нақд имшаб, ки бо ҳам созгорем,
Назар бар насяи фардо чӣ дорем?

(Низомӣ)

Ту мехоҳӣ бидонӣ, ёри ман кист?
Киро дил додаам, дилдори ман кист?

(Ҳ. Юсуфӣ)

Дар баъзе байтҳо ба чои рукни охир мафойл (максур)
фаулун (махзүф V — —) меояд, яъне охири мисраъҳо бо
ҳиҷоии дарози одӣ тамом мешавад. Чунон ки Низомӣ дар
«Хусраву Ширин»-аш аз забони Ширин нисбат ба Хусрав
мегуяд:

Ман он мурғам, ки бо гулҳо паридам,
Ҳавои гарми тобистон надидам,

Чу сабза лаб ба ширу барф шустам,
Чу гул бо сабзаҳои нағз рустам.

(*Низомӣ*)

Зи дастат гарчи шуд хунин дили ман,
Вафодорат нашуд гамгин дили ман.

(*Лоҳутӣ*)

Сахаргоҳон, ки булбул дар наво шуд,
Гул аз шодӣ шукуфту гунча во шуд.
Шумо, эй булбулони боғи мактаб,
Сахаргоҳон набояд хуфт ҳар шаб.

(*С. Айнӣ*)

Ватан, меҳрат ба дил азбаски чо шуд,
Дилам аз хурраи чун гунча во шуд.

(*М. Турсунзода*)

Сарам дар(д) мекунад, сарвар надорам,
Дилам дар(д) мекунад, дилбар надорам.

(*Фолклор*)

Ин вазн яке аз шоъетарин вазнҳост, ки аксари фаҳлавиёт, маснавиҳои гарибӣ ва ошиқона бештар ба ин вазн аст¹. «Вису Ромин»-и Фаҳруддини Гургонӣ, «Юсуфу Зулайхо»-и Чомӣ ва Ҳозик, «Хусраву Ширин»-и Низомӣ, «Лайлию Мачнун»-и Мулҳами Бухорой ва дигарҳо ба ин вазн гуфта шудааст.

9-умин вазни 10-ҳичони ҳазач (ҳазачи мусаддаси аҳрабу мақбузу мақсур) - мафъӯлу мафоилун мафойл - — — V / V — V — / V — ~ ду бор:

Гар даст ба дасти дустат хор,
Нур аст ба дасти душманат нор.

(*Салмони Соваҷӣ*)

Дар баъзе байтҳо ба ҷои рукни охири мақсур-мафойл маҳзуф-фаулун (V — —) меояд:

1. Хонларӣ. Вазни шеърӣ форсӣ, сах. 180

Мачнун чамани хазонрасида,
Лайли сумани хазоннадида.

(Низомӣ)

Эй моҳлиқои моҳпайкар,
Эй сарви саҳиқади суманбор.

(Ҳамдӣ)

Гарчанд нарафта аз даҳонат
Тамъи шакарини шири модар,
Гарчанд зи ашки қудакӣ тар
Рухсораи ҳамчу арғавонат...

(Ҳ. Юсуфӣ)

Баъзан дар мисраъҳои ҷудогона як ҳиҷо кам, яъне ба ҷои 10 ҳиҷо 9 ҳиҷо воқеъ мешавад ва шакли зеринро мегирад, рӯкнаш низ ҷунин мешавад: Мафъӯлун фоилун фаълун

— — — / — V — / V — —

Ба ибораи дигар ба ҷои ду ҳиҷои кӯтоҳ як ҳиҷои дароз меояд, вале дар мавзуният нуқсон кам ҳосил мешавад. Дар аруз ҷунин ҳодисаро сактаи малех меноманд. Ҷунон ки дар ин байтҳо мебинем:

Лайли, Мачнун чу дурри макнун,
Ҳушёркуни ҳазор мачнун.

(Низомӣ)

Нақши хама дид дар муқобил
Искандар 3-оина, вай аз дил.

(Файзӣ)

Маснавии «Тӯҳфат-ул-ироқайн»-и Ҳоконӣ, дostonҳои «Лайлию Мачнун»-и Низомӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Ҷомӣ, Ҳилолӣ ва ғайра ба ин вазн гуфта шудааст.

10-умин вазни 7-ҳиҷоии ҳазач (ҳазачи мураббаи як рӯкн аштару як рӯкн солим)-фоилун мафойлун — V — / V

Омад-омадат гардам,
Қадду қомадат гардам.

(Фолклор)

11-умин вазни 7-ҳазач (ҳазачи мураббаи ахрабу солим)
- мафъулу мафойлун — — V / V — — — ду бор:

Эй руи ту гулзорам,
Дар дил машикан хорам.

(Ал-муъҷам)

Дарвоза нигин дорад,
Ду қулфи зарин дорад¹.

(Фолклор)

Ҷононаи нағзи ман,
Бодоми думағзи ман.

(Фолклор)

РУБОЙ

(Тарона)

Арузиён вазни рубоиро аз вазнҳои фарзии баҳри ҳазач донистанд ва рукҳои он инҳост:

1) Солим – мафойлун, 2) Макбуз - мафоилун, 3) Макфуф - мафойлу, 4) Ахраб - мафъулу, 5) Ахрам - мафъулун, 6) Аштар - фоилун, 7) Аҳтам - фаъл, 8) Маҷбуб - фаал, 9) Азалл - фоъ, 10) Абтар - фаъ.

Рубой асосан аз 24 вазн иборат буда, ба ду шачара чудо мешавад: шачараи ахраб ва шачараи ахрам. Ҳар шачара 12 вазн дорад. Мисраъ агар бо рукни ахраб-мафъулу оғоз ёбад, шачараи ахраб ва бо рукни ахрам-мафъулун оғоз ёбад, шачараи ахрам ном мегирад.

Охири мисраъҳо бо яке аз ин чаҳор рукн тамоm мешавад: фаъл, фаал, фоъ, фаъ ва рукҳои боқимонда дар байни мисраъҳо пасу пеш меояд.

Аслан ин вазни халқии форсӣ-тоҷикӣ мебошад ва арузиёни аҷам муттафиқанд², ки гӯё Рӯдакӣ ё худ яке аз

1. Варианти дигараш: Қулфи мармарин дорад.

2. Шаси Қайс, Ал-муъҷам, ҷопи Техрон, сах. 105.

шоирони ҳамзамони Рӯдакӣ дар атрофи Ғазнин аз даҳони кӯдаке, ки гӯйбозӣ мекард, бо ҳамин вазн чанд мисраъ шеър шунидаасту ин вазнро аз ҳамон кӯдак омӯхтааст. Баъд арузиёни форсу тоҷик ин вазнро ба воситаи зихофот ва илал аз баҳри ҳазач баровардаанд. Гуё эҷодкори ин вазн порчаеро аз чаҳор мисраъ бино сохт ва рубоияш номид.

Аз рӯи ҳуччатҳои бисёре исбот шудааст, ки рубоисароӣ танҳо дар ашъори форсӣ-тоҷикӣ мустаъмал буда, дар ашъори араб истеъмоли намешудааст: «Дар замони қадим ба ин вазн шоирони тозӣ нагуфтанд ва акнун муҳаддисони (навоварони) табъ бар он иқболи тамоми карданд ва рубоиеъти тозӣ дар ҳамаи билоди араб шоеъ ва мутадовил гаштааст». («Ал-муъҷам», сах.108).

Баҳри рубоӣ нисбат ба баҳрҳои дигар бисёртар тағйирпазир аст ва ба ҳамин сабаб аз замони қадим арузиёни кӯшиш кардаанд, ки тағйироти ин вазнро қайд намоянд.

Дар ҳақиқат, ҳеч як аз баҳрҳои маъмулӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ он қадар ҳукуқи тағйирот ба шоир намериданд, чунон ки ин баҳр додааст.

Аз рӯи гуфти бештарин арузиёни аҷам донишманди бузург ва муаллифи китоби «Кайҳоншинохт» Имомҳасани Қағтони Марвазӣ нахустин бор тарзҳои гуногуни истеъмоли ин баҳрро дар ду шачара-ахраб ва ахрам ҳам кардааст. Ба ақидаи Хонларӣ шеваи пешгирифтаи ӯ аз камбуд ҳолӣ набошад ҳам, бисёр устодона аст. Шоир соҳибхитӣ аст, ки ҳар як мисраи рубоиро ба яке аз он вазнҳои 24-гона гуяд.

Ба ин асос, Парвиз Нотили Хонларӣ иштиқоқи вазни рубоиро аз музоҳафоти баҳри ҳазач рад мекунад ва даъво дорад, ки ин ба таври қатъӣ як вазни маъмули халқӣ буда, ниҳоятдараҷа мувофиқ омадани он бо вазни ҳазач ҳодисаи тасодуфист. Дар ҳақиқат ӯ ба даъвои худ ҳақдор аст.

Яке аз далелҳои халқӣ будани рубоӣ гуногунии вазни он аст, зеро на танҳо рубоӣ, балки ҳар як суруди халқиро аз рӯи қоидаҳои аруз метавон тақтеъ намуд ва рукне таъйин кард. Шарт нест, ки он вазн ба яке аз вазнҳои аруз рост ояд.

Мо ин ҷо маъмултарин вазнҳои ҳар ду шачараро бо мисол ва тақтеъ арузии онҳо як-як нишон медиҳем:

1. Гуфтам зи чи рӯ зи ғусса сӯзад дили ман?
мафъулу мафоилун мафойлу фаал.
2. Гуфтам зи чи рӯ ишқи ту сӯзад дили ман?
мафъулу мафоилу мафойлу фаал.
3. Гуфтам зи чи рӯ ишқат сӯзад дили ман?
мафъулу мафойлу мафъулу фаал.
4. Гуфтам зи чи рӯ зи ғусса сӯзад чонам?
мафъулу мафоилун мафойлун фаъ.
5. Гуфтам зи чи рӯ ишқи ту сӯзад чонам?
мафъулу мафойлу мафоилун фаъ.
6. Гуфтам зи чи рӯ ишқат сӯзад чонам?
мафъулу мафойлун мафъулун фаъ.
7. Гуфтам то кай зи ғусса сӯзад чонам?
мафъулун фоилун мафойлун фаъ.
8. Гуфтам то кай ишқи ту сӯзад чонам?
мафъулун мафъулу мафоилун фаъ.
9. Гуфтам то кай ишқат сӯзад чонам?
мафъулун мафъулун мафъулун фаъ.
10. Гуфтам то кай зи ғусса сӯзад дили ман?
мафъулун фоилун мафойлу фаал.
11. Гуфтам то кай ишқи ту сӯзад дили ман?
мафъулун мафъулу мафойлу фаал.
12. Гуфтам то кай ишқат сӯзад дили ман?
мафъулун мафъулун мафъулу фаал.

1. Чунон ки дар баҳси ҳичоҳо ихтор шуда буд, калимаҳои
ҷӣ, кӣ дар арӯз як ҳичои кӯтоҳ ҳисоб меёбад.

2. Баҳри раҷаз

Раҷаз ба маънои изтироб ва суръат буда, дар ҳангоми сурудан овоз музтарибона ва ларзиш хӯрда мебарояд.

Шамси Қайси Розӣ аз ин баҳр умуман 17 вазро зикр мекунад ва мо ин ҷо танҳо 10 вазни ба завқамон наздикро қайд мекунем.

Рукни солими ин баҳр мустафъилун буда, аз он зиҳофоти зерин мебарояд:

1) Махбун - мафоилун; 2) Матвӣ - муфтаилун; 3) Мақтӯъ - мафъулун; 4) Музол - мустафъилон; 5) Матвии музол - муфтаилон; 6) Махбуни музол - мафоилон; 7) Мураффал - мустафъилотун; 8) Мутаввал - мустафъилотон;

1-умин вазни 16-ҳичоии баҳри раҷаз (раҷазаи мусаммани солим) — 8 бор мустафъилун — — V —:

Эй чехраи зебои ту рашки бутони озарӣ,
Ҳарчанд васфат мекунам, дар ҳусн аз он болотарӣ.

(*Хусрави Деҳлавӣ*)

Эй сорбон, оҳиста рон, к-ороми чонам меравад,
В-он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам меравад.

(*Саъдӣ*)

Лайлӣ чӣ мепурсад зи кас Маҷнуни дилношодро,
Ширин намедонад магар чон кандани Фарҳодро?!

(*Гулишани Бухорой*)

Дерест, к-аз зулфи сияҳ савдо ба сар дорӣ маро,
Ҳар рӯз аз рӯзи дигар ошuftатар дорӣ маро.

(*С. Айни*)

Гоҳе ба ҷои рукни охир музол меояд.

Эй моҳруи хиргаҳӣ в-эӣ дилбари ширинзабон,
Хуршедрӯёро шуда зикри лабат вирди забон.

(*Ал-мӯъҷам*)

2-юмин вазни 16-ҳичоии раҷаз (мусаммани матвӣ) - 8 бор муфтаилун — V V — —:

Мешукуфад гул ба чаманҳо зи насими сахарӣ,
Ваҳ, чӣ шавад гар нафасе пахлуи мо бода хурӣ?!

(Сайфӣ)

3-юмин вазни 16 - ҳичоии раҷаз (раҷазии мусаммани матвию махбун)-муфтаилун мафоилун чаҳор бор — V V — / V — V —:

Он ки наботи оразаш оби ҳаёт мехурад,
Дар шакараш ниғаҳ кунад ҳар кӣ, набот мехурад.

(Саъдӣ)

Мутриби хушнаво бигӯ тоза ба тоза, нав ба нав,
Бодаи дилкушо бичӯ тоза ба тоза, нав ба нав.

(Ҳофиз)

Гуфта будӣ, ки мекунам чора гами фироқро,
Чун нақунӣ, чико кунам ваъдаи хушқу қокро?

(Савдо)

4-умин вазни 16-ҳичоии раҷаз (мусаммани махбуну матвӣ) - мафоилун муфтаилун чаҳор бор
V - V — / — V V —:

Фигонқунон ҳар сахаре ба қуи ту мегузарам,
Чу нест раҳ сӯи туам, ба бому дар менигарам.

(Ҷомӣ)

5-умин вазни 15-ҳичоии раҷаз (мусаммани матвию махбуну мақтӯъ) - муфтаилун мафоилун муфтаилун мафъӯ-лун ду бор

— V V — / V - V — / — V V — / — — —:

Сарв нахонамат, ки ӯ нест бад-ин раъноӣ,
Моҳ нағӯямат, ки маҳ нест бад-ин зебоӣ.

(Ҷомӣ)

6-умин вазни 12-ҳичоии раҷаз (мусаддаси солим) - 6 бор мустафъилун — — V —:

Соқй, баҳор омад, манех соғар зи каф,
Мутриб, шуда оварданй хангоми даф.

(Ҳайрат)

7-умин вазни 8-ҳичоии раҷаз (мураббаи солим) - 4 бор мустафъилун¹ — — V —:

Эй бехтар аз ҳар доваре,
Бикшой қорамро даре.

(Ал-муъҷам)

Мебинамат, мебинамат,
Ру суи зиндон меравй.

(Лоҳутӣ)

Эй тори ҳамовози ман,
Дар нолаҳои зор шав,
То халқ фаҳмад рози ман,
Дар арзи олам ёр шав!

(Деҳотӣ)

8-умин вазни 10-ҳичоии раҷаз (мураббаи мурафғал) мустафъилотун 4 бор — — V — —:

Айшам мудом аст аз лаъли дилхоҳ,
Қорам ба қом аст, алҳамдуллиллоҳ.
Эй баҳти сарқаш, танғаш ба бар қаш
Ғаҳ қоми дилқаш, ғаҳ лаъли дилхоҳ.

(Ҳофиз)

Имшаб ба хона он маҳ даромад,
Чандон нишастам, то маҳ баромад.

(Мушфиқӣ)

Охири мисраъҳои 1, 2, 4 ғаълон, вале охири мисраи 3 ғаълун омадааст. Дар ин байти Туграл низ рукни охири ғаълон аст:

1. Ин вазро Шамси Қайс дар «Ал-муъҷам» мураббаи машғур номидааст.

Ҳар кас ки бошад хамхонаи субх,
Чун меҳр гардад парвонаи субх.

(Туграл)

Дидам чамоле, абрухилоле,
Дар зери чашмаш бинхода холе.

(М.Турсунзода)

9-умин вазни 5-ҳичоии раҷаз (мусаннои мураффал)-ду бор мустафъилотун — — V — —:

Эй дил, чи зебо
Боғоту сахро.
Пушида қолин
Накшину рангин.

(Деҳотӣ)

10-умин вазни 8-ҳичоии раҷаз (мусаннои солим)-ду бор мустафъилун — — V — —:

Ман аз кучо
Ёбам туро?
То гуям аз
Аҳду вафо.

(«Таронаи Кашир»,
тарҷумаи М. Турсунзода)

3. Баҳри рамал

Калимаи «рамал» аз калимаи «рамалон» гирифта шуда-асту дорои чанд маъно буда, яке аз онҳо навъе аз давидани ушгур аст.

Рукни солимаш ба шакли фоилотун омада, зихофоташ инҳост: 1) Макфуф - фоилоту; 2) Махбун - фаилотун; 3) Машкул - фаилоту; 4) Мақсур-фоилон; 5) Махзуф - фоилун; 6) Махбуни махзуф - фаилун; 7) Аслам - фаълун; 8) Аслами мусаббағ - фаълон; 9) Махбуни мақсур - фаилон; 10) Марбуъ - фаал; 11) Маҷхуф - фаъ; 12) Маҷхуфи мусаббағ - фов; 13) Мушаъъас - мафъулун.

1-умин вазни 16-ҳичоии рамал (рамали мусаммани солим)-аз такрори 8 бор фоилотун — V — — ҳосил мешавад:

Ёрро аз лутф бар холам назар будӣ, чӣ будӣ?
Ё маро чуз ошикӣ кори дигар будӣ, чӣ будӣ?

(С.Айнӣ)

Молдор аз ранчи муздурон хабар дорад? Надорад.
Охи мискин бар дили муъмин асар дорад? Надорад.

(Лоҳутӣ)

2-юмин вазни 16-ҳичоии рамал (мусаммани мусаббаг) - фоилотун фоилотун фоилотун фоилиён ду бор
— V — — / — V — — / — V — — / — V — — ~

То ба кай гилям ба зорӣ хамчу абри навбахорон,
Аз сари андӯху хасрат дар фиरोқи гулӯзорон.

(Салмони Соваҷӣ)

3-юмин вазни 16-ҳичоии рамал (мусаммани махбун) ҳашт бор фаилотун V V — — дар байте:

Шакаратро шуда гарчи сипахи мӯр мураттаб.
Мағасе низ нахоҳам, ки қунад соя бар он лаб.

(Меъроҷ-ул-арӯз)

Исмаги Бухорӣ ин вазиро ба 16 руки расонидааст:

Ранги рухсору дури гушу хату ҳадду қаду
Оразу ҳолу лабат, эй сарви парирӯи суманбар,
Шафақу кавқабу шому сахару тӯбию гулзору
Бихишт асту хилолу тарафи чанмаи Кавсар...

(Исмаи)

Чунон ки Муҳаммад Фиёсиддин дар «Меъроҷ-ул-арӯз» гуфтааст, онҳое ки аз арӯз беҳабаранд, ин вазиро ба баҳри тавил омехта, ба хато мераванд.

4-умин вазни 14-ҳичоии рамал (мусаммани садру ибтидо солим, ҳашвҳо - махбун. арӯзу зарб - махбунӣ мақсур) - ду

бор фоилотун фаилотун файлотун файлон — V — — / V V
— — / V V — — / V V ~

Чашми давлат зи саводи каламат гашт мунир
Боғи дониш зи саҳоби карамат ҳаст назир¹.

(Салмони Соваҷӣ)

Ёр агар чилва кунад, додани чон ин ҳама нест,
Ишқ агар хайма занад, мулки чаҳон ин ҳама нест.

(Ғавзо)

Эй ба гулгун руҳи ту бандаву чокар гули сурх,
Чехра бинмой, ба пой ту ниҳад сар гули сурх.

(С.Айнӣ)

Гоҳе ба ҷои рукни охирини махбуни мақсур-файлон
махбуни маҳзуф-файлун меояд:

Эй хуш он дам, ки набудӣ ту ба кори дигаре,
Ҳар замон бо ту гирифтем канори дигаре.

(Малеҳои Самарқандӣ)

Гар мусаввир ба варақ сурати он моҳ кашад,
Чун ба он кокули шабранг расад, оҳ кашад.

(Шавкати Бухорӣ)

Синарешат ману ту марҳами чони дигарӣ,
Карда рам аз ману ороми равони дигарӣ.

(Музтариби Бухорӣ)

Доштам тотуяке лоғару бадному асав,
Пушт оганда чу дасти чарабу² рӯи маҳав.

(Шоҳин)

Дил агар санг бувад, ҳаҷри ту обаш бикунад,
Ишқ агар куфр бувад, хусни ту бобаш бикунад.

(Лоҳутӣ)

1. Назир — сабуз хуррам.

2. Чараб — хориш.

Хандаи лаъли лабат бурда қарори дили ман,
Наргисат бо ниғахе карда шикори дили ман.

(*Ҳ. Юсуфӣ*)

Рақсад ар ёри суманбар, ҳамаро шод кунад,
Саҳнаро мисли гулистон тарабобод кунад.

(*М. Фарҳат*)

Гоҳе рукни охирин аслам-фаълун меояд:

Чашми шӯху бари симин, дили сангин дорӣ,
Холи мишкин, рухи рангин, лаби ширин дорӣ.

(*Қамоли Хуҷандӣ*)

Соҳт барги тарабу айш мухайё наргис,
То кашад бо дафу най соғари саҳбо наргис.

(*С. Айни*)

Гоҳе садр ё ибтидо махбун-фаилотун V V — — меояд:

Ниғаҳи шӯхи ту маст аз майи ором бувад,
Гардиши чашми ту болидани бодом бувад.

(*Шавкат*)

5-умин вазни 13-ҳичоии рамал (мусаммани садру ибтидо
- солим, ҳашвҳо - махбун, арузу зарб-мачхуф / — фаилотун
фаилотун фаилотун фаъ -V — — / V V — — / V V — — /

Он кунад қаҳри ту бо зулм, ки бо гул дай,
Он кунад лутфи ту бо адл, ки бо тан май.

(*Салмон*)

6-умин вазни 15-ҳичоии рамал (мусаммани махбуни
мушаъъас) - фаилотун фаилотун фаилотун мафъулун
V V — — / V V — — / V V — — / — — —;

Чӣ кунам, ҳар чӣ кунам, бо ту намедорад судам,
Ба ҷуз он ҳила надонам, ки зи ишқат бигрезам.

(*Насриддини Тӯсӣ*)

7-умин вазни 16-хиҷони рамал (мусаммани як рукн машкулу як рукн солим) - файлоту фоилотун файлоту фоилотун ду бор дар байте

V V — / V - V — — / V V - V / — V — —;

Набарӣ гумон, ки чое равам аз харими кӯят,
Ҳама чо асир бошад, на чунон ки ман ба рӯят.

(Мушфиқӣ)

8-умин вазни 15-хиҷони рамал (мусаммани садру ибтидову ҳашвхо - солим, арӯзу зарб - маҳзуф)-фоилотун фоилотун фоилотун фоилун;

— V — — / — V — — / — V — — / — V —;

Мохи шахрошӯби ман ҳар гаҳ ба роҳе бигзарад,
Шаҳр пургавго шавад, чандон ки моҳе бигзарад.

(Ҳилолӣ)

Одамият чист? Худро дур аз шар доштан,
Хайрхоҳӣ халқ будан, нафъи безар доштан.

(Асирии Хуҷандӣ)

Рози дил мегуфтам, ар як маҳраме медоштам,
Шикваҳо мекардам аз ғам, ҳамдаме медоштам.

(С.Айнӣ)

Эй нигори порсӣ, аз мо ниғаҳдорӣ бикун,
Мо зипоафтадагонро баъд аз ин ёрӣ бикун.

(Лоҳутӣ)

Ба чои фоилун — V — (маҳзуф) баъзан фоилон — V ~
(мақсур) меояд:

Ноумедӣ дар тамошогоҳи ибрат мотам аст,
Ҳар қадар беш аст саъйи матлаби ирфон. кам аст.

(Аҷзӣ)

Кӯҳ дорад кону маъдан, варна санги хора аст.
Ишқ дорад дил, вағарна хиссаи бекора аст.

(Ҳ Юсуфӣ)

Пахта дар сахро шукуфта, интизори чидан аст,
Гайрат, эй ёрон, ки гайратро дами санчидан аст.

(Суҳайлӣ)

Дустон, аз Тоҷикистон аз диёри мо салом,
Аз тамоми водиҳои Ҷайзбори мо салом.

(Ф. Ансорӣ)

Офтоб аз дар даромад, соя хандидан гирифт,
Аз дили пурҳасратам зардоб чаккидан гирифт.

(Фолклор)

Дар хиёбон най наво(х)там¹ хирмани гул даргирифт,
Ҳайф, рӯи бегуборам чангу хокистар гирифт.

(Фолклор)

9-умини вазни 12-ҳичоии рамал (мусаддаси солим)-Ҷоилотун Ҷоилотун Ҷоилотун 2 бор:

— V — — / — V — — / — V — —

Эй нигоринруй дилбар, з-они мой,
Рух макун пинҳон, чу андар ҷони мой.

(Сайфӣ)

10-умини вазни 11-ҳичоии рамал (мусаддаси маҳзуф)-ду бор Ҷоилотун, Ҷоилотун Ҷоилун

— V — — / — V — — / — V — :

Бишнава аз най, чун ҳикоят мекунад,
В-аз ҷудоиҳо шикоят мекунад.

(Румӣ)

Ҷони ширин, ин қадар қангам макун,
Ин қадар беҳуда дилтангам макун.

(М. Турсунзода)

1. Вариант: Дар биёбон най қашидам...

То набинӣ куркури каррокро,
Ахмаке бошӣ, кушой тохро.

(Фолклор)

Ба чоӣ фоилун гоҳ фоилон – V ~ меояд:

Ҳар кӣ н-омухт аз гузашти рӯзгор,
Ҳеч н-омузад зи ҳеч омузгор.

(Рӯдакӣ).

Корвон меомад аз самти шимол,
Тӯҳфа меовард бахти безавол.

(М.Турсунзода)

«Мантиқ-ут-тайр»-и Аттор, «Саломону Абсол»-и Ҷомӣ,
«Маснавӣ»-и Ҷалолиддини Румӣ ва ғайра ба ин вазн гуфта
шудааст.

11-умин вазни 11-ҳичони рамал (мусаддаси як рукн
солим, як рукн маҳзуф ё мақсур фоилотун файлотун файлун
ё файлон

— V — — / V V — — / V V — ё V V ~

Шаҳрие шуд зи раҳи дашт ба дех,
То кушояд зи дилаш кишт гирех.

(Ҷомӣ)

Дар ин баҳр маснавӣ кам гуфта шудааст. Танҳо Ҷомӣ
«Субҳат-ул-аброр» ва Хусрави Дехлавӣ дар «Нуҳ сипеҳр»
чанд дostonero ба ин вазн гуфтаанд. Рукни аввалин гоҳе
файлотун ва гоҳе рукни охирин ба шаклҳои файлун, файлон
фаълун ва ё фаълон меояд. Мисол аз «Субҳат-ул-аброр».

Муҳтамамзодае зи нахвати чоҳ
Меҳиромид зарифона ба роҳ.
Ба тахаттур қадаме мебардошт
В-аз такаббур аламе меафрошт.
Орифе пуштдудо дар жанда,
Дилаш аз нури маонӣ зинда.

Гуфт, к-эй тозаҷавон, тунд марав,
Панди санчидаи пирон бишунав.

(*Ҷомӣ*)

Дилбари гулрухи боодобам,
Ман чӣ созам, ки дилатро ёбам?

(*А. Шукӯҳӣ*)

Ана, имрӯз бувад ид туро,
Модар, эй оинаи нуру сафо,
Чӣ диҳад, то ки бувад лоики ту,
Чӣ кунад, то ки шавӣ шод аз ӯ?

(*Қутбӣ Қиром*)

12-умин вазни 8-ҳичоии рамал (мураббаи солим 1 бор
фоилотун фоилотун — V — — / — V — — дар ҳар мис-
раъ.

Махрухо, бе меҳрӣ мой,
Лолаи гулчехри мой.

(*«Ал-мӯъҷам»*)

13-умин вазни 8-ҳичоии рамал (мураббаи махбун) - 4
бор фаилотун V V — —:

Чу маро дарди ту бошад,
Дигар аз айш чӣ бояд?

(*Арузи Ҳумоюн*)

14-умини вазни 8-ҳичоии рамал (мураббаи як рукн мак-
фуф, як рукн мушаъъас) - ду бор фоилоту мафъӯлун
— V - V / — — —.

Аз миёни сахроҳо
Бигзарам сахаргоҳон,
Зуд мешавад пайдо
Офтоби тобистон.

(*М. Фарҳат*)

15-умин вазни 7-ҳичоии рамал (мураббаи як рукн машкул, як рукн маҳзуф) ду бор файлоту фоилун

V V — V / — V — :

Равад аз барам ба дур,
Дихад ин тарона шур
Ба лабони шаккарин
«Мана гиру қанд хӯр!».

(Ҳайрат)

Мисраи охирин халқӣ буда, Ҳайрат се мисраъ ҳамроҳ карда, тазмин кардааст.

16-умин вазни 4-ҳичоии рамал (мусанно (дурукна))-и солим: фоилотун — V — —:

Ҳавзи сангин,
Оби рангин,
Мори печон,
Гули хандон,¹

(Фолклор)

4. Баҳри сареъ

Ин баҳр аз он сабаб сареъ ном гирифтааст, ки дар хондани шеъри ин вазн овоз тез, шитобон ва сабук воқеъ мешавад. Рукнҳои солими ин баҳр мустафилун мустафилун мафъӯлоту буда, танҳо зиҳофоти ин рукнҳо истеъмол меёбад, зиҳофи мустафилун 4-то мебошад: 1) матвӣ-муфтаилун, 2) махбун-мафоилун, 3) мактӯъ-мафъӯлун, 4) махбун-фаилатун; зиҳофи мафъӯлоту низ 4-то аст; 1) матвии максур-фоилун; 2) матвии мавқуф-фоилон; 3) махбунӣ матвии максуф-фаилун; 4) аҳазз (маҳзуз)-фаълун.

1-умин вазни 11-ҳичоии баҳри сареъ (мусаддаси матвии максур ё мавқуф) - муфтаилун муфтаилун фоилун ё фоилон ду бор:

— V V — / — V V — / — V — ≈:

1. Мисраи охирини махбун — файлотун VV — — омадааст.

Вақти зарурат чу намонад гурез,
Даст бигирад сари шамшери тез.

(Саъдӣ)

Бода надорам, ки ба соғар кунам,
Гиря кунам, то мижае тар кунам.

(Бедил)

Нола ҳамон беҳ, ки зи дил сар кунам,
Гуши фалакро зи фиғон кар кунам.

(Туграл)

Шаб, ки ба ҳачри ту фиғон сар кунам,
Хотири ҳамсоя муқаддар кунам.

(С.Айнӣ)

Дар ин вазн гуногун омадани арӯз ва зарб мумкин аст. Масалан охири мисраи аввал матвии мақсур-фоилун ва охири мисраи сонӣ матвии мавкуф-фоилон омаданаш равог:

Зулфи сумансои ту, эй нозанин,
Тори ҳаёту рамаки чони мост.

(Шайрав)

Дар ин вазн як мисраъ-муфтаилун мафъулун фоилон ва як мисраъ муфтаилун муфтаилун фоилон омаданаш ҳам мумкин аст:

Соя макун гесӯ бар офтоб,
То накашад ақл ба девонагӣ.

(Арӯзи Ҳумоюн)

5. Баҳри мунсарех

Вазнҳои ин баҳр шӯҳ, рақсӣ ва сабук буда, онҳоро аз вазни сареъ баровардаанд. Рукни солимаш мустафъилун ва мафъулоти буда, ҳамаи вазнҳои ин баҳр аз зихофоти ин ду рукн ташкил меёбанд. Вале аз рукнҳои солими он вазне ба амал намеояд.

Зихофоти мустафъилун 7-то ва зихофоти мафъулоту 9-то мебошад.

Зихофоти мустафъилун: 1) матвӣ - муфтаилун; 2) махбун - мафоилун; 3) мактуъ - мафъулун; 4) аҳазз - фаълун; 5) аҳаззи мусаббаг - фаълон; 6) марфӯъ - фоилун; 7) мактуи мусаббаг - мафъулон.

Зихофоти мафъулоту. 1) махбун - мафойлу; 2) махбуни мавқуф - фаълон; 3) махбуни максуф (макшуф) - фаълун; 4) матвӣ - фоилоту; 5) матвии мавқуф - фоилон; 6) матвии максуф - фоилун; 7) марфӯъ - мафъӯлу; 8) маҷдӯъ - фоъ; 9) маҷхур - фаъ;

1-умин вазни 14-ҳичоии мунсарех (матвӣ, матвии мавқуф)-муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон — V V — / — V ~ / — V V — / V ~

Он ки дилам сайди уст, мири шикори ман аст.

Даст ба хунам нигор карда нигори ман аст.

(Сайфӣ)

2-юмин вазни 14-ҳичоии мунсарех матвӣ (матвии максуф)- муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун — V V — / — V — / — V V — / — V — :

Роҳи сухан баста шуд фикри сухансозро,

Пардаи ҳайрат гирифт чашми назарбозро.

(Арӯзи Ҳумоюн)

Дар ин вазн муфтаилун фоилон муфтаилун фоилун ё баръакс муфтаилун фоилун муфтаилун фоилон омаданаш равог:

Пушти дутои фалак рост шуд аз хуррамӣ,

То чу ту фарзанд зод модари айёмро.

(Саъдӣ)

Мо ҳарамии синаро вақфи ғамат сохтем,

Ишқи бутон сар ба сар дар ҳавасат бохтем.

(Ал-муъҷам)

3-юмин вазни 13-ҳичоии мунсарех (мусаммани матвии арӯз ва зарб –манхур)-муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ
– V V — / — V – V / — V V — / —.

Дидаи аҳли тамаъ ба неъматӣ дунё
Пур нашавад, хамчунон ки чоҳ ба шабнам.

(Саъдӣ)

Синаи дехкон зи ғусса оҳ надорад,
Кисаи доро зи лира роҳ надорад.

(Лоҳутӣ)

4-умин вазни 13-ҳичоии мунсарех (мусаммани матвии маҷдӯъ)-муфтаилун фоилоту муфтаилун фоъ — V V — /
— V — V — / — V V — / ~ ду бор.

Чашми бадат дур, эй бадешамоил,
Моҳи ману шамъи чамъу мири қабоил.

(Саъдӣ)

Дар ин мисол ба чоӣ маҷдӯъ-фоъ манхур-фаъ омаданаи мумкин аст:

Тоби рухат моҳу офтоб надорад,
Бе сабаб ин чарх печутоб надорад.

(Ҳодӣ)

5-умин вазни 12-ҳичоии мунсарех (мусалдаси матвӣ)-муфтаилун фоилоту муфтаилун — V V — / — V — V / — V
V — ду бор.

Чашми ту дармони хастае накунад,
Зулфи ту ёди шикастае накунад.

(Арӯзи Ҳумоюн)

6-умин вазни 7-ҳичоии мунсарех (мураббаи як рукн матвию як рукн мавкуф) - ду бор муфтаилун фоилун — V V
— / — V —:

Мағфираги нағзакак,
Шўхаку кокулдароз.
Аз ақиби шабпарак
Лаб-лаби чўхо натоз!

(*М. Фарҳат*)

рукни охирини мисраи 2-4 мавқуф омадааст.

7-умин вазни 7-ҳичоии мунсарех (мураббаи матвии мақсур ё мавқуф) - ду бор муфтаилун фоилун ё фоилон — V V — / — V ~

Бойдухтар:

— Ин чӣ нигоҳи ациб?

Руяма хурдӣ қариб.

Чупонбача:

Ошикаму беқарор,

Бойдухтар:

Косая бар, зар биёр!

Чупонбача:

Муфлисаму раҳгузар.

Бойдухтар:

...нахуру тез гузар!

(*Фолклор*)

Охирин рукни ду мисраи миёна мавқуф омадааст. Ин вазн дар осори арузи классикӣ дида нашуда бошад ҳам, С.Айнӣ аз фолклор ёфтааст.

6. Баҳри музореъ

Бинобар он ки баҳри мазкур ба баҳри мунсарех монанд аст, музореъ номидаанд. Музореъ дар лугат монанд гуфтан аст. Рукнҳои солимаш мафойлун ва фоилотун буда, вазне аз аркони солими онҳо ба миён намеояд.

Зихофоти мафойлун 7-тоғ: 1) Макфуф - мафойлу; 2) ахрам - мафъулун; 3) ахраб - мафъулу; 4) муҳаннаки мақсур - мафъул; 5) маҳфуз - фаълун; 6) мақбуз - мафоилун; 7) абтар - фаъ.

Зихофоти фоилотун 6-тоғ: 1) макфуф - фоилоту; 2) мақсур - фоилон, 3) маҳзуф - фоилун; 4) мусаббағ - фоилиён; 5) маслуҳ - фоъ; 6) матмус - фаъ.

Зихофоти мунфасил дар вақти тақтеъ ҳамчун мутгасил хисоб меёбанд.

1-умин вазни 15-ҳичоии музореъ (музореи мусаммани макфуфу максур)-ду бор мафойлу фоилон мафойлу фоилон
V — — V / — V ~ / V — — V / — V ~

Хуш он мавсими баҳор, ки бар тарфи лолазор
Нихад ёри гулузор ба каф чоми хушгубор.

(Чомӣ)

2-юмин вазни 14-ҳичоии музореъ (мусаммани ахраб, арӯз ва зарб-солим) - мафъӯлу фоилотун мафъӯлу фоилотун
— — V / — V — — / — — V / — V — — :

Хоҳам, ки сер бинам рӯи чу ёсаминаш,
Лек офат аст чашмаш. метарсам аз каминаш,
(Хусрави Деҳлавӣ)

Дунё тамом ганҷ аст, мораш наменамояд,
Чӯши гул аст гулбун, хораш наменамояд.
(Шавкат)

Аз ҷустуҷӯят имрӯз чонам ба лаб расида,
Во ҳасрато, ки мурдам рӯи маҳат надида.
(Авзаҳи Ҳисорӣ)

Ногаҳ бақои умраш аз пушти бом омад,
Бахти сафед бингар, хангоми шом омад.
(Боқӣ Раҳимзода)

Ёрон, ба номам имрӯ(з) мактуби ёр омад,
Бар қалби беқарорам сабру қарор омад.
(Ш. Мастон)

3-юмин вазни 15-ҳичоии музореъ (мусаммани ахрабу солиму мусаббағ) – ду бор мафъӯлу фоилотун мафъӯлу фоилиён

— — V / — V — — / — — V / — V — ~.

Эй лаъли нушхандат коми шакардаҳонон.
Сирри даҳон-т берун аз фаҳми нуктадонон.

(Чомӣ)

4-умин вази 15-ҳичоии музореъ (мусаммани ахрабу макфуфу мақсур) - ду бор мафъулу фоилоту мафойлу фоилон.

— — V / — V — V / V — — V / — V ~:

Ман мӯи хешро на аз он мекунам сиёҳ,
То боз навчувон шаваму нав кунам гуноҳ.
Чун чомаҳо ба вақти мусибат сияҳ кунанд,
Ман мӯй аз мусибати пирӣ кунам сиёҳ.

(Рӯдакӣ)

3-он шамъи лоларух ҳама кас дарду доғ дошт,
Парвона хешро зи миён бар чароғ дошт.

(Арӯзи Ҳумоюн)

Сарв аст қомати туву сарви суманбар аст,
Сабз аст орази туву сабзи муанбар аст.

(Муҳтарами Бухорӣ)

Шаб дар бағал нигор, ба дастам пиёла буд,
Бедор гаштам аз сари шодӣ, ки хоб буд.

(Шақурии Самарқандӣ)

Нушам ба шодмонии он дам шароби сурх,
К-аз шарқи инқилоб дамад офтоби сурх.

(Лоҳутӣ)

Ба ҷои рукни охирин-фоилон (мақсур) гоҳе фоилун (маҳзуф) меояд:

Дидор менамоиву парҳез мекунӣ,
Бозори хешу оташи мо тез мекунӣ.

(Саъдӣ)

Дорам буте бачилвадилисангобкун,
В-аз акси хеш оинаоличанобкун.

(Наҷиби Ҳиндӣ)

Ҳар кас ки мубталои ту, эй дилрабой, шуд.
Кораш зи сӯзи дарду ғамат оху вой шуд.

(Мунзим)

Аз чинси чону дил, ки маро буд як ба як,
Чун дидам, он чамол, бигуфтам: «Фодайту лак!».

(Садрӣ Зиё)

Эй пираҳан, аз он тани нозук чӣ дидаӣ?
К-ӯро ба бар чу чони гиромӣ кашидаӣ?

(Маҷнуни Бухорой)

Эй катрае зи хуни дил, эй ёри зиндагӣ,
Ин шеъри ман намунаи афкори зиндагӣ.

(Қутбӣ Қиром)

7. Баҳри хафиф

Ин баҳр аз сабуктарин баҳрҳои аруҷист. Дар аруҷи арабӣ ин вазн ба шакли мусамман наёяд ҳам, шоирони форсу тоҷик гоҳе мусаммани онро низ ба кор бурдаанд. Рукни солимаш фоилотун мустафъилун фоилотун буда, дар ин шакл истеъмол намеёбад.

Зихофоти рукни фоилотун 9-тоғ: 1) махбун - фоилотун; 2) махбуни махфуз - фаилун; 3) аслам - фаълун; 4) махбуни мақсур - файлон; 5) аслами мусаббағ - фаълон; 6) мушаъъас - мафъулун, 7) маҷхуф - фаъ; 8) маҷхуфи мусаббағ - фоъ.

Зихофи рукни мустафъилун: махбун-мафоилун,

1-умин вазни 16-ҳичоии баҳри хафиф (мусаммани махбун) фаилотун мафоилун² V V — — / V — V — 4 бор.

Ба тамошои ин чаман дари миҷгон дароз кун
Зи хумистони офият қадаҳе гиру ноз кун.
Ба адои такаллуме, ба фунуни табассуме
Шакареро қавом дех, намакеро гудоз кун!

(Бедил)

1. Фидо гардам ба ту.

2. Шамси Қайс ин вазиро номатбуъ номида гуфтааст, ки «он ҳеч завқ надорад».

2-юмин вазни 12-ҳичоии баҳри хафиф (мусаддаси садру ибтидо солим ва боқӣ махбун) - фоилотун мафоилун фаилотун - V — — / V - V — / V V — —:

Сабзаҳо навдамида ёр наёмад,
Тоза шуд богу он нигор наёмад.

(Чомӣ)

3-юмин вазни 11-ҳичоии баҳри хафиф (садру ибтидо - солим, ҳашвҳо - махбун, боқӣ - аслам - фоилотун мафоилун фаълун — V — — / V — V — / — —:

Омаданд аз кашию раъной
Бо ҳазорон ҳазор зебой.

(Низомӣ)

Оразат офтоб мегуям,
Наргисатро шаҳоб мегуям.

(Туграл)

Инкилоб офтобро монад,
Ё ки тӯфони обро монад.

(С.Айнӣ)

Боз пушида рӯи олабро
Абрҳои сиёҳи пурвахшат,
Мекунад тира калби одамро
Боз андешаҳои пурдахшат.

(Х. Юсуфӣ)

Айнаку он сафедии мўят
Хотирамро кучо парешон кард?
Лек азму иродаи зўрат
Рӯҳи манро кавӣ дучандон кард.

(Боқӣ Раҳимзода)

Гоҳе рукни охир мусаббаги аслам-фаълон меояд:

Лаби лаъле чу лолаи бустон,
Лаълашон хунбаҳои Хузистон.

(Низомӣ)

Пирмарде зариф дар Бағдод
Духтарашро ба кафшдузе дод...

(Саъдӣ)

Гоҳе рукни охирин мақсур-фоилон меояд:

Боги мо, бустони мо ватан аст,
Офтоби чиҳони мо ватан аст.

(Тило Пӯлодӣ)

«Ҳафт пайкар»-и Низомӣ, «Ҳадиқа»-и Саной, «Ҳашт биҳишт»-и Хусрави Дехлавӣ, «Силсилаг-уз-заҳаб»-и Ҷомӣ ва монанди инҳо ба ҳамин вазн гуфта шудаанд.

8. Баҳри мучтасс

Иҷтос дар лугат аз бех баркандан аст. Вазни мусаддаси ин баҳрро аз баҳри хафиф баркандаанд, зеро рукнҳои ин ду баҳр якест. Ин ҷо мафоилун муқаддам ба ҳар ду фоилотун буда, дар баҳри хафиф, дар байн меояд, яъне фарқ дар таркиби рукнҳост.

Рукнҳои солимаш мустафъилун ва фоилотун буда, аз истемол берун аст.

Зихофи мустафъилун 3-то мебошад: 1. махбун - мафоилун; 2. марфуъ - фоилун; 3. машкул - мафоилу.

Зихофоти фоилотун нӯҳто аст. 1) махбун - файлотун; 2) машкул - файлоту; 3) махбуни мақсур - файлон; 4) махбуни маҳфуз - файлун; 5) аслам - фаълун; 6) аслами мусаббаг - фаълон; 7) мушаъас - мафъулун; 8) мачхуф - фаъ; 9) мачхуфи мусаббаг - фоъ.

1-умин вазни 16-ҳичоии мучтасс (мусаммани махбун)-ду бор мафоилун файлотун мафоилун файлотун

V - V — / V V — — / V - V — / V V — —;

Қабои махмали нилоби зарнигор бунафша,
Ба дӯши хеш кашида дар ин баҳор бунафша.

(Малеҳо)

Ба кадри он ки гуле бу кунам, димоғ надорам,
Чи музгарам, ки зи ғам лаҳзае фароғ надорам.

(Ҳайрат)

Кадам гул, ки ба хубӣ зи боғ руста барояд,
Миён ба хидмати ту бандавор баста барояд.

(С. Айни)

Буто, таровати руи ту офтоб надорад,
Тафовуғ он ки ту мастурӣ, у ниқоб надорад.

(Лоҳутӣ)

Чӣ шуд, ки боз фалак мекашад ба кунҷу канорам,
Чӣ бахти шум, ки пайваста ғаштааст дучорам.

(Пайрав)

2-юмин вазни 15-хичоии мучтасс (мусаммани арӯзу зарб
махбуни маҳзуф) - мафоилун файлотун мафоилун файлун
V — V — / V V — — / V — V — / V V —:

Ҳанӯз зинда бувад номи мо зи шӯхрати мо,
Зи муми зери нигин аст шамъи турбати мо.

(Шавкат)

Рабуда ним диле буду об шуд дили ман,
Дар оташе бинишастам, кабоб шуд дили ман.

(А. Фитрат)

Ҷои охири рукни файлун (махзуф) гоҳе файлон (максур)
меояд:

Биё, биё, ки дилу чони ман фидои ту бод,
Саре, ки дар тани ман ҳаст, хоки пои ту бод.

(Ҳилолӣ)

Зи баски дарли ту бар чони нотавони ман аст,
Ҳалоки ман талабад, ҳар кӣ меҳрубони ман аст.

(Сайфи Бухорӣ)

Баъзан рукни охири аслам-фаълун меояд:

Мушавваш аст дилам аз карашмаи Салмо,
Чунон ки хотири Маҷнун зи турраи Лайло.

(Рӯдакӣ)

Гоҳе рукни охирин аслами мусаббаг-фаълон меояд:

Фуломи наргиси масти ту тоҷдоронанд,
Хароби бодаи лаъли ту хушёронанд.

(Ҳофиз)

Биё, ки зулфи качу чашми сурмасо ин қост,
Нигоҳи гарму адоҳои дилрабо ин қост.

(Зебуннисо)

Палангро ба қафас банд кардан осон аст,
Валек манъи суруде бурун зи имкон аст.

(Деҳотӣ)

Дар мисолҳои зерин охирин рукни мисраи яқум махбуни мақсур-фаълон ва охирин рукни мисраи сонӣ мусаббаги аслам-фаълон омадааст, ки асосан дар вазн дигаргунӣ ҳосил намешавад:

Шаби сиёҳею торик ҳамчу зулфи бутон
Ба пушти панҷараи оҳанин зиндоне...

(Найрав)

3-юмин вазни 8-хитоби мучиасс (мураббаи махбуни арӯз ва зарб - аслам)-ду бор мафоилун файлотун V — V — / VV

Чафо мақун, ки нашояд,
Раҳе мақаш, ки напорад.

(Ал-муъҷам)

9. Баҳри мутақориб

Мутақориб ба маънои ба ҳам наздикшаванда меояд. Бинобар он ки сабабҳо бо вадатҳо наздиканд, яъне пеш аз ду ва баъд аз ду хитоби дароз як хитоби кӯтоҳ омадааст,

арузиён чунин номидаанд. Рукни солими он фаулун буда, зихофоташ 6-гост.

1) макбуз - фаулу; 2) максур - фаул; 3) аслам - фаълун; 4) асрам - фаълу; 5) махзуф - фаал; 6) абгар - фаъ;

Ин бахр ду вазни солим ва 4 вазни фаръй дорад:

1-умин вазни 12-ҳичоии мутақориб (мутақориви мусаммани солим) - 8 бор фаулун. V — —:

Агар сарви ман дар чаман чо бигирад,
Ачаб бошад, ар сарв боло бигирад.

(Сайфӣ)

Масузам ба хорӣ, бухоринигоро,
Задам аз бухори ғамат сар ба хоро.

(Ҳайрат)

Фигон аз ғаму дарду доғи чудой,
Ки з-ӯ шуд ба сад меҳнатам ошноӣ.

(С.Айнӣ)

Бути нозанинам, маҳи меҳрубонам,
Чаро қаҳрӣ аз ман? Балоят ба чонам.

(Лоҳутӣ)

2-юмин вазни 11-ҳичоии мутақориб (мусаммани максур)
- ду бор фаулун фаулун фаулун фаул¹

V — — / V — — / V — — / V ~:

На чун нури роят бувад офтоб,
Ки ин аз хато ояд, он аз савоб.

(Салмони Соваҷӣ)

На танҳо зи таъсири меҳри ҷихон
Шавад борвар ин ниҳоли ҷавон.

(Ҳ.Юсуфӣ)

Гоҳе ба чои максур - фаул махзуф-фаал меояд:

1. Ба ин вазн «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Сикандарнома»-и Низомӣ, «Зарномаи Темурӣ»-и Ҳотифӣ ва монанди инҳо гуфта шудааст.

Падармурдаро соя бар сар фикан,
Губораш бияфшону хораш бикан.

(Саъдӣ)

3-юмин вазни 10-ҳичоии мутақориб (мусаммани мақбузи аслам) - фаўлу фаълун - 4 бор V — V / — —.

Гули бахорӣ, бути таторӣ,
Набид дорӣ? Чаро наёрӣ?
Набиди равшан чу абри баҳман
Ба назди гулшан чаро наборӣ?

(Рӯдакӣ)

Гарам бихонӣ в-арам биронӣ,
Дили ҳазинро ба чоӣ чонӣ.

(Ҳофиз)

Исмати Бухорой мутақориби мақбузи асламро, ки фаўлу фаълун аст, ба шонздаҳ рукн расонидааст:

Зихӣ ду чашмат ба хуни мардум кушода тирӯ кашида ханчар,
Руҳи чу моҳат сабоҳи давлат, хати сиёҳат шаби муанбар.

4-умин вазни 9-ҳичоии мутақориб (мусаддаси солим) 6 бор фаўлун V — —:

Зи дарди чудой чунонам,
Ки аз зиндагонӣ ба чонам.

(Сайфӣ)

5-умин вазни 8-ҳичоии мутақориб (мусаддаси максур) - фаўлун фаўлун фаўл V — — / V — — / V ~:

Нигоро, кучой, бийё.
Ба гурбат аз ин пас мапой!

(Ал-муъҷам)

Гоҳе рукни охир маҳзуф-фаал меояд:

Туро гуям, эй мушксар,
Ба хубй шудастй самар.

(Ал-муъчам)

10. Баҳри муқтазаб

Иқтизоб дар лугат буридан аст. Ин баҳрро аз баҳри мунсарех буридаанд, чунки аркони ин ду баҳр якест. Фақат фарқ дар тартиб аст.

Рукни солимаш мафъулоту ва мустафъилун буда, дар ин шакл истеъмол намеёбад.

Рукни музоҳафи мафъулоту: 1) матвӣ - фоилоту; 2) махбун - мафойлу; 3) марфӯъ - мафъулу.

Зихофоти мустафъилун: 1) матвӣ - муфтаилун; 2) мактӯъ - мафъулун.

1-умин вазни 16-ҳичоии муқтазаб (мусаммани матвӣ) - фоилоту муфтаилун — V — V / — V V — 4 бор:

Бо лабат чӣ металабам, бода назди чон чӣ бувад,

Бо рухат чӣ менигарам, банда пеши хон чӣ бувад.

(Сайфӣ)

2-юмин вазни 14-ҳичоии баҳри муқтазаб (мусаммани матвии мактӯъ) - фоилоту мафъулун 2 бор — V — V / — — —:

Вақтро ганимат дон ки он қадар ки битвонӣ,

Ҳосил аз ҳаёт, эй чон, як дам аст, то донӣ,

(Ҳофиз Сайфӣ)

11. Баҳри мутадорик

Тадорук дар лугат ба маънои дарёфтани аст. Абдулҳасани Аҳфаш ин баҳрро баъд аз Халил ибни Аҳмад пайдо кардааст ва бо ин васила 15 баҳри Халилро ба 16 расонидааст. Дар арӯз ин вазн ракзулхайл (асптозӣ, суръат ва гайра), ё савтуннокус (садои зангулаи маъбади насоро) барин якчанд ном дорад. Рукни солимаш фоилун буда, зихофаш махбун-фаилун ва мактӯъ-фаълун меояд.

Дар ин вазн гоҳе дар охири рукни 2-юми шеър як ҳамсадо зиёд меафтад, вале ин ҳолатро аз қатори сактаи малех мешуморанд.

Чунон ки дар «Арузи Хумоюн» гуфта мешавад, ба вазни аслии ин баҳр на аз араб ва на аз аҷам касе қасида нагуфтааст, аммо ҳар кас чихати имтиҳон байте гуфтааст:

1-умин вазни 12-ҳичоии баҳри мутадорик — V — (мутадорики мусаммани солим) 8 бор фоилун:

Бевафой макун, дилрабой макун,
То кай охир азобам намоӣ, макун.

(Ал-муъҷам)

Ҳусну лутфи туро банда шуд меҳру мох,
Хатту холи туро мушки чин хоки роҳ.

(Сайфӣ)

2-юмин вазни 12-ҳичоии баҳри мутадорик (мусаммани махбун) - фаилун V V — 8 бор:

Чу рухат набувад гули боғи Ирам,
Чу қадат набувад қади сарви чаман.

(Салмони Соваҷӣ)

Баъзе аз арузиён мусаммани ин вазнро дар шонздаҳ рукн-24 ҳичо расонида шеър гуфтаанд:

Маю нағма мусаллами ҳавсалае ки қадаҳкаши
гардиши сар нашавад,
Бихил аст сабуксарӣ он қадарат, ки димоғи
чунун задатар нашавад.

(Бедил)

3-юмин вазни 8-ҳичоии мутадорик (мусаммани мактӯъ),
- фаълун — — 8 бор:

То кай маро дар ғам дорӣ?
То кай бар мо орӣ хорӣ?

(Ал-муъҷам)

4-умин вазни 6-ҳичоии мутадорик (мураббаи мактӯъ)
- фаълун — — 6 бор:

Чоно, дар дил кардам.

К-аз меҳрат баргардам.

(Ал-мӯъҷам)

5-умин вазни 4-ҳичоии мутадорик (мураббаи мактӯъ)
- фаълун — — 4 бор:

Уштур аф кард,

Дарё каф кард.

(Фолклор)

6-умин вазни 6-ҳичоии мутадорик (мураббаи солим)
фоилун — V — 6 бор :

Богбонро бигӯ,

Чист ин гуфтугӯ,

Бехудаву абас

Ин ҳама гуфтугӯ.¹

(Пайрав)

СЕ БАҲРИ ЭҶОДҚАРДАИ АРҶИЗИЁНИ АҶАМ

1. Баҳри қариб

Ин баҳр аслан яке аз се баҳри маҳсуси аҷам буда, ба баҳри музореъ наздикӣ дорад. Баъд аз Халил ибни Аҳмад аз тарафи яке аз арҷиҷиёни мутааххир Юсуфи Нишопурӣ эҷод шудааст. Ба қавли баъзе арҷиҷиёни аҷам Юсуф касест, ки илми арҷиҷи форсӣ-тоҷикиро таълиф намудааст.

Рукни солими ин баҳр мафойлун фоилотун буда, дар ин шакл истеъмол намеёбад.

Зихофоти рукни мафойлун: 1) макфуф - мафойлу; 2) ахраб - мафъӯлу; 3) макбуз - мафоилун; 4) ахрам - мафъӯлун.

Зихофоти фоилотун: 1) максур - фоилон; 2) маҳзуф - фоилун; 3) маслух - фоъ.

Яқумин вазни 11-ҳичоии баҳри қариб (қариби мусаддаси макфуфи максур) - мафойлу мафойлу фоилон V — — V / V — — V / — V ~ ду бор.

1. Ин порча аз панҷ банд иборат буда, ҳар банд 14 мисраъ дорад. ки ду мисраи охири нақарот аст. Ба ҷуз банди аввали бандҳои дигар гуногунвазанд. Аз ин рӯ, вазни ин порчаро вазни озод номидан беҳтар аст.

Фигон з-он сари зулфайни тобдор,
Фурӯ хишта зи ёкути обдор.

(Ал-муъҷам)

2-юмин вазни 11-ҳичоии баҳри қариб-(мусаддаси ахрабу макфуф - мафъӯлу мафойлу фоилотун — — V / V — — V / — V — —):

То мулки ҷаҳонро мадор бошад,
Фармондеҳи ӯ шаҳрёр бошад.

(Анварӣ)

3-юмин вазни 10-ҳичоии баҳри қариб (мусаддаси ахрабу макфуфу максур) мафъӯлу мафойлу фоилон — — V / V — — V / — V ~:

Орад шарафи мардумӣ паид,
Озоданаҷод аз дирамхарид.

(Рӯдакӣ)

2. Баҳри ҷадид (ғариб)

Ин баҳр баъд аз Халил ибни Аҳмад ва Аҳфаш пайдо шудааст. Агарчи рукнҳои аслияш фоилотун фоилотун мустафъилун аст, бисёртар ба шакли маҳбун- фаилотун фаилотун мафоилун истеъмом мегардад.

1-умин вазни 12-ҳичоии баҳри ҷадид (мусаддаси маҳбун) - фаилотун фаилотун мафоилун V V — — / V V — — / V — V —:

Чу қадат гарчи санавбар кашад саре,
Набувад чун қади сарват санавбаре.

(Сайфӣ)

2-юмин вазни 8-ҳичоии ҷадид (мураббаи маҳбун) - фоилотун мафоилун V V — — / V — V — 2 бор дар байте:

Дили ман мечаробарӣ,
Чу ғами ман намехурӣ.

(Ал-муъҷам)

3. Баҳри мушокил

Бинобар он ки ин баҳр ба баҳри қариб ҳамшакл аст, мушокил ном гирифтааст. Ин баҳрро баҳри охир ҳам мегӯянд. Рукнҳои аслии мушокил фоилотун мафойлун мафойлун ду бор дар байте буда, дар шакли солим истемол намеёбад.

Ин баҳр асосан дар шакли мусаддас буда, мутааххирин мусаммани онро низ овардаанд. Аз рӯи гуфти муаллифи «Арузи Хумоюн» ашъори фаҳлавӣ дар ин вазн бештар аз ашъори дарист.

Зихофи фоилотун яктост: 1) макфуф - фоилоту.

Зихофи мафойлун дутост: 1) макфуф - мафойлу; 2) максур - мафойл.

1-юмин вазни 16-ҳичоии мушокил (мусаммани макфуфу максур) - фоилоту мафойлу фоилоту мафойл

— V — V / V — — V / — V — V / V — ~:

Хезу тарфи чаман гир бо ҳарифи суманрӯй.

Гоҳ сунбули тар чину гоҳ мохи суманбӯй.

(Чомӣ)

2-юмин вазни 11-ҳичоии баҳри мушокил (мусаддаси макфуфу максур) - ду бор фоилоту мафойлу мафойл — V — V / — — V / V — ~:

Эй нигори сияҳчашми сияҳмӯй,

Сарвқади никӯруву никӯгӯй.

(Ал-мӯъҷам)

3-юмин вазни 7-ҳичоии мушокил (мураббаи максуфу максур) - фоилоту мафойл — V — V / V — ~:

Рӯзгор хазон аст,

Боди сард вазон аст.

(Ал-мӯъҷам)

Ин се баҳри охирин қариб, чадид, мушокил асосан эҷодкардаи арузиёни ачам бошад ҳам, бинобар ба завқи шоирони форсу тоҷик шиному форам набуданаш шоирони

гузашга ва махсусан, шоирони ҳозиразамон дар ин се вазн шеър нагуфтаанд. Авзони номатбуъ мебошад.

БАҲРҲОИ ИАНҶОҶОНАИ МАҲСУСИ АРАБ

1. Баҳри тавил

Яке аз он баҳрҳое, ки махсуси ашъори араб аст, баҳри тавил буда, шоирони форсу тоҷик дар ин баҳр шеър кам гуфтаанд, зеро ин вазн дар назми тоҷикӣ хушоянду дилкаш намебошад. Аркони солими ин баҳр 4 карат фаълун мафойлун дар байте мебошад.

Якумин вазни 14-ҳичоии баҳри тавил (мусаммани солим)-фаълун мафойлун

V — — / V — — — 4 бор:

Чӣ гуям, нигорино, ки бо ман чиҳо кардӣ,

Қарорам зи дил бурдӣ, зи сабрам чудо кардӣ.

(Салмони Соваҷӣ)

2-юмин вазни 14-ҳичоии баҳри тавил (мусаммани арӯз ва зарб - мақбуз) фаълун мафойлун V — — — / V — V — 4 бор:

Яро тайфа ман яҷлу би талъатиҳи дучо,¹

Шигифт омад аз баҳтам, ки ин давлат аз кучо.

(Саъдӣ)

Ғайр аз ин баҳри тавили арӯзӣ баҳри тавили дигаре низ ҳаст, ки набояд онҳоро ба ҳам омехт. Ин навъе аз таронаҳои ҳафт ё ҳаштҳичоӣ буда, дар ин шакл қасида ҳам сурудаанд.

Як порча аз якчанд банди пораҳои мусаччаъ ибораг аст ва бандҳо аз ҳамдигар бо қофияи алоҳидае чудо шуда, гуё ҳар банд баробари мисраи дарозе мебошад. Қофияҳо монанди қофияҳои ашъори арӯзӣ бошанд ҳам, аз ҳам дур қарор мегиранд. Аз ин рӯ, ин бо баҳри тавили арӯзӣ муносибате надорад ва ба ягон қоидае така ҳам намекунад.

1. Яъне: чехраи гандумгуни вай шаби торикро равшан мекунад.

Ин равия ба воситаи равонӣ, сабуқӣ, мавзунии калимаҳо, алоқаи мазмун, риояи сачъ, ҳамоҳангӣ дорон лутфи хоссе мебошад.

Намунаи баҳри тавили тазминӣ бар ғазали Ҳофиз (ба таври ихтисор):

«Ало, ё айюҳассоқӣ»,
Ки махмурам зи муштоқӣ.
Ба абру дар чихон тоқӣ,
Ки хуршеде дар офоқӣ.
Шудам маҳви чамоли ту,
Манам масти дилоли¹ ту.
Асири тори гесӯят,
Шаҳиди чашми ҷодуят.
Дилам савдоии мӯят,
Макаш аз ноз абруят
Ки бинам ман гули рӯят.
Чу булбул дар фигон оям,
Биё дар кулбаам, ёрам,
Замоне орзу дорам.
Ба ҳар ду наргиси мастат
Бинушам бода аз дастат,
Ки ман аз ишқ ранчурам,
Ба май дерина махмурам,
Адир қаъсан вановилҳо»²
«Ки ишқ осон намуд аввал»,
Ба дил дармон намуд аввал,
Зи ошиқ чон рабуд охир,
Чу шуд ҳусни рухаш зоҳир,
Шудам бетобу саргардон,
Ки худ гаштам чу майхорон,
Нашуд дарди маро дармон,
Бишуд рӯзам сиях чун шаб
Аз он зулфи сиях, ё раб!
Ҷафо беҳад аз ӯ дидам,
Ғаҳе кӯят напурсидам,
Паёми васл нашнидам.

1. Дилол — ишва, нозу адо.

2. Огоҳ бош, эй соқӣ, соғареро ба гардиш дарору ба ман бех!

Ба зулфат ишқ варзидам,
«Вале афтод мушқилҳо»!

Ин порча аз байни «Мачмуат-уш-шуаро», ки таълифи Абдулмуъминшоҳ буда, дар соли 1347 (1928 м.) хичрӣ дар Когон чоп шудааст, иктибос шуд.

2. Баҳри мадид

Мадид ба маънои кашида буда, ин баҳрро аз баҳри тавил кашидаанд. Рукни солимаш фоилотун фоилун 4 бор аст.

1-умин вазни 14-ҳичони мадид (мусаммани солим - фоилотун, фоилун — V — — / — V — 4 бор.

Эй дили пурдардро лаъли ту дармон шуда,
Хоки поят бандаро чашмаи хайвон шуда.

(*Чомӣ*)

2-юмин вазни 10-ҳичони мадид (мусаддаси арӯз ва зарб маҳзуфи мусаббағ) - фоилоту фоилун файлун — V — V / — V — / V V ~ ду бор дар байте:

Тамаъ аз вафои ӯ набарем,
То гами чафои ӯ нахурем.

(*Ал-мӯъҷам*)

3. Баҳри басит

Басит дар лугат ба маънои густардашуда, яъне пахншуда мебошад. Рукни солимаш 4 бор мустафъилун фоилун аст.

1-умин вазни аслии 14-ҳичони басит (басити мусаммани солим)-мустафъилун фоилун — — V — / — V — 4 бор:

Чун хору хас рӯзу шаб ошuftаам дар рахат,
Бошад ки бар холи ман афтад назар ногаҳат.

(*Чомӣ*)

Эй бо висолат дилам шодон зи даври фалак,
Ҳаҷри ту бар хотирам чун бар чароҳат намак.

(*Сайфӣ*)

2-юмин вазни 12-ҳичоии баҳри басит (садру ибтидо-
солим ҳашву арӯз ва зарб махбун —) мустафъилун фаилун
— V — / V V — 4 бор:

Донӣ, чӣ гуфт маро он булбули сахарӣ:

Ту худ чӣ одамий, к-аз ишқ беҳабарӣ.

(Саъдӣ)

Ушгур ба шеъри араб дар ҳолат асту тараб,

Гар завқ нест туро, кажтабъ ҷонварӣ.

(Саъдӣ)

3-юмин вазни 11-ҳичоии баҳри басит (мусаддаси солим)-
мустафъилун фоилун мустафъилун — — V — / — V — /
— — V — :

Аз мардумон дил нахоҳ, эй саътарӣ¹

Чун дил бибурдӣ, макун ин доварӣ.

(Ал-муъҷам)

4. Баҳри вофир

Вофир дар лугат ба маънои бисёр аст. Дар ин баҳр
ҳичоҳои кӯтоҳ ва дар ҳар мисраъ 20 ҳичо мавҷуд аст. Рукни
солимаш мафоилатун мебошад.

1-умин вазни 20-ҳичоии вофир (мусаммани солим) -
мафоилатун V — V V — 8 бор дар байте:

Чӣ шуд, санамо, ки сӯи касе ба чашми вафо наменигарӣ,

Зи расми чафо намегузарӣ, тариқи вафо намесипарӣ.

(Сайфӣ)

2-юмин вазни 10-ҳичоии баҳри вофир (мураббаи солим)
- мафоилатун V — V V — 4 бор дар байте:

Бадӣ чӣ кунӣ ба ҷони касе,

Ки ӯ накунад ба ҷони ту бад.

(Насируддини Тӯсӣ)

1. Саътарӣ — марди шӯҳ ва бебок, ҷавонмарди диловар.

5. Баҳри комил

Ин баҳр барои он комил ном гирифтааст, ки чи навъе ки дар доира вазъ шудааст, ҳамон тавр бетағйир ба кор меравад.

Рукни солимаш мутафоилун аст:

1-умин вазни 20-ҳичоии комил (мусаммани солим)-мутафоилун VV — V — 8 бор дар байте:

Ба санавбари кади дилкаше агар, эй сабо, гузаре кунӣ,
Ба ҳавои чони ҳазини ман дили хастаро хабаре кунӣ.

(*Ҷамолиддини Ҳусайн*)

Дили орамида ба худ макаш зи фусуни рангу ҳавои гул,
Ситам аст, гунчаи ин чаман мижа во кунад ба садои гул.

(*Бедил*)

ХОТИМА

Арузи анъанавии форсӣ-тоҷикӣ бо он шакле, ки ҳоло дастраси мо шудааст, душворию муглақбаёнӣҳои бешуморе дорад ва аз худ қардани қонуну қоидаҳои он ба осонӣ даст намедихад.

Таърихи аруз бисёр муҳаққиқонеро медонад, ки дар масъалаи содаву осонфаҳм қардани аруз ҳар қадом тарзу усулҳои наvero пешниҳод қардаанд. Вале мутаассифона, ҳеҷ як аз ин усулҳо ба таври бояду шояд талаботи хонандаи имрӯзаро қонеъ қунонидан наметавонад.

Аз ҷумла агар А. Фитрат ҳамчун мизони санчиши вазни шеър усули доира «бак-бак-бака-бак»-ро гирифта бошад. Н. Бектош-ла-лай-лай-лай, Хонларӣ «тити-тин-тин»-ро қабул қардааст. Вале мизони навин дар рукнҳои арузӣ баробари камият, инчунин кайфияти ҳичоҳоро низ бояд ба назар гирад. Усули доираи Фитрат ва усули Бектошу Хонларӣ танҳо тарафи камияти ҳичоҳо-қӯтоҳӣ ва дарозии ҳичоҳоро ифода мекунаду бас. Аммо кайфияту сохти ҳичоҳои дароз ва пурра дар ин усул ба назар гирифта нашудааст. Масалан байни рукнҳои фоилун ва фоилон фарқе вучуд дорад. Садоноки охирини ҳичои фаилун ва фоилон ё фаӯлу фаал ва фаӯлуну мафойл аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Аммо ин тафовутҳои чиддии ҳичоҳоро на Фитрату Бектош ва на Парвизи Хонларӣ ба назар нагирифтаанд. Вале

дар тарзи рукнсозии арузиёни гузашта, яъне дар афоилу тафоил ҳам камият ва ҳам кайфияти ҳичоҳо баробар ба назар гирифта шудааст.

Дар забони форсӣ-тоҷикӣ 6 навъи ҳичо мавҷуд аст, ки 4 қисми он ба камият ва кайфияти рукнҳои арузӣ мувофиқ омадааст. Аммо усули муҳаққиқони мазкур танҳо ду навъи ҳичоро ифода мекунад. Аз ин рӯ хизмати аркони арузӣ бо ҳамаи душвориҳо ва нуқсоноташ хеле калон, дақиқ ва нозук аст.

Вазни ҳичо, ба фикри мо, усули ибтидоӣ буда, усули арузӣ усули мунтаҳо дараҷаи дақиқ ва баланди камиятист. Албатта, аруз ҳам нуқсоноти бисёре дорад. Вале ба ҳар ҳол афзалияти аруз нисбат ба камбудҳояш якҷанд дараҷаи пурзӯр аст. А.Фитрат навишта буд: «Вазни аруз яке аз бойтарин ва мусикиноктарин вазнҳои шеърест. Ман дар ҳамин асарам («Аруз ҳақида», Т. 3.) ба қадре 80 вазро гирд оварда тавонистам. Ин низ ҳамаи вазнҳои арузӣ нест, боз ҳаст. Ғайр аз ин системаи аруз ҳамин хел системаест, ки одами вазни арузро нағз омӯхтагӣ мувофиқи вазни аруз вазнҳои навин низ сохта метавонад».

Муайян кардани ҳамаи хусусиятҳои аруз, сайри таърихӣ он дар назми форсӣ-тоҷикӣ, осон кардани қоидаҳои асосӣ он вазифаи муҳимест, ки аҳамияти калони илмию амалӣ дорад.

Қисми сеюм **ДАР БОРАИ ҚОФИЯ**

ҚОФИЯИ МАЪЮБ ВА ШОЙГОН

Муҳаққикони адаби дари тоҷикӣ дар хусуси шеър, вазн, хусусан қофия ва мақоми он кам фикру мулоҳиза эрод кардаанд. Аз ҷумла, Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Чаҳор мақола» шеърро саноат (ба маънои санъат) мешуморад, на ҳунар ва фан: «шоирӣ санъатест, ки шоир бад-он саноат...» (мақолаи дуюм)

Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» шеърро сухане андешида, мавзун ва мураттаб ҳисоб менамояд, ки саҳт побанди қофия аст.

Танҳо Насируддини Тусӣ дар «Меъёр-ул-ашъор» ва «Асос-ул-иктибос» мегӯяд: «Шеър дар назди омма каломест муқаффо (қофиядор) ва мавзун, дар назари аҳли мангик каломест маънавӣ ва мавзун». Ӯ ҳатто агар қофия монии чараёни илҳомӣ шоирӣ шавад, онро ба як тараф менамояд. Ӯ аз шеър чашмдори дурахшандагии андеша, ҳаёл ва оҳанг аст.

Шеър ва истилоҳоти он дар дилу димоғи мардуми тоҷик ҷунун ҷойгир шудааст, ки ба қатори байту газал, рубой, мухаммас, муаммо, чистон, мустазод (ба қавли халқӣ мустаҳзод), байтбарак ва ғайра қофия ҳам аз ғапҳои рӯзмарра шудааст. Махсусан ибораи маҷозии «қофия танг будан» дар лавҳи хотирҳо нақш бастааст. Масалан, дар лаҳзаҳои зикви тангӣ мегӯянд: қофияам танг. гапи зиёд намефорад, боз қофиябозӣ кардан ва ғайра.

Қофияи танг ё қофия танг будан дар шеър ба силсилаи калимаҳои қофияшавандае, ки камикдоранд, нисбат дода мешавад. Масалан, сохтани қофия аз калимаҳои арабии

баъд, саъд, раъд, чаъд, ё аз калимаҳои тоҷикии санҷ, панҷ, ранҷ, ганҷ, сипанҷ, ванҷ ва ғайра қофияи танг ҳисоб мешавад. Камол дар бораи қофияи танг мегӯяд:

Бахту саодат занад ба домани ӯ чанг,
Домани он зулф ҳар киро, ки ба чанг аст,
Дар сухани зулфи ӯ, Камол, чӣ печӣ?
Васфи даҳонаш бикун. ки қофия танг аст.

Айнӣ низ гуфтааст:

Бас қофия танг аст ба Айнӣ хабари Дуст¹
Аз лутф дар ин қофияи танг биёред.

Арузиёни классик ба ҷуз Насируддини Тӯсӣ қофияро рӯки асосии шеър медонистанд. Баъзеҳо ҳатто мазмуно тобеи қофия қарор медоданд. Аввало калимаҳои қофияшавандаро рӯи қоғаз менавиштанд. Инчунин барои ҳар як қофия чандин мазмун фикр карда, яке аз онҳоро, ки ба қофия вобастагии бештаре дорад, интихоб мекарданд. Бинобар ин, шоирро қофиясанҷ ҳам номидаанд. Шамси Қайси Розӣ ва дигарон сараввал интихоби қофияро тавсия кардаанд.

Албатта, нақши қофия пас аз вазн калон аст. Қофия ба мусиқии шеър обу ранги тозас мебахшад, вале вазифаи он на ба он дараҷаест, ки ягона пояи асосии шеър ҳисоб ёбад. Қофия фақат ба он дараҷа аҳамият дорад, ки мазмун шаклро таъйин кунад ҳам, шакл низ дар навбати худ воситаи ифодаи мазмун ва ба ин маънӣ фаъол аст.

Дар ғазал байтҳо мазмуно паиҳам нестанд. Мазмуни ҳар байт ба байти дувум намегузарад, яъне ҳар як байт ба сари худ мустақил аст. Сабаби ин дар он аст, ки қофияҳо шаклан ҳамранг бошанд ҳам, маънан аз ҳамдигар дур мебошанд. Вале бо ҳамаи ин классикони давраҳои пеш, махсусан ҳаким Фирдавӣ ва ғоҳе Ҷалолиддини Румӣ дар маснавӣ худро соҳибхитёр гузоштаанд.

Ба сабаби он ки илми анъанавии қофия печдарпеч ва махсусан барои ҷавоншоирони имрӯза мушкилфаҳм аст.

1. Номи шахс.

доир ба қофия ва баъзе феълҳои наздикталаффуз, ки қофия мешаванд, каме сӯхбат мекунем.

Дар ҳақиқат, дар қофиябандӣ, мушкилписандӣ ба қор бурда мешавад. Масалан, қофияҳои мавҷуданд, ки ҳиҷоӣ аввалинашон дар як қолаб ва ҳиҷоӣ дуюмашон пеш аз равӣ (ҳарфи охири қофия) ба як ҳел садонок меоянд: *қоил, моил, соил, ноил* ва ғайра...

Бинобар мушкил будан онро ба қатори санъат ҳисоб карда, санъати эънот меноманд. Гоҳе ҳамчун санъати зуқофиятайн ва қофияҳои пуртакаллуф низ ҳастанд.

Дар қофия ин гуна тангравӣ монии чараёни ҷӯшу хуруши илҳои шоирӣ мегардад. Бинобар ин, ба қатори калимаҳои якқолибаи *моилу соил* калимаҳои *одил, қобил, дил, гил, мутамоил, шамоил* ва ғайра низ қофия шудан мегиранд, ки ин гуна қофияҳоро қофияҳои муътадил номидан мумкин аст. Қофияи ғайримӯтадил (ноқис)-ро маъҷуб ва шойгон¹ номидаанд:

1. Гоҳе чунин ҳолатҳои мушоҳида мешаванд, ки садоҳои қофияҳо пеш аз ҳарфи равӣ муҳолифи ҳам меояд. Ин гуна қофия яке аз уюби он ба шумор меравад ва онро дар як шеър-дар як газал, қасида ва ё як порчаи маснавии кӯтоҳе зиёда аз ду-се бор овардан нораво ҳисоб мешуд:

Чунон зад бар ӯ теги зангӯрхӯрд.

Ки зангӣ зи марғаб даронад ба гард.

(Низомӣ)

Шабонрӯз модар зи май хуфта буд.

Зи май хаставу дил зи хуш рафта буд.

(Фирдавсӣ)

Андар орад гирифтаи нохуш.

Сеяк ояд, чу ӯ гирифт сешаш.

(Масъуди Саъд)

1. Шойгон дар «Ғиёс-ул-лугот» чунин эзоҳ меёбад (мухтасаран ва мазмун): маънои лугавияш фароҳ, лоиқ ва сазовор ва ҳар чизи беҳтар ва хубро низ меғӯянд, ки лоиқи шох бошад. Дар асл шойгон ба шакли шохгон буда, аз қасрати истеъмол шакли шойгон-ро гирифтааст. Ва маънои бисёр, яъне қори бемузд, ки ба ҳукми шох ва ҳоким иҷро мешавад, меояд. Шоире гуфтааст: Мафармой дарवेशро шойгон. Навбев аз қофияҳои маъҷуб шойгон ном дорад.

Аз ҳамин қабил аст ҳамқофия кардани чуст-ча^{ст}, бард-
бурд, руст-ра^{ст}, пур-тар дар як шеър.

Аз гуссаи хичрони ту дил пур дорам,
Пайваста аз он ду дидаи тар дорам.

(Ал-муъҷам).

Ёдоварӣ:

Калимаи «хуш» бо «каш» ҳамқофия шавад, хуш-ро ба шакли *хваш* қайд мекунамд, ки дар вазн ним ҳичо зиёд меафтад.

Ба фикри мо, калимаи хуш (خوش)-ро ба шакли (خس) навишта, хаш хондан ҳам мумкин аст.

Ваҳ ки бас хубу дилкаш омадай,
Мархабо, мархабо, хаш омадай.

II. Яке аз қофияҳои маъҷуб он аст, ки ҳарфи рави ба ҳарфи наздикмахраҷи худ ҳамқофия мешавад. Монанди эътимод, эҳтиёт ё ки *раг*, *саг* ба *шаку ҳак* ва *чап* бо *тараб* ҳамқофия мешавад, ки **икфо** ном дорад.

III. Калимаҳои *замону замин* ва *камону каминро* бо ҳам ҳамқофия мекунамд, ки **синод** номида мешавад.

IV. Сигаҳои исми фоили *хандону гирён* бо исми содаи *замону фиғон* ё сифатҳои нисбии *оханину симин* бо исмҳои содаи *чабину камин* ва ё исмҳои чамъи *дӯстону ёрон* бо исми содаи *замону камон* қофия шавад, норавост. Ин гуна қофияро дар илми қофия **итои** (اِطْوِ) **чалӣ** меноманд.

Ин хел қофияҳо дар ашъори ҷавоншоирони ҳаваскор бисёр истеъмол мегардад, ки аз қабилҳои нимқофия мебошанд.

V. Истеъмоли *об* ва *гулоб* дар як байт мумкин аст ва ин тарзи қофиябандӣ **итои хафӣ** номида мешавад.

Эй гули рухсори ту бурд зи рӯи гул об,
Сӯхбати гулзорҳо кард ба бӯят гулоб.

VI. Гоҳе ҳарфи рави бо садоноке ба сари бандакҷонишини *ем*, *ед*, *анд* ва ё суффикси чамъбандии он мепайвандад, ки ин гуна қофияро қофиясанҷони қадим қофияи шойгон

хисоб кардаанд. Бояд аз рӯи қоида рави сокин бошад, на мутаҳаррик.

Воҳиди Табрэй қофияи шойгонро дар «Чамъи мухта-сар» чунин эзоҳ додааст: «Маънии шойгон дар лугат чамъ овардан аст ва дар истилоҳ ду ҳарфи сокин мебошад, ки маънии чамъро ифода мекунад ва он аз паи рави меояду мутаҳаррик мешавад ва шойгонро рави сохтан нашояд».

Ҳофиз, Камол ва дигар устодон инро раво доништа, фаровон истеъмол кардаанд:

Шоҳи шамшодқадон, хусрави шириндаҳанон,
Ки ба мижгон шиканад қалби ҳама сафшиканон.

(Ҳофиз)

Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сакф бишкофему тархе нав дарандозем.

(Ҳофиз)

Гуломи наргиси масти ту тоҷдоронанд,
Хароби бодаи лаъли ту хушёронанд.

(Ҳофиз)

VII. Мисоле ба қофияҳои маъюби гайримулаққаба (бе-ном) меорем:

Дил шишаву чашмони ту ҳар сӯй барандаш,
Мастанду мабодо, ки зи шӯҳи шиканандаш.

(Бисотӣ)

Дар ин шеъри боло феъл ҳамшакл нест. Бояд феъли *барандаш* бо ягон феъли ҳамшакл чун *харандаш* ва ё феъли *шиканандаш*, ба ягон феъли ҳамшакли худ монанди *биканандаш* қофия мешуд.

VIII. Гоҳе қофияҳо ба як категорияи нутқ мансуб нест-танд:

Ман аз замона ба васли буге шудам хурсанд,
Фигон, ки аҳли замон он ҳам аз барам бурданд.

Ин чо калимаи *хурсанд* сифат ва калимаи *бурданд* феъл аст. Аз ин рӯ, ба ҳам қофия овардани ин ду калима норавост.

IX. Дар ин байтҳои Ҳофизу Камоли Хучандӣ барои риояи қофия ва радиф тасарруфи зебо ба амал омадааст:

Салоҳи кор кучову мани хароб кучо?
Бибин тафовути раҳ аз кучост то ба кучо?

(Ҳофиз)

Душ бо худ тарона мегуфтам,
Ғазали ошиқона мегуфтам.
Агар аз сар гузашт оби ду чашм,
Ба кас ин мочаро намегуфтам.

(Камол)

Яъне гоҳе қофияи мисраи сониро ба ду ҳисса чудо кардаанд: як ҳисса барои қофия ва ҳиссаи дигаре ба радифшаванда ҳамроҳ мешавад. Ин гуна қофия ва радифсозӣ бо оҳанг дуруст шавад ҳам, дар навишт хилофи қоида ҳисоб меёбад. Вале ин як навъ маҳоратест дар назди устодони адиб ва ҳар як шоир аз ӯҳдаи он баромада наметавонад.

Ёдоварӣ: Аз ин қофияҳои маъҷуб ва шойгон, ки дар боло зикр ёфт, мисолҳои рақами 5, 6, 7, 8 на аз рӯи вазну оҳанг ва на аз ҷиҳати сохту устухонбандии шаклӣ ва барҷастагии маънӣ ягон каму косте надорад. Ин шойгонкашии қофия маҳз аз роҳи анъана ва шаклпарастӣ пеш омадаасту бас. Вале қофияҳои маъҷуб саломату равонии шеърро хангоми хондан халалдор мегардонанд.

Аз ин рӯ, дар қисми ду дар хусуси ҳунар ва зебоиҳои қофия сухан меронем. Бояд ҷавоншоирон на ба он қофияпарастии гайримӯътадили пешина ва на ба нимқофияҳои имрӯзаи ноқис тақлид ва пайравӣ намоянд. Дикқатро ба он равона бояд кард, ки қофияи шеър бо мазмуни шеър алоқаманд афтад ва табиӣ тазоҳур намояд, то мусиқии салосати шеър аз он афзун гашта, ҷозибадор воқеъ шавад.

ЗЕБОИҲОИ ҚОФИЯ

Мо дар қисмати аввал дар бораи маънои аслӣ, маҷозӣ ва нуқсонҳои қофияи анъанавӣ (суннатӣ), ки ба тоҷикӣ як қисми онро шойгон ҳам меноманд, сӯҳбат кардем. Вале дар бораи қофияҳои асосии маъмулӣ таваккуф накардем, зеро он коидаҳо печдарпечу муглақ буда, дар айни ҳол дар асоси хатти арабӣ сохта шуда ва ҳар кадом номҳои ҷудогонаи арабӣ дорад.

Ҳарфи охири қофия равӣ ном дорад, ки асоси марказии қофия буда, ҳарфҳои дигар аз пеш ва ё охир ба он қарор мегиранд.

Чаҳор ҳарфе, ки аз пеши ҳарфи равӣ мепайвандад, таъсис, дахил, ридф, қайд, инчунин чаҳор ҳарфе, ки аз паси ҳарфи равӣ ҳамроҳ мешаванд, васл, хуруҷ, мазид, ноира ном дорад...

Ин нӯҳ ҳарф шаш ҳаракат дорад, ки инҳоянд: **рас(с), ишбоъ, ҳазв, тавзех, маҷро ва нафоз...**

Баъзе аз шоирон ва адабиётшиносон ба роҳи ифрот рафта, қофияро рукни асосии шеър мефаҳманд ва мазмуни ҳар як байти ғазал ва қасидаро аз руи талаби қофияшаванда дуруст мекунанд.

«Дар шеъри қадимӣ ин ақида ба ҳадде муассир буд, ки ҳама чизро фаромӯш мекарданд ва аз тамоми ваҳдат (ягонагӣ), ки дар сохтмони шеър лозим аст, чашм мепӯшиданд ва танҳо ваҳдати шаклро, ки зодаи қофияҳост, басанда мешумориданд. Ин хусусияти аз ҳад зиёд қофияпарастӣ аз араб ба мо ба таври мерос омада, хусусияти табиӣи муҳити зиндагонии арабист» (Шафеии Кадканӣ. Дар бораи қофия «Сухан», давраи 16, № 4)

Инчунин баъзеҳо баръақс ба роҳи тафрит рафта, қофияро лозим намендонанд ва чунин ақида доранд, ки қофия баъзан монеи чараёни илҳами шоирӣ мегардад. Ин гуруҳ аз ҳунар ва зебоии аслии қофияи ашъори классикӣ ва устодони аср беҳабар мебошанд.

Дар ин хусус дар поён изҳори мулоҳиза мекунем.

Қофия дар шеър баъд аз вазн ва унсурҳои аз ҳам ҷудонашавандаи шеър ва сарҳадди муайяне дар миёни мисраъ ва байтҳо буда, ҷанбаи мусикӣ ва зебой дорад.

Қофия, ба қавли Маяковский, «банду басти шеър аст». Ин гуфта бисёр дақиқ ва қобили мулоҳиза мебошад. Мая-

ковский мегъяд: «Ман ҳамеша лугати барҷастаи ба назар намоёнро ҷойгир мекунам ва ба ҳар заҳмат шакл ва тартибе ки бошад, қофияе барояш пайдо мекунам. Натиҷа ин мешавад, ки қофияҳои ман ҳамеша гайримаъмуланд».

Нимо Юшич қофияро ба ташбеҳи баландтаре боло мбардорад: «Шеърӣ беқофия одами беустухон аст» (Истеҳкоми шеър, «Сухан», №3).

Дар шароити мо дар мавриди қофия ва аҳамияти он дар шеър то ҳол бояду шояд чизе гуфта нашудааст ва ҳар чи гуфта шудааст, аз пайравии тарзи кори пешинагон иборат асту бас.

Аксари шоирони гузаштаи мо қофияро як чузъи ҷудоинопазири шеър қарор додаанд ва адабиётшиносон танҳо дар хусуси таъсис, дахил, ридф, кайд, мазид, ҳазв, ноира ва монанди инҳо баҳс кардаанду бас.

Шафеии Кадканӣ мегӯяд: «Оё дар як шеър басанда аст, ки як қофияро паси ҳам қарор диҳем ва мазмунҳои аз якдигар дурро ба он байтҳо бандем? Он гоҳ ин мазмунҳои ҷудогонаи аз ҳам кандаро ба занҷири қофияҳо ба якдигар пайванд диҳем?»

Аммо онҳо ҳаргиз изҳор надоштанд, ки қофия дар шеър чӣ аҳамият ва мақома дорад ва ҷои ба қор рафтани он кучост.

Дар Ғарб баръакс қофия монанди бисёр дигар унсурҳои моддӣ ва шаклии шеър назари мунаққидони адаб ва шоиронро ба худ кашидааст ва ҳар кас дар ҳадди муайян аз сирри пайвастанӣ шеър, қофия ва мақоми он дар эҷоди забони шеър сухан гуфтааст».

Шафеии Кадканӣ зебоӣ ва таъсири қофияро ба таври зер тасниф мекунад:

1. Таъсири мусиқавӣ медиҳад.
2. Ташаххуси лафзии қофия дар шеър.
3. Лаззате, ки аз раҳонидани як интиво ба вучуд меояд.
4. Танаввуъ дар айни ваҳдат (зебоии маънавӣ).
5. Фароҳам овардан ва таҷаммуи эҳсоси шоир ва назм додан ба фикр.
6. Истеҳкоми шеър.
7. Кумак ба ҳофиза ва суръати интиқол ба қисматҳои мухталифи як шеър.

8. Илқои мафҳум аз тариқи оҳангҳои калимот.

9. Эҷоди ваҳдати шакл дар шеър.

10. Ҷудо кардан ва ташаххуси мисраъҳо.

11. Кумак ба тадоии маонӣ.

12. Таваҷҷӯҳ додан ба зебоии калимаҳо.

13. Таносуб ва қаринасозӣ («Сухан» №3)

Аз ин 13 модда 3 моддаро, ки ба фаҳми донишҷӯён ва ҳавасмандони мо наздик аст, мухтасаран ба забони тоҷикӣ нақл ва баъзе мисолҳоро иваз ва ё илова намудем.

1. Қисмати аввал иборат аз таъсири мусиқавии қофия аст. Асосан овоз дорои ҷаҳор хусусият аст, ки мусиқию шеър дар он муштараканд:

а) шиддат: ҳар қадар, ки қувваи ларзиш (иртиош) бештар бошад, овоз ҳамон қадар пурзӯртар ҳосил мешавад ва сабаби дуртар кашида шудани он мегардад.

б) имтидод: мулдате, ки дар он ларзиши овоз идома дорад.

в) Зеру бам ё баланд бардошта шудани овозест, ки ба адади ларзиш вобаста аст, ҳар қадар адади ларзиш бештар бошад, овоз зертар (пасттар) ва ҳар қадар камтар бошад, овоз бамтар (баландтар) мебошад.

г) занг ва танин: ҳосили ларзишҳои фаръист ва вобастагӣ ба дастгоҳи падидовардандаи овоз (қофия) мебошад.

Як қисмат аз ихтилофи мусиқавии шеър ба баҳсҳои арузии он вобастагӣ дорад, зеро ҳаракатҳо ва сукунҳо, масалан, дар мутафоилун бештар аз мустафъилун ва тавил аз назари афоил дарозтар аз мунсарех аст ва ин гуногуни аз назари мусиқавии шеър ба гуш хеле таъсирбахш аст. Масалан, дурушгӣ ва мулоимӣ дар шеър тавассути ҳарфҳо ва калимаҳо санчида ва эҳсос мешавад.

Аз тарафи зеру бам ҳам гуфтан мумкин аст, ки баъзе шеърҳо ба навъе ва баъзеро ба навъи дигар сурудан лозим меояд. Масалан, ҳамоса ва газалро бо як оҳанг сурудан нашояд.

Аз тарафи дигар, гоҳе дида мешавад, ки як ҳаворо агар бо ду олати гуногуни мусиқӣ навозанд, ду ҳаво аз хусуси овоз аз якдигар фарқдоранд. Ин хусусиятро дар шеър қофия ўҳдадор аст. Аз ин рӯ, қофия дар ҳақиқат ба манзалаи дастгоҳи падидовардандаи овоз аст, зеро агар ду газал ё ду қасидаеро, ки дар як вазн ва як мавзӯё, аммо

бо ду қофияи гуногун суруда шудааст, хонем, таъсири ин шеърҳо аз якдигар тафовут дорад ва ин аз хилофи қофияҳо пеш омадааст, аз рӯи мусиқӣ ҳар кадом оҳанги махсусеро дорост. Масалан, шеърҳои зерини Ҳозикро, ки ҳар се дар як вазнанд, аз назар гузаронем:

Ё раб, ин навгули хандон, ки супурдӣ ба манаш,
Месупорам ба ту аз чашми ҳасуди чаманаш.
Гарчи аз кӯи вафо гашт ба сад марҳала дур,
Дур бод офати даври фалак аз чону танаш!

Ман кӣ бошам, ки бар он хотири отир гузарам,
Лутфҳо мекунӣ, эй хоки дарат точи сарам.
Ҳимматам бадрақаи роҳ кун, эй тоири қудс,
Ки дароз аст раҳи мақсаду ман навсафарам.

Эй дил, он дам, ки хароб аз маи гулун бошӣ,
Бо зару ганҷ ба сад ҳиммати Қорун бошӣ!
Дар мақоме, ки садорат ба фақирон бахшанд,
Чашм дорам, ки ба чоҳ аз ҳама афзун бошӣ.

Аз ин шеърҳо оҳанге эҳсос мекунем, ки аз ҳамдигар фарқ доранд, зеро дастгоҳи падидоварандаи овоз дар ҳар кадом ҳарфе махсус аст, ки нағмаи (ҳавои) ба худ хоссе дорад. Дар ғазали нахустин қофияҳо (беҳтараш радифҳо), ки бо **ш** тамом шудааст, аз ғазали дуюм, ки бо **м** тамом шудааст, тафовут дорад: дар **м** кашиши овоз якбора бурида мегардад. Вале дар **ш** бурида шавад ҳам, монанди **м** нест. Дар **ш** овоз дар сурати нармтаре паҳш ва тамом мегардад.

Дар шеъри сеюм, ки радиф бо **й** тамом мешавад, кашиши садонок муддати бештаре идома ёфта ва нисбат ба ду шеъри аввал комилан тафовут дорад. Бинобар ин, шоири хунарманд бо иваз кардани қофия якнавохтии вазиро тағйир медиҳад.

Нуктаи дигаре, ки дар боби чанбаи мусиқии қофия бояд хотиррасон кунем, ин аст: одатан дар гуфтугӯи маъмулӣ ва наср ба оҳанги калимот аҳамият намедихем, фақат ба маънӣ диққат мекунем. Вале дар шеър бо вучуди аз маънӣ беҳабар набудан аз оҳанги калимот низ лаззат мебарем ва ин лаззат бештар дар баргаштани қофияҳост. Дар ҳақиқат,

гӯш ба воситаи қофияҳо ба ҳаракат мебарояд ва эҳсоси лаззат менамояд ва бо омадани ҳамсадоҳо ва садонокҳои мухталиф як навъ лаззат ва хушнудӣ эҳсос мешавад.

Дар миёни шоирони гузаштаи форс-тоҷик шоире, ки пеш аз ҳама мусиқии шеър ва робитаи байни ин ду мусиқиву қофияро дарк кардааст, ҳамоно Ҷалолиддини Румӣ мебошад.

Чунон ки мебинем, дар девони Шамс (Девони Кабир) ҳамаи газалҳо ҷанбаи хоси мусиқӣ доранд ва маълум мешавад, ки Мавлоно хеле ба мусиқии шеър дилбастагӣ доштааст ва ҳамин майлу рағбат боис шудааст, ки ба қофия низ беш аз дигарон майлу ҳавас нишон диҳад. Ин байти Мавлоно шоҳиди ин даъво аст:

Қофия андешаму дилдори ман

Гӯяндам: М-андеш ҷуз дидори ман.

Бо хондани ин девон ҳар кас эҳсос хоҳад кард, ки Мавлоно бештар аз тамоми шоирон ба нақши мусиқавии қофияҳо майлу рағбат доштааст. ӯ илова бар ин ба қофияҳои дохилӣ (миёни мисраъҳо) низ диққат кардааст. Инак газалеро барои мисол мухтасаран ин ҷо зикр менамоем:

Ёр маро, гор маро, ишқи чигархор маро,

Ёр туй, гор туй, хоҷа, ниғаҳдор маро.

Хучраи Хуршед туй, хонаи Нохид туй.

Равзаи уммед туй, роҳ дех, эй ёр, маро.

Рӯз туй, рӯза туй, ҳосили дарюза туй,

Об туй, кӯза туй, об дех, эй ёр, маро.

Дона туй, дом туй, бода туй, чом туй.

Пухта туй, хом туй, хом бимағзор маро.

Вай гайр аз ин қофияҳои дохилӣ ба навъе аз қофияҳои муаккад ё таъкидӣ низ машғул мешавад, ки ин қор ҳам аз майлу ҳаваси бисёри ӯ нисбат ба мусиқӣ мебошад.

Соқӣ, бинӯш он қоми най, ярлӣ-ялӣ, ярлӣ-ялӣ.

Мутриб бигӯ б-овози най, ярлӣ-ялӣ, ярлӣ-ялӣ.

Боди сабо бархоста, рӯи замин ораста.

Булбул ҷаман пероста, ярлӣ-ялӣ, ярлӣ-ялӣ.

Нав-нав арусони чаман чун варду райхону суман
Бинвохта дар тан-танан, ярлй-ялй, ярлй-ялй...

Дар ин газал, ки мухтасаран нақл шуд, ҳам қофияҳои дохилӣ-мусаччаъ, ҳам таъкиди риоя шудааст.

Сабаби ин майлу ҳаваси аҷиби Мавлоно ба қофия ин аст, ки шеърро бо зарб менавохтаанд ва дар ин ҳол шеър таъан тақсим мешавад ва ба худ қофияи дохилӣ мегирад.

Баъзе аз мунаққидон ва муҳаққиқони ғарбӣ кӯшидаанд, ки шеърро гунае аз мусиқӣ шуморанд.

Агар вазро чунин таъриф кунем, ки баъзе гуфтаанд: «Вазн як навъ интизоми мебошад, ки дар як таволи, яъне паси ҳам қарор гирифтааст», хоҳем дид, ки қофия худ навъе аз вазн аст. Бояд диққат ба қор барем, ки айбҳое (нуқсонҳое), ки арузиён ва уламои адаб дар қофия санҷидаанд, ҳама роҷеъ ба мусиқӣ мебошад, зеро он нуқсонҳои қофия боиси изтироб (ҳалал ва парешонӣ) дар наъма (тараннум) мешавад.

Ҳар чи мизони калимот (садонок ва ҳамсадоҳои муш-тарак) бештар бошад, эҳсоси мусиқӣ зиёд мешавад ва дар натиҷа эҳсоси лаззат ҳам бештар мегардад.

Барои мисол ин ду газалро, ки яке аз Камоли Исмоили Исфаҳонӣ ва дувумӣ аз Ҳофиз аст, ба гаври муқоиса ин ҷо нақл мекунем. Аз рӯи гуфти Ҳофиз байти танзимшуда мансуб ба Камоли Исфаҳонист. Вале ба қавли муаллиф, ин байт аз Масъуди Саъди Салмон аст, Ҳофиз ва Камол онро тазмин кардаанд.

Ғазали Ҳофиз:

Соқӣ, биё, ки аз мадади бахти қорсоз
Қоме ки хостам зи Худо, шуд муяссарам.
Ман чуръанӯши базми ту будам ҳазор сол,
Қай тарқи обхурд қунад ғабӣи ҳуҷарам?...
В-ар боварат намешавад аз банди ин ҳадис,
Аз гуфтаи Камол далеле биёварам:
«Ғар барқанам дил аз туву бардорам аз ту меҳр,
Ин меҳр бар қӣ афқанам, ин дил қучо барам?...»

Аз Камоли Исмоил:

Ҷонро чу нест васли ту ҳосил, кучо барам,
Дилро ки шуд зи васли ту гофил, кучо барам?
Реги равону тирашабу абру тундбод,
Ман чашмдарду роҳ ба манзил кучо барам?
Гирам, ки орзуи дилам чумла ҳосил аст,
Акнун чу нест рӯи ту ҳосил, кучо барам?
Гуфтанд: Баргирифт фалак дил зи меҳри ту,
Ман доварию мардуми чоҳил кучо барам?
«Гар барканам дил аз туву бардорам аз ту меҳр,
Ин меҳр бар кӣ афканам, ин дил кучо барам?...

Муаллиф мегӯяд, ки ҳар ду байт бе ҳеч каму кост якест. Аммо вақте ки як бор аз газали Ҳофиз сар кунем ва бар он байт бирасем ва бори дигар аз аввали газали Камол сар кунем ва бар он байт бирасем, бе ҳеч гумон лаззате, ки аз хондани байти мазкур дар газали Камол мебарем, чандин бор бештар аз лаззате хоҳад буд, ки аз хондани он байт дар газали Ҳофиз ба мо руй додааст. Ин ҳолат аз фузунии ганои қофия ва радиф пеш омадааст, ки дар газали Камол риюя шудааст ва дар газали Ҳофиз нисбатан кам аст. («Сухан», №2)

Ба фикри мо, ин лаззате, ки аз қофияву радиф ҳосил шудааст, қисман аз мазмуни мусалсали газали Камол пеш омадааст. Хусусан дар газали Камол байти:

Гуфтанд: Баргирифт фалак дил зи меҳри ту,
Ман доварию мардуми чоҳил кучо барам?

Мазмуни байти тазминшударо тақвия менамояд.

Бояд қофияҳои пешина барои лаззат бурдан аз мусиқии қофияҳои баъдина тағйири бештаре фароҳам намоянд. Ин тағйириро набояд бо такрори пайдарпаи қофияҳо ба ҳам омехт, зеро такрор аз ҳадди муайян ки гузашт, гӯш эҳсоси лаззат намекунад, балки баръакс эҳсоси нафрат хоҳад кард.

Зебони маънавӣ ва танаввуъ дар айни ваҳдат

Яке аз лаззаҳои дигаре, ки қофия ба мо мебахшад, навъе аз забони маънавист, ки аз равонии дигаре таъсир

мегирад. Ин иборат аз он аст, ки вақте ки калимаҳои ба ҳам монандро дар охири абёт мехонем ё мешунавем, чунин қиёс мекунем, ки калимаҳо дар айни ягонагӣ аз ҳамдигар фарқ ҳам доранд ва дар айни фарқ доштан дорои навъе ягонагӣ ҳам ҳастанд.

Барои беҳтар дарк кардани ин чанбаи зебоии қофия ба ин байтҳои «Шоҳнома» диққат кунем:

Ҳамегуфт Зол: Эй ял, Исфандёр,
Чаҳондор в-аз тухмаи шаҳрёр.
Кӣ барканд ин кӯҳи сангӣ зи лой?!
Кӣ афганд ин шери нарро зи пой?
Кӣ канд ин писандида дандони пил?
Кӣ афганд дар мавҷ дарёи Нил?

Ҳангоми шунидан ва ё хондани *Исфандёр* ва *шаҳрёр* дар айни ҳол ду калимаи шаклан гуногунро бо маъниҳои мутафовит мешунавем ва эҳсос мекунем, боз дар ду калимаи муштараки ёр эҳсоси навъе ваҳдат ва ягонагӣ менамоём. («Сухан», №3)

Ҳамчунин дар калимаҳои ҷой, пой ва пил, нил ҳамин решаи эстетикӣ ин лаззатро ба дурустӣ маънидод кардан мумкин аст.

Ба фикри мо, ин қофияҳои зебо ҳамонро аз қисми санъати зънот аст.

Илқои¹ мафҳум аз рӯи оҳанг

Ин хусусият дар қофияи ҳамаи шеърҳо нест, аммо қобили эзоҳ аст, ки бисёрии шеърҳо қофия ва адои вазифаҳое, ки гуфтам, аз назари савгӣ инъикоси мафҳуми шеър аст. Агар мавзӯи шеър ҳолати шеван ва фарёд бошад, қофия низ ин ҳолатро аз хусуси савгӣ намоиш медиҳад ва ин чизест гайри чанбаи мусиқавии қофия.

Барои мисол чанд байте аз ҳабсиёти Масъуди Саъди Салмон биёрем:

1. Илқо — расидан.

Эй меҳнат, ар на кӯх шудӣ, соате бирав,
В-эй давлат, ар на бод шудӣ, лаҳзае бипой!
Гар шери шарза нестӣ, эй фазл, кам шикар,
В-ар мори гурза нестӣ, эй ақл кам газой!
Эй тан, чазаъ макун, ки маҷозист ин чаҳон,
В-эй дил, тамаъ мабар, ки сипанчест ин сарой.

Ҳолати шевани шоирро, ки аз қаъри замир баровардааст ва овози худро баланд мекунад, то ба ғӯши осмон бирасад, дар кашиши қофия ва садоноки дарози он дидан мумкин аст.

Аз ҳама беҳтар ин шеърӣ Фирдавсист, ки бо барҷастагии калимоти қофия аз назари савтӣ мафҳумро мучассам кардааст. Фирдавсӣ аз забони Симурғ мегӯяд:

Гарат ҳеч сахтӣ ба рӯй оваранд,
Зи неку зи бад гуфтугӯй оваранд,
Бар оташ барафган яке парри ман,
Бибинӣ ҳам андар замон фарри ман.

(ҷ. 1, сах.28, ҷони Ҳинд).

Бо шиддат овардани қофияҳои «парр» ва «фарр», ки дар асл «пар» ва «фар» будааст, ҳолати парвоз ва садои пафиши Симурғро, ки аз дур меояд ва ҳаворо ба болҳои худ мешикофад, мешунавем. Лозим нест, ки гумон кунем, ин ғӯяндагон бо тавачҷӯх (бо қасду ирода ин корро кардаанд, зеро ҳеч ҳунарманде дар холи офариниши як асар чунин тавачҷӯхеро надорад. Аммо завқи солим ва зеҳни ҳунарманди ноҳушёр мумкин аст чунин орзу ва ирода дошта бошад, бе он ки ба усули фанӣ тавачҷӯх кунад («Сухан». №4)

Агар доништа ва аз рӯи қасду ирода чунин санъате рӯй диҳад, маҳсули фикр богакаллуф ва бетаъсир хоҳад монд...

Маҳмуди Ҳуман дар асари худ «Ҳофиз чӣ мегӯяд» чунин навиштааст: «Ба таври куллӣ ҳарчи шеър бештар ба таври надоништа (ғайришуурӣ) суруда шуда, латифтар хоҳад буд ва аз ҳамин ҷост, ки мақтаҳои газал ва қасидаҳои шоирони пешқадам, ки мутаазаммини таҳаллуси онон аст, маъмулан

камлутфтар аз дигар байти он аст. (Маҳмуди Хуман, Шарҳи девони Ҳофиз-Ҳофиз чӣ мегӯяд, сах.20)

ХУЛОСА

Дар ҳақиқат, дар ашъори аксари саромадони ҳунарманди адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ аз қабилӣ Хайём, Саъдӣ, Хусрави Дехлавӣ, Салмони Соваҷӣ, Ҳочу, Камоли Хучандӣ ва дигарон бисёр ҳунар ва зебоиҳои қофия мушоҳида мешавад.

Хайём рубоӣҳое дорад, ки дар қофиябандии онҳо ҳунарнамоии аҷибе нишон додааст. Аз ҷумла дар рубоии зерин калимаҳои *Балх*, *талх* ва *салх* зоҳиран ба ҳам муносибате надоранд. Вале шоири ҳунарманд мисраъҳоро мазмунан ҷунун устодона ба ҳам пайваستاаст, ки хонанда дар ҳини хондан дар назди ҳунарнамоии шоир ангушти ҳайрат мегазад:

Чун умр ба сар расад, чи Бағдоду чи Балх,
Паймона чу пур шавад, чи ширину чи талх.
Май нӯш, ки баъд аз ману ту моҳ басте
Аз салх ба ғурра ояд, аз ғурра ба салх.

Камоли Хучандӣ бо вучуди аз катори шоирони мутакаллиф будан шеърҳое дорад, ки дар қофиябандии онҳо ба таври табиӣ ҳунарнамоӣҳо нишон додааст. Аз ҷумла, дар қитъаи зерин мисраи сонии байти охири таркиби қофия ва радиф дорои ихомӣ нозуке мебошад. Ин ҳолат дар таркибҳои қофия ва радифҳои аввалин дида намешавад:

Хостам аз ходими матбах ҳисоб.
Баррае кушту бари сепоя бурд.
Пиҳи ўро ҳочии сакко гирифт,
Гурдашро гандипири доя бурд.
Гуфтамаш: Дилро кучо кардӣ, ки нест? .
Гуфт: Дилро духтари ҳамсоя бурд.

Феъли буридан дар охири мисраи порчаи зерин ҷун қофия омадааст, ки маъноӣ диққатрабӣ дорад:

Донӣ, ки чист давлат? Дидори ёр дидан,
Дар кӯи ӯ гадоӣ бар хусравӣ гузидан.
Аз чон тамаъ буридан осон бувад, валекин
Аз дӯстони чонӣ мушқил бувад буридан.

Калимаи *буридан* дар мисраи аввали байти охир ҳам омадааст, аммо ба ҳангоми хондан на гӯш ва на чаҳм диққат намекунад, вале вақте ки қофия қарор гирифт, тамоми диққати моро аз назари савтӣ ва зотӣ, ҳатто қатъи назар аз маънӣ ба худ ҷалб мекунад («Сухан», №4)

Дар қисмати аввал ба таври интиқод гуфта шуда буд, ки саромадони мо дар газал қофияро асос қарор медиҳанд, мазмунро тобеи қофия мегардонанд ва баъзе аз аҳли назария ҳамчун Шамси Қайси Розӣ саҳт побанди қофия мебошанд. Бо ҳамаи ин дар байни газалиёти устодони газалсаро бисёр газалҳое низ дучор мешаванд, ки ба таври табиӣ воқеъ гардида ва ё мазмуни мусалсал дорад. Дар ин гуна мавқеъҳо қофия тобеи мазмуни умумӣ шудааст. Ин ҳолат ба маҳорат ва иродаи қофиябандон вобаста аст. Аз ҷумла, дар як газали Саъдӣ, ки матлааш:

Эй лӯбати хандон, лаби лаълат кӣ макидаст?
В-аз боги латофат гули рӯи ту кӣ чидаст?

мебошад, шоир то мактаъ аз бевафоии ёраш гила мекунад ва ӯро саҳт дар зери сарзанишу таъна мегирад. Инчунин Саъдӣ газале ба бузургвории инсон дорад, ки мазмун то охир аз ҳам қанда нашуда. мутаммими ҳамдигар аст:

Тани одамӣ шариф аст ба чони одамийят,
На ҳамин либоси зебост нишони одамийят.
Агар одамӣ ба чаҳм асту даҳону гӯшу бинӣ,
Чӣ миёни накши девору миёни одамийят?
Хуру хобу хашму шаҳват шағаб асту чаҳлу зулмат,
Ҳаявон хабар надорад зи нишони одамийят.
Ба ҳақиқат одамӣ бош вагарна мурғ донад,
Ки ҳамин сухан бигӯяд ба забони одамийят.
Магар одамӣ набудӣ, ки асири дев мондӣ,
Ки фаришта раҳ надорад ба макони одамийят.

Агар ин дарандаҳуӣ зи табиатат бимирад,
Ҳама умр зинда бошӣ ба равони одамийят.
Таярони мурғ дидӣ, ту зи пойбанди шаҳват
Бадар ой, то бибинӣ таярони одамийят.
Ба насихат одамӣ шав, на ба хештан, ки Саъдӣ
Ҳам аз одамӣ шунидаст байни одамийят.

Хусрави Дехлавӣ дар ин ғазал то охир ба воситаи пайки садо аз ҷонон ва аҳволи он ҳолпурсӣ мекунад ва суханони зиёдатӣ гуфта, наранҷонидани хотири нозуки ёрашро таъкид менамояд:

Эй сабо, боз ба ман гӯӣ, ки ҷонон чун аст?
Он гули тозаву он гунҷаи хандон чун аст?
Бо кӣ май меҳӯрад он золиму дар май хӯрдан
Он руҳи пурҳаю он зулфи парешон чун аст?
Рӯву зулфи бути айёр хушанд он ҳар ду,
Дили девонаи ман паҳлуи онон чун аст?
Рӯзҳо шуд, ки дилам рафту бар он зулф бимонд,
Ё раб, он Юсуфи гумгашта ба Канъон чун аст?
Ҳам ба ҷонон зи каму беши сухан беш мағӯӣ,
Гӯ ҳамин як сухани рост, ки ҷонон чун аст?

Ҳофиз дар ин ғазал ба насими саодат супориш медиҳад, ки чӣ гуна ва чиҳоро ба ёдаш, ба тавре ки медонад, бояд расонад:

Насими субҳи саодат, бад-он нишон, ки ту донӣ,
Гузар ба кӯи фалон кун бад-он замон, ки ту донӣ.
Ту пайки хилвати розӣ, ду дида бар сари роҳат,
Ба мардумӣ, на ба фармон ҷунон расон, ки ту донӣ.
Бигӯ, ки ҷони азизам зи даст рафту Худоро
Зи лаъли рӯҳфизоят ҷунон расон, ки ту донӣ.
Ман ин ду ҳарф навиштам, ҷунон ки гайр надонист,
Ту ҳам зи рӯи каромат ҷунон бихон, ки ту донӣ.
Хаёли теги ту бо мо ҳадиси ташнаву об аст,
Асири хеш гирифтӣ, ҷунон бихон, ки ту донӣ.
Умед дар камари заркашат чӣ гуна набандам?
Дақиқаест, нигоро, дар он миён, ки ту донӣ.

Якест туркию този дар ин муомила, Ҳофиз,
Ҳадиси ишқ баён кун ба ҳар забон, ки ту донӣ.

Аз Камоли Хучандӣ:

Ё раб, он муниси чон дӯш ба меҳмони кӣ буд?
В-он чигаргӯшаи дил то намаки хони кӣ буд?
Чун Хизир шуд зи назар гоибу маълум нашуд,
Ки ба торикии шаб чапмаи ҳайвони кӣ буд?
Он лаби лаъл, к-аз ӯ монд даҳони ҳама боз,
Боз пурсед, Худоро, ки ба дандони кӣ буд?
Сари мо буду дари ӯ ҳама шаб то дами субх,
То худ ӯ шамъи сарои киву айвони кӣ буд?
Сӯхтаи аз ғаму равшан нашуд ин нукта ҳанӯз,
Ки шаб он шамъи шакарлаб ба шабистони кӣ буд?
Аз дили хаста чӣ пурсӣ, ки кӣ озурд туро?
Ғамзаро пурс, ки он захм зи пайкони кӣ буд?
Гуфтаӣ дар ғами ҳаҷрам накунад нола Камол,
Дар сари кӯи ту дӯш он ҳама афғони кӣ буд?

Дар ин ғазали Барандуқ радифи «мондан» ба қофияи ҳар байт таркиб ёфта, ба мазмуни байт тобеъ шудааст. Дар айнаи ҳол аз ин ғазали мусалсалмаъно байтеро бароред, устухонбандии ғазал халал намепазирад:

Лаби ширини ту бо тунги шакар мемонад,
Дурри дандони ту бо иқди гуҳар мемонад.
Қанд бо он ҳама даъвии латофат, к-урост,
Як ҳадис ар шунавад, пеши ту сар мемонад.
Ғар ба бустон бихиромӣ, паи хорию рухат
Гули хандон ба даҳан хурдаи зар мемонад.
Бодро дар шикани зулфи мусалсал мағузор,
Ки сақим асту дар он роҳгузар мемонад,
Ёдгор ар бигузоранд касон дар олам,
Аз Барандуқ сухани фазлу ҳунар мемонад.

Мисоли ин гуна ғазалҳо дар осори устодон бисёр аст. Дар бораи ғазалҳое, ки мазмуни мусалсал надоранд ва ё як мавзӯро дар бар намегиранд ва байтҳо ба сари худ дорои мазмуни мустақиланд, мунаққидони машҳури Шарқ бисёр

изхори ақида кардаанд ва хусусияти адабиёти классикии форсӣ-тоҷикиро як фазилати чудагона шуморидаанд.

Шиблии Нуъмонӣ дар «Шеър-ул-аҷам» дар ин бора мегӯяд: «Ғарб бо латофати адабиёти худ мубохот дорад, вале ҳеч гоҳе шоире наметавонад резиши фикре ва илҳоми ҳаёлро дар қолаби камтар аз се-чаҳор байт баён намояд. Ва ҳол он ки шоирони форсизабон на фақат маънӣ ва мазмунҳои хурд-хурд, балки маънӣ ва мазмунҳои умда ва васеъро дар қолаби як байт ато мекунанд ва зуд вирди забони олимӯи мегардад» (Шеър-ул-аҷам, ҷ 11, саҳ.245)

Дар поён барои намуна аз якчанд саромади сухан чанд матлаи газалро бо байте нақл мекунем:

Аз Саъдӣ:

Бахти ҷавон дорад, он ки бо ту қарин аст,
Пир нагардад, ки дар биҳишти барин аст.
Ғар ҳама олам зи лавҳи фикр бишӯянд,
Ишқ нахоҳад шудан, ки нақши нигин аст.

Аз Ҳофиз:

Ба сари онам, ки ғар зи даст барояд,
Даст ба коре занам, ки ғусса сар ояд.
Бар дари арбоби бемуруввати дунё
Чанд нашинӣ, ки хоҷа кай ба дар ояд?!

Мо нагӯем баду майл ба аҳмақ накунем.
Ҷомаи кас сияху далки худ азрак накунем.
Осмон киштии арбоби сухан мешиканад,
Тақя он беҳ, ки бар ин баҳри муаллақ накунем.

Аз Камоли Хучандӣ:

Дӯстон. марҳамате бар дили овораи ман,
Ки бирафт аз бари ман ёри ситамқораи ман.
Дил ниҳодам мани бечора ба дарди дили рӯш,
Чӣ кунам. бо ғами ту нест ҷуз ин чораи ман.

Дар қисми аввал дар шарҳи қофияҳои маъҷуб ва шойгон қайд ёфтааст, ки бояд қофияҳо мансуб ба як категорияи нутқ

бошанд. Вале ин дар маснавиёт кам риоя шудааст. Барои мисол чанд байт аз «Бӯстон»-и Саъдӣ зикр мекунем:

Яке нонхуриш чуз пиёзе надошт,
Чу дигар касон баргу созе надошт.
Парокандае гуфташ: Эй хоксор,
Бирав, табхе аз хони яғмо биёр...
Камар басту чобук навардид даст,
Қабояш дариданду дасташ шикаст.
Шунидам, ки мегуфту хуш мегирист,
Ки эй нафс, худкардаро чора чист?
Балочӯй бошад гирифтори оз,
Ману хона минбаъду нону пиёз,
Чавине, ки аз саъйи бозу хурам,
Беҳ аз майда бар хони аҳли карам.

Дар ин порча дар байти дувум **хоксор** (сифат), **биёр** (фeyл) дар байти сеюм **даст** (исм), **шикаст** (фeyл), дар байти чорум **мегирист** (фeyл), **чист** (чонишин) ва дар байти шашум **хурам** (фeyл) **карам** (исм) қофия шудааст.

Дар ҳақиқат, қофияҳо ҳамчинс набошанд ҳам, шеър дар камоли балоғати маънӣ ва фасоҳати шакл воқеъ шуда, ба хонанда завқи бадеӣ ва олий талқин менамояд. Аксари порчаҳои «Бӯстон» бо қофияҳои шойғони бенохунак мисли оби равон хуш ва мулоим ҳосил шудаанд.

Аз ин мисол маълум мешавад, ки дар маснавӣ ҳамчинс будани қофияҳо шарт нест. Барои назми сухан бояд шоир дар паи қофиячӯӣ наравад, балки қофия дар ҳини чараёни сухан ба таври табиӣ рост ояд. Аз ҷумла, ин манзума (маснавӣ)-и Саъдиरो хонед, қофияҳо ҷӣ тавр табиӣ воқеъ шудаанд ва ҳол он ки ин қофияҳо аз як категорияи нутқ нестанд:

Пирмарде зариф дар Бағдод
Духтарашро ба кафшдӯзе дод...
Мардаки сангдил чунон бигазид
Лаби духтар, ки хун аз онбичакид.
Бомдодон падар чунон дидаш,
Пеши домод рафту пурсидаш,

К-эй фурумоя, ин чй дандон аст?
Чанд холи лабаш, на анбон аст?
Ба мазокат нагуфтам ин гуфтор,
Ҳазл бигзору чидд аз у бардор!
Хуи бад дар табиате, ки нишаст,
Наравад чуз ба завки марг аз даст.

Аз тарафи дигар, барои зебӣ ва хунарнамоӣ дар қофия-
бандӣ маҳорат, малака ва қувваи ҳаёлии амиқ лозим аст.
Ин баҳсро бо ин байти Ҷалолиддини Румӣ хатм меку-
нем:

Қофия андешаму дилдори ман
Гуядам: М-андеш чуз дидори ман.

МУНДАРИЧА

Олим ва омӯзгори пуркор	3
Дебоча	9
Даромади сухан	36
Балогату фасоҳат	36
Шеър ва наср	38
Шеър ва назм	38
Навъҳои наср	40
Оид ба таносуби калом	41
Ибдоъ	51
Маънои асли ва маҷозии калимаҳо	52
Маҷозии мурсал	57

Қисми якум

САНЪАТҲОИ БАДЕӢ

Санъатҳои маънавий	61
Ташбеҳ	62
Истиора	83
Муболиға	92
Тавсиф	96
Сифатчинӣ	97
Тазод ва муқобила	99
Тафсир	104
Лаффу нашр	105
Санъаги шумур	109
Санъати ҷамъ	110
Тафрик	110
Таксим	110
Ҷамъу тафрик	113
Ҷамъу таксим	113
Ҷамъу тафрику таксим	114
Суолу ҷавоб	114
Таҷоҳули ориф	116
Таачҷуб	117
Ручӯъ	118
Гардиш	119
Ручӯи лирикӣ	122
Нидо	123
Киноя ва таъриз	124

Талмех.....	128
Ташхис.....	131
Ирсоли масал.....	132
Тазмин.....	136
Бароати истехлол.....	142
Хусни матлаъ.....	144
Хусни тахалтус.....	145
Хусни мактаъ.....	146
Хусни таълил.....	147
Санъати тафаннун.....	149
Моддаи таърих.....	149
Хелҳои моддаи таърихи лафзӣ.....	155
Муаммо.....	155
Чистон ё лугаз.....	158
Тачнис.....	163
Иҳом.....	168
Санъатҳои лафзӣ.....	172
Тачниси лафзӣ.....	174
Иштикок.....	182
Тарсеъ.....	184
Илтизом.....	188
Санъати лабнорас.....	195
Санъати лабрас.....	195
Хелҳои сачъ ва шеъри мусаччаъ.....	197
Санъати дугоник.....	199
Такрир.....	200
Баргардониш.....	204
Санъати ирсод.....	208
Муламмаъ.....	211
Акс.....	213
Қалб.....	214
Муталаввин.....	215
Мувацшах.....	218
Санъати чорхона.....	219
Санъати мудаввар.....	221
Санъати табдил.....	222
Санъати истидрок.....	222
Таъкиди мадҳи ҳичомонанд.....	222
Таъкиди ҳачви мадҳмонанд.....	223
Санъати мурофик.....	223

Санъати титол.....	224
Санъати тағйир.....	227
Санъат ва хушоҳангӣ.....	229
Накдушшеър.....	231
Нуксонҳои фасоҳатшикани калима.....	234
Нуксонҳои фасоҳатшикани калом.....	249
Дар бораи сирқоти шеърӣ.....	262
Таворуд.....	267

Қисми дуюм

МУХТАСАРИ АРУЗИ ТОЧИКӢ

Баъзе лаҳзаҳои муқаддимаӣ.....	281
Аруз ва вазн.....	282
Қоидаи ҳазф.....	284
Қоидаи афзоиш.....	286
Қоидаи табдил.....	286
Заҳф.....	295
Имола ё кашиш.....	297
Кашии нораво.....	298
Сакта.....	299
Васл.....	302
Бандаки изофӣ дар аруз.....	305
Факки изофат.....	306
Садонокҳои а, и, у дар охири калима.....	307
Мавқеи ҳарфи «Н».....	308
Бадал шудани садонокҳо.....	311
Мувофиқати баъзе садонокҳо дар қофия.....	320
Баҳрҳо.....	322
Вазнҳои аслий ва рукни солим.....	327
Вазнҳои фаръӣ.....	328
Рубой.....	336
Се баҳри эҷодкардаи арузиёни Аҷам.....	366
Баҳрҳои панҷгонаи махсуси араб.....	369
Хотима.....	373

Қисми сеюм

ДАР БОРАИ ҚОФИЯ

Қофияи маъюб ва шойгон.....	375
Зебоӣҳои қофия.....	381
Хулоса.....	390

Т. ЗЕХНИ

САНЪАТИ СУХАН

Муҳаррири
ороиш *У. Ашӯров*
Муҳаррири
саҳифабандӣ *М. Саидова*
Тарроҳ *Ф. Раҳимов*
Ҳуруфчин *Ш. Мирзоева*
Мусахҳех *И. Қосимов*

Ба матбаа 10.07.2007 супорида шуд. Ба чопаш
08.08.2007 имзо шуд. Когази офсет. Чопи офсет. Ҳуруфи
адабӣ. Андозаи 84x108¹/₃₂. Ҷузъи чопии шартӣ 12,5. Ҷузъи
нашрию ҳисобӣ 19,0. Адади нашр 2000 нусха. Супориши
№73/07.

Нашриёти "Адиб"-и Вазорати фарҳанги
Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734018, ш. Душанбе.
кӯчаи Неъмат Қаробоев, 17а.

Дар матбааи нашриёти «ЭҶОД» чоп шудааст.
734025, ш. Душанбе, хиёбони Рудақӣ, 36.
Тел.: 221-95-43. E-mail: ejodfir@mail.ru.